Сергій Подолинський

ЛИСТИ та ДОКУМЕНТИ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Сергій Подолинський

ЛИСТИ ТА ДОКУМЕНТИ

Упорядкування

Романа Сербина,
Тетяни Слюдикової

Київ 2002

ББК 63.3 (4УКР)я4
П44

Сергій Подолинський. *Листи та документи* / Упоряд.: Р. Сербин, Т. Слюдикова. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – К., 2002. – 422 с.

У збірнику вміщено листи видатного українського вченого-мислителя і громадського діяча С. А. Подолинського з діячами міжнародного соціалістичного руху, українського руху, редакцією "Вперед!", рідними та ін. Листи зберігаються в державних архівах, рукописних відділах інститутів, бібліотек міст Києва, Львова, Одеси, Москви, С.-Петербурга. Листи С. А. Подолинського мають історичне і соціальне значення. Вони розкривають перед читачем багатогранність інтересів їх автора, дають можливість прослідкувати еволюцію його світогляду, познайомитися з його духовним світом, оточенням в якому він жив, науковою, громадсько-політичною діяльністю. Доповнюють листи архівні документи біографічного характеру, включені до збірника.

Книга розрахована на науковців, викладачів, вчителів навчальних закладів, шкіл, широке коло читачів, які цікавляться вітчизняною історією.

Упорядники

Роман Сербин
Тетяна Слюдикова

Рецензент

Валентина Шандра

Редактор
Чуприна Л. А.

Дослідження здійснене завдяки фінансовому сприянню Фундації "Прометей" (Торонто, Канада)

ISBN 966-625-010-1

© Роман Сербин,
Тетяна Слюдикова, 2002

БОРЕЦЬ

На могилу братові
Сергію Подолинському

Ти думав: я зерно посію,
Щоб люд наш врожай міг зібрати

Сергій Бердяєв

Зміст

Вступ до збірника документів (*Тетяна Слюдикова*) 7
Introduction to the collection 19
Présentation du recueil 23
Життя й діяльність Сергія Подолинського:
біографічний нарис (*Роман Сербин*) 43

Листи 101

Документи

Офіційні документи 317
Спогади С. Подолинського 338

Додатки

Покажчик імен у листах і документах 349
Перелік скорочень і умовних позначень 373
Перелік листів і офіційних документів 376
Архівні джерела 390

Бібліографія

А. Праці С. Подолинського 395
Б. Друковані листи С. Подолинського 405
В. С. Подолинський у мемуарах і листуванні
сучасників 407
Г. С. Подолинський у наукових працях 412

Вступ

У 2000 р. виповнилося 150 років від дня народження Сергія Андрійовича Подолинського, українського вченого, оригінального мислителя, відданого обраній професії та пацієнтам лікаря, активного громадсько-політичного діяча соціал-демократичних переконань. Він здобув вищу освіту (диплом кандидата природничих наук та два лікарські дипломи), написав низку наукових праць і народницьких брошур, став співзасновником лавровського журналу *Вперед!* і драгоманівської *Громади*, впровадив у науковий обіг оригінальні ідеї, що донині не втратили свого значення. За життя його праці були опубліковані французькою, німецькою, італійською, українською, російською, білоруською, сербською і польською мовами. За висловом І. Франка, твори Подолинського могли б повеличати і європейську літературу[1]. Сьогодні ім'я вченого відоме в Україні і поза її межами, але через брак або фрагментарність друкованих біографічних даних картина його життя і творчості не є повною. Цю інформаційну прогалину мають хоча б частково заповнити зібрані тут його листи та інші особисті документи. Сподіваємося, що ці матеріяли допоможуть у дальшому вивченні життя та діяльности одного з видатних українських мислителів XIX ст.

Призабутий науковець і громадський діяч

«Без сумніву, найбільш послідовний, найбільш «чистий» соціаліст сеї доби, який так багато зробив для українського соціялістичного руху», – так схарактеризував Сергія Подолинського Михайло Грушевський, перший дослідник життя й творчості цієї призабутої постаті дев'ятнадцятого сторіччя[2]. Будучи сам політичним

[1] *Франко І. Я.* Зібрання творів. – К., 1950. – Т. 26. – С. 108.

[2] Усі наведені тут цитати взято з монографії: *Грушевський М.* З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 16.

і громадським діячем соціялістичних поглядів, Грушевський не міг ставитися індиферентно до одного зі своїх видатних попередників, людини, яка, за його словами, «всю себе віддала громадській роботі й згоріла в ній без останку». Історик, вивчивши зв'язки українського народника з західними соціалістами, дійшов висновку, що український соціялізм, котрий якраз у тих часах зароджувався як окреме політичне явище, саме Подолинському завдячував своєю високою репутацією в західноєвропейських соціялістичних колах. У монографії, присвяченій початкам українського соціялізму, Грушевський, зрозуміло, наголошував на досягненнях Подолинського як теоретика й поборника соціялізму. Пишучи в умовах повоєнних поневірянь, він не міг дати повної, всебічної характеристики, яка б охопила весь багатогранний внесок Подолинського в українську й світову науку і культуру. Грушевському була відома лише частина праць Подолинського, але ті твори, з якими він ознайомився, переконали його, що молодий науковець «заслужив собі одно з найбільш почесних місць в історії нашого духового життя».

Палкий поборник народницьких ідей, соціаліст марксистських переконань і водночас відданий лікар та оригінальний мислитель-науковець, Подолинський постійно викликав зацікавлення дослідників і в Україні, і за її межами. На Заході ще за його життя увагу науковців привернула розроблена ним оригінальна теорія про зв'язок між людською працею і сонячною енергією[3]. Але невиліковна психічна хвороба перервала дальші дослідження молодого науковця, і невдовзі науковий світ забув про нього. Нове зацікавлення Подолинським з боку західних науковців припало на початок XX ст. у зв'язку з розробкою нових екологічних теорій. До цього спричинила вже раніше опублікована на Заході геніяльна праця Володимира Вернадського про біосферу[4], в якій відомий український природознавець використав новаторські міркування свого попередника.

В українську історію Подолинський увійшов як економіст та пропагандист соціалізму. Таким його представив українському читачеві Михайло Грушевський у вищезгаданій монографії, де був

---

[3] Рецензент французького наукового журналу визнав Подолинського автором однієї з «найновіших теорій термодинаміки». Debierre: "Le dynamisme physique et le dynamisme biologique ou la circulation de la matière et de la force d'après les travaux récents" (Revue internationale des sciences biologiques. – T. 7. – № 3 (15 mars 1881). – P. 243.)

[4] *Vernadsky W.*, La géochimie. – Paris: Librairie Felix Alcan, 1924. – P. 334–335.

поданий «кістяк» до біографії Подолинського, надруковані його статті «Людська праця і єдність сили», «Соціялізм, нігілізм і тероризм», програма *Громади,* спогади про Подолинського Е. Бернштайна, фотокопії двох листів Подолинського до К. Маркса. Як економістом і громадівцем пізніше Подолинським зацікавився в еміграції О. Мицюк. За часів СРСР дослідження Грушевського намагалися продовжити С. Буда та Д. Бованенко, але радянська наука не могла погодитися з почесним місцем, відведеним ним в історії С. Подолинському. Сталінська реорієнтація офіційної (і єдино дозволеної) радянської історіографії зробила з українського марксиста – хоч як парадоксально це не звучить – небажаний предмет для наукових досліджень і на довгі роки припинила працю в цьому напрямі. Радянські науковці здебільшого оминали постать Подолинського або вивчали його життя й наукову діяльність спорадично, частково й обережно. Він залишався зображеним фрагментарно й однобічно, його соціялістичні погляди подавалися у викривленому світлі, а ставлення до національного поневолення українського народу просто замовчувалось.

Новий сплеск інтересу до Подолинського започаткувала «хрущовська відлига», а новим поштовхом стала 120-та річниця народження Подолинського. Переглядаючи списки тих, хто вивчав архівні матеріяли, чи то в Москві, чи в Петербурзі, чи в Україні, ми постійно натрапляємо на сліди українських дослідників, які в ті роки цікавилися призабутим українським науковцем. Не всі дослідження завершилися публікаціями. Микола Шудря на підставі своєї праці підготував про вченого документальний фільм. До середини 70-х років вийшли цікаві монографії і статті Л. Я. Корнійчук, І. М. Мешко, А. І. Пашука, М. П. Рудька, В. С. Жученка, В. Дмитриченка, С. Злупка та інших. Ці публікації, часто контроверсійного характеру, були ще скуті радянською ідеологією, позначені певними історіософськими аксіомами, яких мусили дотримуватися автори. На Заході скупу інформацію про Подолинського можна було отримати із вступних статей до публікованих Б. Сапіром матеріялів російських народників.

Найновіше зацікавлення Подолинським припадає на 80-ті роки і триває до наших днів. Про Подолинського як предтечу екологічного мислення пишуть на Заході каталонець Х. Мартінез-Аліе і німець К. Шлюпман, які присвятили йому два розділи в монографії про екологічну економіку. В Італії ним займається М. Борромео, а в Канаді – Р. Сербин. У Москві Комісія з опрацювання наукової

спадщини академіка В. Вернадського при Російській академії наук присвятила Подолинському окреме число свого бюлетеня, підготовлене В. С. Чесноковим. Ним захоплюються й інші російські вчені. У вільній атмосфері незалежної України випустили нові твори С. Злупко, Л. Корнійчук, М. Руденко та інші. При цьому М. Руденко розвиває теоретичні міркування Подолинського у праці «Енергія прогресу: Нариси фізичної економії».

І все ж таки надзвичайно повільно повертається цей визначний українець до пам'яті свого народу. Українські соціялісти і до сьогодні не зуміли відповідно оцінити його, використати його доробок. Залишилися майже невідомими його медичні досліди та медична практика. Мало вивчені розвідки вченого про суть взаємовідносин людства та навколишньої природи. Ще не досліджене його розуміння взаємодії соціальних і національних чинників у житті суспільства та не висвітлено його аналіз деяких конкретних ситуацій в українській історії, де щільно переплелися соціяльні і національні проблеми. Не вповні розкрито специфіку соціяльної демократії, яку Подолинський намагався виробити для українського народу на підставі західних радикально-демократичних течій та досвіду українських хлопоманів і яка так різко відрізнялася від тогочасного російського народництва та пізнішого більшовизму своєю глибокою гуманністю та щирим демократизмом.

Попередні публікації праць Сергія Подолинського

Більшість праць Подолинського побачила світ у 70–80-ті роки XIX ст. за кордонами тодішньої Російської імперії. За радянської влади ні в Україні, ні в Росії не було жодної публікації творів ученого аж до 1990 р. Дещо інакша доля спіткала листування Подолинського. Два листи були надруковані М. Павликом 1910 р. Грушевському належить публікація листів Подолинського до К. Маркса 1922 р. К. Студинський видрукував усі листи до М. Бучинського 1931 р., а 1939 р. у Варшаві був опублікований уривок листа до Драгоманова. Найбільше листів Подолинських збереглося в архіві «впередівців». Вони були надруковані вже після Другої світової війни: на Заході – у двох збірниках Б. Сапіра, у Радянському Союзі – поодинично або групами, у ріжних журналах. Зауважимо, що в англійському перекладі листи Подолинського до К. Маркса були доступні дослідникам ще на початку 70-х років, а деякі листи до В. Смірнова – на початку 80-х.

Після вищезгаданих трьох творів Подолинського, передрукованих Грушевським 1922 р., тридцятьма роками пізніше в Америці вийшов у світ англійський переклад програми журналу «Громада», головним автором якої був Подолинський. 1989 р. в Україні з'являється невелике за обсягом видання журналістичних нотаток Подолинського з його подорожі по Австрії 1875 р. Від 1990 р. перевидають окремі праці С. Подолинського Р. Сербин – у Канаді, С. Злупко, Л. Корнійчук, М. Кратко – в Україні, П. Кузнєцов, В. Чесноков – у Росії. Останній склав також російською мовою антологію праць Подолинського, але поки що не знайшов для неї спонсора.

На жаль, з багатої наукової спадщини вченого увагу зосереджено лише на кількох публікаціях («Парова машина», Програма «Громади», «Громадівство і теорія Дарвіна», «Людська праця і єдність сили») та листах до К. Маркса і В. Смірнова за травень 1875 р. Студія Подолинського про значення людської праці в збереженні й перетворенні соняшної енергії, яка за життя автора вийшла аж у шістьох версіях французькою, німецькою, італійською і російською мовами, сьогодні відтворена в кількох українських публікаціях (Р. Сербина, С. Злупка, М. Кратка, Л. Корнійчук). Усі переклади базовані на попередньому тексті Грушевського, до якого внесено деякі поправки і додатки. У Москві за редакцією І. І. Мочалова та зі вступом П. Г. Кузнецова нещодавно перевидано єдину російську версію студії Подолинського. Бажано було б опублікувати всі варіанти цієї оригінальної праці, а також здійснити академічне видання всієї його творчої та наукової спадщини; це вможливило б всебічне вивчення його доробку.

До документів про Подолинського слід віднести й публікації, у яких його сучасники згадують про нього. Ідеться про мемуаристику та листування. Щодо останнього, то доводиться з прикрістю констатувати, що майже не збереглися листи до самого Сергія, хоча їх мало б бути багато. Кореспонденція друзів і знайомих Подолинського, у яких він згадується, належить переважно російським народникам. У небагатьох спогадах (П. Аксельрода, О. Аптекмана, О. Баха, Л. Дейча, М. Кулябко-Корецького, П. Лаврова, О. Любатович, М. Сажина та ін.), знову ж таки переважно російських народників, Подолинським цікавляться, головним чином, у зв'язку з його причетністю до російського народництва. Такі свідчення сучасників створюють однобічну картину діяльності Подолинського. Відсутність подібних документів з українського боку залишає в тіні його участь в українському житті. Ще менше спогадів

та листів з наукового середовища, які б дали змогу більше дізнатися про участь Подолинського в науковому житті як на Заході, так і в Україні.

Архівні фонди, у яких зберігаються документи С. Подолинського

Особистого архіву Сергія Подолинського не існує, а листи та інші документи, пов'язані з його життям, сьогодні розпорошені по різних архівах України, Росії, Франції, Швейцарії, Голандії.

У Росії збереглися два родинні фонди Подолинських, однак у них, в основному, справи батька Сергія – Андрія Івановича та сина – Сергія Сергійовича. Рукописний відділ Російської державної бібліотеки в Москві має фонд Подолинських (ф. 232; 240 справ), який складається з літературних рукописів, біографічних документів Андрія Івановича Подолинського та листів його дружини Марії. Ці матеріяли, разом зі своєю власною кореспонденцією, передав до Румянцевського музею 27 серпня 1917 р. онук Андрія Подолинського – Ліфляндський губернатор Сергій Сергійович Подолинський. Заслуговує на увагу лист Андрія Івановича до сина Сергія, в якому він відмовляє йому в матеріяльній підтримці. На жаль, у фонді немає листів Сергія Андрійовича до своїх батьків, хоча під час проживання за кордоном він часто писав до них. Ми знаємо, що деякі з цих листів пізніше були використані його матір'ю під час судового процесу в Парижі з його дружиною за право догляду над малолітнім Сергієм Сергійовичем. Чому листи Сергія Андрійовича не ввійшли до фонду – невідомо: їх могла знищити Марія Подолинська, не бажаючи знайомити свого внука з трагічною постаттю його батька, або, можливо, самому губернаторові немило й невигідно було залишати в архівах документи, що компрометували батька — політичного емігранта, який до самої смерти перебував під наглядом поліції.

У 1919 р. науковий працівник Ленінградського інституту фізичної культури ім. П. Ф. Лесгафта В. Весьолкіна, родичка дружини Сергія Сергійовича, передала деякі документи родини Подолинських до Центрархіву Радянської Росії, звідки вони надійшли до РГИА (С.-Петербург). З них сформовано фонд Подолинських (ф. 1653; 189 справ). Чотири справи стосуються Сергія Андрійовича. У них – свідоцтво про народження (спр. 26), дипломи Київського й Вроцлавського університетів (спр. 27), закордонний паспорт (спр. 28), рукопис французькою мовою доповіді, виголошеної на науковому конгресі в Монпельє, про санітарний стан у Київській губернії (спр. 29). Решта документів – це мате-

ріали до біографій Сергія Сергійовича (листування з дружиною М. М. Весьолкіною та її родичами – Столипіними), його діда – Андрія Івановича та прадіда – Івана Наумовича. У цьому ж фонді зберігаються дві чоловічі фотографії. На одній з них, молодий чоловік років 20–25, у сюртуці (С. Злупко і деякі інші дослідники вважають її зображенням С. Подолинського,); на другій, аматорської роботи, – чоловік років сорока. Невеличка борідка й сумні очі відповідають описові Сергія його товаришем[5].

РГИА має ще два інші фонди, які стосуються С. Подолинського. У фондах цензурних установ зберігаються документи про заборону розповсюдження його творів, а у фонді Канцелярії особистих прохань на царське ім'я (ф. 1412) містяться документи про судовий процес між його матір'ю та дружиною. В останньому фонді є копії листів Сергія до матері й тітки, кн. К. Кудашевої.

Більшість відомих листів С. Подолинського адресовано до «лавровців», прибічників П. Л. Лаврова та співробітників його журналу «Вперед!». Оригінали цих листів зберігаються сьогодні в Державному архіві Російської Федерації в Москві. До Другої світової війни вони знаходилися в Парижі. На початку війни, під час перевезення архіву до Інституту вивчення соціальної історії в Амстердамі частина документів, загарбана нацистами, була вивезена до Німеччини. З приходом радянських військ архіви були відправлені до Москви і передані 1947 р. до ЦГАОР (тепер ГАРФ). З цих документів створено фонди П. Л. Лаврова (ф. 1762) і В. Н. Смірнова (ф. 1737), у яких зберігаються 106 листів С. Подолинського. До Амстердаму потрапила лише частина матеріалів паризького архіву з незакінченими машинописними копіями документів з архіву редакції *Вперед!*, які ще до війни готували до друку. На підставі цих матеріалів, доповнених з московського архіву, у 70-х роках Б. Сапір видав чотири томи документів, до яких увійшла найповніша на сьогодні збірка листів Подолинського.

Сергій Подолинський не залишив по собі ні щоденника, ні автобіографії. У вищезгаданому амстердамському архіві зберігається дуже цікавий рукопис російською мовою, на початку якого дописано іншим почерком: «Воспоминанія С. Подолинскаго». Деякі дослідники ставлять під сумнів авторство Подолинського. Б. Сапір,

[5] «... досить темний блондин, з легким пушком на бороді і щоках, відкритими світлими й розумними очима...» *(Кулябко-Корецький Н. Т.* Из давних лет. Воспоминание Лавриста. – М., 1931. – С. 102).

ретельний дослідник «впередівців», уважав документ автентичним і видрукував його частину під заголовком «Выдержки из воспоминаний С. А. Подолинского». Цей короткий документ не можна вважати спогадами в традиційному сенсі цього слова, – це радше нотатки про той аспект діяльности Подолинського та його українських друзів, що був пов'язаний з російським рухом і цікавив російського народника М. О. Морозова. Останній прагнув написати історію революційних рухів у Російській імперії, але, будучи мало знайомим з подіями першої половини сімдесятих років, 1880 р. звернувся до учасників тих подій з проханням допомогти йому власними матеріалами. На прохання Морозова відгукнулися різні народники, а серед них, правдоподібно, і Подолинський. Лаконічний документ не охоплює всієї його діяльности, але ілюструє погляди автора на низку пекучих проблем його доби і тим доповнює інші документи в цьому збірнику.

Російський центр збереження й використання документів новітньої історії (РЦ) у Москві має два листи С. Подолинського до Маркса, а рукописний відділ Бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна – один його лист до О. М. Пипіна.

Решта листів і документів зберігається в Україні. Офіційні документи про родину Подолинських знаходимо в київських архівах: Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України), Державному архіві Київської області (Держархів Київської області), Державному архіві міста Києва (Держархів м. Києва). Листи до Ф. Вовка зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НАІА, ф. 1). У Львові, у рукописному відділі Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника відклалися листи до М. Бучинського (ф. Бучинського), а в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ЦДІАЛ України) – до Павлика (ф. 663). Листи до П. О. Зеленого зберігаються в Державному архіві Одеської області, у його особовому фонді (ф. 162).

Кілька документів відомі нам лише в друкованому варіанті. Це – лист Подолинського до М. Драгоманова, лист до матері, свідоцтво про хворобу.

Розподіл листів за роками та адресатами

Зібрані тут листи були написані в 1871–1881 рр. У більшості з них рік написання не позначений, але його можна встановити за змістом документа. Найбільше листів збереглося за 1872–1874 рр.:

Це роки інтенсивної співпраці Подолинського з людьми, які гуртувалися навколо журналу *Вперед!*.

I – ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОДІЛ ЛИСТІВ

Рік	Кількість листів	№ документа в збірнику
1871	3	1–3
1872	38	4–41
1873	28	42–69
1874	24	70–93
1875	10	94–103
1876	12	104–115
1877	1	116
1878	0	–
1879	4	117–120
1880	21	121–141
1881	7	142–148
Усіх	148	

Хронологічний аналіз засвідчує наявність у листуванні великих прогалин. Нам невідомі будь-які листи періоду дитинства та студентських років Подолинського. Слабо репрезентована кореспонденція середини 70-х років, коли він відійшов від російського руху й пірнув з усією властивою йому енергією у вир українського руху. Дуже мало листів кінця 70-х – початку 80-х років, тобто періоду його інтенсивної наукової праці та психічного занедужання.

Подібну нерівномірність у листуванні можна простежити, аналізуючи список адресатів.

II – АДРЕСАТИ ЛИСТІВ ПОДОЛИНСЬКОГО

Адресати	Кількість листів
Лавров	67
Смірнов	35
Ідельсон	10
Ред. *Вперед!*	4
	116
Бучинський	10
Вовк	4
Павлик	3

Драгоманов	2
	19
М. Подолинська (мати)	3
К. Кудашова (тітка)	2
	5
Зелений	5
Маркс	2
Пипін	1
	8

У збірнику видрукувано 116 листів до «впередівців», які становлять більш як три чверті всієї його кореспонденції. І хоча, звичайно, це не всі листи Подолинського до російських народників, адже знаємо, що він листувався також з Гінзбурґом, Лопатіним, Варзаром та багатьма іншими членами цього середовища, та все ж таки зв'язки українського соціаліста з російськими революціонерами задокументовані найкраще. Саме ця перевага листів до російських народників, що збереглися в більшій кількости, вибірковий друк та суб'єктивне використання спричинили однобічне зображення Подолинського в історичній літературі. Опубліковані тут документи дають змогу перевірити й виправити колишнє трактування зв'язків українського соціаліста з російським рухом.

Дуже слабо представлене листування з українцями, як з наддніпрянськими громадівцями, так і галицькими народовцями. Не маємо листів до Остапа Терлецького, з яким Подолинський спершу планував видавати соціалістичну газету, а 1875 р. видав свої «метелики»: *Парову машину* та *Про бідність*. Цю лакуну не можуть заповнити 10 коротеньких листів до іншого галичанина – Мелітона Бучинського. Нам відомі лише 2 неповні листи до Михайла Драгоманова та 4 листи до Федора Вовка. До інших київських та одеських громадівців не маємо жодного листа. Збереглися лише три листи до Михайла Павлика, співредактора журналу *Громада*. Отже, ми знаємо менше про участь Подолинського в журналі *Громада*, ніж у журналі *Вперед!*.

Дотепер, окрім двох листів до К. Маркса, не виявлено листування Подолинського з західними соціалістами й науковцями. А між тим Подолинський мав близькі стосунки з Ц. де Паепе, Д. Брізме, Е. Бернштайном, Б. Малоном, К. Бернаром, Л. Германом та іншими історичними постатями. Мало б бути листування з редакціями газет та наукових журналів, до яких він надсилав свої статті.

З листування Подолинського з рідною збереглися лише кілька листів до матері й тітки. Те, що воно було ширшим, знаємо з різних джерел, включно зі збереженими листами самого Подолинського. Не знайдено листування Сергія Подолинського з двоюрідним братом, літератором Сергієм Бердяєвим, який перебував під великим впливом свого старшого кузена і присвятив йому два вірші. Таким чином, родинне життя Сергія Подолинського залишається невикінченою картиною, а воно ж мало великий, якщо не вирішальний вплив на діяльність цієї людини в останні роки його активного життя.

Структура збірника

Основу збірника становлять три групи документів: 148 листів Подолинського, 14 офіційних документів, «спогади», які приписують Подолинському. Для кращого ознайомлення з Подолинським додаємо нарис його життя й діяльности та обширну бібліографію з чотирьох частин: а) праці Подолинського; б) його попередньо друковані листи, в) Подолинський у мемуаристиці та листуванні сучасників, г) Подолинський у науковій літературі. Для полегшення користування до документів подано грунтовні коментарі та укладено іменний покажчик. Науковий апарат доповнений переліком листів та офіційних документів, списками архівних сховищ та скорочень і умовних позначень.

Листи та особисті документи вміщено в хронологічній послідовності, їх відповідно пронумеровано. 30 листів та 12 особистих документів публікуються вперше. Стосовно кожного листа встановлено місце й дату написання та ідентифіковано адресата й місце його перебування. Листи, відправлені з-за кордону, Подолинський датував новим стилем (за григоріанським календарем), іноді в дужках додавав дату і за старим стилем. Документи в збірнику подаються мовою оригіналу. Російськомовні тексти публікуються відповідно до сучасної орфографії, але з урахуванням авторських особливостей правопису. У листах, написаних українською мовою, збережено орфографію першодруків. Вони становлять інтерес не тільки для історика, а й для мовознавця як зразки тогочасного втілювання «драгоманівки». До листів та документів, писаних французькою, німецькою, латинською мовами, дано переклади українською. Окремі слова, підкреслені автором в тексті листів, у публікації виділено курсивом. Нерозбірливі слова позначено трьома крапками у квадратних дужках; у квадратні дужки взято також частини слів, прочитані здогадчо.

По змозі листи збірника були звірені з автографами. Їх супроводжує легенда, у якій вказується назва архіву, номер фонду, справи, аркуша. Дані про перші публікації наведено в переліку листів. Легенди подано мовою країни, у якій зберігається даний документ, власні імена, географічні назви – так, як їх викладено в документах; помилки застережено в примітках.

Іменний покажчик охоплює всіх осіб, згаданих у документах. Прізвища в покажчику подані мовою, яка вживається в текстах документів, пояснення – українською мовою.

Укладачі збірника щиро вдячні всім, хто спричинився до збирання й видання цих архівних документів. Серед тих, хто долучився до нашої праці, з вдячністю згадуємо покійного Б. Сапіра, який допоміг у роботі з тоді ще незакаталогізованими фондами П. Лаврова та В. Смірнова в Амстердамі. Висловлюємо подяку О. Пашуку, який допоміг у звірці листів С. Подолинського до Смірнова і Лаврова своїми фотокопіями. Микола Шудря вказав на лист Подолинського до Пипіна та прочитав деякі нечіткі місця в інших листах. Завдяки К. Шлюпману ми отримали фотокопію вроцлавського диплома Подолинського. Дякуємо за допомогу працівникам архівів, у яких провадився пошук документів. Особливо дякуємо Людмилі Васько, без якої цей проект не почався б та Геннадію Боряку, без допомоги якого цей збірник не вийшов би. До завершення цього аж надто довготривалого проекту причетні ще багато інших людей, яких ми не називаємо. Нехай у цьому збірнику вони знайдуть своє зацікавлення.

Тетяна Слюдикова

Introduction to the collection

Serhii Podolyns'ky[1], born in 1850, became mentally incapacitated in 1882 and died in 1891. He published his first scientific work at the age of twenty-two, but his productive life was over before he reached his thirty-second birthday. That short period of only ten years was filled with the most vigorous and creative activity by this dedicated socialist, original thinker and prolific writer. A medical doctor by training and a social activist by vocation, Podolyns'ky found time to write over fifty original works on a variety of subjects and addressed to various audiences. Varying in length and style, these writings appeared in eight languages: Ukrainian, Russian, Polish, Belarusian, Serbo-Croatian, French, German, and Italian. He was a student of the French physiologist Claude Bernard, a sympathizer of the Russian publicist Piotr Lavrov, and a collaborator of the Ukrainian scholar Mykhailo Drahomanov. With his innovative approach to solar energetics, he inspired the philosopher of science Volodymyr Vernadsky[2], while the eminent historian Mykhailo Hrushevsky regarded him as "the purest socialist" of his time[3].

Podolyns'ky's accomplishments merit greater recognition than has been bestowed on him in his homeland, or abroad. He was a socialist who used Marx's economic principles to develop his own innovative theories. in spite of his ties with Marxism, he never gained favor with the Soviet regime, and not one of his writings were ever reprinted in Ukraine during the seventy years of Soviet rule. He did not fare much better in the West. That is not to say that Podolyns'ky held no interest for Ukrainian scholars in Soviet Ukraine or in the diaspora, or that nothing was written about him. But those who wanted to study Podolyns'ky in the USSR were discouraged by censorship, while in the West research was held back by lack of readily available docu-

[1] The name is transliterated here from Ukrainian. In correspondence and publications using the Latin alphabet, the author usually signed his name as Serge Podolinsky.

[2] *Vernadsky W.* La géochimie. – Paris: Librairie Félix Alcan, 1924. – P. 334–335.

[3] *Hrushevsky M.* Z pochyniv ukrains'koho sotsiialistychnoho rukhu: Mykh. Drahomanov i zhenevskyi sotsiialistychnyi hurtok. – Wien, 1922. – P. 16.

mentation. The fall of communism removed state censorship and opened archives, but new obstacles arose as the economy of he post-Soviet republics declined and state support for academic research and publications was reduced. In the meantime, in the West a new awareness of ecological problems hightened interest in ecological economics and drew attention to Podolyns'ky's theory of solar energetics[4].

There is as yet no authoritative biography of Podolyns'ky and no comprehensive analysis of his scientific and literary legacy, but short biographical synopses and partial analyses of his works do exist in English, Ukrainian, Russian and French[5]. In this introduction we shall limit ourselves to a brief discussion of the documentation assembled in this collection.

The main body of our publication consists of 148 letters written by Podolyns'ky to his parents, relatives, friends, political comrades, and acquaintances. The originals of these letters are preserved in various archives, for the most part outside Ukraine. Many of them have already appeared in scattered publications. Podolyns'ky corresponded in Russian, Ukrainian, French, and German, and his letters are reproduced here in the original language (except for a couple of texts which have come down to us only in a Russian translation). French and German documents have been translated into Ukrainian. One can reasonably presume that only a small portion of Podolyns'ky's correspondence has survived, as the available letters are addressed to only a dozen individuals. Of the known 148 letters, 116 were sent to Russian populists grouped around the journal *Forward! (Vpered!)*: Lavrov, Smirnov, and Idel'son. Only nineteen letters were addressed to the Ukrainophiles headed by Drahomanov. We have five letters to Serhii's mother and aunt but not one to his wife or to members of the extended family. Podolyns'ky's professional correspondence is limited to two short notes to Marx, five to O. Zeleny, the editor of *Odesa Messenger (Odesskii Vestnik)*, and one to the Russian ethnographer A. Pypin, editor of the *European Messenger (Vestnik Evropy)*. Besides being limited, the correspondence is also unevenly distributed among

[4] *Martinez-Allier J., Schlüpmann K.* Ecological Economics: Energy, Environment and Society. – London: Basil Blackwell, 1987.

[5] In English see: *Serbyn R.* In Defense of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov // Journal of Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. 7, N 2. – P. 3–9; *Martinez-Alier J., Schlüpmann K.* Ecological Economics: Energy, Environment and Society. – Oxford: Basil Blackwell, 1987. – Ch. 3. The History of Agricultural Energetics: Podolinsky. – P. 45–63. In Ukrainian see: *Zlupko S. M.* Serhii Podolyns'kyi – vchenyi, myslytel', revoliutsioner. L'viv: Kameniar, 1990. In Russian: Rossiiskaia Akademiia Nauk. Biulleten' komissii po razrabotke nauchnogo naslediia akademika V. I. Vernadskogo. – Moscow, 1994. – N 12. For a résumé in French see the "Présentation du recueil" in this collection.

Podolyns'ky's relatives, friends, and colleagues. Since three quarters of the letters are addressed to Russian populists, Podolyns'ky's links with Russian populism are better represented than his ties with the Ukrainian national movement. Finally, the correspondence is essentially one-sided; only one letter addressed to Serhii has survived, his father's.

In spite of these limitations, the part of Podolyns'ky's correspondence which has come down to us constitutes a valuable source of information not only for Podolyns'ky's biography, but also for the study of the relations between the Ukrainian and Russian populist movements, and their respective attitudes towards Western socialism. Let us examine two examples. In 1872, after being introduced by Lavrov to Marx in London, Podolyns'ky later had occasion to observe the leader of the Workers' International at the Fifth Congress, held at the Hague. Not being a delegate, Podolyns'ky could only assist at the public sessions, but he knew enough delegates to be well informed about what went on in the closed sessions. Podolyns'ky's letters to Lavrov and Idel'son about the conference are most revealing of the comportment of Marx, the executive, and the factional leaders. The author criticizes Marx's authoritarian centralism and rejects it in favour of the more democratic federalist tendencies of the anarchists. Yet, while criticizing Marx the politician, Podolyns'ky remained loyal to Marx's economic theories.

Of great significace for the study of Podolyns'ky and the Ukrainophile movement are the three letters Podolyns'ky wrote to his Russian friend Valerian Smirnov in the summer of 1875 [6]. By that time Podolyns'ky had behind him several years of close collaboration with Lavrov and the Russian populists. This experience led him to believe that the Russian movement could not be effective in Ukraine because the Russians chose to ignore the specific conditions and problems prevailing in Ukraine, and in their populist propaganda drew on Russian culture and history, unfamiliar to the Ukrainian masses. Podolyns'ky became convinced that Ukraine needed a separate socialist movement, which would collaborate with the Russian movement but be completely independent of it. This conviction was based on Serhii's involvement in the Ukrainophile movement and his medical and teaching experience among the Ukrainian peasants. There he saw that besides the social struggle, common to Russians and Ukrainians, Ukrainian socialists had to undertake cultural and educational tasks which for the Russian people were accomplished by the Russian state and the Rucssian liberal bourgeoisie. It is also interesting to note that while the Russian socialists shunned the designation of "social democrat", Podolyns'ky referred to the Ukrai-

[6] An English translation of the letters can be found in *Serbyn R.* Op. cit. – P. 9–32.

nian movement as the "Ukrainian Social Democratic Party". This most definitely put Podolyns'ky in the "Westernizing" tradition.

Besides Podolyns'ky's letters, our collection contains a series of personal documents, such as birth, marriage and death certificates, his academic records and diplomas, a medical certification of the state of his health, a court decision granting his mother guardianship over him, and, finally, his father's testament. These documents allow us to clarify certain details in Podolyns'ky's biography. We have also included a Russian language manuscript found in the Smirnov archives in Amsterdam and identified there as Podolyns'ky's memoirs. Part of this document was published by Boris Sapir[7]. Although we have no difinite proof of Podolyns'ky's authorship, the likelihood is very strong that it was an autobiographical note penned by him in response to N. Morozov's request for information on the Russian populist movement. The document contains interesting details on the Ukrainian and Russian populist movements in the early 1870's, and supplements Podolyns'ky's correspondence.

The reader will find a useful research tool in our four-part bibliography, consisting of: a) all the known published works of Podolyns'ky, b) his previously published letters, c) printed memoirs and letters of Podolyns'ky's contemporaries in which he is mentioned, and d) studies devoted to him or those in which he is mentioned. We have also provided an index of personal names which appear in the documents; these are reproduced in the form in which they appear in the manuscripts. Finally, the essay on the life and work of Podolyns'ky should not be regarded as a full biography but rather as an aid for understanding the documents..

* * *

The project to publish Podolyns'ky's letters was initiated in 1991, on the hundredth anniversary of Podolyns'ky's death; it reached its completion ten years later. The work took longer than originally anticipated for it was not always easy to coordinate a joint venture pursued in two cities, continents apart. The project might never have been completed had it not been for the encouragement and support from friends and colleagues to whom we express our gratitude. At the successful completion of this project, it is our pleasant duty to thank the staff of the archives where our research took us for their much appreciated assistance.

Roman Serbyn

---

[7] Vyderzhki iz vospominanii S. A. Podolinskogo // *Sapir B.* "Vpered!" 1873–1877. Materialy iz arkhiva Valeriana Nikolaevicha Smirnova. T. II. Dokumenty. – Dordecht-Holland: D. Reidel Publishing Co., 1970. – P. 52.

Présentation du recueil

Ce recueil de documents est consacré à la mémoire de Serhii Podolyns'ky, esprit scientifique, militant socialiste et patriote ukrainien, dont le cent-cinquantième anniversaire de naissance a été commémoré en l'an 2000. Nous avons réuni: a) 148 lettres de la main de Podolyns'ky, b) 14 documents officiels le concernant, c) un manuscrit de nature biographique qui lui est attribué* Ce recueil contient aussi une esquisse biographique en ukrainien et une bibliographie en quatre volets indiquant ses ouvrages et ses lettres publiés ainsi que les mémoires, lettres et études dans lesquels il figure. Comme Podolyns'ky est peu connu du public français, une courte introduction s'impose. Toutefois, il ne s'agit pas d'une biographie détaillée de Podolyns'ky, ni d'une analyse complète de ses œuvres; notre but est d'établir des points de repère pour aider le lecteur à mieux apprécier les documents rassemblées.

Serhii Podolyns'ky: un aperçu biographique

Né le 19 (31)[1] juillet 1850 (d. 2), Serhii Podolyns'ky[2] meurt le 30 juin (12 juillet) 1891, quelques semaines avant son 41e anniversaire (d. 14). La partie productive de sa courte vie adulte fut rendue encore plus brève par une maladie mentale survenue en 1882 (d. 11). Néanmoins, les dix années antérieures à cette tragédie furent remplies d'une activité frénétique, donnant lieu à une riche production littéraire, remarquable par sa diversité et son es-

* Dans cette présentation les références aux documents seront indiquées par des lettres et des chiffres. Les lettres désignent le type de document et les chiffres indiquent leur ordre dans ce recueil. Les initiales utilisées sont les suivantes: l = lettre, d = document officiel, s = manuscrit autobiographique, b = bibliographie des écrits de Podolyns'ky.

[1] Le calendrier julien, en vigueur dans l'Empire russe, était à cette époque en retard de 12 jours sur le calendrier grégorien.

[2] La forme habituelle de ce nom en français est Serge Podolinsky. Cependant, par souci de cohérence avec les autres textes de notre recueil, nous avons adopté le principe de translittération des noms ukrainiens à partir de leur orthographe ukrainien.

prit novateur. Médecin de formation mais militant socialiste de vocation, Podolyns'ky trouva le temps d'écrire une cinquantaine d'ouvrages originaux, sur des thèmes variés et destinés à des publics divers. Mais avant d'examiner les écrits de Podolyns'ky, voyons d'abord le parcours mouvementé de sa vie.

Serhii est né dans une famille qui faisait partie de l'élite sociale et culturelle de Kyiv. Son père André, poète de la pléiade de Pouchkine, parlait plusieurs langues, possédait une bonne collection de livres étrangers, et passait pour un esprit éclairé. Fonctionnaire d'État, comme son père Ivan avant lui, André hérita de ses parents le titre de *dvorianine* (noble) et des propriétés foncières à Kyiv et dans les provinces russes et ukrainiennes (d. 1). La mère de Serhii, Marie, née Koudacheva, venait d'une famille de princes tatares russifiés. Le père de Marie, Prince Sergué, avait occupé des postes importants, dont celui du vice-gouverneur de Kyiv. Un des frères de Sergué devint le gendre du Maréchal Koutouzov et une de ses sœurs épousa un Prince Manvilov. Du côté maternel, Marie était l'arrière-petite-fille du duc Octave de Choiseuil-Gouffier, membre de l'Académie française et ambassadeur de Louis XVI à la Sublime Porte. La Révolution française força la famille à chercher refuge en Russie. Alexandra, une des sœurs de Marie, épousa Alexandre Berdiaev et fut la mère de Serhii, un poète ukrainien, et Nikolai, le célèbre philosophe russe. C'est dans ce milieu aristocratique que Serhii passa ses années de formation.

L'enfance et l'adolescence de Serhii s'écoula tranquillement dans le domaine familial de Iaroslavka, un village à mi-chemin entre Kyiv et Odesa. Dans les campagnes, où avant l'émancipation de 1861 ses parents possédaient des serfs, Serhii pouvait voir la vie dure des paysans. Son éducation, confiée à des professeurs particuliers, fut complétée par la riche bibliothèque familiale. Bien préparé aux examens, Serhii fut reçu au Premier Gymnase de Kyiv à l'âge de seize ans (d. 3), mais dut attendre son dix-septième anniversaire pour pouvoir s'inscrire à l'Université Saint Volodymyr de Kyiv (d. 4). Il y fit de brillantes études (d. 5) et à l'automne 1871 obtint le diplôme de kandydat (licence) en sciences naturelles (d. 6).

Ses activités parascolaires mirent Serhii en contact avec deux courants idéologiques, l'ukrainophilisme plutôt culturel et le socialisme plus politisé. Les ukrainophiles continuaient les traditions des populistes ukrainiens du début des années soixante et se groupaient dans une *hromada* (commune, communauté) clandestine. Serhii connaissait les principaux leaders ukrainophiles à l'Université, notamment les jeunes historiens Mykhailo Drahomanov et Volodymyr Antonovytch. Quant au socialisme, cette doctrine se répandait par des cercles d'études. Dans un de ces groupes que fréquentait Serhii, le jeune économiste Mykola Ziber exposait les bases du marxisme. À l'uni-

versité Serhii noua des relations avec les populistes russes appelés tchaikovtsy, et même représenta la filiale de Kyiv à une réunion panrusse tenue au début de 1871 à Saint-Petersbourg. Lors de ce voyage il rencontra des collègues, devenus amis, Rosalia Idel'son et Lev Guinzbourg (l. 1-3).

La licence en poche, Podolyns'ky partit pour l'Europe dans le but de commencer ses études de médecine et d'approfondir ses connaissances du socialisme. En route pour Paris, au début de 1872, il s'arrêta à Lviv et Vienne où il rencontra de jeunes intellectuels de l'Ukraine occidentale, notamment Meliton Boutchynsky et Ostap Terletsky. Celui-ci deviendra un proche collaborateur de Podolyns'ky et l'aidera à publier à Vienne ses premières brochures ukrainiennes sur le socialisme (b. 19-21). À Paris, Serhii s'inscrivit à l'École de médecine et suivit les cours du célèbre physiologiste, Claude Bernard (b. 31). Dans la capitale française Podolyns'ky rencontra le penseur socialiste russe Piotr (Pierre) Lavrov, sollicité alors par de jeunes radicaux pour publier en Occident une revue indépendante russe. Podolyns'ky appuya le projet et en devint un collaborateur indispensable.

Pendant deux ans, du printemps 1872 au printemps 1874, Podolyns'ky partagea son temps entre les études de médecine (l. 4) et l'activité politique (l. 5). Après un semestre à Paris, il en fit deux autres à Zurich, pour revenir à Paris pour le quatrième. Sans négliger ses études il se consacrait pleinement au militantisme socialiste. Par l'intermédiaire de Lavrov il rencontra Marx à Londres et assista aux séances publiques du Ve Congrès de l'Internationale ouvrière à La Haye(l. 26-35). Il aida Lavrov à lancer la revue *Vperiod! (En Avant!)*, à en établir la rédaction à Zurich (l. 50), et à organiser l'imprimerie (l. 53). Il chercha des fonds, recruta des collaborateurs, contribua lui-même de son argent et de ses articles (b. 2, 3), et s'occupa du transport illégal de la revue dans l'Empire russe. Podolyns'ky devint un des leaders de la colonie russe de Zürich (l. 48-49, 52), composée d'une centaine d'étudiants, en bonne partie des ressortissants de l'Ukraine russe. Dans le but de réunir les étudiants ukrainiens de l'Autriche et de la Russie, et de les rapprocher des étudiants russes, Podolyns'ky fit venir des livres ukrainiens pour la bibliothèque estudiantine russe de Zurich et organisa une fête commémorative à la mémoire du célèbre poète ukrainien, Taras Chevtchenko (l. 47, 52, 54). Pendant la célébration du poète, vénéré par les Ukrainiens des deux côtés de la frontière austro-russe, Podolyns'ky lut une allocution qu'il avait commandée à Drahomanov, alors en stage de recherche à Florence.

De mai 1874 à mai 1875, Podolyns'ky vécut en Ukraine, surtout à Kyiv et à Iaroslavka (l. 89, 95). Avec Terletsky, venu l'été 1874 au congrès archéologique de Kyiv, il projeta de fonder un journal ukrainien, mais sans résultat. Il connut plus de succès avec trois brochures socialistes, écrites en

ukrainien, que Terletsky publia à Vienne en 1875 (l. 101). Devenu membre de la "Hromada" ukrainophile de Kyiv, il aida ce cercle à prendre en main la rédaction du *Télégraphe de Kyiv (Kievskii telegraf)* et à lui donner un caractère plus ukrainophile. Un séjour prolongé au village Iaroslavka l'amena à soigner les paysans des environs et à offrir aux jeunes hommes du village des rudiments d'éducation (l. 95). Pendant tout ce temps il maintenait des relations avec les radicaux russes en Ukraine, mais c'est le mouvement ukrainophile qui devint son principal engagement. Cette nouvelle orientation de Podolyns'ky avait déjà commencé l'année précédente lors des conflits avec Smirnov et les lavrovistes au sujet de leur revue et de la question nationale. Podolyns'ky était irrité par le manque d'intérêt et de compréhension pour les besoins spécifiques de la population ukrainienne de la part des populistes russes. Ce conflit fera l'objet de trois longues lettres que Podolyns'ky enverra à Smirnov à l'été 1875 et qui sont parmi les plus intéressantes de notre recueil (l. 95, 96, 98).

Pendant l'été Podolyns'ky explora les pays slaves de l'Autriche-Hongrie, se rendit jusqu'aux Balkans, et y fit des reportages pour le *Télégraphe de Kyiv* (b. 5, 8-17; l. 99). De retour en Ukraine, il reprit ses activités dans la "Hromada" de Kyiv et dans le village de Iaroslavka (l. 105, 108). Le désir d'obtenir un diplôme médical l'amena en février 1876 à Wroclaw (alors Breslau en Allemagne) où il s'isola pendant quelques mois et n'en repartit qu'en juin, muni d'un diplôme médical avec mention *cum laude* (d. 7). Après un mois à Creutznach, en Autriche, pour soigner ses oreilles, il rentra en Ukraine et y passa les douze mois suivants. À Kyiv il passa d'autres examens en médecine et enseigna aux étudiantes infirmières; parmi elles se trouvait Natalie Andréeva, une jeune révolutionnaire russe, qui attira son attention et qu'il épousa l'année suivante. En 1876 le mouvement ukrainien connut un revers grave: pendant qu'il se reposait à Ems, le tsar signa un ukase interdisant toute publication et importation des livres et périodiques ukrainiens. Simultanément, Drahomanov fut expulsé de l'Université de Kyiv. Tôt après, Drahomanov émigra en Suisse et la "Hromada" le chargea de publier à l'étranger ce qui ne pouvait plus paraître dans l'Empire russe. De nouvelles perspectives s'ouvraient ainsi devant Podolyns'ky, qui va désormais pouvoir compter sur l'aide immédiate de Drahomanov, pour ses propres publications ukrainiennes.

Après son mariage, Serhii devint agité, impatient et incapable de trouver satisfaction dans ses activités habituelles en Ukraine. Les médecins l'envoyèrent à l'étranger. En janvier 1878, le jeune couple s'établit à Paris, à deux minutes du Jardin du Luxembourg, de la Sorbonne et de la bibliothèque Sainte-Geneviève. Serhii restera en France jusqu'à son retour définitif en Ukraine, en 1885. Pendant les quatre années avant sa crise psychique, Serhii travailla

à un rythme effréné. Loin de renier ses convictions socialistes et ukrainophiles, il les intègre à ses activités scientifiques. Dans cet état d'esprit scientifique et politique, il entretient les contacts avec Lavrov, Smirnov et les autres intellectuels radicaux russes. En 1879 une polémique éclata avec Lavrov, dans les revues françaises, concernant les nihilistes et socialistes russes (b. 34, 38), mais n'empêcha pas Podolyns'ky d'entretenir de bonnes relations avec son "ancien maître" à penser et ses amis russes (l. 123, 124, 128, 132, 133). Néanmoins, il collaborait maintenant principalement avec les Ukrainiens. Avec Drahomanov et Mykhailo Pavlyk, un réfugié ukrainien de l'Autriche, Podolyns'ky préparait des publications ukrainiennes et éventuellement rédigeait avec eux la nouvelle revue ukrainophile, la *Hromada,* dont il prit à sa charge les frais de publication (b. 46-50). Pendant ces quatre années d'émigration parurent les principaux ouvrages de Podolyns'ky, en ukrainien et en d'autres langues. Il maintenait des contacts avec des intellectuels européens, des scientifiques et des socialistes. Il suivait la vie intellectuelle du pays, publiait des articles dans les revues scientifiques (b. 36, 37, 39, 41, 51-54) et présentait des communications aux congrès des sociétés savantes (b. 35, 56-59, 62, 64, 65).

Après deux ans de vie à Paris, où Natalie lui donna deux fils (Volodymyr et Serhii), il acheta un villa à Montpellier et y transféra sa résidence permanente, dans une vaine tentative de sauver un mariage en ruine et de retrouver le calme nécessaire pour ses travaux scientifiques. Natalie refusa d'abord d'accompagner son mari et ses enfants dans ce déménagement, et quand finalement elle consentit à les rejoindre, elle repartit aussitôt (l. 127, 130, 131, 143). Cette jeune femme préférait le vacarme des grandes villes à la quiétude de la province et était prête à troquer la vie de famille contre les sensations fortes de l'aventure révolutionnaire. Au scandale du tout Paris russe, elle s'était liée d'amour avec un jeune révolutionnaire nommé Alexandre Astafiev. De cette union, en octobre 1880, naquit à Genève un garçon, qu'on nomma Alexandre, probablement en honneur de son père naturel[3]. Le mari, trahi, décida de pardonner à sa femme repentie et prit l'enfant innocent sous son toit (l. 142).

Les problèmes continuaient. Au début de 1881 sortit le premier volume de la *Hromada,* périodique dont le programme, signé par Drahomanov, Podolyns'ky et Pavlyk, annonçait ouvertement l'éventualité d'une révolution en Russie. Peu après la parution de la revue, le Tsar Alexandre II fut assassiné, et les autorités russes firent pression sur les parents de Serhii pour qu'ils-

[3] Lettre de Rosalia Idel'son à Smirnov du 16 juillet 1881. Internationaal Institut voor Sociale Geschiedenis. "Archives de Smirnov". Carton 11.

cessent le financement des activités révolutionnaires de leur fils. En avril 1881 la méningite emporta Alexandre et la fille de la révolutionnaire Olga Lubatovitch, confiée aux soins de Serhii. En septembre mourut le fils aîné Volodymyr. À tous ces malheurs s'ajouta la nouvelle escapade de Natalie qui, en automne, quitta Serhii pour une énième fois. Le stress fut trop grand — Serhii s'écroula. Quand Natalie revint à Montpellier en janvier 1882, elle trouva son mari dans d'un état si lamentable qu'elle dut le mettre dans un asile. La vie scientifique et politique de Serhii Podolyns'ky était, pour ainsi dire, terminée. Parmi ceux qui le connaissaient, plusieurs pensaient qu'il était mort. Ainsi dans son *Histoire du socialisme*, publiée en 1884, Benoît Malon parlait de Podolyns'ky comme de quelqu'un "mort en pleine jeunesse"[4].

En fait, Serhii vivait jusqu'à 1891, mais sans pouvoir exercer ses activités habituelles. Peu après son internement à Montpellier, sa mère vint de Kyiv pour le transférer à Paris. Les soins médicaux et maternels avaient, semble-t-il, rétabli l'esprit de Podolyns'ky suffisamment pour qu'il puisse donner une communication au congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences (AFAS), tenu à La Rochelle en août 1882 (b. 64). C'est le dernier acte de présence public de Podolyns'ky. En 1883, Marie Podolyns'ky confia encore une fois son fils à la Maison de santé de Vanves et, munie d'un certificat de maladie de Serhii (d. 11), rentra à Kyiv pour soigner son mari et plaider le pardon pour son fils. Grâce à l'intervention du Gouverneur-général de Kyiv, un ami de la famille, Alexandre II accorda la permission pour le retour de Serhii dans le pays mais à condition qu'il paraisse devant la justice russe dès que sa santé serait rétablie. Marie ramena son fils à Kyiv, en 1885, avant même que le tribunal de la Seine rejette la demande adressée par sa bru pour avoir le droit de regard sur Serhii (d. 13). Quelques années plus tard, Marie réussit à racheter le petit Serhii à Natalie pour 25 000 F., celle-ci ayant toujours besoin d'argent pour ses activités révolutionnaires. Marie s'occupa de son fils jusqu'à la mort de ce dernier, survenue le 30 juin (12 juillet) 1891 (d. 14). Serhii fut inhumé à Kyiv, dans le cimetière sur la colline d'Askold, à côté de son père, mort en 1886. Marie est morte et enterrée en France.

Serhii Podolyns'ky: sa pensée et son œuvre:

Scientifique de formation mais guidé par la conviction que l'homme concret est seul digne d'être au centre de ses préoccupations, Serhii Podolyns'ky appartenait à ces intellectuels fortunés de l'Empire russe du XIXe siècle qui, dans leur jeunesse, se dévouaient à l'humanité à travers un populisme militant. En mûrissant ils cherchaient à atteindre leurs objectifs par

[4] *Malon B.* Histoire du socialisme. – Paris, 1884. – Vol. 3. – P. 1219.

des moyens plutôt culturels et scientifiques. Sa vie fut trop courte pour que Podolyns'ky achève ce parcours, mais c'est le sens manifeste dans lequel évoluaient ses activités et ses publications. Humaniste depuis les bancs de l'université, il fut fasciné par les sciences (seules capables d'expliquer le monde matériel) et intrigué par le lien entre le monde matériel et l'humanité. Il percevait les deux phénomènes à travers les théories socialistes, en l'occurrence – le marxisme. Les connaissances scientifiques acquises à l'Université de Kyiv et enrichies par les études de médecine en Europe de l'Ouest étaient continuellement alimentées et tenues à jour par des lectures et des participations aux activités de la communauté scientifique.

Les principales préoccupations intellectuelles de Podolyns'ky sont bien illustrées par ses trois dernières publications (b. 64-66). Sa communication du 30 août 1882 à l'AFAS servait à démontrer que le "régime communiste de la propriété foncière", n'était pas limité au stade primitif de l'évolution de la société mais qu'il se pratiquait encore, sous des formes modifiées, dans divers endroits du monde. Ce système, affirmait Podolyns'ky, assurait aux paysans une plus grande indépendance, la propriété foncière y était distribuée plus équitablement et permettait de soutenir une plus grande concentration de population. Cette profession de foi socialiste, l'auteur voulait la partager avec les paysans ukrainiens. Même s'ils n'ont pu conserver "le régime communal que sous la forme modifiée" de hromada, Podolyns'ky se réjouissait que "depuis l'émancipation [de 1861] les paysans y reviennent petit à petit" (b. 64). Le socialisme, mais un socialisme indigène, – tel est le message du "manifeste de *Hromada*" dont Podolyns'ky fut le principal auteur (b. 66). La déclaration met en évidence la particularité de la situation ukrainienne et défend l'idée d'un mouvement socialiste ukrainien, autonome et adapté aux besoins spécifiques de la population ukrainienne. L'article allemand sur "le travail humain et l'unité des forces" explore le rapport entre l'homme et la nature, il examine la transformation et l'utilisation par l'homme de l'énergie solaire sans laquelle aucune vie ne peut exister (b. 65).

Auteur prolifique, Serhii Podolyns'ky a laissé quatre monographies, quelques longs essais, des brochures politiques, des articles scientifiques et de courts reportages. En tout, sa bibliographie contient une cinquantaine de titres originaux: avec les traductions ce chiffre s'élève à une soixantaine de titres. Du vivant de l'auteur, ses publications sont publiées en huit langues: ukrainien, russe, bélarussien, serbo-croate, polonais, français, allemand et italien. D'une façon ou d'une autre, ces publications se rapportent à l'une des trois préoccupations suivantes: 1) le socialisme, 2) l'adaptation des principes socialistes à la situation ukrainienne, 3) le lien vital entre l'humanité et la nature qui l'entoure.

Rien de plus naturel pour l'humaniste Podolyns'ky que son lien avec la médecine. Podolyns'ky n'avait pas besoin de gagner sa vie – la fortune de la famille, évaluée à 300 000 roubles dans les années 1880, lui suffisait largement. Exercer la médecine était d'abord pour lui une occasion d'apporter l'aide humanitaire à ceux qui en avaient le plus besoin. Elle permettait aussi de gagner la confiance de la population laborieuse et de disséminer la propagande socialiste, sans attirer l'attention des autorités (l. 95). Néanmoins, les expériences de laboratoire que Podolyns'ky avait réalisées lors de ses études avaient une valeur scientifique et avaient donné lieu à deux articles, publiés dans la prestigieuse revue médicale du Dr. Pflüger (b. 1, 23, 24). Son travail auprès des paysans ukrainiens ainsi que ses nombreux voyages dans des contrées slaves (b. 5, 8-17), enrichis de statistiques et d'autres matériaux publiés, mettaient à sa disposition un riche fonds de données médicales. Il l'exploitera dans sa monographie ukrainienne, sous-titrée en français *L'hygiène du peuple en Ukraine* (b. 32) et dans une série d'articles composés en russe (b. 33) et en français (b. 35, 39, 51,56, 58, 59, 62). Quand Claude Bernard décéda en février 1878, Podolyns'ky dédia à son professeur une notice nécrologique élogieuse qu'il publia dans une revue progressiste russe (b. 31).

Histoire, propagande, analyse – voilà les trois aspects du socialisme élaborés par Podolyns'ky et l'ordre dans lequel il les a traités dans ses écrits. Dans les deux premiers numéros de la revue *En avant! (Vperiod!)* parurent les premières tranches de son "précis du développement de l'Association internationale des ouvriers" (b. 2, 3), malheureusement inachevé. Le matériel fut retravaillé plus tard pour donner trois articles ukrainiens sur le mouvement socialiste en Angleterre, Irlande et Europe de l'ouest (b. 48, 49, 50). L'histoire du socialisme ukrainien en Autriche, aux origines de laquelle l'auteur fut intimement lié, fit l'objet d'une brève étude publiée en ukrainien et en russe (b. 43, 44). Un essai sur le nihilisme russe (b. 34), provoqua une critique acerbe de Lavrov que Podolyns'ky ne pouvait pas ignorer (b. 38). Ces écrits montrent que Podolyns'ky connaissait bien l'histoire des mouvements ouvriers et socialistes, non seulement en Russie, mais aussi en Autriche et en Europe occidentale. Étudiant les mouvements socialistes contemporains à travers l'Europe, ainsi que leurs antécédents historiques, Podolyns'ky devint d'abord propagandiste et en suite théoricien de cette doctrine qu'il considérait la plus émancipatrice.

En 1875, Podolyns'ky publia à Vienne, avec l'aide de Terletsky, trois brochures de propagande socialiste, écrites dans un ukrainien simple et compréhensible pour les paysans et les ouvriers. *La machine à vapeur* (b. 19) dénonçait le capitalisme qui envahissait les campagnes ukrainiennes. La

technologie y servait non pas à soulager le travail des paysans mais plutôt à les exploiter d'une façon encore plus inhumaine. C'est aussi une utopie à la façon de Thomas More, qui sert à mettre en contraste l'exploitation capitaliste avec la vie idyllique sous le socialisme. Une victime d'un accident de travail, causé par la batteuse à vapeur, entrevoit, dans le coma, son village et son pays sous le socialisme. Un peu remanié, ce "conte", comme l'appelait Podolyns'ky, parut cinq ans plus tard dans une traduction française (b. 60). *La richesse* (b. 20) avait pour objet d'expliquer en termes simples, la théorie de la plus-value ou comment certains s'enrichissaient en s'appropriant le travail des autres. Corrigé et remanié, le pamphlet fut réédité par Drahomanov l'année suivante (b. 25) et en 1878 deux adaptations polonaises parurent en Pologne russe (b. 28) et allemande (b. 29). En 1881 *Le Travailleur,* un journal de Marseille, en publia une version française (b. 52) et les éditions de "Hromada", à Genève, une traduction bélarussienne. Pour sa troisième plaquette, Podolyns'ky traduit une brochure russe de son ami V. Varzar, dans laquelle il dénonçait l'injustice du système d'imposition russe, dont le fardeau retombait sur la paysannerie. Mécontent du titre original, Podolyns'ky nomma sa traduction *La vérité.* (b. 21)

Sous-titrée "la première discussion", *De la pauvreté (Pro bidnost')* annonçait une série d'études sur les problèmes économiques concrets dont souffrait le peuple ukrainien. Podolyns'ky écrivit deux nouveaux ouvrages, l'un sur l'agriculture et l'autre sur l'industrie. Drahomanov retravailla le premier texte, l'inscrivant dans un contexte international, et en y ajoutant une toile de fond historique. L'ouvrage devint trop longue pour une brochure populaire de petit format et fut publié en deux parties. *De l'agriculture: comment notre terre fut aliénée* (b. 26) faisait un survol de l'aliénation de la terre depuis l'antiquité jusqu'à l'époque contemporaine. L'auteur utilise le terme "terre" pour désigner le pays habité par un peuple distinct et les champs labourables appartenant à ce peuple. Les peuples soumis au colonialisme russe perdaient leurs terres dans les deux sens du mot. Le peuple ukrainien, libre à l'époque du premier État ukrainien indépendant, la puissante Rous', où le servage n'existait pas, perdit sa liberté sociale avec la liberté nationale sous le joug des tsars moscovites. La brochure condamne l'impérialisme russe et demande l'affranchissement de tous les peuples de l'Empire russe en Asie et en Europe. L'auteur conclut que le peuple ukrainien, divisé actuellement entre deux empires, doit être réuni et, fort de 17 millions d'âmes, former un pays indépendant où toute la terre appartiendrait au peuple qui la travaille.

La deuxième partie de l'ouvrage, intitulée *De l'agriculture: comment la terre est partagée et comment il faudrait la tenir* (b. 27) examine les formes

de propriétés et d'exploitation des terres en Ukraine et plaide en faveur du système socialiste en agriculture. Podolyns'ky se prononce partisan de *l'obchtchina russe*, et recommande son adoption en Ukraine. Le système socialiste, non seulement assurerait la justice sociale mais, inciterait la population à défendre sa liberté contre toute agression étrangère.

Le troisième livre, *Les métiers et les fabriques en Ukraine,* rédigé aussi avec l'aide de Drahomanov, dépasse le cadre ukrainien. Il trace l'histoire du travail depuis l'antiquité jusqu'à l'époque capitaliste et parle amplement de la situation en Europe et en Asie. L'auteur reproche à la technologie moderne, ou plutôt l'emploi qu'en font les capitalistes, de rendre les conditions de vie ouvrière encore plus difficiles. La technologie, plutôt que de soulager les ouvriers dans leur travail, les abrutit et les transforme en automates. La propriété privée mène à la différenciation sociale et est donc la cause profonde de cette injustice. Les fabriques, où travaillent les ouvriers, doivent appartenir aux ouvriers de la même façon que la terre doit revenir aux paysans qui la labourent. Remarquons que, tandis que les trois premières brochures étaient composées dans un style propagandiste, l'analyste l'emporte sur le propagandiste dans les trois derniers ouvrages. Un point digne de notre attention est le souci de l'auteur de traiter les deux parties de l'Ukraine comme un tout. À remarquer aussi que *Les métiers* parut sous le nom de l'auteur. Podolyns'ky était sorti de la clandestinité.

C'est ouvertement aussi qu'au début de 1881 Podolyns'ky signa, avec ses coéditeurs, le programme de la revue *Hromada* (b. 46), que Benoît Malon publira au complet dans son *Histoire du socialisme* quelques années plus tard (b. 66). Dans ce programme s'unirent les deux objectifs de l'action politique de Podolyns'ky, l'élimination de l'oppression sociale et nationale du peuple ukrainien:

"Le peuple souffre à la fois d'une domination étrangère et du parasitisme des classes improductives qui ne devraient point exister au milieu des communes, celles-ci devant être formées uniquement de producteurs. C'est le but qu'on atteindra, en libérant l'Oukraine de la domination étrangère et en affranchissant les communes ukrainiennes de leurs classes supérieures et improductives"[5].

Convaincus que "la propriété communale ou collective et le travail communal ou collectif sont plus avantageux aux hommes que la propriété et le travail individuel" les auteurs du programme réservent la décision sur la "manière dont sera faite l'organisation du travail collectif et la distribution des produits" à chaque commune. Leur socialisme est profondément démo-

[5] Ibid. – P. 1223.

cratique, accordant l'égalité des droits aux hommes et aux femmes, "sans distinction de race ou de nationalité".

Les réflexions de Podolyns'ky sur le socialisme l'amena à publier des articles théoriques sur trois thèmes différents. "Le socialisme et la théorie de Darwin" fut d'abord publié en Serbo-Croate (b. 30), puis en français (b. 37) et ukrainien (b. 47), et finalement en allemand (b. 54). Le texte fut discuté vivement dans des salles de cours à l'université de Lviv[6] et très apprécié par le socialiste allemand E. Bernstein[7]. Podolyns'ky critiqua les darwinistes Ernst Haeckel et Oscar Schmidt qui se servaient de la théorie de la lutte pour la vie pour nier la possibilité d'égalité dans la société évoluée, et pour affirmer que le socialisme convenait seulement aux stades inférieurs de la vie en société. Podolyns'ky rejeta l'affirmation de Schmidt selon laquelle "le darwinisme est la base scientifique de l'inégalité" plutôt que de la solidarité socialiste. S'appuyant sur les travaux du zoologiste Alfred Espinas et du philosophe Albert Lange, Podolyns'ky soutient que l'homme civilisé comprend que la solidarité est plus utile que la destruction mutuelle; la lutte continuera sous le socialisme, mais cette lutte sera celle des hommes solidaires contre la nature et pas entre les hommes.

La controverse, mentionnée plus haut, entre Lavrov et Podolyn'sky au sujet du nihilisme russe montre la capacité du socialiste ukrainien de prendre une attitude détachée et objective face aux mouvements révolutionnaires en Russie. L'auteurle présente le nihilisme en Russie comme un courant de la philosophie négativiste, né dans l'atmosphère étouffante du règne de Nicolas I, et propre à la classe privilégiée des nobles et des fonctionnaires (b. 34). Dans les cercles conservateurs, le nihilisme se manifestait par l'apathie, la paresse et l'engouement pour des jouissances corporelles. Chez les radicaux, le nihilisme amenait à la volonté de tout bouleverser, tout détruire. Dans les deux cas, les nihilistes étaient des êtres sans principes moraux. Le socialisme est une espèce d'antithèse du nihilisme dont il découle, mais auquel il apporte une vision positive de la nouvelle société. Les jeunes révolutionnaires russes devraient normalement aboutir au socialisme, mais il y en a qui s'attardent dans le nihilisme.

Cette analyse nuancée de la réalité russe offusqua Lavrov qui refusa de reconnaître la distinction entre nihilisme et socialisme. Dans un article signé, "Un vieux socialiste russe"[8], il accusa Podolyns'ky d'insulter les socialistes

[6] Lettre de Ivan Franko à Pavlyk du 10 oct. 1879 // *Pavlyk M.* Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom. – T. 3. – P. 141.

[7] Lettre de Bernstein à Lavrov du 31 août 1879 // *Sapir B.* Lavrov. Years of Emigration. – Dordrecht-Holland, D. Reidel, 1970. – Vol. 2. – P. 224.

[8] Un vieux socialiste russe, "Le mouvement socialiste" // L'Égalité. – 1880. – N 1, 2.

russes, en les présentant comme peu civilisés et sans principes, alors que ce sont eux qui ont sacrifié leurs vies sur les échafauds tsaristes. En fait, Lavrov déformait les propos de Podolyns'ky et l'accusation contre "le socialiste ukrainien" était très injuste. Ce dernier répliqua en rejetant les accusations et en réitérant ses propos antérieurs sur le nihilisme comme stade inférieur du socialisme. Il ajouta aussi quelques propos au sujet de la nouvelle vague de terrorisme russe (b. 38). Il acceptait la résistance armée aux gendarmes et les moyens terroristes dans les insurrections ainsi que dans la fomentation de troubles dans l'armée, "dans un but révolutionnaire"; par contre, pour des raisons morales et pragmatiques, il condamnait les assassinats politiques clandestins et les attentats secrets.

L'œuvre théorique la plus ambitieuse de Podolyns'ky, celle qui attire encore aujourd'hui l'attention des chercheurs[9], concerne la transformation et la répartition par l'homme de l'énergie solaire sur la surface terrestre. Podolyns'ky aborda ce thème pour la première fois dans une communication au congrès de l'AFAS, en août 1879, mais elle fut probablement incomprise, car elle ne mérita qu'un paragraphe dans le compte rendu officiel du colloque[10]. Le texte complet fut publié en janvier 1880 (b. 36)[11]. Podolyns'ky expédia l'article à son ami Fedir Vovk, le futur anthropologue, et expliqua qu'il était en train d'élaborer une loi générale de la conservation de l'énergie dans laquelle le socialisme et les lois de Marx apparaîtraient comme ses conséquences inéluctables (l. 125). Podolyns'ky envoya aussi l'article à l'auteur du *Capital,* dont l'œuvre était à l'origine de ses propres réflexions sur la question (l. 134). Dans la seconde lettre à Marx, l'auteur expliqua son intention d'harmoniser la théorie de la plus-value avec les théories physiques prédominantes (l. 136). Pendant les quelques années de travail qu'il lui restaient, Podolyns'ky revenait constamment à ce sujet et rédigea cinq autres versions, avant que la maladie l'arrête, deux en allemand et une en russe, français et italien (b. 40, 41, 53, 54, 65). La version russe fut la plus complète (b. 40), mais même celle-là fut considérée par l'auteur comme uniquement une introduction à un examen détaillé à venir.

Que répondit Marx à Podolyns'ky, et y répondit-il? Nous n'en savons rien car aucune lettre à ce propos n'a été trouvée. Par contre, en décembre

[9] *Martinez-Allier J., Schlüpmann K.* Ecological Economics: Energy, Environment and Society. – London: Basil Blackwell, 1987.

[10] AFAS, Compte rendu de la 8e session (Montpellier 1879). – Paris: Secrétariat de l'Association, 1880. – P. 1007.

[11] Reconnue comme une des théories récentes sur la thermodynamique par Debierre: "Le dynamisme physique et le dynamisme biologique ou la circulation de la matière et de la force d'après les travaux récents" (Revue internationale des sciences biologiques. – T. 4. – N 3 (15 mars 1881). – P. 243.

1882, Engels écrivit à Marx qu'il considérait comme "la vraie découverte de Podolyns'ky", le fait que l'énergie solaire puisse être retenue sur la surface de la terre et exploitée plus longtemps grâce au travail humain; en même temps, il rejeta sa prétention scientifique d'avoir trouvé dans la nature la justification du socialisme[12]. Retiré de la vie publique après sa maladie, Podolyns'ky fut graduellement oublié, jusqu'à sa découverte par Mykhailo Hrouchevsky, historien de l'Ukraine, doublé d'un homme politique de convictions socialistes. Mais l'historien connaissait seulement deux (b. 41, 65) des six articles, qu'il amalgama dans une traduction ukrainienne[13]. C'est d'après Hrouchevsky, et sans avoir lu l'article le plus fondamental, que l'académicien Volodymyr Vernadsky prit connaissance de Podolyns'ky. Néanmoins, dans son œuvre magistral, *La géochimie,* le savant rend hommage à son prédécesseur. Discutant l'histoire des idées qui concernent l'énergétique, Vernadsky évoque des penseurs comme R. Mayer, W. Thomson (Lord Kelvin) et H. Helmholz, dont les idées n'avaient pas été comprises au moment de leur publication. Cependant, ajoute l'académicien, "un savant ukrainien mort jeune, S. Podolinsky, a compris toute la portée de ces idées et a tâché de les appliquer à l'étude des phénomènes économiques"[14]. Soixante-quinze ans plus tard, la discussion reste ouverte sur la valeur scientifique des idées de Podolyns'ky par rapport au travail de l'homme et l'énergie solaire.

Au printemps 1879, Podolyns'ky effectua un voyage d'étude, visitant le Midi de la France et l'Est de l'Espagne, notamment la Catalogne. Un long reportage sur ses observations parut seulement trois ans plus tard (b. 63). L'auteur fut frappé par la variété ethnique de la population dans les deux pays et par la volonté de ces peuples divers de sauvegarder leur identité. Il fut surtout impressionné par la Catalogne. Non seulement ses habitants ont réussi en agriculture, mais Barcelone est devenue la capitale commerciale de l'Espagne. Le prolétariat catalan démontra, par ses nombreuses grèves,

---

[12] Lettre de Engels à Marx du 19 déc. 1882 // *Marx K. Engels F.*: Collected Works. – New York: International Publishers, 1992. – Vol. 46. – P. 410.

[13] *Hrouchevsky M.* Z potchyniv ukrains'koho sotsiialistytchnoho rukhu. Mykh. Drahomanov i jenevs'kyi sotsiialistytchnyi hurtok. – Wien: Institut sociologique ukrainien, 1922. – P. 186–207.

[14] *Vernadsky W.* La géochimie. – Paris: Librairie Félix Alcand, 1924. – P. 334–335. Vernadsky connaissait Drahomanov depuis la fin des années 1880 mais semble avoir pris ses renseignements sur celui qu'il appelait "un savant et politicien russe ukrainien", dans l'étude de Hrouchevsky, *Z pochyniv ukrains'koho sotsiialistychnoho rukhu.* Comme Hrouchevsky, Vernadsky connaissait seulement deux articles sur l'énergie solaire, l'un dans *La Revue Socialiste,* et l'autre dans *Die Neue Zeit.* Cf. *La géochimie.* – P. 335.

qu'il est capable de se défendre contre les exploiteurs. L'auteur est impressionné par le renouveau national catalan dans les arts, la littérature, les sciences. Les Catalans résistent aux influences de nivellement du centralisme étatique en leur opposant leur "catalonisme", qui est un amalgame de facteurs politique, littéraire et scientifique. Accusés de séparatisme, les Catalans répliquent qu'ils veulent seulement s'assurer de la liberté de développement de leur langue et littérature, indispensable pour la conservation de leur spécificité, leur but ultime. Sans doute, Podolyns'ky avait-il constamment à l'esprit la situation des nationalités dans le cadre de l'Empire russe.

Le recueil de documents:

La correspondance de Serhii Podolyns'ky était très volumineuse, mais ne sont connues que quelques lettres envoyées à Podolyns'ky et 148 lettres écrites par lui, que nous avons réunies dans ce recueil. Ces lettres de Podolyns'ky couvrent la période entre 1871 et 1881 et furent adressées à une douzaine d'individus, dont 116 à Lavrov, Smirnov, Idel'son et à la rédaction de la revue *Vpered!* Comme elles représentent les trois quarts de toutes les missives préservées, les liens de leur auteur avec les révolutionnaires russes sont mieux documentés que ses relations avec le mouvement ukrainien. Seulement 19 lettres furent adressées à quatre ukrainophiles, 5 à la famille immédiate de Podolyns'ky, et les 8 restantes à des personnages divers. Afin de permettre au lecteur d'avoir une idée globale de la correspondance recueillie dans ce volume nous présenterons les lettres dans l'ordre chronologique et indiquerons les thèmes les plus importants abordés par l'auteur.

Les trois premières lettres (l. 1-3), écrites à Kyiv en automne 1871, furent envoyées à Rozalia Idel'son, à Saint-Pétersbourg. Sans signature et écrites dans un esprit de conspiration, elles traitaient de la diffusion de la littérature progressiste et des affaires du groupe populiste nommé *Tchaikovtsy*. Suivent 18 lettres (l. 4-21) écrites par Podolyns'ky à Zurich et Paris, entre mai et août 1872, et envoyées à Lavrov résidant alors à Londres. Podolyns'ky continuait ses études de médecine, commencées à Paris, et une bonne partie de la correspondance se réfère à des publications savantes et des affaires académiques. En même temps il consacre beaucoup de temps à préparer le lancement de la revue *En avant! (Vpered!)* sous la rédaction de Lavrov: recrutement de collaborateurs, recherche de fonds, négociations au sujet d'une revue commune avec Bakounine et les bakounistes. Podolyns'ky établit des contacts avec la colonie émigrée russe en Suisse et les radicaux suisses. Le 11 août 1872 Podolyns'ky informe Lavrov de son arrivée le lendemain à Londres; c'est entre le 12 et le 18 de ce mois que Podolyns'ky a dû

rencontrer Marx, une rencontre à laquelle il se réfère huit ans plus tard (l. 134). Après Londres, Podolyns'ky se repose à Dieppe, prend des bains de mer et trouve le temps de partager avec Lavrov (l. 22-24) ses réflexions sur les programmes de Bakounine et de Lavrov, sur la menace d'extradition en Russie du terroriste Netchaev par les autorités zurichoises et sur des questions liées à la publication de *Vpered!*

Après une visite rapide à Paris (l. 25), Podolyns'ky se rend à La Haye pour assister aux séances publiques du cinquième congrès de l'Internationale ouvrière. Ce Congrès fit l'objet de dix lettres, dont huit adressées à Lavrov résidant à Londres (l. 26-29, 31, 33-35) et deux à R. Idel'son, alors à Zurich (l. 30, 32); elles sont parmi les plus intéressantes de ce recueil. N'étant pas lui-même délégué au Congrès, Podolyns'ky assistait seulement aux séances publiques, mais ses amis parmi les délégués l'informaient sur les sessions à huis clos. Podolyns'ky est plus favorable aux tendances anarchistes, représentées par les sections composées pour la plupart de vrais ouvriers et ayant des orateurs efficaces comme Guillaume et Brismée. Les centralistes, qui avec Marx contrôlent le Comité général, sont plutôt des intellectuels, préoccupés davantage par le maintien de leur emprise sur l'organisation et la promotion de la cause ouvrière. Podolyns'ky trouve la manipulation du Congrès par Marx indécente et le comportement de son lieutenant américain Sorge incongru. Il s'étonne qu'un homme aussi intelligent que Marx puisse prendre plaisir à la victoire du centralisme, appuyé par les sections allemandes et françaises, qui "votent comme des soldats prussiens" (l. 31 – en français dans la lettre), contre les tendances fédéralistes composées de sections authentiquement ouvrières (espagnole, hollandaise, jurassienne). Podolyns'ky exprime son mécontentement contre le congrès pour l'exclusion de Bakounine et de James Guillaume, contre la lutte du Comité général pour le contrôle de l'organisation. En fait, conclut Podolyns'ky, le Congrès a révélé la faiblesse de l'Internationale. Après le Congrès de La Haye, Podolyns'ky se rend en Ukraine pour chercher des fonds et des collaborateurs pour la revue de Lavrov. De Berlin il envoie une lettre à Lavrov (l. 36) sur son interrogatoire par la police belge au sujet du Congrès.

Après six semaines en Ukraine, Podolyns'ky est de nouveau à Zurich où il reprend ses études de médecine; trois lettres (l. 37-39) informent Lavrov des démarches de Podolyns'ky, en Ukraine et en Suisse, en faveur de la nouvelle revue. Pendant les vacances de Noël Podolyns'ky visite l'Allemagne et l'Autriche, cherchant des collaborateurs et des fonds pour la revue dans les colonies russes et ukrainiennes (l. 40-46). De retour à Zurich, Podolyns'ky réitère à M. Boutchynsky, un Ukrainien de la Galicie étudiant à Vienne, l'invitation aux Ukrainiens de l'Autriche, ainsi qu'aux Serbes, d'écrire pour

la nouvelle revue éditée par Lavrov (l. 47). Dans les cinq lettres à Lavrov, envoyées en février 1873 (l. 48-52), Podolyns'ky décrit les préparatifs pour l'arrivée de Lavrov à Zurich et la lutte à l'intérieur de la colonie estudiantine russe entre les partisans de Lavrov et ceux de Bakounine. Les quatre lettres suivantes à Boutchynsky (l. 53-56) illustrent la recherche d'une collaboration serrée entre les Russes et les Ukrainiens de la Russie et de l'Autriche. Il s'agit d'élaborer le programme de la revue *Vpered!* qui serait agréé par Drahomanov, et d'acquérir des livres ukrainiens pour la bibliothèque russe de Zurich. Pour la commémoration du poète ukrainien, Taras Chevtchenko, Podolyns'ky rédigea une adresse que les étudiants russes de Zurich envoyèrent à la "Sitch", l'organisation des étudiants ukrainiens à Vienne.

Après la sortie *de Vpered!* Podolyns'ky se chargea d'assurer son transport en Ukraine (l. 57-61). D'Odesa, Podolyns'ky se vante à Smirnov que la revue est bien accueillie à Kyiv et Odesa et lui envoie deux courtes notes pour le prochain numéro de la revue (l. 62). Passant par Vienne (l. 63), et Zurich où il s'entretient brièvement avec Smirnov et d'autres amis russes, Podolyns'ky s'installe à Paris pour continuer ses études. Les courtes lettres à Smirnov et Idel'son (l. 64-69) montrent que ses relations avec les *vperedistes* russes se gâtent. Cependant, malgré son désaccord croissant avec la rédaction de *Vpered!* Podolyns'ky continue le travail qu'il avait entrepris pour la revue sur l'histoire du mouvement ouvrier (l. 70). Lors du transfert de la rédaction à Londres, deux typographes de la revue furent arrêtés par la police parisienne et Podolyns'ky perdit beaucoup de temps et d'efforts pour les faire libérer (l. 71-82). En avril 1874, Podolyns'ky s'efforce de terminer la troisième tranche de son histoire du mouvement ouvrier, mais sans succès (l. 83-92), à cause de sa mauvaise santé, de son manque d'intérêt et de son engagement dans une campagne contre le blanquiste russe P. Tkatchev. Ennuyé par sa vie à l'étranger et fatigué par la partie clandestine de ses activités, Podolyns'ky rentre en Ukraine à la fin du mois de mai. Ses relations avec les *vperedistes* se refroidissent, mais en décembre 1874 il envoie quand même deux documents gouvernementaux secrets pour être publiés dans la revue (l. 93).

Après une année d'activité fébrile en Ukraine, dans le milieu des intellectuels ukrainophiles de "Hromada" et comme médecin de campagne, Podolyns'ky décida de rendre visite à ses amis ukrainiens de la Galicie (l. 94).

---

[15] Pour une traduction anglaise de ces lettres voir *Serbyn R.* In Defense of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov // Journal of Ukrainian Studies. – 1982. – N 2. – P. 9–32. Une traduction française de ces lettres paraîtra dans une anthologie des œuvres de Podolyns'ky actuellement en préparation.

Pendant ce séjour en Autriche, Podolyns'ky envoya à Smirnov trois longues lettres qui sont de première importance pour comprendre la pensée de l'auteur et appréhender les relations entre les socialistes ukrainiens et russes (l. 95, 96, 98)[15]. Analysant les différences sociales et culturelles entre l'Ukraine et la Russie, l'auteur arrive à la conclusion que pour être efficace en Ukraine, le mouvement socialiste doit être très différent de ce qu'il est en Russie. L'absence de commune paysanne à la russe, exige une approche plus circonspecte dans la promotion de la propriété collective à la campagne. La propagande révolutionnaire et socialiste doit se référer aux traditions et au folklore ukrainiens et non russes, étrangers aux Ukrainiens. La connaissance de la langue ukrainienne est indispensable pour les activistes militant dans les villages ukrainiens. Podolyns'ky rejeta l'accusation de nationalisme que lui adressait Smirnov et les populistes russes: "Nous, ukrainophiles, sommes nationalistes au même degré que les socialistes serbes, les [socialistes] anglais et les autres [socialistes] le sont, et certainement pas plus que vous, les [socialistes] grand-russes. N'oubliez pas que nous sommes une autre nation et que la différence entre vous et nous est la même qu'entre vous et les Polonais, les Serbes et les autres [slaves]" (l. 95). Podolyns'ky accuse les populistes russes de faire deux poids deux mesures en reconnaissant les Polonais et les Serbes comme des peuples distincts, tout en refusant la même reconnaissance aux Ukrainiens. L'hostilité volontaire des populistes russes, à l'égard de la dimension nationale en Ukraine, obligeait ainsi les Ukrainiens à former un mouvement séparé et indépendant du mouvement russe. Ce mouvement, Podolyns'ky l'appela le "Parti social-démocrate ukrainien". Il envisageait la formation de ce parti avec les éléments radicaux parmi les intellectuels ukrainophiles regroupés dans les "hromady" (communes) et les populistes russes d'origine ukrainienne qui reviendraient travailler parmi le peuple ukrainien.

Pendant l'été 1875, Podolyns'ky travaille dans le mouvement ukrainien, comme attestent les lettres à Smirnov (l. 99, 103), Boutchynsky (l. 100, 102), et Lavrov (l. 101); à ce dernier Podolyns'ky envoie ses nouvelles brochures révolutionnaires en ukrainien et lui explique leur contenu et la raison pour leur publication. Pendant l'hiver 1875/6 Podolyns'ky prépare ses examens de médecine à l'Université de Breslau et en mars 1876 envoie deux lettres (l. 104-105) à Smirnov dans lesquelles il parle, en plus de ses études, de son travail auprès des paysans, de exploitation de la paysannerie par le régime tsariste et les classes exploiteuses, et du potentiel des paysans en tant que force révolutionnaire. De la même façon que dans sa brochure *La machine à vapeur*, l'auteur favorise les rébellions locales de paysans en tant que déclencheur d'une révolution générale. En mai 1876, Podolyns'ky offre d'écrire pour *Vpered!* une étude sur la question juive (l. 106-107). Dans les quatre

lettres à Smirnov et Lavrov, envoyées pendant le repos après ses examens de médecine (l. 108-111), Podolyns'ky justifie son manque de participation à la publication de *Vperiod!* et fait part de son intention de devenir médecin de campagne en Ukraine. Ayant appris que Smirnov est en mauvaise santé, il conseille à Lavrov de faciliter à son jeune collaborateur une cure de quelques mois en Suisse. La santé de Smirnov, ainsi que la possibilité de trouver pour lui un emploi rémunérateur, constituent les principaux soucis exprimés dans les quatre lettres envoyées de Kyiv à Idel'son et Smirnov entre août et décembre 1876 (l. 112-115). Encore une fois Podolyns'ky envoie de l'argent à ses amis.

Pour 1877 nous avons seulement une partie d'une lettre envoyée de Kyiv à Drahomanov, qui, suite à son expulsion de l'Université de Kyiv pour l'ukrainophilisme, résidait alors à Genève. La lettre traite des affaires organisationnelles de la "Hromada" de Kyiv, notamment du budget alloué à Drahomanov pour la publication, à l'étranger, d'ouvrages ukrainiens (l. 116). Aucune lettre de Podolyns'ky n'est connue pour l'année 1878; marié depuis 1877, il habitait alors Paris. En juillet 1879 Podolyns'ky envoie une lettre à Lavrov pour lui demander de lui envoyer une publication dont il a besoin (l. 117). Les cinq lettres envoyées en 1879/80 au rédacteur du *Messager d'Odesa,* concernent les articles que Podolyns'ky envoyait au journal mais qui n'ont probablement pas été publiés (l. 119-121, 126). Un article sur le nihilisme russe publié par Podolyns'ky dans une revue française fut dénoncé par Lavrov et provoqua un court échange de courrier au début de 1880 entre Podolyns'ky et le "vieux socialiste russe" son ancien "maître à pensée" (l. 123, 124), sans que cette altercation mène à la rupture de relations restées plutôt amicales.

Les cinq lettres écrites dans la première moitié de 1880 à F. Vovk, ukrainophile et membre de la "Hromada" de Kyiv, concernent des projets réalisés et à terminer de Podolyns'ky, ainsi que la publication d'un périodique en Roumanie où résidait Vovk (l. 122, 125, 129, 135, 137). Ces lettres montrent l'effet sur Podolyns'ky des escapades de son épouse Natalie avec le révolutionnaire russe Alexandre Astafiev. Les pérégrinations de la jeune femme alimentaient aussi, pendant cette même année, les lettres de Podolyns'ky à sa mère (l. 127, 142, 143), et sa tante (l. 130, 131). Malgré ce drame accablant, Podolyns'ky réussit à travailler intellectuellement, participer au congrès, et à écrire (l. 132, 138, 139). Il rédige son étude sur la répartition de l'énergie solaire par le travail de l'homme et l'envoie, au début de 1880, à Lavrov (l. 133) et à Marx (l. 134, 136). Parmi les dernières lettres écrites en 1880/81 celles à Lavrov (l. 140, 144), à Smirnov (l. 141), à Pavlyk (l. 146, 147) et à Pypin (l. 148) se limitent à des questions de rédaction de Podolyns'ky.

Les documents personnels de Serhii Podolyns'ky

1) 3 juin 1814: Décision de l'Assemblée des nobles de la province de Kyiv reconnaissant l'origine noble de la famille Podolyns'ky. (Blason: serpent.)

2) 27 oct. 1851: Certificat de naissance et de baptême de Serhii Podolyns'ky. (Né le 19 (31) juillet 1850.)

3) 22 juin 1866: Bulletin de notes de Serhii Podolyns'ky pour la VIIe année du gymnase N. 1 de Kyiv.

4) 8 août 1867: Demande d'inscription de Serhii Podolyns'ky à la Faculté des sciences de l'Université de Kyiv.

5) mai 1871: Bulletin de notes de Serhii Podolyns'ky aux examens terminaux de la Faculté des sciences de l'Université de Kyiv. (Excellent en tout.)

6) 24 nov. 1871: Diplôme de kandidat (licencié) en sciences accordé à Serhii Podolyns'ky par l'Université de Kyiv.

7) 27 mai 1876: Diplôme d'études médicales accordé à Serhii Podolyns'ky par l'Université de Breslau. (Mention cum laude.)

8) 23 mars 1876: Actes de vente d'une résidence et d'achat d'une autre par Marie Podolyns'ky dans la rue de la Banque, quartier Lypky, a Kyiv. (Quartier chic.)

9) 31 déc. 1876: Diplôme de médecin accordé à Serhii Podolyns'ky par l'Université de Kyiv.

10) 28 juin 1877: Certificat de mariage de Serhii Podolyns'ky avec Natalie Andréeva.

11) 2 mars 1883: Certificat de maladie de Serhii Podolyns'ky délivré par la Maison de santé de Vanves, France.

12) 9 oct. 1885: Le testament d'André Podolyns'ky, père de Serhii. (En faveur de son épouse et son petit-fils.)

13) 25 nov. 1885: Jugement rendu par le Tribunal de la Seine confiant Serhii Podolyns'ky aux soins de sa mère Marie. (Rejet de la demande de Natalie, l'épouse de Serhii Podolyns'ky.)

14) 30 juin 1891: Certificat de décès de Serhii Podolyns'ky à Kyiv. (Décédé: le 30 juin (12 juillet) 1891.)

Les "Mémoires" de Serhii Podolyns'ky

Les archives de Valerian Smirnov conservées à l'Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis à Amsterdam contiennent un document dont la paternité est attribuée à Serhii Podolyns'ky. La belle calligraphie du manuscrit n'est pas de la main du socialiste ukrainien, dont on connaît l'écriture plutôt médiocre, mais l'information contenue dans le texte et l'esprit dans

lequel elle est transmise trahissent un ukrainophile intimement lié aux affaires de *Vperiod!* Il est donc probable que ce soit une copie du texte original, préparé par Podolyns'ky à la demande de N. Morozov, qui s'apprêtait à écrire l'histoire du mouvement populiste russe des années 1870 et recherchait des souvenirs des participants. Une partie de ce texte fut déjà publiée par Boris Sapir dans *"Vperiod!" 1873-1877: From the Archives of Valerian Nikolaevich Smirnov.* (Dordrecht-Holland, D. Reidel, 1970). Nous en publions ici, pour la première fois, le texte intégral.

L'auteur décrit la participation des jeunes Ukrainiens aux mouvements révolutionnaires russes – il la considère beaucoup plus grande que la proportion de la population ukrainienne dans l'Empire russe. D'autres activistes ukrainiens reprenaient les traditions des *khlopomanes* ("amis des paysans") des années soixante, partageaient la vie paysanne dans les campagnes et organisaient les écoles du dimanche dans les villes; ils aboutissaient à la création du parti socialiste ukrainien. C'est ainsi que l'auteur appelle les jeunes intellectuels ukrainophiles regroupés dans les "Hromady" (communes). L'activité de ce parti s'exerça surtout dans le domaine de la publication: entre 15 et 20 000 exemplaires d'ouvrages exclusivement socialistes sont sortis grâce aux efforts de ces jeunes gens. Cela avait fait peur aux éléments réactionnaires de la société; le délateur M. Iuzefovytch dénonçait aux autorités les jeunes gens qui, selon lui, "colportaient dans une poche les œuvres de Marx et dans l'autre celles du poète Taras Chevtchenko".

Roman Serbyn

Життя й діяльність Сергія Подолинського: біографічний нарис

Повна біографія С. Подолинського, як і видання всіх його творів та ґрунтовна аналіза його наукової і політичної діяльности, — справа майбутнього. Завдання цього короткого біографічного нарису — дати хронологічне тло для кращого розуміння зібраних тут його листів та інших особистих документів.*

Родовід

Подолинські походять із дрібної шляхти Берестейського воєводства, де цей рід мав маєтки в Паульській парафії (док. 1)[1]. Десь на початку XVII ст. пращур Сергія, Осип Подолинський, переселився до Київського воєводства. Про Осипового сина Степана нічого не знаємо; зате відомо, що син Степана, Наум, був священиком у селі Зазим'я Остерського повіту на Чернігівщині. Тут 1777 р. в отця Наума народився син Іван, дід Сергія[2]. Здобувши добру освіту в Київській академії, яку закінчив 1795 р., Іван працював спершу в канцелярії Київської духовної консисторії, згодом експедитором і радником у Київському губернському управлінні, секретарем у поштовому відомстві та секретарем і державним службовцем з особливих доручень при Київському військовому губернаторі. 1834 р. він став головою Київської кримінальної палати і врешті

---

* Посилання на документи та бібліографію праць Подолинського зазначено літерами та числами, взятими в дужки: листи = (л.), офіційні документи = (док.), спогади = (с.), бібліографію = (б.).

[1] У документах зазначено, що маєтки були «на подолах». Можливо, що від цих «подолів» походить і прізвище Подолинських.

[2] Российская государственная библиотека (далі РГБ), отдел рукописей, ф. 232, картон 2, д. 53, л. 9.

дослужився до чину дійсного статського радника[3]. 1804 чи 1805 р. Іван одружився з дворянкою Агафією, а 1814 р. довів дворянське походження Подолинських перед депутатським зібранням київського дворянства[4]. 1834 р. Агафія одержала в дарунок від рідної сестри село Ярославку (Звенигородський повіт Київської губ.) з 266 кріпаками і 1 200 дес. землі[5], а Іван за свою службу дістав 1839 р. 1 500 десятин землі в Самарській губернії. З незаможного шляхтича (на початку мав лише трьох кріпаків і двох кріпачок) Іван став достатнім землевласником. У Києві Подолинські мали в різні часи власні будинки в престижному районі Липок: 1832 р. військовий губернатор купив їхній будинок на Іванівській (згодом Інститутській) вулиці для своєї канцелярії[6]. Помер Іван Подолинський 1852 р., в Одесі[7].

Андрій, єдиний син Івана й Агафії Подолинських, народився 1806 р. Спершу він навчався в Київському приватному пансіоні Графа, а в 1821–1824 рр. у шляхетному пансіоні Петербурзького університету[8]. Здібний і працьовитий юнак вивчив досконало французьку, латинську й німецьку мови та закінчив освіту з вищою нагородою[9], що й дало йому право на чин 10-ї кляси. Усі свої сили Подолинський віддав службовій кар'єрі: 1824 р. служив помічником секретаря Поштового департаменту в Петербурзі; 1831 р. переїхав до Одеси на посаду помічника окружного поштового інспектора Новоросійського краю, а 1842 р. став там інспектором[10]. Після смерті матері 1847 р. батько передав Андрієві маєток у с. Ярославці[11]. В Одесі Андрій заприязнився з князем Сергієм Кудаше-

---

[3] ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 6–8; ф. 502, оп. 1, спр. 62; Российский государственный исторический архив у Санкт-Петербурге (далі РГИА), ф. 1653, оп. 1, д. 4.

[4] ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 13. Іван був записаний до першої частини дворянської родословної книги, до якої заносили так званих «наділених дворян»; їм було надано особистий дворянський чин (ДАКО, ф. 782, оп. 2, спр. 383, арк. 134).

[5] Центральний державний історичний архів України, Київ (далі ЦДІАУК), ф. 486, оп. 5, спр. 234, арк. 60зв.–61; РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 4.

[6] Державний архів міста Києва (далі ДАМК), ф. 165, оп. 30, спр. 5, арк. 2–3.

[7] Там і був похований (РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 2).

[8] РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 8.

[9] Там само.

[10] ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9506, арк. 16–17.

[11] ЦДІАУК, ф. 486, оп. 1, спр. 10475, арк. 1, 7, 9–10, 17–18.

вим, якого знав ще з Києва[12]. Дворянин старого обрусілого татарського роду, кн. Кудашев у 20–30-х роках служив у різних київських установах і певний час обіймав посаду віце-губернатора[13]. Родина Кудашевих складалася з чотирьох братів і п'ятьох сестер. Николай, один з братів Сергія Кудашова, одружився з донькою фельдмаршала М. Кутузова, а сестра Александра вийшла заміж за князя Манвелова. Кудашеви мали будинки в Липках, хутір на Сирці (тепер один з районів Києва) та маєтки в Київській і Херсонській губерніях. Сергій Кудашев був одружений з Матільдою, зі старої родини французьких графів Швазель-Гуфф'є, частина якої перейшла на російську службу після французької революції[14].

У Сергія та Матільди Кудашевих було десятеро дітей, а між ними Марія, яка своєю непересічною вродою полонила романтичного – бодай не молодого вже – поета Андрія Подолинського. Вінчання 43-річного романтика з 22-річною красунею відбулося 24 квітня 1849 р. в церкві Покрови Богородиці, у маєтку кн. Кудашева в Малих Висках Херсонської губернії[15]. Марія збагатила маєток Подолинських земельним посагом, відписаним у тому ж таки селі; до поміщицьких володінь Подолинських тепер входили село Ярославка, хутір у Чигиринському повіті, урочище Щербаківка на Звенигородщині та ґрунти на Самарщині. Дослужившись чину дійсного статського радника та звання камергера царського двору, Андрій здобув собі державну пенсію і 1850 р. з власного бажання пішов у відставку[16]. Молоде подружжя замешкало в Ярославці.

Андрій пристрасно любив поезію. Вірші почав писати ще 12-літнім юнаком, а з 1827 р. друкував їх у різних часописах (*Современник, Русский инвалид, Библиотека для всех, Отечественные записки*). З часом Подолинський став відомим поетом так званої Пушкінської плеяди, знав особисто А. Пушкіна й А. Міцкевича[17]. За життя у світ

[12] Кудашеви були записані до шостої частини дворянської родословної книги, до якої заносили дворянські роди, що володіли маєтками перед 1685 р.

[13] РГИА, ф. 1653. оп. 1, д. 20, л. 1–6; ЦДІАУК, ф. 486, оп. 1, спр. 10, арк. 11 зв.–13.

[14] *Чесноков В. С.* Забытый научный новатор // Бюллетень комиссии по разработке научного наследия академика В. И Вернадского. – 1994. – № 12. – С. 12.

[15] ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 16, 19; *Киевский С.* (С. Київський – псевдонім С. Бердяєва), Последний из пушкинской плеяды // Русский вестник. – 1886. – No. 1. – С. 298.

[16] ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9506, арк. 16–17.

[17] *Витберг Ф.* Подолинскій Андрей Иванович // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. 14. – С. 202, 203.

вийшли три збірки його творів[18]. До українського відродження кінця 1850-х – початку 1860-х поет ставився з погордою і навіть написав вірш, у якому висміював «хохломанів», себто студентську молодь, в якої пробуджувалася соціяльна і національна свідомість[19]. Помер А. Подолинський 4 січня 1886 р. і був похований на Аскольдовій могилі[20].

Дитинство та юнацькі роки Сергія Подолинського

Перший син Подолинських народився в селі Ярославці 19 (31) липня 1850 р. (док. 2)[21]. Дитину хрестили 6 (18) серпня в Преображенській церкві і назвали Сергієм, на честь діда з боку матері. Хрещеними батьками були Іван Подолинський та Матільда Кудашева, дід і баба немовляти. Другий син, Іван, з'явився на світ 1852 р.[22], але незабаром помер[23], і Сергій лишився одинаком.

Дитячі та ранні юнацькі роки Сергія минали переважно в селі Ярославці. Хлопчика вчили вдома гувернери[24]. На виховання впливало й родинне дворянське оточення. Елеґантність, ба навіть демонстративна аристократичність у поведінці вже дорослого Подолинського, пізніше привертала до себе увагу товаришів, а в дея-

---

[18] Перша книжка вийшла 1837, а друга 1860 р. Третя збірка була опублікована в *Русской Старине*. Т. XLV (1885 р.). Окрім того, 1901 р. в Москві видано посмертний біографічний нарис поета з додатком його віршів.

[19] Уривок з вірша «Деятелям»:

Недавно клуб свой завели
Здесь хохломаны-демагоги
И мужика произвели
Едва; едва не в полубоги;
Добра ж не жди от них, мужик,
Тут на уме не польза края,
Один обман весь этот крик
И скрыта цель совсем другая.

(*Русская старина*. – 1885. – Янв. – С. 114). Рукопис міститься у відділі рукописів РГБ: ф. 232, А. И. Подолинский, картон 1, ед. хр. 19.

[20] ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 17.

[21] Російська імперія жила за юліанським календарем до 1918 р.; у 19-му сторіччі він відставав на 12 днів від григоріанського, яким користувалася решта Європи, включно з Галичиною.

[22] РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 31, л. 1.

[23] *Подолинский А.* Сочинения. – СПб., 1860. – Т. 2. – С. 123; *Витберг Ф.* Подолинский Андрей Иванович. – С. 205.

[24] РГБ, отдел рукописей, ф. 232, картон 3, д. 43.

ких викликала й критику. Бакунінець М. П. Сажин розповідав С. Буді, дослідникові біографії Подолинського, що на початку 1870-х років, Подолинський «убирався по-європейськи, завжди чисто, мав манери добре вихованої людини. Костюм і вся постать його, зовнішньо, вирізняли його серед інших членів "русского Цюриха"»[25]. Л. Дейч, якому Подолинський не сподобався, нарікав, що той «завжди одягався елеґантно», і підозрював, що він «носив фрак і циліндер» та підписувався в готелях з додатком «von» або «de». «У ті часи, одних цих обставин уже було досить, щоб ми зарахували Подолинського до буржуїв, аристократів і т. д.»[26]. Удома Подолинські, можливо, розмовляли французькою мовою, рідною для його матері та близькою його батькові[27]. Не знаємо, чи дозволяли батьки бавитися хворобливій дитині з сільськими дітьми. Але вряд чи можливо було цілком відгородити хлопця від українських селян, які обслуговували дворянську родину, від їхньої мови й побуту. Перебуваючи на селі, він мусів також бачити останні роки кріпацтва, яке було скасоване лише тоді, коли юнакові треба було братися за гімназійне навчання.

Середню освіту Сергій здобув удома, за допомогою приватних лекцій, і лише випускні іспити склав у першій Київській гімназії (док. 3). Подолинські тоді жили постійно в Ярославці, а до Києва приїзджали щорічно на кілька місяців, «задля навчання сина». Сергій Бердяєв, двоюрідний брат Сергія Подолинського, добре знав родину Подолинських; пізніше згадував, що батько Сергія «піддавався модним тоді теоріям про повну свободу учнів у сфері інтелектуального й морального розвйтку»[28]. Та хіба міг інакше вчинити поет, який пишався девізом: «Де на висоті стоїть наука, сягне й людина тих висот»?[29] Маючи вже з юних років доступ до багатої батьківської бібліотеки, Сергій поринав у світ західної наукової та

---

[25] *Буда С.* До біографії С. А. Подолинського // За сто літ. – 1930. – Кн. V. – С. 195.

[26] *Дейч Л.* Украинская и общерусская эмиграция // Вестник Европы. – 1914. – № 8. – С. 216. Аристократичні манери Подолинського дратували також М. Павлика. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. III (1879–1881). – Чернівці: Руська Рада, 1910. – С. 344, 504.

[27] Можливо, це пояснює вищу оцінку з французької мови ніж з російської на гімназійних іспитах. Див.: док. 3.

[28] *Киевский С.* Последний из пушкинской плеяды. – С. 301.

[29] Подолинский (Андрей Иванович) // Энциклопедический словарь Брокгауз. – СПб., 1898. – Т. XXIV. – С. 95; РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 119.

художньої літератури, читаючи її в оригіналі. Родинні стосунки зв'язували Подолинських з Кудашевими, Корбе, Манвеловими, Бердяєвими, Гербелями, Киселівськими, Гудим-Левковичами та ін. Подолинські були знайомі з генерал-губернатором Дм. Бібіковим, військовим губернатором І. Фундуклеєм і графом С. Тишкевичем, а впливовий тоді М. Юзефович вважав себе близьким другом поета[30].

Сергій розпочав гімназійне навчання, коли українське національне відродження зіткнулося з російською владою й для України почалися бурхливі роки соціяльних зрушень. Недільні школи, які можна вважати першим «ходінням у народ» українофілів, зачинено 1862 р. Активні діячі української молодої інтелігенції були заарештовані й вислані за межі України. Валуєвський циркуляр 1863 р. заборонив українську мову в школі та друці. Нам не відомо, чи Сергій тоді надавав цим подіям багато уваги, але можна припускати, що про них він знав, як і мав знати про пореформені заворушення українських селян, про які він пізніше згадував (л. 135). Ці події та польське повстання 1863–1864 рр. не могли не вплинути на юнака, начитаного в прогресивній літературі.

Сергій склав гімназійні іспити в травні 1866 р., а в червні шістнадцятилітній юнак отримав свідоцтво про закінчення гімназійного курсу та дістав право вступити до університету. Але там приймали лише з 17 років і тільки у визначений час, тому перше прохання, подане ще в березні, на дострокове складання вступних іспитів було відхилене Радою університету. Не допомогло навіть лікарське посвідчення від проф. Ф. Мерінґа про потребу виїзду Сергія на літнє лікування до Криму[31]. У серпні 1867 р. Подолинський удруге подав документи (док. 4) і, склавши успішно іспити, став студентом Київського університету.

У Київському університеті (1867–1871)

Сергій Подолинський навчався чотири роки на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського університету. У травні 1871 р. він блискуче склав випускні іспити (док. 5) і наступного місяця Рада університету дозволила йому підготувати кандидатську працю. У жовтні того ж таки року студент подав на розгляд факультету дисертацію під заголовком «Синтез цукрів».

---

[30] Воспоминания А. И. Подолинского // Русский Архив. – 1872. – С. 856.
[31] ДАМК, ф. 16, оп. 306, спр. 77, арк. 1.

Праця була визнана задовільною і 24 листопада Подолинський одержав диплом кандидата природничих наук (док. 6). Отож батьки могли сподіватися на «якесь шляхетне поле діяльности для своєї дитини», але, як писав С. Бердяєв, «біда нечувано підкралась до поважної родини»[32].

Наполегливе засвоєння знань, зумовлене неперечісними інтелектуальними здібностями, не перешкоджало студентові мати зацікавлення поза навчанням в університеті. За словами начальника Київського губернського жандармського управління, Сергій зійшовся «з тією партією університетської молоді, яка відзначалася своєю неблагонадійністю в політичному і моральному відношенні»[33]. Хто ж була ця «неблагонадійна» молодь? У своїх спогадах старший колега Сергія, Микола Кулябко-Корецький писав, що в 60-х роках «серед київських студентів передові гуртки створювали поляки, які мріяли про вільне польське "королівство від моря до моря", і українофіли-хлопомани, що прагнули до визволення української літератури від утисків»[34]. Інший університетський товариш, Володимир Дебогорій-Мокрієвич, згадував, що 1869 р. до Києва перейшло багато студентів, яких виключили з Петербурзького університету, і тоді в місті виникли нові соціялістичні гуртки, студентські громади, бібліотека, каса й кухня[35]. Студентська молодь захоплювалася полонофільськими, українофільськими й соціялістичними ідеями під впливом «деяких менторів» і дискусійних гуртків[36]. Польським рухом Подолинський тоді не цікавився, але українофіли й соціялісти мали на нього вплив.

У другій половині 60-х років, ставши урядовцями, вчителями гімназій та університетськими викладачами, українофіли далі втримували свою «громаду», а в університеті викладали такі визначні «громадівці», як Володимир Антонович і Михайло Драгоманов. Сергій знав цих науковців і не міг уникнути їхніх впливів та

---

[32] *Киевский С.* Последний из пушкинской плеяды. – С. 301.

[33] Звіт генерала Павлова, начальника Київського губернського жандармського управління в III відділення в Петербурзі. Див.: *Буда С.* До біографії С. А. Подолинського. – С. 194.

[34] *Кулябко-Корецкий Н. Г.* Из давних лет. Воспоминания лавриста. – М., 1931. – С. 18.

[35] *Дебогорий-Мокриевич Вл.* Воспоминания. – Paris, Imprimerie J. Allemane, 1984. – С. 4.

[36] *Киевский С.* Там само.

українофільської стихії. Але спершу його молодечий запал полонила інша течія – соціялізм. Соціялістичними теоріями в західньому варіянті захоплювалися тоді в російських університетах як викладачі, так і студенти. У Києві теорії Карла Маркса вивчав здібний молодий економіст Микола Зібер, громадівець і, як тоді писав про нього його колега Олександр Русов, «хлопець добрий», навіть якщо «не дбає про южно-руську народність»[37]. Зібер друкував свої дослідження в університетському журналі[38] та популяризував їх серед студентської молоді. На одній з таких зустрічей студентів з Зібером 1870 р. Драгоманов помітив між присутніми Сергія Подолинського[39].

Зацікавлення Подолинського революційними ідеями не було лише теоретичним. У січні 1871 р., разом із трьома студентами з Києва (І. Чернишовим, П. Армашевським і Андріяшевим)[40], Сергій їздив до Петербургу на таємний з'їзд студентської молоді. З Москви прибули Антонова та А. Пісарєв, з Харкова – Я. Ковальський, з Одеси – С. Южаков, а з Казані – Д. Клеменс. Петербуржці, яких було найбільше (М. Натансон, В. Алєксандров, Н. Чайковський, А. Сердюков, В. Емме, Ф. Лермонтов і М. Лопатін), віддавали перевагу освіті молоді в соціялістичному дусі, а кияни підтримували політичну агітацію. З'їзд схвалив позицію петербурзьких «книжників». Законспіровані листи Подолинського до Розалії Ідельсон цього періоду натякають на поширення забороненої в Росії літератури та встановлення зв'язків із закордоном (лл. 1–3).

Під час київських студій Подолинський познайомився з багатьма майбутніми учасниками революційних рухів: петербуржцями Р. Ідельсон, В. Варзаром, Л. Гінзбургом і А. Лобовим, киянами Й. Каблицем і П. Аксельродом, одеситами Ф. Волховським і А. Желябовим. Знав він також старих членів київської українофільської «Громади»: В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Зібера, О. Ру-

---

[37] *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – Х.; К., 1931. – С. 188. Батько Миколи Зібера був швейцарського походження, а мати – українка.

[38] *Зибер Н.* К учению о ренте // Университетские известия. – К., 1870. – № 5–6; Теория ценности и капитала Давида Рикардо с некоторыми из позднейших дополнений и разъяснений // Там же. – 1871. – № 1–2, 4–11.

[39] *Драгоманов М.* Австро-руські спомини: 1867–1877. – Львів, 1889. – С. 184 (прим.).

[40] Революционное народничество 70-х годов XIX века: // Сборник документов и материалов. – В 3-х т. –// Под ред. Б. С. Итенберг. М., 1964–1965. – Т. 1. – С. 215–216, 237.

сова та інших. В університеті його світогляд формувався під впливом російської та західної науки та культури. Великий вплив на Подолинського могли мати поширювані тоді серед молоді *Історичні листи* П. Лаврова та *Капітал* К. Маркса.

Наприкінці 1871 р. М. Зібер готувався до дворічної наукової поїздки для вивчення статистичних та економічних установ Західної Европи. Подолинський вирішив виїхати одночасно зі своїм старшим колегою і вчителем, офіційно — для лікування. 30 листопада (12 грудня) 1871 р. Сергій отримав у Києві виїзний паспорт на рік[41], а 21 грудня (2 січня) молоді друзі переїхали російсько-австрійський кордон[42]. Із собою Зібер віз рекомендаційні листи від Антоновича й Русова до Мелітона Бучинського та Кирила Сушкевича[43].

Перший виїзд за кордон (1872)

У Львові кияни познайомилися з М. Бучинським, К. Сушкевичем та Володимиром Навроцьким і, діставши рекомендаційні листи до віденського академічного товариства «Січ», вирушили далі. До Відня приїхали якраз на святвечір, який і провели разом із січовиками в Hôtel Richard[44]. Під час вечері довелося слухати святочні промови. Але коли голова товариства заявив про відданість галицької молоді своїй вірі, Михайло Подолинський (галичанин, не споріднений із Сергієм) пошепки запевнив гостей: «Та він, собака, бреше! Він такий же атеїст, як і Ви, як і я»[45]. Так почалося знайомство Подолинського з галицькими українцями. З деякими січовиками, а саме з Бучинським і Терлецьким, він відразу знайшов спільну мову. З Терлецьким та приязнь згодом переросла у жваву співпрацю. Поступово приходило усвідомлення, що галичани і

---

[41] РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 28, л. 1–4.

[42] Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границею с января по октябрь 1872 года // Университетские известия. – 1873. – № 8. – С. 1.

[43] Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877. – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1910. С. 84. Текст листів до Бучинського див.: *К. Студинський.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – Х.; К., 1931. – С. 188, 203.

[44] Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877. – С. 84.

[45] Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України. Т. І: Листування І. Франка і М. Драгоманова. – К.: ВУАН, 1928. – С. 174.

наддніпрянці належать до однієї української нації, а соборність українського народу стала згодом підвалиною всіх праць Подолинського. Після короткого перебування у Відні гості з України помандрували до Гайдельберґа, де Зібер залишився слухати лекції відомого професора-статистика Карла Кнісса[46], а Подолинський поїхав до Парижа вивчати медицину.

Про ці студії Подолинського знаємо лише те, що взимку 1872 р. він відвідував виклади славетного професора медицини Клода Бернара[47]. На батьківщині предків своєї матері Сергій не шукав ні вигідних умов для навчання, ні сприятливого клімату, а вибрав місто, яке недавно пережило революційну хвилю Паризької комуни та де перебував російський соціяліст-теоретик П. Лавров, автор *Історичних листів*. У Парижі Подолинський познайомився з Лавровим в Антропологічному товаристві і на якийсь час став його «найдіяльнішим і найенергійнішим помічником» у заснуванні й виданні нового соціялістичного журналу[48]. Почин журналові дали два молоді українці, які приїхали до Парижа в березні 1872 р. й від імені радикальних студентів Росії запропонували Лаврову організувати за кордоном видання соціялістичної літератури[49]. Зі «Спогадів» Подолинського довідуємося, що цими українцями були Олександер Кріль і Павло Байдаковський. Кріль одружений із сестрою російського бланкіста Петра Ткачова, а Байдаковський був заможним землевласником з Чернигівщини. Ці «делегати з Росії», як їх називав Лавров, обіцяли роздобути потрібні фонди для журналу, але своєї обіцянки не виконали, і справу довелося рятувати Подолинському. Лише завдяки його наполегливій праці й фінансовій допомозі, Лавров погодився редагувати новий журнал *Вперед!*

Ні Париж, ні Лондон, куди влітку того року переїхав майбутній редактор, не мали тоді сприятливих умов для видання радикального російського журналу. Натомість, у Цюріху постійно перебу-

---

[46] Отчет магистра политической экономии Николая Зибера... (див. прим. 42). – С. 1. Про працю K. Kniss "Die Politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode", див.: *Санцький В.* До історії економічної думки на Україні (Микола Зібер) // *Записки Укр. госп. акад. в Чехословац. Респ.* – 1929. – С. 150.

[47] Архіви Факультету медицини не віднайдені після Другої світової війни. Про свої студії з проф. Бернаром С. Подолинський згадує у статті, яку він присвятив своєму вчителеві після його смерті (б. 31, с. 265).

[48] *Лавров П.* Народники-пропагандисты. – 1873–1877 гг. – СПб., 1907. – С. 51.

[49] *Там само.*

вала велика колонія російських студентів і швайцарське місто ставало осередком радикального руху, де можна було дібрати потрібних співробітників. Згодом тут виникнуть два ворожі табори – лавровці й бакунінці, – але цього поділу ще не було в травні 1872 р., коли з Парижа приїхав Подолинський, перевірити умови влаштування видавництва та розглянути можливості для продовження своїх медичних студій (л. 4). Саме тоді бакунінці вирішили видавати там свій журнал, і в червні їх провідник М. П. Сажин (псевдонім Росс) звернувся до Лаврова з пропозицією спільного видавництва[50].

Переїзд Подолинського до Цюріху був йому на користь: здоров'я покращало, він став веселий і сповнений життя (лл. 7, 10). До кінця місяця він устиг записатися на літний семестр медичного факультету[51] та почав працювати в гістологічній лабораторії професора Г. Фрея (л. 8). Подолинський також відвідував лекції професора філософії Ф. Ланґе та брав участь у екскурсіях К. В. Бемерта на промислові підприємства (л. 12)[52]. У фізіологічній лабораторії Л. Германа (л. 10) він досліджував дію гемоглобіну у вуглеці й окисі азоту крові, і опис цього процесу став його першою друкованою працею в науковому журналі (б. 1). Крім наукових занять, Сергій знаходив час на відвідини засідань цюріхської секції Інтернаціоналу, зустрічався з давньою знайомою Розалією Ідельсон, що прибула на медичні студії. Він також щодня спілкувався з Зібером (л. 7), який переїхав до Цюріху по закінченні зимового семестру в Гайдельберзі і також слухав лекції в професора Ланґе. На дозвіллі Сергій ходив у гори або плавав човном на озері (л. 12) у товаристві студенток і дискутував з ними на філософічні теми[53]. Вечорами відвідував російську читальню або гостював у родині Герценів (л. 5). У Цюріху Подолинський перечитував *Капітал* Маркса, цього разу вже в російському перекладі.

Чи не найбільшою турботою Подолинського в Цюріху залишалася організація нового журналу. Він шукає дописувачів, добирає технічних працівників, підшукує безпечні адреси для пересилки журналу

[50] Лист Сажина до Лаврова, 20 червня 1872 р. див.: Сапир Б., *"Вперед!"*. 1873–1877. Т. 2. Документы. – Dordrecht-Holland, D. Reidel Publishing Co., 1970. – С. 55.

[51] Verzeichniss der Behörden, Lehrer, Anstalten und Studirenden der Höch schule Zürich in Sommersemester 1872.

[52] Зібер також брав участь у тих екскурсіях і описав три з них, див.: Отчет магистра политической экономии Николая Зибера... (див. прим. 42). – С. 17 та ін.

[53] *Любатович О.* Далекое и недалекое. Воспоминания из жизни революционеров 1878–1881 гг. // Былое. – 1906. – № 6. – С. 131.

й намагається дістати необхідні гроші (лл. 18, 19). Байдаковський, який переїзджав через Цюріх, знову обіцяв 3 000 крб. (л. 9). Водночас Подолинський веде переговори з бакунінцями В. Александровим, М. Сажиним і Валеріяном Смірновим та двічі зустрічається із самим Михайлом Бакуніним (лл. 16, 17)[54]. Ідеолог анархістів справив на нього добре враження, але не переконав у доцільності мати спільний журнал (л. 18). Доводиться долати й інші невдачі: літератори в Росії не пристають до співпраці, а Байдаковський і Кріль не надсилають обіцяних грошей. Єдиний успіх – це прихилення на бік лавровців В. Смірнова; з ним Подолинський матиме тривалу приязнь, що залишить по собі цікаве листування.

Зустріч з К. Марксом і критика V Конгресу I Інтернаціоналу (літо, 1872)

У серпні 1872 р. Подолинський їде через Париж (лл. 20–21) на кілька днів до Лондона, для з'ясування з Лавровом видавничих справ журналу *Вперед!*. Про перебування Подолинського в Лондоні, як і про його зустріч з Марксом у помешканні Ф. Енгельса довідуємося лише з пізнішого листа Подолинського до Маркса (л. 134). Молодому соціялістові, напевне, було цікаво познайомитися з автором *Капіталу*, а старому теоретикові приємно побачити інтелігентного прихильника своїх теорій. Відповідь Маркса не збереглася, але вона мала бути прихильною, бо в наступному листі Подолинський дякує Марксові за його зацікавлення здоров'ям Подолинського. Ця коротенька і єдина кореспонденція аж за вісім років після першої й останньої зустрічі Подолинського і Маркса не дає жодних підстав говорити про їхнє «вхождення» з того часу в якісь «особисті контакти» чи про якесь постійне «листування» Подолинського з Марксом і Енгельсом[55]. Якби такі близькі стосунки тоді зав'язалися, то Подолинський не написав би першого листа до Маркса аж через вісім років після їхньої зустрічі, і не потрібно було б про неї нагадувати.

[54] Зустрічі з Бакуніним відбулися 7 липня й 8 серпня 1872 р.: Nettlau M. Bakunin und die russische revolutionäre. Bewegung in den Jahren 1869–1873 // Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung. – Leipzig, 1915. – S. 409, 410.

[55] Див., наприклад: *Злупко С. М.* Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. С. 16; *Сарбей В.* Подолинський // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 313. Насправді, до Маркса Подолинський писав двічі, а Маркс до Подолинського один раз; з Енгельсом Подолинський взагалі не листувався.

Після Лондона Подолинський зупинявся на тиждень для морських купань у Дьєпі (лл. 22–24), звідкіля, дорогою на V конгрес І Інтернаціоналу в Газі, коротко відвідав Париж і Брюссель (л. 25). У бельгійській столиці мав довгу розмову з бакунінцем Д. Брісме про ставлення бельгійської (бакунінської) делеґації до конґресу (л. 26). На конґрес до Ґаґи прибуло 65 делеґатів з Европи й Америки, але Подолинський не був одним з них і міг брати участь лише у відкритих засіданнях (л. 36). Все ж таки через свої знайомства він мав докладну інформацію і про закриті сесії. Свіжими враженнями з конґресу він ділився з Лавровим (лл. 27–29, 31, 33–35) та ще критичніше писав про конґрес до Ідельсон (лл. 30, 32).

Листи Подолинського з Газького конґресу висвітлюють політичні погляди самого Подолинського та його думку про Маркса як політика. Подолинський гостро критикує централістичну політику й авторитарну поведінку провідника та керованої ним Генеральної ради Інтернаціоналу. Його обурюють «дурні» виступи прибічників Ради, а Марксові й Енґельсові він закидає «непристойну поведінку» та сумнівні політичні маневри (лл. 32, 33). Симпатії Подолинського на боці анархістів – делеґатів, вибраних «справжніми робітниками», тоді як Раду підтримують якобінці й «політично сумнівні» особи (л. 30). Подолинський схвалює гідну поведінку анархістів, які своїми «розумними виступами» перемагають у дебатах із «державниками» марксистського табору. З централістів він глузує, мовляв, вони голосують за наказом, «як пруські солдати» (л. 31). Централістам вдалося перемогти й виключити з І Інтернаціоналу Бакуніна, Ґійома та інших анархістів, але моральну перемогу здобули таки анархісти. Врешті Подолинський приходить до негативного висновку про весь конґрес і це переконує його в слабкості І Інтернаціоналу взагалі (л. 34). Все ж, розчарування Марксом як політиком не впливає на прихильне ставлення Подолинського до Маркса – теоретика соціялізму. Український соціяліст не лише не відкидає соціяльні теорії Маркса, а навпаки, вивчає і згодом намагатиметься поглибити їх власними теоретичними міркуваннями.

Наполеглива праця для журналу «Вперед!» (1872–1873)

Після Газького конґресу Подолинський вирушив в Україну в справі лавровського журналу. У Брюсселі він зупинився в готелі, де перебували делеґати конґресу, і мав неприємності з бельгійською поліцією, яка вважала його делеґатом (лл. 35, 36). У Ляйпціґу він

відвідав Зібера й зустрів Ґінзбурґа, який віз до Росії першу програму журналу *Вперед!* Разом з останнім вибрався до Берліна, звідки Подолинський подався до Києва, а Ґінзбурґ – до Петербурга.

В Україні Подолинський перебув 6 тижнів (із середини вересня до кінця жовтня): місяць на селі та два тижні в Києві. У селі, мабуть, працював над статтею "Нарис розвитку міжнародної асоціації робітників", перша частина якої з'явилася в першому числі журналу *Вперед!* у серпні 1873 р. У Києві він шукав дописувачів, вів переговори з народниками, намагався роздобути гроші (Байдаковський знову обіцяв 3 000 руб.) та налагоджував перевезення літератури з-за кордону (л. 37). Підбадьорюючі звістки в справі співробітників для журналу надходили від Ґінзбурґа та від оточення журналу *Вестник Европы*. Діяльність Подолинського не залишилася непомітною для царської жандармерії: по його від'їзді за кордон III відділення отримало повідомлення, що «головним помічником у Лаврова [є] п. Подолинський з Києва, знайомий місцевого губернатора», себто – Дрентельна. У звіті було також подано, що Подолинський вивчає медицину в Цюріху і нещодавно був у Росії «спеціяльно в справі зазначеного журналу»[56].

На початку листопада 1872 р. Подолинський уже у Відні (л. 37); якийсь час він вагається з вибором місця навчання, але врешті обирає Швайцарію. Повернувшись до Цюріха, записується на зимовий семестер (жовтень 1872 – лютий 1873)[57] і одночасно наполегливо працює над підготовкою часопису до видання. Він переконує Лаврова орієнтуватися більше на молодь, ніж на вже відомих публіцистів, і вмовляє його приїхати до Цюріха, щоб самому перевірити можливості праці та завершити переговори з бакунінцями (л. 38). Лавров приїжджає наприкінці листопада та за підтримкою Подолинського і Смірнова веде переговори з бакунінцями Сажином, Ельсніцом і Раллі в справі видавання спільного журналу. Дискусії затягуються до кінця року, але до згоди таки не доходить, бо Лавров не погоджується на співредакторство із Сажиним[58]. З настанням різдвяних вакацій Подолинський їде до

[56] Повідомлення від 17 лютого 1873 р. (Государственный архив Российской Федерации (далі ГАРФ), ф. 109 (III отдел. 3 эксп.), д. 228, н 1).

[57] Verzeichniss der Behörden, Lehrer, Anstalten und Studirenden der Hoch schule Zürich in Wintersemester 1872/73. Див. також: *Грушевський М.* З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 19.

[58] *Сажин М. П. (Арман Росс),* Воспоминания 1860–1880-х гг. – М., 1925. – С. 38–41.

Вюрцбургу (л. 40), Ляйпцігу та Відня в пошуках вигідних умов друкування журналу та авторів для нього. До Ляйпцігу його вабила відома друкарня Брокгауза, перебування там професора Зібера та численна колонія російських громадян (лл. 41, 42). У Відні Подолинський відновлює стосунки із "січовиками" (лл. 43–45) і святкує з ними українське Різдво[59]. Галичани обіцяють підтримати його соціалістичний часопис, а Бучинський навіть запевняє, що він також соціяліст (л. 46). Добрі зв'язки з галичанами заохочують Подолинського шукати співпраці з галицькими студентами в Цюріху (л. 47).

Повернувшись до Цюріха в середині січня 1873 р., Подолинський застає там Лаврова й Смірнова, і вони втрьох вирішують створити видавничий центр у цьому місті. З цієї причини в березні Лавров переїздить до Цюріха на постійне перебування (л. 50). Тим часом цюріхська колонія студентів з Росії переживає внутрішню кризу, викликану змаганням за контроль над студентською бібліотекою. У цій боротьбі, яка кінчається побиттям Смірнова та поділом бібліотеки, Подолинський стає одним із провідників лавровського табору (л. 48–52).

У новій «общині» російських студентів, згуртованих довкола бібліотеки лавровців, Подолинський бере також активну участь у публічних доповідях і дискусіях. У списку лекцій зафіксовано заголовки двох його рефератів: «Ставлення національних до соціяльних рухів в Інтернаціоналі» та «Анархія та її ставлення до сучасних рухів»[60]. Ці теми особливо цікавили Подолинського, бо вони мали не лише загальне теоретичне значення, а й практично стосувалися України. Водночас він приділяв багато уваги формуванню свідомості українських студентів, їх політизації та зближенню з російськими товаришами. Завдяки Подолинському до російської студентської бібліотеки надійшли твори Т. Шевченка, М. Костомарова та інших українських письменників (л. 53), а на стіні бібліотеки з'явився портрет Кобзаря[61].

Шевченківські роковини були нагодою для єднання українців обох боків австро-російського кордону та зближення їх з росіянами.

---

[59] Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. – С. 254.

[60] IISG, Архив Смирнова, Portfolio 67. Зберігся лише список заголовків рефератів; самі доповіді, на жаль, не збереглися і їхній зміст нам невідомий.

[61] [Драгоманов] М. Из Цириха (Святкованє роковин Шевченка в "русскому обществу". Российскі студентки) // Правда. – 1873. – Ч. 13. – 28 серп. – С. 473.

З цією метою 5 березня С. Подолинський надіслав відозву до віденської «Січі» (л. 54) та попросив М. Драгоманова у Флоренції написати реферат про Шевченка. Якщо Подолинський мріяв про спільне святкування, то до такого не дійшло. «Російська община» (більшість її членів походила з України) зійшлася 10 березня й вислухала реферат Драгоманова[62], зачитаний Подолинським. Свято завершилося телеграмою до віденської «Січі» з 85 підписами українських та російських студентів[63]. «Руський кружок», який складався з нечисленної групи галицьких студентів, влаштував свої окремі свята 12 березня. Усе ж таки успіх був: російська община запрошувала галичан, а на галицькі сходини «явились численно поляки й росіяни»[64].

«Впередівці» бажали залучити до співпраці в новому часописі М. Драгоманова, тоді вже добре відомого в російських прогресивних колах; у цій справі з ним листувався С. Подолинський та

---

[62] Див.: *Драгоманов М. П.* Австро-руські спомини // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 182. Лавров відмовився друкувати реферат Драгоманова у своєму журналі, мовляв, «це боязко для того [Подолинського], хто читав статтю прилюдно, бо видасть його урядові». Обскубана цензурою, стаття була опублікована лише в петербурзькій «Неделе». (Там само. – С. 184–185).

[63] Зміст телеграми: «Пам'ять Шевченка дорога всім росіянам, якого б вони не були походження, і тому російське товариство в Цюріху в день смерті Шевченка приєднується до товариства "Січ" з виявом вшанування його пам'яті» [Драгоманов] М. Из Цириха... (див. прим. 61) // Правда – Львів, 1873. – Ч. 16. – 16 (26) серп. – С. 473–474. Звернення російської бібліотеки було відчитане на урочистих роковинах Шевченка у Відні (ЦДІАУЛ, ф. 663, оп. 1, спр. 246, арк. 3).

Про участь російських студентів у підписуванні цього звернення Смірнов повідомляв Олександра Бутурліна: «9-го березня у Відні малоросійська громада "Січ" святкує [sic] роковини смерті Тараса Шевченка. Ми, які співчуваємо незалежній Малоросії і її соціалістам, посилаємо їм співчувальне звернення, підписане 60 росіянами. Чи схвалюєте цей привіт сепаратизмові, чи ні? Між іншим, тим зверненням ми притягаємо до нас серця малоросів, а як Ви знаєте, українофільство, одержавши тепер соціялістичний відтінок, знову сильно рушилось уперед, а якщо так, то це звернення принесе дещо й для нашого журналу» (IISG, Архив Смирнова, Portfolio 59, лист від 4 квітня 1873).

[64] *В. Н.* «Из Цириха (Святкованє 12-х роковин смерти Тараса Шевченка товариством 'Руський Кружок' в Цириху) // Правда. – 1873. – Ч. 9. – С. 340–344. Слово «росіяни» треба тут розуміти в сенсі державної, а не етнічної належності; на сходини, мабуть, прийшли переважно «російські» українці.

надсилав йому програму журналу[65]. Драгоманов не був задоволений з трактування в програмі українського питання Лавровим і подав до неї поправки[66]. Подолинський уважав поправки цілком прийнятними (л. 53), але Лавров таки не допустив їх до остаточної друкованої програми.

Запропоновані поправки не збереглися, але про їх зміст можна судити з пізнішої критики Драгоманова: «Про західні руські національності, білорусів і малорусів знаходимо ми в програмі тільки неясне уявлення: або про них зовсім не згадується, або явно показується намір вважати їх за руських в значінню великорусів. З словянських націй Росія визнає програму тільки поляків. [...] Так, між іншим, вона не знає, що "галичане", котрих вона закликає до спільної роботи, належать до тих самих малоросів, котрих редакція не помітила в Росії»[67].

Улітку, дорогою з Італії до Росії, Драгоманов відвідав Цюріх (л. 56) і пробув там півтора місяця. Тут зустрів чимало київських знайомих, які тепер співпрацювали з редакцією *Вперед!* і з ними провадив довгі розмови на політичні й національні теми. Він уважав, що програми як бакунінців, так і лавровців були передчасні для Росії, бо спочатку треба добиватися політичної волі. Цю думку

---

[65] Правдоподібно, це була уже третя програма, написана між груднем 1872 р. і березнем 1873 р. Усі три програми надруковано: *Сапир Б.* «*Вперед!*» 1873–1877. – Т. 2. – С. 115–176.

[66] Драгоманова не могла задовольнити програма, у якій було сказано: «Національне питання, на нашу думку, має цілковито зникнути перед важливими завданнями соціальної боротьби» (*Сапир Б.* Там само. – С. 160). У програмі йшлося про загальнолюдські проблеми, «внутрішньоросійські інтереси» та взаємини Росії з її сусідами, переважно слов'янськими народами. З цього приводу Драгоманова обурював такий пасаж: "Социальные партии Сербии, Кроации, Чехии, Польши, Галичины суть наши братья по делу и по крови; их передовым кружкам мы с радостью откроем страницы нашего журнала; мы будем рукоплескать их победам; мы надеемся, что им и только им удастся восстановить независимость их родины, что они вступят равноправными членами в будущий строй федерационной Европы". (Там само. С. 173.)

[67] *Dragomanow M.* Der Kleinrussisches Internationalismus // Jahrbuch für Sozialwissenshaft und Sozialpolitik. – Zürich, 1880. Український переклад див.: *Драгоманов М. П.* Малоруський інтернаціоналізм // Вибрані твори. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С. 154. Зауважимо, що тут думка Драгоманова не висловлена до кінця: чому мала б стати незалежною лише підавстрійська Галичина, а не ціла Україна, включно з підросійською Великою Україною?

поділяв потай і Подолинський, признаючись Драгоманову, що «перше питання в Росії буде питання конституції, а [...] те, про що ми тут говоримо в Цюріху, при нас і залишиться»[68]. Але так Подолинський висловлювався лише приватно, пояснюючи київському професорові, що коли б *Вперед!* виступив з конституційною програмою публічно, то від нього відійшла б уся молодь. Врешті, розбіжності між «впередівцями» й Драгомановим виявилися настільки суттєвими, що, незважаючи на старання Подолинського, до ближчої співпраці між Драгомановим і Лавровом не дійшло.

Під час цього критичного періоду в житті колонії російських студентів Цюріха Подолинський став її «найвидатнішою особою». Такої думки про свого молодшого колегу був Кулябко-Корецький, який залишив нам опис 23-річного активіста якраз з того часу, коли Подолинський був у повному розквіті життя: «Середній на зріст, гарної будови й навіть, можна сказати, кремезний, але рухливий, досить темний блондин, з легким пушком на бороді й щоках, з відкритими світлими й розумними очима, він приваблював до себе вже самою своєю привітною зовнішністю й жвавим темпераментом»[69]. За відсутності автентичної фотографії Подолинського цей опис для нас цінний. З ним збігаються спогади іншого члена цюріхської колонії, М. П. Сажина, який уже пізніше описав Подолинського як «людину трохи нижчу середнього зросту, добре збудовану, повновиду, зі здоровим кольором обличчя, з невеликою борідкою. Він був добре розвинутий фізично»[70]. Подібно згадував про молоді роки свого сина Андрій Подолинський: «Це була людина всебічно обдарована, гарної й дужої будови, надзвичайно м'якого серця, чистої моральності, навіть без дрібних слабкостей, що переходять у звички, і з пристрастю віддана науковим заняттям»[71]. Ці прихильні описи зовнішнього вигляду й моральних прикмет Подолинського переоцінювали його фізичне здоров'я. Листи та інші документи показують людину, яка часто хворувала й постійно потерпала від гарячки та глухоти[72].

[68] *Драгоманов М. П.* Автобіографія // Вибрані твори. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – Т. 1. – С. 69.

[69] *Кулябко-Корецкий Н. Г.* Из давних лет. – С. 39.

[70] *Буда С.* До біографії С. А. Подолинського. – С. 195.

[71] Русская старина. – 1886. – № 2. – С. 197.

[72] Див.: листи 83, 84. Сергій Бердяєв пізніше писав, що Подолинський втратив здоров'я, провадячи аскетичне життя, а заощаджені гроші видавав на підтримку убогих друзів, які його використовували (*Киевский С.* Последний из пушкинской плеяды. – С. 302).

Батько Сергія мав рацію, коли наголошував на пристрасті сина до науки. Незважаючи на клопоти зі здоров'ям, Сергій справді цілком віддавався науці, але з не меншою посвятою він поринав у політичну працю. Ці, здавалося б, протилежні напрями в нього зливалися в гармонійне ціле. Продовжуючи медичні студії під час літнього семестру (квітень – липень 1873 р.), він знаходив час, щоб організувати відвідини "робітничого міста" (cité ouvrière) в альзаській місцевості Мюльгаузен і їздив туди разом із Зібером та Кулябко-Корецьким[73].

Улітку 1873 цюріхська колонія студентів з Росії пережила нову кризу й остаточний занепад. 22 травня (3 червня) царський уряд наказав російським студенткам залишити наукові заклади Цюріха, погрожуючи не визнати їхнього закордонного диплома. Більшість студенток повернулася до Росії, а решта роз'їхалася по Європі. З розпорошенням студентської колонії втратив свою головну опору *Вперед!*, і перед редакцією постало питання про переїзд із Цюріху до міста з сприятливішими умовами. Ще до виїзду «впередівців», Цюріх покинув і Подолинський.

Доставка журналу Вперед! *в Україну (серпень–листопад, 1873)*

З Цюріхського університету Подолинський виписався 6 серпня 1873 р. і його прізвище більше не згадується в списках студентів[74]. Того ж місяця вийшло перше число журналу *Вперед!*, у якому надруковано початок його праці про розвиток міжнародного робітничого руху (б. 2)[75]. Подолинський особисто взявся за доставку журналу в Україну і в товаристві Драгоманових, які поверталися до Києва, вирушив з двома скринями часопису та різних брошур. У дорозі він зізнався Драгоманову, що везе новий журнал, але не вва-

---

[73] *Кулябко-Корецкий Н. Г.* Из давних лет. – С. 58–60. Опис цього фабричного міста в кн.: *Подолинський С.* Життя й здоров'я людей на Україні. – Женева, 1879. – С. 150–151.

[74] Verzeichniss der Behörden, Lehrer, Anstalten und Studerenden der Hochschule Zürich in Sommersemester. – 1873. – S. 15.

[75] З конспіративних причин стаття з'явилася без авторського прізвища. У наступному числі журналу вийшла друга частина нарису (б. 3). В опублікованих шістьох розділах автор подав історію робітництва від найдавніших часів до перших робітничих спілок в Англії та зародження Міжнародної асоціації робітників. Праця залишилася незакінченою.

жав за доцільне показати його професорові[76]. Залишивши Драгоманових у Мюнхені, Подолинський подався на Відень (л. 57) і Львів, щоб познайомити своїх друзів-січовиків і народовців з новими виданнями та залучити їх до співпраці (лл. 59–60). Зі Львова він їздив на австрійсько-російський кордон налагоджувати перевезення літератури в Україну[77]

Відвідини України тривали від середини вересня до початку листопада. Чотири тижні Подолинський пробув у Ярославці, де зібрав матеріал про штундистів та заворушення селян с. Топільна Звенигородського повіту. Короткі повідомлення на ці теми він пізніше передав Лаврову, і перше з них було надруковане в журналі (б. 4). З відвідин Києва й Одеси Подолинський виніс враження, що журнал подобався як народникам, так і громадівцям і мав успіх в Україні (л. 62). Але сам Подолинський, під впливом умов життя на селі та спостережених подій, почав поступово відходити від поміркованих позицій «впередівців» і схилятися до поглядів народників-бунтарів. У жовтні група київських народників скликала з'їзд представників південних міст з метою створення спільної організації, яка б вела пропаганду в народі та збирала матеріяли і фонди для журналу *Вперед!* У цій справі Подолинський їздив на переговори з одеситами. З'їзд відбувся в листопаді, у Києві. Прибуло лише сім делегатів: кияни С. Подолинський, І. Рашевський, Емме й П. Аксельрод, одесит Желябов та ще по одному з Чернігова й Криму[78]. На з'їзді обговорювали організаційні питання, революційний фонд та поширення видань (с)[79].

Подолинський повернувся до Відня 1 (13) листопада, зустрівся з австрійськими українцями та намагався налагодити перевезення журналу з Галичини в Україну. У середині листопада він уже знову в Цюріху, де передає Смірнову багатий матеріял для публікацій у

---

[76] *Драгоманов М.* Австро-руські спомини. – С. 203. – Прим. 2. Драгоманов згадував цей епізод як доказ того, що стосунки Подолинського з ним були тоді ще зовсім формальні і що лише «опісля вже він починав зближатися до моїх поглядів».

[77] Там само. – С. 203.

[78] IISG, Архив Смирнова, Portfolio 59. Лист Смірнова до Ідельсон, 15 листопада 1873 р. У своїх спогадах Аксельрод зараховує Подолинського до одеситів: *Аксельрод П. В.* Пережитое и передуманное. – Берлин, 1923. – С. 103.

[79] IISG, Архив Смирнова, Portfolio 59. Лист Смірнова до Ідельсон, 15 листопада 1873 р.

часописі та невеликі зібрані суми грошей[80]. Заставши Смірнова у фінансовій скруті, Подолинський позичає товаришеві гроші, якими той сплачує свої борги[81]. Смірнов також довідується, що Подолинський планує зібрати в Парижі своїх однодумців та заснувати з ними революційний гурток, який готуватиметься до активної пропаганди в народі та видаватиме для народу книжки[82]. Мова про книжки – це перший натяк на так звані «метелики», які Подолинський почне друкувати у Відні 1875 р. Після кількох днів у швайцарському місті Подолинський відвозить свою матір, яка приїхала з ним, на лікування до французького містечка По, а сам їде до Парижа для закінчення медичних студій[83].

Перший конфлікт із лавровцями (листопад, 1873 – травень, 1874)

Восени 1873 р. виник перший серйозний конфлікт між Подолинським та його *«впередівськими»* друзями, зокрема, Смірновим та Ідельсон. Подолинського обурила стаття Смірнова про «революціонерів з привілейованого середовища»[84]. У ній Подолинський побачив прямий напад на себе[85]. Зі свого боку, він закидав Смірнову практикування надмірного аскетизму, нав'язування його Розалії (л. 64) та проповідування в пресі. Виникли також якісь фінансові та інші непорозуміння між Ідельсон і Подолинським (л. 69). Ще серйозніші незгоди виявилися на тлі революційної тактики. Подолинського вже не задовольняло обмеження лавровців теоретичною працею, і він ще під час переїзду через Цюріх зізнався Смірнову про задум створити нову групу. Охолодження в стосунках між недавніми близькими друзями відбилося в листуванні Смірнова з Ідельсон. У низці листів Смірнов всіляко ображає свого товариша та глузує з його майбутньої революційної партії, складе-

---

[80] IISG, Архив Смирнова, Portfolio 59. Лист Смірнова до Ідельсон, 15 листопада 1873 р.

[81] Там само. Лист Смірнова до Ідельсон, 17 листопада 1873 р.

[82] Там само. Лист Смірнова до Ідельсон, 16 листопада 1873 р.

[83] Там само. Лист Смірнова до Ідельсон, 15 листопада 1873 р.

[84] Революционеры из привилегированной среды (По поводу некоторых вопросов) // Вперед! – Т. 2. – 1874. – С. 122–155.

[85] У листі до Ідельсон Смірнов признається, що мав на увазі саме Подолинського, коли писав свою критичну статтю. (IISG, Архив Смирнова, Portfolio 28. Лист Смірнова до Ідельсон, 19 листопада 1873 р.) Цю статтю Подолинський мав бачити ще у верстці, бо друком вона вийшла аж у березні наступного року.

ної хіба що «із себе та з Варзара», до якої Подолинський напевно не захоче запросити Ідельсон[86]. Ця незгода занепокоїла Лаврова: побоючись, що Подолинський може покинути *Вперед!*, він просить свого вірного приятеля Ґермана Лопатіна, який тоді жив у Парижі й мав добрі взаємини з Подолинським, аби той з його «звичною спритністю» вжив потрібних заходів і затримав «того пана ближче до нас»[87]. Зі свого боку, Лавров пропонує Подолинському описати «південний» (київський) з'їзд і проаналізувати привезену з нього програму. Щоб заспокоїти Подолинського, який звинувачував редакцію в неточному друкуванні його попередньої статті, Лавров обіцяє вмістити статтю без змін[88].

У лютому 1874 р. з Цюріха до Лондона перебираються Смірнов, Лавров і В. Переяславцева, а з Парижа до них приєднується Ідельсон. Під час переїзду Лавров зупиняється на деякий час у Парижі, де часто зустрічається з Подолинським. Зв'язки між Подолинським і «впередівцями» налагоджуються. Уже в лютому він знову береться за роботу над продовженням історії робітничого руху (л. 70) і на березень плянує поїздку в Бельгію та Лондон (л. 71) для доповнення матеріялу[89]. На початку квітня йому доводиться добиватися звільнення двох співробітників журналу *Вперед!*, заарештованих французькою поліцією під час переїзду до Лондона (лл. 72–82)[90]. Місяцем пізніше поява памфлета П. Ткачова проти Лаврова втягує Подолинського в полеміку з групою паризьких студенток, так званих «фрічів», які обстоювали погляди російського бланкіста

---

[86] IISG, Архив Смирнова, Portfolio 59. Листи Смірнова до Ідельсон за 19, 21, 24, 26, 28 листопада та 3, 6 і 7 грудня 1873 р.

[87] Лист 3 грудня 1873 р. *Сапир Б. Лавров.* Годы эмиграции. В 2 т. – Т. 1. Лавров и Лопатин (Переписка 1870–1883). – С. 66.

[88] IISG, Архив Смирнова, Portfolio 51. Лавров до Ідельсон, 5 грудня 1873.

[89] Можливо, що Подолинський здійснив одну або й дві короткі поїздки до Лондона. Зберігся лист від 25 березня 1874, у якому Г. Юнґ рекомендує Подолинського «як товариша Лаврова» Екаріусові та просить допустити його до архівного фонду Інтернаціоналу (IISG, Архив Смирнова, Portfolio 16). Сажин згадує Подолинського в групі лавровців, які наприкінці квітня прощалися з Ткачовом на лондонському вокзалі (*Сажин М.* Воспоминания 1860–1880-х гг. – С. 45).

[90] Цієї справи стосуються єдині документи, які досьогодні виявлено про Подолинського в паризьких поліційних архівах. Подолинський відвідував арештантів, передавав їм харчі й гроші (Archives de la Préfecture de la Police de Paris. B/A 926, dossier Linev). У цих документах зазначено, що на Подолинського відкрито окреме досьє, але віднайти його не вдалося.

(л. 87)[91]. Усі ці справи потребували часу й енергії та мали відволікати Подолинського від студій. Чи перешкоджали вони записатися на зимовий семестр у Паризькій медичній школі? Невідомо[92].

Незважаючи на ці та на пізніші непорозуміння, Подолинський залишиться прихильним до Лаврова, Смірнова й Ідельсон та до кінця свого активного життя підтримуватиме їх морально й фінансово. Але колишній запал до «впередівців» уже не повертався. Сергієві «страшно набридли теоретичні міркування [«впередівців»] про те, що треба робити і властиво нічого не робити» (л. 87). У Російській імперії наростала хвиля «ходіння в народ», а народ Подолинського — в Україні! У травні Подолинський доходить остаточного висновку, що його справа таки інша за «впередівську», і заявляє Лаврову відверто: «Іду в той бік, у який мої симпатії тягнуть мене дужче» (л. 87). Подібно як хлопомани п'ятнадцять років перед тим, Подолинський повертається до народу, серед якого він виріс і з яким він бажав жити. Подолинський цілком поринає в українофільство з його соціяльними, культурними й науковими виявами. Кваплячись зі своїм від'їздом, Подолинський намагається закінчити третю частину історії міжнародного робітничого руху, але це йому не вдається — почасти через занепад здоров'я (лл. 83–86), почасти через брак доброго матеріялу, але, мабуть, найбільше через утрату зацікавлення (л. 88). Наприкінці травня він посилає до журналу недокінчену статтю й виїжджає в Україну (л. 91)[93].

Праця в Ярославці та в київській «Громаді» (травень, 1874 – квітень, 1875)

Ціле літо й осінь 1874 р. «впередівці» не мали від Подолинського жодної звістки й підозрювали, що його заарештували російські власті[94]. Лише під кінець року Подолинський надіслав Смірнову коротке повідомлення (л. 93) про невдале «ходіння в народ» ради-

---

[91] На брошуру Ткачова *«Задачи революционной пропаганды в России» (Письмо редактору журнала «Вперед!»)*, Лавров відповів брошурою *Российской социально-революционной молодежи.*

[92] Через відсутність архівів медичного факультету за 1870-ті роки (див. прим. 47) неможливо з певністю сказати, чи Подолинський був записаний на факультеті, а якщо був, то як прогресували його студії.

[93] Статтю не надруковано.

[94] Листи Лаврова до Лопатіна, жовтень–листопад 1874. *Сатин Б.* Лавров Годы эмиграции. Т. 1. – С. 173, 196, 204.

кальної молоді та численні арешти учасників цього руху[95]. Після цього листа знову запала довга мовчанка, і аж у травні 1875 р., коли Подолинський приїхав до Австрії, Смірнов дістав відповідь на свій лист, надісланий трьома місяцями раніше (л. 95). Між давніми приятелями спалахнула тоді гостра полеміка на національні й соціяльні теми, цікава тим, що віддзеркалювала погляди Подолинського, вироблені на підставі нового досвіду, набутого після майже річного перебування на батьківщині (лл. 95, 96, 98). До цієї дискусії повернемося згодом.

Новою життєвою школою для Подолинського стала громадська праця в Ярославці та громадівські заняття в Києві. Хоча він ще не закінчив медичні студії, уже 1874 р. Подолинський почав безплатно лікувати селян (б. 33, с. 148, 164). Щомісяця він лікував до 500 селян, які сходилися з 40–50 навколишніх сіл, або до яких він їздив сам за 20–30 верст, щоб лікувати хворих, які не могли самі до нього прибути (л. 95). Практика на селі доповнювала університетські курси та знайомила його з загальним медичним станом селян. Водночас зближення з народом дало активістові нагоду поширювати україно фільські погляди та провадити соціялістичну пропаганду. До того ж, він відкрив у селі школу і щовечора вчив у ній сільських парубків. У цій двосторонній праці Подолинський бачив суть свого «ходіння в народ», а те, що він пережив, побачив і почув по селах, було пізніше використане в написанні соціяльно-економічних нарисів та пропагандистських «метеликів».

Традицію «метеликів», маленьких книжечок для народу, розпочали в Україні хлопомани-україно філи ще на початку 60-х років. Подолинський вирішив використати цей літературний засіб для популяризації в народі революційних і соціялістичних ідей. Першою такою спробою стала *Парова машина;* у ній двадцятип'ятилітній соціяліст змалював життя в українському селі після майбутньої революції, яка принесе українському народові одночасно соціальне й національне звільнення (б. 19). Моделлю для казки-утопії став твір Івана Нечуя-Левицького *Запорожці*[96], але тоді, коли письменник-романтик порівнював сучасні злидні з ідеалізованою минувшиною козаччини, Подолинський протиставляв

[95] З листом були надіслані два документи: список 53 осіб, розшукуваних жандармерією у справі «ходіння в народ», та секретний циркуляр МВС. Ці матеріали були використані в новій газеті, яку лавровці почали видавати 1875 р. під старою назвою «Вперед!» (б. 6, 7).

[96] *Нечуй[-Левицький] І.* Запорожці. Казка // Правда. – Львів. – 1873. – Ч. 11–13.

їм уявні здобутки майбутнього соціялізму. Друга книжечка *Про бідність* мала за мету пояснити мовою, доступною для робітників і селян, марксистський принцип додаткової вартості (б. 20). Підґрунтям для третьої публікації (б. 21) стала *Хитрая механика*, брошура Варзара про несправедливу податкову систему. Подолинський переклав її, пристосував до українських обставин і видав під заголовком *Правда*. Ці брошури були надруковані аж улітку 1875 р. у Відні, але над ними Подолинський працював з 1874 р., врядигоди на селі та систематично в Києві.

У Києві Подолинський продовжував співпрацю з народниками, але основну увагу зосереджував на справах українофільської «Громади». У серпні 1874 р. там відбувся міжнародний археологічний з'їзд, офіційно скликаний Південно-Західним відділенням Імператорського географічного товариства, а фактично організований «громадівцями». На з'їзд приїхав Терлецький[97], і Подолинський намагався переконати київську й одеську «Громади» призначити галицького гостя редактором новозапланованого закордонного видання, на яке Яків Шульгин пожертвував частину своєї спадщини, в сумі 12 000 крб. Десь у той час Подолинський став членом «Старої громади», а 5 грудня його приняли до Географічного товариства. Протягом навчального року він підтримував зв'язки зі студентською молоддю, головував на студентських зібраннях у Київському університеті[98] та допомагав організувати «Молоду громаду». Його активністю знову зацікавилася жандармерія й навіть викликала на допити у справі втечі народника Й. І. Кабліца.

У січні 1875 р. «Громада» перебрала редагування *Киевского телеграфа*, намагаючись надати йому ліберального та українофільського напряму. Хоча Подолинський не входив формально до редакції, то все ж таки був разом з М. Драгомановим, М. Зібером і Федором Вовком головною опорою видавництва, поки власниця газети Є. Гоголька не усунула «громадівців» від газети в серпні 1875 р. (л. 101). До того часу Подолинський устиг вмістити в *Телеграфі* 11 статей на економічні, соціяльні та медичні теми щодо українського та інших слов'янських народів Російської та Австро-Угорської імперій (б. 5, 8–17). Частина статей – це репортажі з

---

[97] *Драгоманов М.* Австро-руські спогади. – С. 231.

[98] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). Т. 1. 1874–1879. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 43.

подорожі (л. 99), яку Подолинський здійснив до Герцеговини влітку 1875 р.

Цей період напруженої праці в Україні остаточно сформував світогляд Подолинського: його народницький соціалізм злився з культурницьким українофільством в одне ціле.

Полеміка зі Смірновим і співпраця з Терлецьким (травень – серпень 1875)

На початку травня 1875 р. Подолинський виїжджає на чотири місяці до Австро-Угорщини, відвідує Галичину, Відень, Будапешт та південно-слов'янські краї, включно з Чорногорією[99]. Ця поїздка дає йому змогу написати серію «подорожніх нотаток» для *Киевского телеграфа*, докінчити й видати за допомогою Терлецького три народні "метелики" і, врешті, розробити подальші пляни для періодичних видань у Відні. На цей час припадає чи не найцікавіше листування Подолинського з Валеріяном Смірновим у справі українсько-російських стосунків. На жаль, повністю збереглися лише листи Подолинського (лл. 95, 96, 98), і тому яскраво відображеною залишається тільки його позиція; робити висновок про ставлення Смірнова можемо на підставі єдиної збереженої чернетки автора та відповідей його кореспондента. Хоча ці матеріяли вже надруковані в Україні й на Заході[100], вони не були повністю використані українськими дослідниками, і тому варто на них ще раз звернути увагу.

Подолинський намагається пояснити своєму приятелеві суть українофільського руху, який він відмежовує від російських народників-радикалів і називає Українською соціяльно-демократичною партією (УСДП). Сама назва партії вказує на концептуальну відмінність у поглядах Подолинського та російських соціялістів, які в той час ще не називали себе соціал-демократами, та на орієнтацію українського народника на західний соціялізм[101]. Подолинський доводить своєму другові, що український соціяліс-

---

[99] *Драгоманов М.* Австро-руські спомини. – С. 212.

[100] *Рудько М.* УІЖ. – 1966. – № 7. – 123–125; № 9. – 128–133; *Сапир Б.* «Вперед!» (див. прим. 50). – Т. 2. – С. 430–448. У цих публікаціях допущені деякі помилки, які ми виправляємо в нашому збірнику (див.: лл. 95, 96, 98).

[101] Трьома роками пізніше, під час переговорів з М. Драгомановим, Г. Лопатін категорично виступав проти назви «социально-демократический» стосовно російських народників (*Сапир Б.* Лавров. Годы эмиграции. – Т. 1. – С. 495).

тичний рух має бути незалежним від російського. Закиди народників щодо «українського націоналізму» він відкидає, як вияв шовінізму, поширеного між російськими соціялістами, що не хочуть визнати існування українського народу та його мови. Подібного заперечення «національної самостійності» російські соціялісти не наважилися б висловити стосовно поляків чи інших слов'ян. Подолинський вірить, що українофільська стихія приверне до себе тих численних російських народників українського походження, які з різних причин опинилися в російському русі: вони ще працюватимуть для рідного народу.

З листів бачимо впевненість Подолинського в тому, що не можна успішно пропагувати соціялістичні ідеї серед українського народу, не ставши твердо на український ґрунт. Треба використати традиції хлопоманів, які ще в 60-х роках не лише «ходили» в народ, а й оселялися серед селян на постійне життя. У пропаганді слід використовувати український фольклор і українську історію та вживати українську мову, єдину зрозумілу для більшості населення України. Соціялістична праця, побудована на російському фундаменті, для України неприйнятна. Завдання українського соціялізму ширше від російського. Українським соціялістам доводиться готувати для свого народу рідною мовою те, що для російського народу вже зробили його мовою російський уряд і російська інтеліґенція: складати словники, писати ґраматики та інші необхідні підручники, видавати книжки для масового читача. Подолинський з обуренням приходить до висновку, що лише «найвужчий російський націоналіст» може виступати проти «культурно-літературної» праці української інтелігенції в лавах УСДП.

Метою Подолинського було не розривати зв'язки з російськими соціялістами, а навпаки – розвивати співпрацю з ними, але на засадах рівного партнерства. Заклик Подолинського до своїх давніх побратимів, щоб ті зрозуміли й прихильно поставилися до молодого українського соціялістичного руху, не знайшов прихильного відгуку. Ознайомившись із листом Подолинського, Лавров написав до Лопатіна: «І навіщо їм *окрема* партія? І чим вона відрізняється [від нашої]? Мов би лише тим, що він [Подолинський] хоче писати по-малоросійському, складати словник і ґраматику свого народу, видати його літературу й т. п. – Словом, якісь там абищиці»[102].

---

[102] Лист Лаврова до Лопатіна від травня 1875 р. (*Сатин Б.* Лавров. Годы эмиграции. – Т. 1. – С. 283).

Після цього обміну думками між Подолинським і «впередівцями» знову запала мовчанка на кілька місяців. Подолинський був захоплений своєю подорожжю на Балкани й видавничими справами. У Відні, у друкарні болгарина Яна Ковачева, вийшли його перші соціялістичні брошури українською мовою (л. 101). Подолинський видав ці «метелики» за редакційною допомогою Терлецького. Невдовзі вони стали популярними серед народу та радикальної молоді. У Галичині їх розповсюджували Іван Франко[103], Анна Павлик та інші народовці, а на Великій Україні їх читали громадівці й народники. Незабаром російський уряд заборонив ці брошури[104]; а згодом і цісарські власті почали їх конфісковувати на своїй території. Перші брошури Подолинський писав без допомоги Драгоманова, який їх і не схвалював. Ознайомившись із уже надрукованою *Паровою машиною* у серпні 1875 р., коли Подолинський повертався на батьківщину, Драгоманов зауважив авторові, що складні соціяльні ідеї не слід пояснювати народові в казках-утопіях[105]. Не подобався український «метелик» і Лаврову, якому Подолинський надіслав книжечку відразу після її виходу (л. 101). Але розбіжності між російським марксистом та українським виявились на іншому тлі: нові суперечності з «впередівцями», які розглянемо нижче, виникли довкола теми жидів, чи точніше – зображення жидів у брошурі Подолинського.[106]

---

[103] *Туркевич С. М.* Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-х–70-х рр. XIX ст. – Київ, 1978. – С. 139.

[104] ЦДІАУК, ф. 442, оп. 830, спр. 41а, арк. 4 зв.

[105] *Драгоманов М.* Австро-руські спомини. – С. 252.

[106] Тут треба пригадати, що в українській мові, як у польській, сербській та в усіх слов'янських мовах, окрім російської, слово «жид» є правильним терміном для ідентифікації цього народу. Лише в російській мові це слово стало образливим у XIX ст. Український народ та українська література, яка вийшла з народу, завжди вживали слово «жид», як і вживали його самі жиди, які мешкали в Україні. Українська мова не знала іншого слова для цього народу, бо терміни «гебраї» та «юдеї» відносилися лише до біблійних часів. Слово «єврей» – російське (див. *Словник* Б. Грінченка); воно було накинене українській мові на початку горезвісних 30-х років, коли радянські власті заборонили вживання слова «жид». Перша публічна дискусія з приводу вживання слова «жид» в українській мові (на жаль, не відома сьогодні в Україні) виникла між жидівським часописом «*Сіон*» та українським журналом *Основа* ще 1861 р. і закінчилася визнанням редакцією «*Сіону*», що українській мові не потрібно відмовлятися від цього слова. Див.: *Serbyn R.* The *Sion-Osnova* Controversy of 1861–1862 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Peter J. Potichnyj and Howard Aster (eds.). Edmonton: CIUS, 1988. – P. 85–110.

Перед від'їздом з Відня Подолинський домовився з Терлецьким про видання нового українського соціялістичного часопису (л. 101), співредакторами якого були б Терлецький та Подолинський. Тепер вони обидва їхали в Україну збирати фонди та залучати дописувачів. Забігаючи наперед, скажемо, що грошей вони не знайшли, а київські громадівці сказали їм: «Журнал немислимий без Драгоманова, а коли Драгоманова нема, то нічого про те й балакати»[107]. На тому, поки що, закінчився проєкт часопису.

Медична практика в Україні й медичні студії в Німеччині (осінь, 1875 – весна, 1876)

У серпні 1875 р. Подолинський повернувся в Україну з наміром жити в Ярославці. «Впередівці» знову втратили з ним зв'язок, і аж у жовтні Смірнов несподівано одержав від нього листа з повідомленням про заворушення селян у Чигирині (л. 103)[108]. Здивований адресат сприйняв це як відновлення доброзичливого ставлення «української партії» до «впередівців»[109]. Але на тому листі зв'язки знову обриваються на п'ять місяців, і в російській еміграції ходять чутки, що Подолинський поїхав у Герцеговину. Він і справді думав відвідати цей край (л. 110), але туди не поїхав, а осів у Ярославці, лікував там селян та вчив сільських хлопців. Про його життя на селі маємо цікаву згадку в листі Я. Шульгина до Смірнова від 10 лютого 1876 р.:

"Він, напевно, не в Герцеговині, а в Росії, у своєму маєтку. Він улаштував там лікарню, сам виконує в ній обов'язки лікаря й навчає дітей та дорослих. Само собою, дозволу на відкриття школи він не брав; усе одно не дозволили б. Йому подібні штуки вдаються: аристократичні зв'язки і лише йому одному притаманний такт допомагають йому. Звичайно, нікому іншому це не минулося б"[110].

Мабуть, під впливом великого душевного задоволення з тієї праці на селі, Подолинський вирішує стати сільським лікарем. Для цього потрібний лікарський диплом (л. 104), і тому в лютому Сергій

---

[107] *Драгоманов М.* Австро-руські спомини. – С. 287.

[108] Надруковано анонімно (б. 22).

[109] Лист від 3 листопада 1875 р. (IISG, Архив Смирнова, Portfolio Смирнов к Идельсон).

[110] Листи Михайла Драгоманова до редактора російського соціяльно-революційного видання «Вперед» (1876–1878) // Уклав і видав М. Павлик. – Львів, 1910. – С. 10; також цитується в листі Смірнова до Ідельсон, 13 лютого 1876 р. (IISG, Архив Смирнова, Portfolio Смирнов к Идельсон).

виїжджає до Німеччини, де три місяці напружено працює над підготовкою до іспитів та над дисертацією. Чому для отримання диплому він вибрав саме Вроцлав, а не Цюріх чи Париж, де студіював попередньо, – невідомо[111]. Склавши іспити (л. 108) та успішно захистивши дисертацію на тему «Розщеплення білків ферментами підшлункової залози», 26 травня Подолинський дістає диплом Вроцлавського університету з відзнакою "Magna cum laude" (док. 7). Дисертація вийшла окремою книжкою (б. 23) та була видрукувана в престижному німецькому медичному журналі д-ра Флюгера (б. 24). Копії дисертації, у сап'яновій оправі, Подолинський надіслав Лаврову й Смірнову (л. 109)[112].

Зі своїми російськими друзями Подолинський відновив кореспонденцію відразу після прибуття до Вроцлава і вже в першому листі заявив про свій намір переписати «вкрай погану» книжечку *Про бідність*. Це завдання Подолинський виконав у австрійському містечку Кройцнаху, куди виїхав на два місяці після іспитів, щоб підлікувати вуха. Терлецький не мав змоги перевидати книжечку, тому Подолинський звернувся до Драгоманова. Той збирався друкувати брошуру у «впередівській» друкарні, але там відмовилися братися за роботу, доки з твору не будуть усунені «жидофобські» і «націоналістичні» фрагменти[113]. «Впередівці» так і не надрукували «метелика» – він вийшов наприкінці року в Женеві, куди Драгоманов переїхав улітку 1876 р. (б. 25).

Тут варто звернути увагу на розбіжності між Подолинським і «впередівцями» в розумінні жидівського питання та на дискусію між Смірновим і Подолинським, яка виникла з приводу цієї проблеми (лл. 104, 106–108,110). Ця тема ще не вивчена в науковій літературі, бо дослідники або цілком уникали її, або трактували її неповно і поверхово. На жаль, не збереглася повна документація, яка нині дала б змогу детально дослідити обидві сторони контроверсії, в усіх її аспектах. Листи Смірнова до Подолинського невідомі, і позицію російського соціяліста треба відчитувати з його лис-

---

[111] Можливо, для того, щоб звільнитися від громадської діяльності і зосередити всю увагу над студіями.

[112] Листи від 11 червня 1876 р. (IISG, Архив Смирнова. Portfolio Смірнов к Идельсон).

[113] Смірнов писав до Ідельсон: «Я ответил ему [Драгоманову], — первое условие — выкинуть все жидофобские места, что мы национализма не признаем и не будем признавать, напротив считаем его вредным» IISG, Архив Смирнова. Portfolio Смірнов к Идельсон. Листи від 1 і 13 червня, 14 липня 1876 р).

тів до інших «впередівців», особливо до Ідельсон. З іншого боку, хоча в уцілілих листах Подолинського жидівській проблемі присвячено багато місця, та все ж таки бракує ключового документа – статті «з фактами й поясненнями» про «жидів у південній Росії», яку Подолинський пропонував написати (л. 107) для журналу *Вперед!* Смірнов цієї пропозиції не прийняв, і стаття, яка б змусила автора перевірити об'єктивні дані й чітко викласти свої думки, до нас не дійшла і, правдоподібно, навіть не була написана.

Ми не збираємося тут аналізувати тему, яка потребує окремого дослідження; обмежимося лише кількома зауваженнями про обставини, за яких складався світогляд Подолинського, та окреслимо найголовніші погляди Подолинського на цю пекучу справу. У другій половині XIX ст. дискусії про людські раси були досить популярними в природничих науках. Багато соціялістів, серед них і Маркс у своїй праці *Жидівське питання*, розглядали жидів не лише як етно-культурну групу, але також як громадський колектив з соціяльно-економічними характеристиками, властивими буржуазному суспільству[114]. Деякі соціялісти зараховували жидівське населення до експлуататорів або просто хотіли використати антижидівські настрої в народі для революційних дій. В уяві українського селянина постать жида збігалася з постатями шинкаря, у якого він пропивав своє майно і якому заборговував, та управителя панських маєтків, що також його визискував[115]. Усі ці погляди, як і клясові упередження щодо жидів аристократичного середовища, у якому перебували Подолинські, певною мірою впливали на його спосіб мислення.

Смірнов закидав Подолинському «жидофобію» (слово "антисеміт" тоді ще не вживали). Подолинський не відмовлявся від «жидофобії», але, на противагу, закидав «впередівцям» «жидофілію», під якою він розумів категоричну відмову «впередівців» від критики тих огріхів, яких допускалися жиди. Його власна «жидофобія», яку Подолинський обстоював, полягала в тому, що він відкидав можливість гармонійного й корисного співжиття жидів з іншими народами в тій самій державі й тому вважав, що жиди ма-

---

[114] *Marx K.* Zur Judenfrage. – Nederland-Liechtenstein: Kraus Reprint, 1974.

[115] Це питання докладно проаналізоване американським істориком: *Weinryb B. D.* The Jews of Poland: A Social and Economic Histsory of Jewish Community in Poland from 1100 to 1800. – Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1973.

ють жити в окремій державі. Від цієї теорії повної сегрегації Подолинський був ладен відмовитися, якби жиди погодилися цілком асимілюватися з навколишнім населенням. У цьому його ідеї перегукувалися з ідеями декабриста Пестеля, котрий у своєму проєкті російської конституції передбачав окрему жидівську державу в Малій Азії[116]. Антижидівські погляди Подолинського не перешкоджали йому приятелювати з жидівськими народниками та фінансово допомагати Розалії Ідельсон. З часом його погляди ставали поміркованішими і він почав розрізняти жидів згідно із соціялістичним принципом класового поділу населення на жидів-експлуататорів та жидів-робітників. «Я нарікаю не на тих [жидів], що, як ми, працюють: воду возять, або кравцюють, або ковалюють, чи якенебудь майстерство роблять. [...] Я на тих нарікаю, на купців та на шинкарів, орендарів, на факторів жидівських» (б. 26). Проте відсутність у ставленні до жидів тієї толерантності, що характеризувала його в усьому іншому, до певної міри затьмарює привабливу постать Подолинського.

Праця в Україні (липень, 1876 – червень, 1877)

У липні 1876 р. Подолинський повернувся до Києва й залишився на рік в Україні. З цього часу нам відомі лише чотири його листи, написані до Смірнова й Ідельсон. Він надсилав їм гроші й доброзичливо заохочував Смірнова поїхати на лікування в Далмацію (лл. 112–114). У чвари, які виринули між Смірновим і Лавровим, він не встрявав, але й не схвалював поведінки Смірнова (л. 114). Інші джерела повідомляють про зв'язки Подолинського з народниками: його дім став місцем переховування заборонених книжок та безпечним притулком для революціонерів, яких переслідувала поліція. У Подолинського перебував після втечі з в'язниці Сава Топчаєвський[117]. Але коли на сходинах українофі-

---

[116] *Пестель П.* Русская Правда // Восстание Декабристов. Т. 4. – М., 1927. У другому розділі Пестель звинувачував жидів у тому, що вони творять «державу в державі» і дбають виключно про інтереси своєї громади. Пестель передбачав, що якщо в майбутньому жиди не зречуться цих вад, їх потрібно виселити з Російської імперії і заснувати для них окрему жидівську країну на території азійської частини Турецької імперії.

[117] Зізнання Богословського. Див.: Свод указаний данным некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (май 1880 года). – С. 5 (ЦДІАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 167, арк. 71, 80). Цитату див.: *Буда С.* До біографії С. А. Подолинського. – С. 199.

лів радикали спробували скерувати на революційну справу стипендійний фонд, зібраний на пошану Драгоманова, то Подолинський, як один із засновників фонду, виступив проти цього проєкту[118].

Громадівські справи потребували тоді багато зусиль від Подолинського. Звільнення Драгоманова з Київського університету та його виїзд на Захід, а згодом заборона українського друкованого слова Емським актом 1876 року змусили Київську громаду переглянути видавничу справу. Треба було підготувати в Україні фінансову та авторську базу для журналу, який Драгоманов мав видавати на Заході з доручення *Громади*. Восени, після виїзду Вовка за кордон, Подолинський та Федір Винниченко стали неофіційними секретарями *громади*[119]. Якраз тоді й був написаний до Драгоманова єдиний лист Подолинського, який зберігся за 1877 р. (л. 116).

Подолинський уже мав німецький медичний диплом із Вроцлава, але для того, щоб бути визнаним лікарем у Російській імперії, він потребував російського диплому. Наприкінці 1876 р. він ще раз склав іспити, цього разу в Київському університеті, та одержав лікарський диплом (док. 9). У Києві він викладав на курсах медичних сестер і працював лікарем у денному притулку для дітей робітниць, заснованому Людмилою Драгомановою та Варварою Антонович (б. 32, с. 31)[120]. Мабуть, також відвідував Ярославку та лікував там дітей.

Того ж таки року Подолинський закінчив працю про хліборобство в Україні та надіслав її Драгоманову для доповнення та видання. Той переписав її, доповнив статистичними та економічними даними про підавстрійську Україну й додав історичну частину[121]. Твір став удвічі більшим, Драгоманов його розділив і видав у Женеві, ясна річ, анонімно, як дві книжки. У першій (б. 26) змальовано завоювання «нашої землі», себто – України, сусідніми державами, а в другій – експлуатація її народу панівними клясами, переважно із "сусідів" (б. 27). На відміну від інших країн, в Україні національне гноблення переплелося із соціяльно-економічним визиском: «В більшій части[ні] Европи: в Англії, у Франції, в Німеччині пани і купці з тих самих людей, що й мужики, вони гово-

---

[118] *Буда С.* До біографії С. А. Подолинського. – С. 200.

[119] Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 66.

[120] *Грушевський М.* З починів... (див. прим. 57). – С. 20.

[121] *Драгоманов М.* Австро-руські спогади. – С. 211.

рять такою ж самою мовою. Так само і в Московщині. За те в нас на Україні вже зовсім инакше. У нас немає майже зовсім панів та купців українців, усі вони чужі люде: москалі, ляхи, венгри, жиди, німці» (б. 27, с. 40)[122]. Автори гостро засуджують українських панів-перевертнів: «І ніхто за нашу Україну, за нашу мужицьку мову й не заступиться! Наші пани ще й радніші, що її забороняють, бо вона їм нагадує, як вони покрали в нас землю нашу і волю» (б. 26: 67). Соціяльний поділ українського населення ототожнився з національним. У червні 1877 р. про ці товстенькі «метелики» було вже повідомлення у львівській *«Правді»*[123]. Нові публікації, як і перші «метелики» Подолинського, викликали критику, але оскільки авторство лишалося невідомим, підозріння й звинувачення за книжки падало на Драгоманова, як на основоположника радикального мислення серед української молоді.

Одруження з Наталею Андреєвою та виїзд за кордон (липень – грудень, 1877)

Улітку 1877 р. в житті Подолинського сталася подія, яка невдовзі матиме для нього катастрофічні наслідки: 29 червня (11 липня) 1877 р. у Києво-Либідській Троїцькій церкві Сергій одружився з Наталею Андреєвою (док. 10), донькою дрібного полтавського поміщика Лубенського повіту[124]. Згідно з одним оповіданням Сергій познайомився зі своєю майбутньою дружиною під час російсько-турецької війни, де, нібито, вони обоє працювали при швидкій медичній допомозі[125]. Але в цій війні Подолинський участі не брав (л. 108). Правдоподібніше, що Сергій познайомився з Наталею під час медичних лекцій, які він читав для кандидаток у сестри милосердя Червоного Хреста[126]. Можливо, що сталося ще й так, як писав С. Бердяєв: «Закоханий без взаємності у свою родичку, Сергій Андрійович нерозважливо [...] побрався з іншою,

---

[122] Збережено оригінальний правопис.

[123] Правда. – 1877. – № 11 (15 черв.).

[124] ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 25 зв.

[125] Звіт із судового розгляду справи між Марією й Наталею Подолинськими за право нагляду над хворим С. Подолинським (Tribunal civil de la Seine (1re chambre), Audience du 18 nov. // Gazette des Tribunaux. – 1885. – 19 nov. – P. 1112.

[126] Лист Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. Р. Дрентельна до царської канцелярії найвищих прохань, 28 листопада 1885 р. (РГИА, ф. 1412, оп. 29, дело 269).

ледве знайомою йому особою, не зійшовшись із нею вдачею»[127]. Батьки Сергія були проти такого «недостойного шлюбу», але мусіли погодитися з волею улюбленого сина-одинака. Після весілля молоде подружжя виїхало в подорож по Європі.

Шлюб Подолинського викликав сенсацію серед «впередівців». Лавров навіть відкрив уже запечатаного листа до Ідельсон, щоб дописати: «Щойно був у мене Сергій Андрійович. Він мов би помолодів, чує добре й одружений. Сьогодні побачу і дружину його»[128]. Кількома днями пізніше Лавров міг уже подати детальніший звіт:

«Бачився я з ним кілька разів; бачив і його дружину. Вона дуже молода, на вигляд нігілістка, не дуже гарна, жвава, нервова, але справляє враження щирості й відвертості, виховувалася в Одесі; відвідувала лекції з рік, здається, у Петербурзі[129]; дуже любить музику, хоча не співає й не грає. [...] Таке враження, що вони прив'язані один до одного (усього 3 місяці шлюбу), вона слухняна, а він має на неї великий вплив. [...] На нього, як я вже писав, одруження дуже позитивно подіяло фізично (не знаю, як морально), моїй консьєржці він здався дуже гарним»[130].

У цьому листі маємо досить повну характеристику Наталії Подолинської. Стриманість Лаврова в оцінці морального впливу молодої нігілістки на поміркованішого соціяліста й громадського діяча пізніше виявилася виправданою. Але поки що подружнє життя вплинуло позитивно на Подолинського. У нього роїлися задуми праці, пляни поїздок на Захід тощо. Врешті, він подарував Лаврову найновіші українські видання, включно з публікаціями Драгоманова, запевняючи при тому Лаврова, що Драгоманов «дотримується тепер соціялістичних поглядів». Мабуть, не дуже приємно було старому російському соціялістові бачити всі ті брошури й книжки,

---

[127] *Киевский С.* Последний из пушкинской плеяды. – С. 302. Чи не була цією родичкою кузинка, яка жила в Парижі і до якої Лавров посилав восени Лопатіна, щоб розпитати, де перебував Подолинський? *Сапир Б.* Лавров. Годы эмиграции. – Т. 1. – С. 294.

[128] IISG, Архів Лаврова, Portfolio Лавров к Идельсон. Лист від 1 вересня 1877 р.

[129] Буда бачив довідку, зроблену для Дрентельна 1885 р., у якій було зазначено, що «будучи ще дівчиною [Наталя] була замішана в соціялістичній демонстрації біля Казанського собору» у грудні 1876 р. (*Буда С.* До біографії С. А Подолинського. – С. 201). Чи відповідає це правді – невідомо. Буді не вдалося підтвердити участь Наталі в демонстрації документами з архівів III-го відділу.

[130] IISG, Архів Лаврова, Portfolio Лавров к Идельсон. Лист за 5 вересня 1877 р.

видані «все ж таки на *їхньому [українському]* ґрунті», та чути про те, як його колишній близький співробітник плянує взятися за літературну справу «певна річ, на *своїй [українській]* ниві»[131].

По дорозі додому Подолинські відвідали Драгоманових у Швайцарії, де Сергій мав доручення від Київської громади обговорити справу видання журналу *Громада* та інших публікацій[132]. До Києва Подолинські повернулися вже наприкінці вересня. Сергій знову поринає в громадівську працю, як це видно з листа до Драгоманова у справі фінансування закордонного видавництва (л. 116). У студентському клюбі він читає реферати, тепер уже з українофільсько-конституційним напрямком, і в цих лекціях деякі слухачі пізнають ідеї Драгоманова[133]. Здавалося б, що життя Подолинського має ввійти в спокійне річище; але саме на ці осінні місяці припадає перша велика криза в його здоров'ї: 23 грудня член *Старої громади* Вільям Бернштам повідомляє дружину Драгоманова:

«Подолинський хворий, у нього дуже розладнані нерви, хандра, а тепер додалось запалення легенів. Він не знає за що братися; гадав спочатку прожити зиму в Києві, почав тримати докторські іспити, потім, майже скінчивши, кинув їх, поїхав до Елисаветграду шукати місця земського лікаря, не сподобались йому там люди, повернувся і задумав оселитися у своєму селі, поїхав і через два тижні повернувся. Тепер лікарі посилають його за кордон»[134].

Наприкінці 1877 р. Подолинські дістали виїзні паспорти на щість місяців і знову вирушили за кордон[135].

Париж: перший рік постійного перебування за кордоном (1878)

Приїхавши до Парижа, Подолинські замешкали на вул. Ґий Люсак (Gay Lussac) 24, у жвавому й життєрадісному Латинському кварталі, за кілька хвилин ходу від розкішного Люксембурзького

---

[131] Лист Лаврова до Лопатіна за 7 вересня 1877 р. Підкреслення Лаврова. (*Сапир Б.* Лавров. Годы эмиграции. – Т. 1. – С. 460).

[132] Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1. – С. 254.

[133] *Бах А.* Воспоминания народовольца // Былое. – 1907. – № 3. – С. 224. Бах не поділяв цих ідей і тому не пристав до гуртка.

[134] Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1. – С. 90. 1884 р. Про вже хворого Сергія його батько писав до редактора «Русской старины», що така поведінка сина, який «зненацька кинув складати іспити, була незрозуміла і це можна пояснити тільки сьогоднішним його станом» (Русская старина, – 1886. – № 7. – С. 196).

[135] Паспорт датований 19(31).XII.1877 (РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 28).

саду, славетної Сорбонни та знаменитої міської бібліотеки Женев'єв. Переїзд цей мав добрий вплив на Сергія; у лютому Наталя написала до свекрухи, що стан його здоров'я поліпшився, і «він по дві години з ранку працює в міській бібліотеці»[136]. Можливо, до цього спричинилося ще й родинне щастя: подружжя очікувало дитину, яка й народилася 26 березня[137].

У радикальних колах російської колонії щаслива родинна подія набрала сенсаційного змісту, коли батько наважився новонародженого сина охрестити. «Не знаю, чи писав я Вам, – повідомляв Лавров Лопатіна, що Подол[инський] хреститъ тут свого сина і казав мені, що попросить Вирубова за хрещеного батька. То буде комедія!» До комедії не дійшло: маленького Володимира охрестили 16 квітня в російському православному соборі Александра Невського, а хрещеним батьком був не названий вище філософ-позитивіст, а батько Сергія. Хрещеною матір'ю була тітка Сергія – Катерина Кудашева[138]. Все ж таки факт, що батьки-атеїсти хрестили сина та ще в такій аристократичній атмосфері, дивував Лаврова. «[Його] вже й охрестили!», – сенсаційно повідомляв він Розалію Ідельсон[139]. Поглузував собі Лавров із заяви Наталії Подолинської, що дитину хрестили *обливанням*, за «малоросійським» звичаєм[140].

За 1878 р. не збереглося жодних листів Подолинського і не відомі жодні публікації, окрім двох польських перероблень його «метелика» *Про багатство та бідность* (б. 28, 29). Про душевний стан Подолинського та еволюцію його поглядів довідуємося з листів Лаврова, який тоді знову жив у Парижі та часто зустрічався

---

[136] Лист від (9) 21 лютого 1878 р. (РГАЛИ, ф. 1348, оп. 1, д. 678).

[137] Наступного дня Сергій зареєстрував новонародженого сина в присутності двох французьких свідків. Ville de Paris, Archives de l'Etat civil, Registre des actes de naissance, 5e Arrondissement, n 787. Mfm: 5MI3R114. У цьому документі зазначено вік матері немовляти: 21 рік.

[138] У церковній книзі реєстрації хрещень подано дату за юліанським календарем: 4 квітня. Інформацію переслав листом від 14 березня 1995 р. о. С. Оболенський, секретар Ради Російської православної єпархії в Парижі. За послугу щиро дякуємо.

[139] IISG, Архів Лаврова, лист Лаврова до Ідельсон від 17 квітня 1878 р. У листі Лавров підкреслює, що пологи відбулися щасливо й без допомоги хлороформу, проти якого виступав С. Подолинський.

[140] Лист Лаврова до Лопатіна, 19 квітня 1878 р. (*Сапир Б.* Лавров. Годы эмиграции. – Т. 1. – С. 535).

з ним у перших місяцях 1878 р. Молодий українофіл висвітлював події в Україні так песимістично і засмутив старого російського радикала до такої міри, що Лавров починав підозрювати свого співбесідника в перебільшенні негативного боку ситуації лише для того, щоб могти самому «відійти від справи»[141]. Зустрічі й розмови з поміркованим громадівцем дратували старого пропагандиста ще й тому, що після невдалого «ходіння в народ» він сам почав схилятися до радикальнішого способу дії, тоді як погляди Подолинського справляли враження еволюції в протилежний бік. З обуренням Лавров скаржився Лопатіну: «Торік [Подолинський] писав соціально-революційні книжки, а сьогодні вже тлумачить, що, можливо, наука (!!) зможе довести, що потрібно кілька поколінь розвитку думки, щоб стати соціялістом»[142].

Цими в'їдливими словами Лавров хотів підкреслити своє розчарування хиткістю поглядів молодшого колеги; також можливо, що довголітній спостерігач людської психіки вбачав у Подолинського загрозу метаморфози з запального активіста в розважливого аналітика-науковця. Нахил до науки ніколи не полишав Подолинського, а тепер він набув ще й багатий життєвий досвід: кількалітня інтенсивна праця в російських і українських підпільних організаціях, цінна практика сільського лікаря та учителя на медичних курсах і, врешті, авторство низки популярних і наукових публікацій. Цей життєвий доробок потребував переосмислення та узгодження з досягненнями світової науки — новими дослідженнями й теоріями. Лише на підставі особистої праці Подолинський міг накреслити для себе нові пляни на майбутнє.

У середині квітня Подолинські виїжджають «на дачу» в Кламар поблизу Парижа і на більше як рік ми втрачаємо по них слід. Можна здогадуватися, що протягом цього періоду Сергій підтримував контакти у видавничих справах з Драгомановим й іншими громадівцями та, напевно, листувався з батьками. З іншого боку, мусів зав'язати добрі стосунки з французькими науковцями, бо вже в наступному році він читатиме реферат на з'їзді в Монпельє.

---

[141] Лист Лаврова до Лопатіна, 20 лютого 1878 р. (*Сапир Б.* Лавров. Годы эмиграции. – Т. 1. – С. 502). Двома днями пізніше Лавров писав: «Розмова з Подолинським мені зіпсувала настрій» (Там само. – С. 504.)

[142] Лист Лаврова до Лопатіна, 12 березня 1878 р. (*Сапир Б.* Там само. – С. 511). В одному з попередніх листів до Лопатіна Лавров прозиває Подолинського «Подождихом» (Там само. – С. 506.)

10 лютого 1878 р. помер Клод Бернар, професор медицини Паризької медичної школи. Він був визначною постаттю в медичній науці, якій належало кілька важливих відкриттів. Бернар виступав новатором в експериментальних клінічних роботах, написав низку наукових праць, які стали класичними в медичній літературі[143]. Узимку 1872 р. Сергій залюбки слухав виклади визначного фізіолога, а після його смерти, з пошаною, присвятив йому велику статтю, у якій докладно описав його довгий і тяжкий науковий шлях (б. 31).

До кінця року Подолинський закінчив свою найбільшу за обсягом працю – *Життя й здоров'я людей на Україні* (б. 32)[144]. Написана на підставі особистого лікарського досвіду, набутого в селі й Києві, та найновіших публікацій з медицини, ця праця здобула авторові визнання як «фундатора української соціоетногігієни»[145]. У книжці Подолинський висвітлив проблеми громадської та особистої гігієни українського населення[146]. Подолинський розглядає здоров'я людей у взаємодії з навколишнім середовищем: екологією, кліматом, водою, повітрям, обміном енергії тощо. Він вважав, що радикальне поліпшення народної гігієни в Україні може настати лише з радикальною перебудовою соціяльних умов. Україна багата, земля родюча, вода добра, клімат сприятливий, народ працьовитий; а все ж таки, люди хворіють і недоїдають, смертність висока. Відсутність елементарної гігієни сприяє зростанню недуг і пошестей. Людність України – це переважно селяни і тому їхньому життю присвячено найбільше уваги, але автор не забуває й інші прошарки населення. З появою в країні індустріяльного капіталізму руйнується традиційне селянство і виникають нові види експлуатації. Посилаючись на особистий досвід лікарської праці в селі, автор описує жахливий вплив цукрових заводів на сільське населення:

«Роботи на буряках та по заводах мають взагалі дуже поганий вплив на життя українських людей. Одначе тепер ми про них го-

---

[143] Найвідоміші праці: *Bernard C.* Leçons sur la physiologie et la pathologie du système nerveux. – Paris, 1858; *Bernard C.* Introduction à l'étude de la médecine expérimentale. – Paris, 1865.

[144] У скороченому вигляді праця вийшла також російською мовою (б. 33).

[145] *Злупко С. М.* Сергій Подолинський. – С. 48.

[146] Цю рідкісну книжку зреферував С. Злупко (там само. – С. 51–60). Десятий розділ монографії, «Пошесті та інші хвороби в Україні», передруковано в антології за редакцією Р. Сербина «Сергій Подолинський: Вибрані твори» (с. 99–120).

воримо тільки у зв'язку з поширенням сифілісу. Я мав нагоду бачити, як воно є насправді. Жив я якраз у такому місці, де вже заводи кінчаються. З одного боку, на Київщині, від мене в 10–20 верст[ах] було аж 4 заводи, з другого, на Херсонщині, вже ні одного. Так само й сифілісу було з одного боку далеко більш[е], ніж з другого" (бб. 32, с. 116; 80, с. 120).

Так, на Херсонщині с. Коробчине мало 40 – 50 сифілітиків на 3 500 – 4 000 жителів, а на Київщині село, яке лежало між двома цукровими заводами, мало 80 – 90 сифілітиків на 2 500 – 3 000 жителів. Тут варто додати, що Подолинський звичайно аналізував дані про Україну порівняно з даними про інші європейські країни.

Другий рік наукової праці на Заході (1879)

За початкові місяці 1879 р. не знаємо нічого про Подолинського, крім того, що в лютому з'явилися дві його статті: у Петербурзі – про Клода Бернара, та в Новому Саду – про соціалізм і дарвінізм. Цікаво, що сербський журнал надрукував працю (б. 30) на рік раніше, ніж французький (б. 37), німецький (б. 42) та український (б. 47). Уже сербська стаття привернула до себе увагу широкого кола читачів. 31 серпня 1879 р. Едвард Бернштайн писав Лаврову, що добре знає Подолинського й додав: «Я його дуже поважаю за його знаменитий ескіз на тему дарвінізму та соціялізму»[147]. Того ж таки літа праця була добре відома в Галичині, куди Подолинський надіслав її для друку (л. 125), і там вона захопила читацьку публіку. Іван Франко писав зі Львова до Павлика у Швайцарію: «Питання, котре він [Подолинський] обробив у своїй статті, – соціалізм і дарвінізм, у нас літом займало геть людей і багато викликало спорів, навіть на університеті (на годинах Охор[овича]), де спори завзято велися щось зо дві неділі»[148].

Стаття Подолинського була спрямована проти дарвіністів Ернеста Гекеля та Оскара Шміта, які, посилаючись на теорію про боротьбу за існування, заперечували можливість рівності в розвинутому суспільстві та доводили, що соціалізм прийнятний лише для

---

[147] *Сапир Б.* Лавров. Годы эмиграции. – Т. 2. – С. 224. Сапірові не була відома сербська стаття й тому він дивувався, як Бернштайн міг знати вже в серпні 1879 р. про статтю, яка вийшла французькою мовою в березні 1880 р.

[148] Лист за 10 жовтня 1879 р. *Павлик М.* Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). У 4 т. Т. 3 (1879–1881). – Чернівці, 1910. – С. 141). Статтю могли знати або із сербського журналу, або з рукопису.

нижчих стадій суспільного життя. Подолинський відкидав твердження, що теорія Дарвіна суперечить соціялізмові та соціяльній солідарності. Лише «в перших формах господарського впорядкування і при теперішньому капіталістичному способі добування» боротьба за існування виявляється боротьбою між особами; цивілізовані люди розуміють, що міжособова солідарність корисніша, ніж взаємне винищення. Щодо рівности, то соціялісти вимагають не цілковитої рівности, а рівности політичної, рівности громадянських прав та скасування соціяльних кляс. Боротьба існує й буде існувати, але в умовах соціялізму це буде боротьба людей з природою, – за опанування природи, а для цього потрібна міжособова солідарність. Відкидаючи міркування зоолога Шміта, Подолинський використовує дослідження Альфреда Еспінаса, який у щойно опублікованій праці про товариства тварин (les sociétés animales) доводив, що найкраще впорядковані громади існують у тварин з найвищим ступенем розвитку. Зауважимо, що у своїй статті Подолинський виступає як соціяліст і як науковець; його зацікавлення не обмежується гуманітарними дисциплінами (економією, політологією, історією тощо), а сягає природничих наук, над якими він працює й роздумує. Подолинський шукає того суттєвого зв'язку між людиною і навколишнім світом, на якому побудоване людське життя.

Навесні Подолинський вирушив у довгу подорож по Франції та Еспанії. Пішки зробив кілька екскурсій у гори центрального масиву Франції та відвідав головні міста Півдня – зупиняючись по кілька днів у Ліоні, Вьєні, Валенсі (на Роні), Арлі, Марсеї, Тулоні, Німі, Монпельє, Нарбоні та Перпіняні. Згодом оглянув Еспанію. Свою подорож мандрівник описав наступного року, але з невідомих нам причин його дуже цікава стаття вийшла друком лише наприкінці 1882 р. (б. 63). Подорож дала авторові змогу побачити велику національну розмаїтість населення в південній Франції та Еспанії і звернула його увагу на прагнення цих народів зберегти свою ідентичність. Подолинський описує й характеризує каталонців, андалузів, кастільців, арагонців, лузитанів та басків. Найбільше зупиняється на каталонцях: вони ж найкраще розвинули хліборобство, а Барселона стала промисловою й торговельною столицею Еспанії. Порівнюючи Каталонію з Кастілією, він дійшов висновку, що переможені каталонці тепер у кращому становищі від своїх переможців, бо Каталонія зуміла зберегти своїх власних робітників і свою власну інтеліґенцію. До того ж «каталонські робітники не належать до тих, що дають себе покірно експлуатувати.

Барселона була вже свідком безлічі страйків, малих бунтів і кількох правдивих революцій» (б. 63, с. 31).

З поліпшенням стану економіки в Каталонії відновилося жваве життя в літературі, науці, мистецтві. Автор завважив усюди прагнення до збереження й розвитку особливо каталонських рис та намагання піднести провінційне життя, оберігаючи його від впливу будь-якої державної централізації. Це ж і суть руху, який звуть «каталонізмом»: він не виключно політичний, чи науковий, чи літературний, а «сукупність усіх рухів, у всіх талузах громадського життя, які складають оригінальність каталонської культури» (б. 63, с. 36). У Барселоні Подолинський був присутній на сходинах з приводу заснування *Каталонського щоденника*. Уривок, який тут наводимо, автор не міг написати без свідомого порівняння з українською ситуацією. Захищаючи газету від її противників, «один з редакторів *Каталонського щоденника* почав з розгляду звинувачення каталонців у сепаратизмі, у стремлінні відділитися від Еспанії і заснувати окрему державу, можливо, навіть ворожу. Він указав на всю необґрунтованість таких звинувачень, які походять від нерозуміння проблеми або від недоброзичливого змішання понять про місцеву автономію, про вільний розвиток мови й літератури, з поняттям про окреме політичне існування. За його словами, передова каталонська партія зовсім не бажає відділитися від споріднених племен, які складають разом з нею спільну вітчизну, Еспанію, а лише бажає добитися повної свободи для розвитку тих народних особливостей каталонців, котрі, як наприклад, мова й література, необхідні для збереження їхньої народної оригінальності. В усьому іншому каталонізм сходиться зі звичайним поняттям про федералізм і демократію. Ми хочемо, – сказано в програмі [Diari Catala. – 1879. – № 1. (Barcelona)] – іти вперед рішуче в усьому – у науці і релігії, у мистецтві і політиці, але в той самий час ми будемо завжди мати на увазі й особливу мету — відродження нашого провінційного життя» (б. 63, с. 37).

Зусилля каталонців зберегти свою ідентичність і окремішність перегукуються з подібними змаганнями ірландців, про що Подолинський також пізніше писатиме в дуже прихильному тоні (б. 49). Для цього була особиста причина: український соціяліст поділяв ці погляди, а остаточний висновок, написаний про Еспанію, можна було застосувати до Російської імперії: «триста років старань злити в одно всі елементи, з яких складається еспанська національність, не дали бажаного висліду, і вільна федераційна форма громадського життя заявляє свої права на існування» (б. 63, с. 57).

Вакаційний місяць липень Подолинські провели разом з Драгомановими та М. Павликом у Швайцарії. Для Сергія це були «робочі» канікули: він писав тоді науково-популярну книжку на соціяльно-економічні теми (л. 117). Нова монографія – *Ремесла й фабрики на Україні* (б. 45), писана «драгоманівкою», була готова вже на початку 1880 р. (л. 125) і Драгоманов надрукував її того ж таки року. Подолинський присвятив цей твір праці: у книжці червоною ниткою проходить тема користування людською працею від часів первісного суспільства до сучасного капіталізму. Автор пояснює, як праця була організована в давнину, «як вона тепер ведеться і які найпотрібніші були б зміни»; зокрема його цікавить «життя й доля працюючих людей на Україні» (б. 45, с. 3). Монографія багата цікавими матеріялами з економічної історії України, зокрема з життя ремісників та робітників мануфактур і фабрик. Автор-соціяліст висвітлює теорії поділу праці, додаткової вартості, експлуатації робітників та переваги громадської (соціялістичної) власності над приватною. Він приходить до висновку, що експлуатація робітників виникла внаслідок приватної власності й індивідуальної праці і що в майбутньому всі ремісницькі майстерні, мануфактури й фабрики «повинні належати до громад тих робітників, котрі на їх працюють» (б. 45, с. 145–146). Хліборобство й торгівлю Подолинський не розглядав у цьому творі, бо залишив їх для окремих студій (б. 45: 3, 64, 91). Однак, виступаючи проти привласнення здобутків чужої праці в усіх галузях виробництва, він уважав за потрібне заявити, що «земля повинна належати до громад людей, котрі на ній працюють» (б. 45, с. 146).

Переконаний у перевазі «громадівства» над приватною власністю та засуджуючи експлуатацію однієї людини іншою, Подолинський не схвалював примусового соціялізму й не відкидав можливості приватного господарства без найманої праці. Будучи переконаним, що осібні господарства не втримаються поруч з громадськими, він все ж таки допускав їхнє існування:

«Коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хазяїн робить сам без наймитів і такі самі дрібні ремісницькі господарства, то скажемо: в таких самостійних господарствах, хоч і осібних, ми великого лиха не бачимо, бо в їх нема гіршої неправди: користування чужою працею. Усі ж господарства, як хліборобські, так ремісницькі, мануфактурні й фабричні, на котрих єсть хоч один наймит, мусять бути повернуті в громадські" (б. 45, с. 146).

З цього бачимо, що Подолинський віддавав перевагу людині над теорією. «Громадівство» українського соціяліста гуманне, й тому його не можна нав'язувати силоміць. Тут якраз цікаво розглянути ставлення Подолинського до конвеєрної системи праці. Дрібний поділ праці у мануфактурі чи на фабриці підвищує її продуктивність і тим самим стає корисним для господаря, який наймає робітників. Але цей спосіб організації праці шкідливий для працівника: звівши свою активність до простих обмежених рухів, людина перестає думати, починає працювати, як машина, і поволі тупіє. Такий робітник стає менш працездатним і більш залежним від господаря (б. 45, с. 87–89).

Одночасно з працею над новими виданнями Сергій, мабуть, готувався уже в Швайцарії до наукового з'їзду Французької асоціації сприяння наукам.

Із серпня Подолинські повернулися до Парижа, а 29-го того ж місяця в них народився другий син, якого охрестили місяцем пізніше, у тому самому храмі, що й першого сина[149]. Хрещеним батьком був Яким Андреєв, батько Наталії (відсутнього дідуся дитини заступав граф Микола Муравйов-Амурський), а хрещеною матір'ю стала мати Сергія Андрійовича. Вказівкою на те, що в молодому подружжі почали виникати проблеми, може бути факт, що ні при пологах, ні наступного дня, коли записували немовля до міської книги новонароджених, батька в Парижі не було – саме тоді він читав дві доповіді на науковому з'їзді в південнофранцузькому містечку Монпельє. З'їзд не мав обмежень щодо членів асоціяції, але щоб у ньому брати участь, слід було мати високу кваліфікацію; тому виступ 29-літнього чужинця можна вважати його особистим досягненням. Першого дня Сергій читав про санітарний стан на Київщині[150]. Цю тему молодий лікар прекрасно знав з наукової літератури та власного досвіду; їй була присвячена його монографія та стаття в петербурзькому журналі (бб. 32, 33). Наступного дня український науковець виступив з оригінальним теоретичним дослідженням – «Про людську працю й збереження сили». Коротенька

---

[149] Реєстрація народження: Ville de Paris, Archives de l'Ttat civil, Registre des actes de naissance, 5e Arrondissement, n 787. Mfm: 5MI3R117. Хрестини зареєстровані за юліанським календарем: 18 (30) вересня. Інформацію надано о. С. Оболенським.

[150] Широке резюме доповіді вміщено в актах конґресу (б. 35).

замітка про цю доповідь у друкованому звіті з'їзду[151] вказує на те, що або новаторські думки автора на цю тему не були ще достатньо вироблені, або їх не сприйняла редакція збірника.

Переїзд до Монпельє й полеміка з Лавровом (осінь, 1879 – весна, 1880)

Після виїзду з України наприкінці 1877 р. Сергій Подолинський перебував постійно на Заході аж до травня 1885 р. Після народження другої дитини 1879 р. збільшилася потреба забезпечити родину нормальними умовами проживання. Мабуть, південь Франції, який Подолинський оглянув ще навесні, йому сподобався, бо вибір впав на Монпельє. Наприкінці того ж року Подолинські переїхали до цієї курортної місцевості, яка до того ще славилася знаменитою медичною школою. Спочатку жили в самому містечку[152], але вже на початку 1880 р., Сергій придбав віллу за містом, яку назвав «Українським хутором»[153]. Ставши de facto емігрантом, Подолинський вже не звертав уваги на небезпеку політичної компрометації перед російськими властями. За його прізвищем почали з'являтися не лише наукові праці, а й політичні твори.

Улітку 1879 р. Подолинський написав для французького журналу *Реформа* статтю «Нігілізм у Росії» (б. 34)[154]. Вона важлива для нас тим, що висвітлює політичні й філософські погляди автора наприкінці 1870-х років, а викликана нею полеміка з Лавровом указує на тодішні складні відносини між українськими соціялістами та їхніми російськими колегами. У статті Подолинський подає нігілізм як негативну філософську течію, яка призводить до деструктивних соціяльних наслідків. Нігілістичне мислення й відповідна до нього поведінка виникли за царювання Миколи I як реакція на пануючий деспотизм. Це явище властиве привілейо-

---

[151] *Podolinsky S.* Le travail humain et la conservation des forces // Compte rendu de la se session. 1880 p. 1007.

[152] У списку учасників вищезгаданого наукового з'їзду адреса Подолинського зазначена: 4 Bd Henri IV, Montpellier. Вона й у листах Подолинського за січень 1880 р.

[153] Французькою мовою: Mas de l'Oukraïne (*Павлик М.* Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 3. – С. 382).

[154] Цієї статті не вдалося розшукати М. Грушевському, коли він писав працю про Драгоманова й женевських соціалістів (*Грушевський М.* З починів... С. 21). Л. Корнійчук і М. Мешко віднайшли статтю, коли вже закінчували свою монографію й тому не встигли її використати (*Корнійчук Л. Я., Мешко І. М.* Економічні погляди С. А. Подолинського. – К., 1958. – С. 186–188).

ваним клясам російського суспільства – дворянству й чиновництву. Воно майстерно описане М. Гоголем у *Мертвих душах* та М. Салтіковим-Щедріним у *Сатирах*. У консервативних колах нігілізм зводиться до апатії, лінивства та пошуку насолод. Радикальний нігілізм призводить до бажання все перевернути, все знищити. Чисті нігілісти – люди без моральних засад. Такими нігілістами Подолинський уважав Сенковського та Писарєва, а сильні або й переважаючі нігілістичні риси вбачав у Нечаєва та Бакуніна. Саме своїм неґативізмом захоплював російську молодь роман Чернишевського *Що робити?*

Подолинський уважав, що коли нігілісти висувають на місце існуючого суспільного ладу новий, соціялістичний лад, вони перестають бути нігілістами і стають соціялістами. Соціялізм – це свого роду антитеза до нігілізму: вона випливає з нігілізму, його доповнює і перероджує. Нігілісти не вірять у ніщо – соціялісти вірять у соціялізм. Соціялізм – це цілком позитивне явище, спрямоване на соціяльну солідарність і об'єднання людських сил для спільного добра. У Росії соціялізм спирається на радикальну студентську молодь та інтеліґенцію, яка вийшла з її лав. Нігілізм радикальної молоді логічно веде до соціялізму, бо інтеліґентні люди не можуть задовольнитися руйнуванням старого без того, щоб на його місці не будувати чогось нового. Тому в російському революційному русі Подолинський критикує не соціялізм, а його недосконалість. По-перше, революціонери чітко не розмежовують соціалізм і нігілізм. По-друге, «кривавий шлях, яким пішла найбільш войовнича, але найменш цивілізована частина російських соціялістів, призвів до втрати симпатій тих елементів, які поміркованіші, але стійкіші у своїх гуманістичних принципах, та розвиненіші інтелектуально й морально» (б. 34, с. 365).

Стаття Подолинського обурила Лаврова. Щоб виправити «фальшиві й фантастичні ідеї» та «дивні помилки», яких, на його думку, допустився український автор, «старий російський соціяліст»[155] вирішив дати читачам журналу *Рівність* «правильніше уявлення» про сучасний революційний стан у Росії. Лавров глузує з поглядів Подолинського, який уважає себе «стійкішим у своїх гуманістичних принципах та розвиненішим інтелектуально й морально» від російських революціонерів-соціялістів. Останніх

[155] Так підписав свою статтю Лавров: Un vieux socialiste russe, "Le mouvement socialiste" // L'Égalité. – 1880. – N. 1, 2.

Подолинський зображує «особами без принципів» та «найменш цивілізованими» — а це ж якраз вони віддають своє життя на царських шибеницях!

Коли порівнюємо статті обох авторів, бачимо, що Подолинський намагався по-новому висвітлити участь молоді в революційному русі та аналізував її недоліки, а Лавров звів свій коментар до панегірика всім російським революціонерам, не розрізняючи нігілістів і соціялістів та не визнаючи в російському революційному русі жодних вад. Відкидаючи критику Подолинського стосовно нігілістів як критику проти соціялістів, Лавров робить з її автора мало що не ворога російських соціялістів-революціонерів. Не називаючи прізвища Подолинського, Лавров тричі критикує його у своїй статті, до того ж приписує йому не його думки або змішує його слова з цитатами, вихопленими з реакційної статті іншого автора.

Виступ Лаврова завдав Подолинському великої прикрості (л. 123). Його вразило не те, що з ним не погоджувалися, а те, що Лавров спотворив його думки й критикував Подолинського за не його слова. Подолинський просив Лаврова самому подати до журналу спростування, щоб не роздувати полеміки у французькій пресі. Образливим Подолинський уважав ще й те, що Лавров називав його не на ім'я, а говорив про нього лише як про «українського соціяліста». Подолинському, мабуть, здалося, що Лавров намагався перетворити перед французькою публікою його теоретичний аналіз на напад українського соціяліста на російський соціялізм. Чи не був це прихований намір «старого російського соціяліста» дискредитувати незалежний український соціялістичний рух?

Чи написав Лавров поправку до своєї статті — не знаємо; у *Рівності* не з'явилися ні лист Лаврова, ні відповідь, яку Подолинський надіслав ще на початку лютого, на статтю Лаврова (л. 124). Аж у травні 1880 р. було надруковано коротку замітку Подолинського в *Соціалістичному огляді* під заголовком «Соціалізм, нігілізм, тероризм. Відповідь "старому російському соціялістові"» (б. 38)[156]. У статті Подолинський закидає Лаврову силкування зобразити його «ворогом революційного руху в Росії» тоді, як той знає, що соціялістичний рух в Україні «так само революційний, як у Росії» та, що Україна «в більшій мірі поповнює кадри великої російської

[156] Повний текст статті, але не завжди в точному перекладі, надрукований М. Грушевським (б. 68).

партії ніж більшість російських провінцій». Подолинський ще раз пояснює різницю між нігілізмом (негативним, безпринципним, деструктивним) та соціялізмом (позитивним, конструктивним), і наполягає на тому, що «між російськими соціялістами багато ще безпринципних нігілістів» і що його обов'язок «не замовчувати правди перед европейською публікою». Щодо «тероризму – нової тактики революційної партії в Росії», то Подолинський сумнівається в моральності й корисності потаємних політичних убивств і замахів. Інші терористичні виступи – «збройний опір жандармам, повстання, викликання збурень в армії задля революції» – Подолинський не лише схвалює як право оборони, а вважає за «святий обов'язок кожного революціонера в Росії, доки в ній існує деспотично-автократичний режим». Врешті, Подолинський визнає Лаврова своїм, правда — уже «колишнім учителем» і поблажливо сприймає поводження з правдою «старого російського соціяліста», який «хоче здатися радикальнішим». Незважаючи на цю гостру полеміку на сторінках французької періодики, обидва соціялісти продовжували співпрацю в царині спільних наукових та політичних зацікавлень (лл. 128, 132, 133).

"Сонячна енергія й людська праця" (1879–1882)

Найбільше уваги до Подолинського як науковця привернуло його дослідження про збереження й перетворювання сонячної енергії людською працею. Після першого виступу влітку 1879 р. на науковому з'їзді в Монпельє, Подолинський далі розробляв її, доки психічна хвороба не обірвала цю можливість. На ту тему Подолинський надрукував шість статей: по одній російською та італійською мовами, і по дві французькою та німецькою (б. 36, 40, 41, 53, 54, 65). Повідомляючи Ф. Вовка про появу першої статті, Подолинський писав, що ця «самостійна теорія» має «подати соціялізм і закони Маркса як необхідний наслідок загального закону збереження енергії» (л. 125). Енергія, про яку мовиться, це сонячна енергія, а засіб збереження – людська праця. У першій студії, французькою мовою, Подолинський заявив, що «головним завданням праці має бути безмежне збільшення енергії» (б. 36, с. 70). У другій франкомовній статті він уточнює: «саме соціялізм є тим способом виробництва, який може нагромадити найбільше сонячної енергії на землі, або, що виходить на те саме, найкраще й найлегше задовольнити всі потреби людства» (б. 40, с. 363; 68, с. 206).

30 березня 1880 р. Подолинський надіслав Марксові свою працю та пояснив у листі, що для неї дав спонуку його *Капітал* (л. 134). Відповідь від Маркса мала прийти негайно, бо вже 8 квітня Подолинський дякував йому за лист і стурбованість його здоров'ям. Але жодних думок про цю статтю Маркс не висловив, і Подолинському довелося нагадувати, що він «з нетерпінням» чекає на Марксову оцінку цієї «спроби погодити додаткову працю з панівними фізичними теоріями» (л. 136). Чи було ще якесь листування між ними – невідомо; знаємо лише, що Маркс зробив зі статті конспект[157] та пізніше звернувся до Енгельса за його оцінкою. У грудні 1882 р. Енгельс визнав за Подолинським відкриття, «що людська праця може довше затримувати сонячну енергію на поверхні землі», але одночасно заявив, що неможливо «висловити економічні відносини в фізичних одиницях». Остаточно Енгельс вважав, що Подолинський «зійшов на манівці, тому що хотів знайти новий науково-природничий доказ на користь соціялізму»[158].

Ця негативна заувага Енгельса була однією з причин хисткої позиції Подолинського в радянській історіографії та неприхильного ставлення до нього деяких дослідників. Науковці не брали до уваги, що Енгельс висловив свою оцінку лише на підставі короткого італійського тексту. Щодо Маркса, то взагалі залишається загадкою, який текст він читав. М. Грушевському, що перший надрукував листи Подолинського до Маркса, були відомі тільки три тексти українського соціяліста, видані після написання листа Подолинського Марксові. Жодна з тих статей не могла бути надісланою в березні 1880 р., і тому Грушевський не пробував визначати самого тексту. С. Злупко, знаючи лише про чотири пізніші публікації, здогадувався, що автор «зробив для Маркса німецький або французький варіант» російськомовної праці, пізніше опублікованої в *Слові*[159]. Властиво, Подолинський надіслав Марксові свою першу статтю, надруковану в січневому числі *Міжнародного журналу біологічних студій* (б. 36). Підтвердження на це маємо в листах Подолинського від 24 березня до Лаврова (л. 133) та від 6 лютого до Вовка, де він навіть подає точну назву статті (л. 125).

---

[157] *Кузнецов П. Г.* Его действительное открытие // Подолинский Сергей Андреевич (Сер. Мыслители отечества). – М.: Ноосфера, 1991. – С. 10. Цитати листів та аналіз дискусії див.: *Грушевський М.* З починів... (див. прим. 57). – С. 209–211; *Злупко С.* Сергій Подолинський... (див. прим. 55). – С. 76–77, 90–92.

[158] *Грушевський М.* Там само. – С. 209–211.

[159] *Злупко С.* Там само. – С. 77.

Теорія Подолинського захоплювала дослідників як природознавчих так і суспільних наук. Грушевський перший перевидав німецьку версію з додатком, узятим з іншого французького тексту (б. 68). Володомир Вернадський згадував Подолинського як новатора у своєму знаменитому дослідженні з геохімії[160]. На Заході його розглядали як предтечу екологічного мислення Хуан Аліє-Мартінез[161] і Моро Боромео[162]. У новітні часи оригінальна російська версія була перевидана в Москві (б. 84), українською мовою у Львові вийшла версія, що її надрукував Грушевський (б. 73), а в Києві вийшов переклад з російського видання, з додатком із другої французької статті (б. 87). Фотокопією було перевидано італійську статтю з *La plebe* (б. 85).

Журнал "Громада" та інші наукові й видавничі справи (1880–1881)

Ідею соціялістичного часопису, виданого спільними силами українців Російської та Австро-Угорської імперій, Подолинський висував уже починаючи з 1874 р. Врешті 1 вересня 1880 р., після довгих дискусій, М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолинський підписали редакційну «Програму» нового українського двомісячного журналу. Символічна назва – *Громада* – указувала на те, що журнал мав стати водночас речником «громад», організацій україно-фільської інтеліґенції, і «громадівства», себто українського шляху до соціялізму, як Подолинський пояснював Смірнову 1875 р. Символічною за своєю соборністю була також редакційна колегія, складена з двох наддніпрянців та одного наддністрянця. Подолинський взяв на себе кошти друкування і, згідно зі свідченням співредакторів[163], був головним оборонцем радикального напряму програми, яка заявляла:

«На Україні ще може менше, ніж де інде, можна сподіватися, щоб начальства й панства по волі зреклись свого панування й через те *простому народу на Україні не обійтись без оружного бою і повстання* (революції). Тільки це повстання передасть у руки хлібо-

---

[160] *Vernadsky W.* La géochimie. – Paris, 1924. – P. 334–335.

[161] *Martinez-Alier J., Schlüpmann K.* Ecological Economics: Energy, Environment and Society. – Oxford, Blackwell, 1987.

[162] *Borromeo M.* Podolinskij un intellettuale organico // Quaderni di storia ecologica. – Milano, Cooperativa Universitaria Editrice Scienze Politiche, 1991. – P. 131–137.

[163] Подробиці див.: *Грушевський М.* З починів... (див. прим. 57). – С. 83–84.

робських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку» (б. 46).

Часописної *Громади* вийшло лише два числа на початку 1881 р. У першому числі, крім спільно підписаної «Програми» (б. 46), Подолинський умістив українську версію попередньо виданої праці про соціялізм і дарвінізм (б. 47) та першу (англійську) частину студії про соціялістичний рух в Англії й Ірландії (б. 48). До другого числа журналу ввійшла стаття про Ірландію (б. 49) та коротке повідомлення про соціялістичні рухи в Західній Европі (б. 50). Автор допровадив розповідь про робітничий рух в Англії до початку 1870-х років, коли там діяли дві ворогуючі одна з одною міжнародні спілки робітничих товариств. Подолинський був певний, що за поганий стан «міжнародного руху в Англії винен централізм Маркса та його головної управи Інтернаціонала» (б. 48, с. 63). Ірландський рух український соціяліст розглядав окремо, «бо в Ірландії треба звернути увагу не тільки на звичайні державні й господарські справи, а ще й на національні (породні) й релігійні (церковні) одліки [відмінності] цієї землі» (б. 49, с. 137). Автор виклав історію довгої боротьби ірландців проти англійської неволі. Хоча в тексті немає безпосереднього порівняння з Україною, та все ж таки вислів про Феніянів як товариство, що стало так називатися «на пам'ять от колишнього ірландського козацтва та його гетьмана Фіна» і деякі інші зауваження вказують на те, що автор мав на увазі Україну й Росію коли писав про Ірландію й Англію. Статтю автор закінчив оптимістичним сподіванням, «що як тільки ірландці стануть на щиро громадівський ґрунт, то при їх революційному напрямку й гарячому характерові громадівський рух в Ірландії піде швидше і стане міцнішим, ніж в Англії, де, правда, більше освіти й спільності, але далеко менше звичаю до бунту й прихильності стояти за правду навіть проти закону» (б. 49, с. 153).

З початку 1881 р. редактори розгорнули працю над наступними двома числами журналу (лл. 145–147), але пізніше зіткнулися з непоборними труднощами і журнал перестав виходити. Головними причинами були незгода між редакторами і фінансова неспроможність Подолинського. З переїздом до Монпельє його родинні видатки надмірно зросли: молоде подружжя придбало віллу; родина поповнилася двома дітьми, а наприкінці 1881 р. – третьою дитиною; на виховання й піклування Подолинському залишила своє немовля революціонерка Ольга Любатович; було також найнято три служниці. Подолинський узяв на своє утримання Павлика, який

замешкав у його будинку з жовтня 1880 р., та допомагав іншим емігрантам (л. 141). Уже 1880 р. Подолинський перебрав на себе кошти друкування *Громади*, а в лютому 1881 р. збирався запросити до Монпельє Драгоманових і Кузьму та забезпечити всю адміністрацію й пересилку[164]. З такими великими видатками дав би собі раду син-одинак багатої родини, якби його в цьому підтримали батьки. До початку 1881 р. Сергій міг розраховувати на щедрість батька, який тішився науковими досягненнями сина і не дуже прислуховувався до чуток про його революційну діяльність. Та коли поетові показали *Громаду*, і він «з жахом і пекучим соромом» побачив ім'я сина поряд з іменами «окаянних, які повстали з відкритою зухвалістю проти всього святого й законного»[165], то він не міг толерувати такої згубної поведінки сина. Справа була надто серйозною, щоб на неї не звернула увагу вища влада: адже програма мало не закликала народ до повстання, і це тоді, коли революціонери здійснили успішний замах на царя. Під тиском урядових чинників батьки мусили радикально скоротити фінансове утримання сина за кордоном.

Беручи до уваги зростаючі фінансові труднощі та гнітючу родинну ситуацію, наукова й громадська діяльність Подолинського протягом останніх двох років перед його психічним занепадом наприкінці 1881 р., справді, подиву гідна. 1880 р. окремою брошурою та в прихильному українцям женевському *Общем деле* з'явилася його коротка історія розвитку соціялізму в Галичині (б. 43, 44). У схематичній довідці український соціяліст інформує російського читача про українське населення під Австрією, про його специфіку й обставини життя. Українські селяни – добрий ґрунт для соціялізму, але не завдяки впливові «російської общини», якої в Галичині немає, а тому, що, як саркастично зауважує автор, «живучи в *цивілізованішій* країні у капіталістичному відношенні», селяни «вже встигли й більше постраждати» (б. 43, с. 1). Автор також наголошує важливості соціялістичної літератури в українській мові та співпраці польських і українських соціялістів у виданні польськомовної соціялістичної газети *Praca*. На відміну від більшості країн За-

[164] Перше число «Громади» було видане наприкінці січня або на початку лютого 1881 р. і відразу розіслане. Про подробиці фінансових справ Сергія Подолинського та пізніші конфлікти в цій справі з батьками читай: *Грушевський М.* З починів... (див. прим. 57). – С. 83–91.

[165] *Пашук А.* Лист А. І. Подолинського до С. А. Подолинського // Архіви України. – 1966. – № 1. – С. 51. Лист від 15 [27] березня 1881 р.

хідньої Европи, зауважує автор, «соціялізм в Україні, так як і в Сербії, виникає разом у містах і в селах» (б. 43, с. 14).

Тієї ж осені Подолинський став членом Ланґдоцького географічного товариства і прочитав серію доповідей про санітарні проблеми в Україні. Після останнього виступу, 19 січня 1881 р., автор дістав «теплі ґратуляції», а тексти доповідей були надруковані в *Бюлетені* товариства та окремою відбиткою (б. 56, 57, 58, 59). У квітні 1881 р., на алжирському з'їзді Французького товариства сприяння наукам, Подолинський подав реферат про дифтерію в Україні, про що й було повідомлено в наукових журналах (б. 51, 62). У ці роки скорочено, перероблено і перекладено багато попередніх наукових та політичних творів Подолинського. У паризькій *Медичній газеті* фейлетоном ішла серія про проблеми здоров'я українського села (б. 39). Марсельська газета *Робітник* вмістила *Про багатство та бідність* (б. 52), а Драгоманов надрукував цей «метелик» білоруською мовою в Женеві (б. 61).

Деякі твори, згадані в листах Подолинського, ще не виявлено і не знаємо, чи вони були надруковані. Це стосується статей, надісланих у 1879–1880 рр. до газет і журналів, як-от: *Одесского вестника* (лл. 118–121, 126), франкомовного *Соціяльного порядку*, німецького *Нового суспільства* (л. 136). Проект видавати журнал у Румунії, для якого Вовк шукав співпраці Драгоманова і Подолинського (лл. 122, 125, 129, 135, 137), не мав успіху.

Родинна драма й недуга Сергія Подолинського (1879-1881)

16 липня 1881 р. Розалія Ідельсон писала Смірнову:

"Бачила сьогодні Подол[инського]. Він дуже схуд. Нудний до неможливості і, здається, трохи психопат. Його жінка знову вернулася до нього з дитиною від Астаф'єва. Одна їхня дитина померла, а також дитина Ольги Люб[атович], яку вона залишила в них. Жінка взагалі не їздила до Росії. Він приніс мені *Громаду* для Льва Сав[елійовича Ґінзбурга]»[166].

У цій короткій записці схоплено найважливіші елементи родинної драми та погіршення здоров'я Сергія Подолинського.

Гармонійне родинне життя довго не потривало. З листа Сергія до матері від 2 березня 1880 р. довідуємося про різкі незгоди між подружжям та їхні тривалі розлуки (л. 127). На це було кілька

[166] IISG, Архив Смирнова: Portfolio 11.

причин. Сергій часто хворував та впадав у меланхолію, і це не могло не відбитися на родинному житті. Тепер він схилявся дедалі більше до громадівського середовища та наукової праці, а в соціялістичному русі віддавав перевагу пропаґанді ідей, а не орудуванню кинджалом. При тому Сергій мріяв про спокійне сімейне життя. Ця еволюція чоловіка не задовольняла Наталю. Молоду й менше зрілу «нігілістку» чарувало відчайдушне життя російських революціонерів, як ось Ольги Любатович, яка віддала Подолинським своє немовля, щоб мати повну волю для революційної роботи. Вона бажала, як і писала в листі до кн. К. Кудашевої, «йти шляхом, який обрала», а обрала вона його ще, мабуть, будучи студенткою в Петербурзі. Україно фільські почуття чоловіка вона не поділяла, бо, як писав М. Грушевський зі слів М. Павлика, «Наталя Якимівна людина чужа українству і всіма симпатіями зв'язана з російськими гуртками».

У січні 1880 р. Наталя покинула чоловіка з дітьми в новій хаті на «хуторі» в Монпельє й поїхала до Парижа, а звідтіля, разом з російським народником Астаф'євим виїхала в Росію[167]. До неї в Петербург їздила свекруха з проханням повернутися до чоловіка і дітей[168]. Наталя вернулася до Сергія в лютому 1881 р., не сама, а з сином Олександром, якого народила в Женеві в жовтні 1880 р. Дружина приїхала, розіграла сцену покути; Сергій прийняв назад жінку й визнав Олександра за свою дитину. Хоча це йому завдало багато болю, він вирішив не карати невинне немовля (л. 142), тим більше, що вже піклувався покинутою дитиною О. Любатович і М. Морозова. Взаємини в родині поволі налагоджувалися, і Павлик, який жив у Подолинських від жовтня 1880 і до квітня 1881 р., зауважив, що «Н[аталя] Я[кимівна] і С[ергій] А[ндрійович] знов[у] зійшлися і надовго, принаймні дуже голубяться»[169]. Корисливий оптимізм Павлика (з приїздом жінки Подолинський обіцяв відпустити його в Женеву) був завчасний.

Гіркі докори від батьків за участь Сергія в українському соціялістичному русі (л. 143) та зменшене фінансування синових видатків не припинили наполегливої діяльности Сергія (лл. 144, 145):

---

[167] Лист київського генерал-губернатора до імператора Олександра III, 28 жовтня 1885 р. (РГИА, ф. 1412, оп. 29 д. 269, л. 606).

[168] РГИА, ф. 1412, оп. 29, д. 269, л. 1011.

[169] Лист Павлика до Л. Драгоманової, 9 березня 1881 р. (*Павлик М.* Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 3. – С. 380).

він їздить у видавничих справах до Марсей, а 19 квітня читає доповідь під час наукового з'їзду в Алжирі (б. 62). Але стається нова трагедія: 21 квітня від менінгіту вмирає Олександр, а невдовзі й донька Ольги Любатович. Подолинський намагається працювати над наступними числами *Громади* та іншими публікаціями (лл. 146–148), але нерви в нього не витримують. У такому стані зустріла його в Парижі Ідельсон, а двома тижнями пізніше Л. Драгоманова пояснювала Павликові ненормальну поведінку Подолинського смертю дітей[170]. Та трагедія продовжувалася: 7 вересня довелося поховати улюбленого старшого сина Володимира.

У жовтні Подолинський ще бачився з Лавровим, а наприкінці листопада їздив до Женеви на зустріч із Павликом і Драгомановим у справі *Громади*. Тієї ж осені Сергія знову покинула дружина[171] і він, врешті, психічно зламався.

Між дружиною й матір'ю (1882–1891)

Коли Наталія повернулася в Монпельє на початку 1882 р., вона застала чоловіка хворого «паралічем мозку та з ознаками розумового розладу»[172]. 17 січня дружина віддала чоловіка до будинку божевільних у Монпельє. Звістка дійшла до матері в Києві, яка відразу поїхала до сина[173]. 10 лютого Марія забрала його з притулку і повезла до лікарів у французькій столиці. Там вона помістила його в лікарні Ванв, у південному передмісті Парижа, під опікою д-ра Ж. Фалрета, директора лікарні. До сусіднього містечка Кламар у червні переїхала й Наталія Подолинська з сином, винайняла помешкання і щодня відвідувала чоловіка. Під впливом лікарського догляду та поліпшення родинних взаємин Сергій Подолинський поволі приходив до тями. Мати також мала помешкання в Кламарі і згодом перевезла туди сина, а Наталія продовжувала денні відвідини чоловіка. На утримання невістки та онука старий Подолинський призначив 6 000 франків, які Марія виплачувала

---

[170] Лист датовний 31 липня 1881 р.: *(Павлик М.* Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 3 .– С. 447).

[171] Лист київського генерал-губернатора до імператора Олександра III, 28 жовтня 1885 р.

[172] Там само.

[173] Лист Андрія Подолинського до редакції // Русская Старина. – 1886. – Июль. – С. 196.

щомісяця по 500 франків[174]. Здоров'я Сергія настільки відновилося, що 30 серпня 1882 р. він виступив на науковій конференції в Ля Рошелі з доповіддю на тему «Замельна власність у слов'ян» (б. 64)[175]. Ця доповідь – останній публічний виступ Подолинського.

Обставини змінилися на гірше на початку 1883 р. Через недугу чоловіка Марія Подолинська була змушена повернутися до Києва і тимчасово віддати сина знову до лікарні Ванв. Перед від'їздом вона взяла лікарську довідку про стан здоров'я хворого сина (док. 11) з метою домогтися дозволу на його повернення на батьківщину. За підтримки приятеля, генерал-губернатора Дрентельна їй це вдалося. 24 березня міністр Д. Толстой дістав у Гатчині царський дозвіл на повернення Сергія, щоправда, з тим щоб він став перед судом, коли видужає, а 11 квітня про це уже був повідомлений Дрентельн[176]. Залагодивши цю делікатну справу, Марія Подолинська вернулася до Франції і знову забрала сина з лікарні для особистого догляду.

Марія Подолинська хотіла вивезти додому не лише сина, а і єдиного внука Сергія, який жив з матір'ю. Наталія не погодилася поступитися дитиною, а до того ж почала судову справу проти свекрухи, аби дістати під свою опіку чоловіка. Уже 12 березня, одразу після від'їзду Марії до Києва, Наталія звернулася до лікарні Ванв щоб взяти звідти чоловіка. Одночасно таке ж прохання вона написала до російського посольства в Парижі[177]. Коли ж лікарня таки передала Сергія матері, то Наталія почала вимагати від свекрухи вищої пенсії й навіть погрожувати їй. Тим часом поліція повідомляла Марію, що невістка занедбала внука і погано з ним поводиться. Це ще більше скріпило намір Марії Подолинської відвезти внука разом із сином до Києва. На це не могла погодитися невістка, якій хотілося мати доступ до маєтків По-

[174] *Грушевський М.* З починів... (див. прим. 57). – С. 21; *Буда С.* До біографії С. А. Подолинського. – С. 201–202; Gazzette des Tribunaux. – 1885. – 19 nov.; лист Дрентельна до Олександра III, 28 жовтня 1885 р. (РГИА, ф. 1412, оп. 29, д. 269 л. 6–8).

[175] Цікаво, що у звіті з'їзду доповідача представлено як ліцензіята Монпельє, що вказувало б на здобуття Подолинським французького диплому. Це, мабуть, помилка, бо жодного зв'язку Подолинського з університетом у Монпельє не вдалося виявити.

[176] Подробиці див.: *Буда С.* До біографії С. А. Подолинського. – С. 203; лист Дрентельна до Олександра III, 28 жовтня 1885 р.

[177] *Gazette des Tribunaux.* – 1885. – 19 nov.

долинських, вартість яких Дрентельн тоді оцінював на 300 000 рублів[178]. Так розпочалася боротьба між невісткою й свекрухою за обох Сергіїв.

Улітку 1884 р. Андрій Подолинський приїхав до Кламара, щоб замиритися із сином і попрощатися з ним перед смертю. Але після трьох місяців жорстоких страждань сина, у якого гострий психоз перейшов у прогресивний параліч, ця 78-літня людина не могла далі витримати й повернулася до Києва. Там згодом А. Подолинський написав заповіт, у якому розпорядився своїм майном на користь своєї дружини, хворого сина і внука (док. 12). Марія залишилася на якийсь час у Кламарі, усе ще сподіваючись на рятівну допомогу французьких психіатрів[179]. У березні 1885 р. Наталія подала скаргу до Сенського громадського суду на свекруху та її сестру Катерину Кудашеву, вимагаючи повернути чоловіка та виплатити 1 000 франків. Судова тяганина між невісткою і свекрухою закінчилася 25 листопада 1885 р. вироком на користь матері Сергія (док. 13). Але Марії у Франції вже не було – ще влітку мати із сином приїхали до Києва, де доживав віку батько хворого.

Того ж таки року Марія Подолинська подала нове прохання на ім'я царя, цього разу в справі єдиного внука, якого бажала забрати та виховати в православно-російському дусі[180]. Прохання знову підтримав генерал-губернатор Дрентельн, який надіслав усі потрібні в цій справі документи. Імператор дав указівку задовольнити прохання Марії Подолинської. Російське посольство у Франції наказало Наталії Подолинській віддати сина. Протестні листи Наталії до царя не допомогли в її справі, і в жовтні 1886 р. Наталія зникла із сином. Аж 1888 р. вдалося її знайти і дійти до згоди. Малолітній Сергій був нарешті переданий бабусі, а Наталія дістала за те від свекрухи 25 000 руб. З родинних переказів знаємо, що між молодшим і старшим Сергіями не було близьких відносин[181]. Внука виховували під наглядом бабці в дусі російського дворянина. Ставши пізніше віце-губернатором у Прибалтиці, молодий Сергій Сергійович про батька нічого не написав і своїм дітям про їхнього діда майже нічого не переказав.

---

[178] Лист Дрентельна до Олександра III, 28 жовтня 1885 р., л. 5 об.

[179] *Киевский С.* Последний из пушкинской плеяды. – С. 303–304.

[180] Прохання М. Подолинської від 14 серпня 1885 р. (РГИА, ф. 1412, оп. 29, д. 269, л. 1).

[181] З листа до Р. Сербина та телефонічної розмови з ним доньки Сергія Сергійовича.

Властиво, пам'ять про Сергія Андрійовича почала втрачатися ще за його життя. Про нього щодалі менше згадок у листуванні колишніх друзів і знайомих. Видаючи 1884 р. *Історію соціалізму*, Б. Малон пише про Подолинського як про «передчасного небіжчика» (б. 66: 1219). І справді, для науки, для політичної праці Сергій Подолинський уже не існував, хоча кілька років ще жив в Україні.

Помер Сергій Подолинський 30 червня (12 липня) 1891 р. і був похований на Аскольдовій могилі, біля свого батька. У тридцятих роках могили були перенесені на Звіринецький цвинтар, де вони знаходяться до теперішнього часу.

Роман Сербин

ЛИСТИ

1871

№ 1

23 вересня [1871 р.[1]]

До Р. Х. Ідельсон у Петербург

Киев, 23 сентября

Вы пишете, что мы странный народ (это еще далеко не решено), а сами действуете едва ли не курьезнее нас. Как можно, зная характер своих сограждан и то как они относятся к серьезным делам, писать, не узнавши о самом важном обстоятельстве, людям, которые как Вы это должны были знать, отнесутся к делу серьезно. Это, впрочем, все пустяки, а главное вот что: дело очень важное, потому что, в случае некоторой удачи, неминуемо повлечет за собою очень полезные последствия самых разнообразных свойств, в роде того, что мы до некоторой степени узнаем, какие люди занимаются в России хлебной торговлей, сколько их и кто из них самые интересные конкуренты[2] Вы говорите, что теперь дело неисполнимо, но может быть, если некоторых вещей нельзя посылать, то их все таки можно возить, а в случае, если поедет расторопный финансист, мы можем получить хорошие сведения о заграничных торговых домах и т. д. Вообще узнайте, насколько невыгодно может окончиться все дело и если не очень, то постарайтесь поднять его у Вас и в таком случае можете рассчитывать на возможно сильную поддержку с нашей стороны, даже денежную для путешествия, так как

[1] Рік написання листа встановлено за його змістом.

[2] У цьому та наступному листах ідеться про поширення нелегальної літератури, яким тоді займався гурток «чайковців» після свого з'їзду в січні 1871 р. у Петербурзі.

оказывается, что бедная провинция все таки богаче блестящей столицы.

Пишите как можно скорее, потому что мы ничего не будем делать, покуда не узнаем наверно, что в Петербурге дело делается и может ли оно пойти хотя сколько-нибудь хорошо, да и еще возможно ли оно, предполагая неявную поездку лица вместо явной посылки товара, что во всяком случае может сильно уменьшить значение всего дела.

Бегемот[3] уехал 19-го числа и будет у Вас, кажется, 1-го. Скажите ему сейчас же, что Иван Васильевич[4] отнесся очень горячо к делу, о котором говорено выше, и спешит ехать в Петербург как можно скорее.

Скажите Льву Савельевичу[5] что матрикул Миргородского получен, но что достать его бумаги очень трудно, так как их выдают не иначе, как лично, впрочем постараемся. Пусть также узнает, принимают ли без экзамена (не контрольного, а обыкновенного) в Технологический институт, окончивших военную гимназию — специальные классы.

У нас все по старому: говорим, впрочем взялись за частные дела, напр., библиотеку, общество репетиторов и т. д.

В Киеве самая интересная новость - открытие публичных лекций, на которые взято более 200 билетов, в том числе около 100 женщинами[6] Как они будут их посещать — это другой вопрос, что-то сомнительно.

Скажите Льву Савельевичу, чтобы писал почаще и чтобы его письма были посодержательнее.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 89, лл. 3—4 об. Автограф.

---

[3] П. Я. Армашевський.

[4] Можливо, І. В. Охріменко.

[5] Л. С. Гінзбург

[6] Публічні лекції, організовані при вищих навчальних закладах, давали змогу жінкам, яких на той час не допускали на університетські студії, продовжувати здобувати освіту на вищому рівні.

№ 2

4 жовтня [1871 р.]

До Р. Х. Ідельсон у Петербург

Киев, 4 октября

Письмо Ваше получил вчера и совершенно согласен с Вами в некоторых пунктах, но радикально не согласен в других. Адрес мог быть подписан многими плоховатыми людьми, но я думаю, что эти люди все-таки не так плохи, чтобы с ними не стоило иметь дела, раз что мы пришли к заключению идти на компромисс даже с конституционистами. Эти люди в особенности интересны тем, что их довольно много. С другой стороны, дело казалось мне очень важным потому, что адрес[7] мог быть хорошим поводом к заведению сношений за границей, напр. с Международным обществом рабочих[8] и т. п. Но как видите, я говорю об адресе в прошедшем времени, значит отказался от всяких надежд, видно такой простой вещи еще не может сделать наше общество.

У нас студенты как будто начинают подумывать, как бы начать делаться людьми, все это впрочем в таких размерах, для определения которых тонкость моего анализа истощается вполне.

Сергей Григорьевич[9] вельми зело оскорбился за сугубое применение Вами ненавистного ему слова «Малыш». Тем более, что когда я дал ему читать Ваше письмо, то он это слово увидел прежде всех других. Он уезжает, давши клятву во время дороги размышлять о соответствующей мести. Чернышев энергичнее и прекраснее чем когда-либо, в особенности он в восхищении от своих глаз и жалуется на свои ноги, которые страшно страдают от его энергии.

---

[7] 25 вересня 1871 р. в Лондоні відбулися збори, присвячені семиріччю І Інтернаціоналу. Пропонуючи надіслати адресу, Подолинський, імовірно, мав на меті цю річницю як «добрий привід» для встановлення зв'язків із західними соціялістичними колами.

[8] Міжнародне товариство робітників (І Інтернаціонал) було створене 28. IX. 1864 р. в Лондоні на міжнародних зборах протесту проти придушення польського повстання 1863—1864рр.

[9] Прізвище не встановлено.

Пишите часто и подробно, мы вероятно будем нуждаться в нравственной поддержке, кажется у нас будет пустовато.

Чернышев просит сообщить ему сведения о женском обществе в Питере. Ждет адресов от нигилисток.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 89, лл. 5—6 об. Автограф.

№ 3

[1871 р.]

До Р. Х. Ідельсон у Петербург

Розалия Христофоровна!

Вы обещали прислать мне карточки Гамбетта и компан[ии] и не исполняете своего обещания. Это крайне неблагородно, в особенности, если принять во внимание, что я о Вас, собственно, уже месяц ничего не знаю, а при посылке портретов Вы, вероятно, написали бы и письмо. У нас есть два женских кружка[10], в которых, впрочем, мы, к сожалению, не бываем (даже Чернышев, несмотря на истинно геройские старания проникнуть в один из [них] не мог достигнуть цели).

Серьезно говоря, факт такой эгоистичности со стороны наших женщин явление очень неутешительное, потому что мотивируется страхом общественного мнения и тому подобными нехорошими причинами. Это, впрочем, в одном кружке, а в другом участвуют студенты. Читают в женских кружках книги хорошие, напр. Миртова[11] В скором времени надеюсь знать обстоятельно все и о других кружках, где участвуют женщины, и тогда напишу Вам, так как думаю что это Вас интересует.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 89, лл. 1—2 об. Автограф.

---

[10] У 70-х роках XIX ст. в Києві товариство природознавства організувало жіночі освітні гуртки для систематичного вивчення природознавчих наук. Курси проіснували недовго.

[11] Під псевдонімом П. Миртова П. Лавров написав *Історичні листи*, які друкувала газета *Неделя* в 1868—1869рр. Видана окремою брошурою в Петербурзі в 1869р., ця праця мала великий вплив на молодь.

1872

№ 4

8 травня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 8 мая

Как видите, я все-таки решился приехать в Цюрих и думаю остаться весь зимний семестр. Напишите поскорее такой адрес, по котор[ому] можно было бы подробно писать, так как вообще есть о чем писать и теперь не знаю можно ли. Общее заключение мое такое, что вообще дела стоят довольно порядочно, но только не следует спешить. Нам следовало бы увидеться или по крайней мере подробно списаться. К сожалению, я не мог разыскать Алекс[андра] Алекс[андровича][1], с кото[рым] по письму Г[инзбург]а должен был переговорить. Если знаете где он, то, пожалуйста, напишите. Отвечайте поскорее на мое имя в Zürich, Fluntern Frauenfeld.

Жму Вашу руку и с нетерпением жду ответа и адреса.

P.S. Что за человек Линев?

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 1—1 об. Автограф.

№ 5

20 травня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 20 мая

Начинаю с дел. Вчера целый вечер провел я с Алекс[андровым], который сообщил мне, что Б[айдаковский] еще в Женеве, а послезавтра должен быть в Цюрихе проездом в Рос-

[1] О. О. Кріль.

сию[2] Об издании[3] А[лександров] знает едва ли не больше, чем К[риль] и Б[айдаковский] вместе[4], что не удивительно, потому что он намерен заниматься печатанием и перевозом. Это было условлено между Б[айдаковским] и ним уже по возвращении Б[айдаковского] из Парижа. Вообще, впрочем здесь уже давно говорят об этом и, между прочим, А[лександров] говорил об издании с Н[ечаевым], когда тот был в Цюрихе. Меня удивило, что сообщают такому человеку, с которым не следует иметь никаких дел, но здесь ко всему относятся так легко, что я скоро перестану удивляться чему бы то ни было. А[лександров], которого я знал в Петерб[урге] человеком очень сдержанным, вчера поразил меня своею откровенностью и даже болтливостью. Между прочим, он рассказал мне о своих свиданиях и отношениях с Н[ечаевым], которого он, хотя слегка ругает, но и оправдывает во многом и видимо считает все-таки за человека, с которым можно вести общие дела. На основании моих сведений еще в России о Б[айдаковском], я полагаю, что и он в сущности держится того же мнения, хотя и не высказывал его в Париже. Между прочим, А[лександров] сообщил мне, что он в последнее время получил несколько писем из Питера от людей, соглашающихся участвовать, и вообще заметно, что он относится к делу с таким же почти оптимизмом, как и Б[айдаковский], за исключением, впрочем, технической части, на которую он, как человек более практичный, имеет взгляд несколько вернее. После приезда Б[айдаковского] я обо всем напишу подробнее.

Вчера утром я был у Г[ерценов]. Они, а в особенности Н[аталия] А[лександровна], произвели на меня очень хорошее впечатление, несравненно лучшее, чем на Б[айдаковского]. Приняли меня чрезвычайно любезно и говорили совершенно откровенно. Н[аталия] А[лександровна] девушка умная и говорит очень хорошо, гораздо лучше, чем вообще говорят русские женщины. Я должен сознаться, что разговор с ними совершенно оправдал мое ожидание, что среди русской молодежи в Цюрихе существуют партии и несогласия. Главных

[2] Див. л. 9.

[3] Ідеться про журнал *Вперед!*

[4] О. О. Кріль і П. Ф. Байдаковський на початку 1872 р. прибули до П. Л. Лаврова від російської революційної молоді з пропозицією організувати за кордоном видання революційного органу.

партий две, из которых одна группируется больше вокруг Г[ерценов], а другая вокруг русской библиотеки[5] или, что тоже, кружка А[лександрова]. Н[аталия А[лександровна] упрекает тех в таинственности, сношениях с Н[ечаевым] и тому подобных вещах. Вообще отношения нехорошие, и Н[аталия] А[лександровна] перестала участвовать в библиотеке и водится с большею частью здешних русских женщин, которых теперь тут очень много, около 50[6]

Г[ерцены] теперь занимаются приготовлением к изданию на французском языке сочинений их отца. Между прочим, по настоянию своих французских знакомых, они желают поместить биографический очерк, который еще не написан, и как кажется, они думают обратиться к Вам с просьбою его написать. Однако еще ничего положительного не говорили, а только взяли у меня Ваш адрес и вероятно скоро напишут. А[лександров] сообщил мне некотор[ые] сведения о Л[опатине]. В сущности то же самое, что и Вы знаете, с тою разницею, что будто бы он по суду оправдан и живет в России на свободе. А[лександров], однако, не ручается за точность того, что передает.

Перевод книги Маркса сделан также Л[опатиным] и потому, конечно, не удивительно, что он очень хорош[7]

Г-жа Рашевская, как я и думал, была в Цюрихе и вчера уехала в Россию, а потому на нее нельзя рассчитывать, а нужно найти другой адрес, что я буду стараться сделать по возможности.

О книгах ничего сказать не могу по случаю праздников и запертых магазинов.

С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 2—3а, 3 об. Автограф.

[5] Російська бібліотека в Цюріху належала російській колонії, яка в 1872 р. нараховувала близько 150 членів, здебільшого студентської молоді. Бібліотека містилася в будинку Бремершлюсса, у якому мешкало багато російських студентів (звідси й назва його мешканців).

[6] Після заборони російським урядом навчальним установам приймати жінок на вищі студії, багато з них виїхало за кордон. У 1872—1873 рр. вони вчилися в університеті і політехнікумі в Цюріху. Реагуючи на радикалізацію цієї молоді, на яку також впливали М. Бакунін і П. Лавров, російський уряд у травні 1873 р. звелів студенткам повернутися до Росії. Більшість студенток виконала наказ.

[7] Перший том *Капітала* К. Маркса вийшов у видавництві М. Полякова в березні 1872 р. у Петербурзі. Г. М. Лопатин переклав кілька розділів, а повний переклад першого тому зробив М. Ф. Даніельсон.

№ 6

23 травня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 23 мая

Вчера и сегодня я несколько раз был в книжных магазинах, справлялся и посылал справляться у антикварных торговцев и было даже получил обещание, что книга Зутера[8] будет доставлена, но все напрасно, везде один и тот же ответ, что книга уже вышла из продажи. На мои справки о самом Зутере мне ответили, что он не профессор и больше ничего не сказали. Конечно, я буду продолжать еще свои поиски. Книгу Вильбора[9] я видел, т.е. собственно 4 выпуска, стоящие 17 1/2 фр. Полное сочинение будет состоять из 6 выпусков. Напишите, желаете ли Вы его иметь, и я Вам его сейчас же вышлю. О втором издании книги Ланге[10] пока еще ничего не узнал, потому что те, к кому я обращался, ничего об этом не слыхали.

Я теперь уже успел познакомиться со многими из здешней русской молодежи. В общем это то же самое, что и в русских университетских городах, конечно, только меньше сдержанности в выражениях. Помимо других вещей, напр., партий, несогласий и прочего, меня неприятно поразили скверные отношения, существующие между русскою и швейцарскою молодежью. Не говоря уже о швейцарских студентах и барышнях, с которыми отношения никогда не были хороши, в последнее время они начали портиться уже и с рабочими, которые начали понимать, что наши русские все-таки баричи и что между ними редко у кого движение не искусственное. Несколько времени тому назад русские желали почти все поступить в одно торговое общество, но им ответили, что

---

[8] *Suter H.* Geschichte der matematischen Wissenschaften. — Zürich, 1872.

[9] Joseph Vilbort, автор полонофільської брошури "La Pologne et son droit" (Paris, 1860), у якій намагався довести право поляків на Україну як частину етнічної Польщі.

[10] Мова про: *Lange F. A.* Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart. — 2-te Auflage. — Iserlohn, J. Baedeker, 1873–1875.

оно устроено не для них, а для другого рода людей. Б[айдаковский] еще не приехал и, по-видимому, еще опоздает.

А[лександров] получил вчера письмо, в котором его извещают, что в Петербурге начались опять новые аресты еще помимо военных. Арестованы некотор[ые] из кружка А[лександрова], между прочими Ч[айковский], о котором я Вам говорил. А[лександров], однако не очень сконфужен и говорит, что только один Ч[айковский] будет выслан, а остальных освободят.

Я намерен ожидать приезда Б[айдаковского], конечно, однако не далее 1-го или 2-го июня[11]

Третьего дня я перешел на квартиру, которую нанял. Мой адрес: Zürich, Neumünster Maler Gasse, N. 4.

С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 4—5 об. Автограф.

№ 7

29 травня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 29 мая

Вчера вечером я получил оба Ваши письма почти одновременно. В то же время я получил через А[лександрова] письмо от Б[айдаковского], в котором он спрашивает мой адрес, говоря, что хочет мне кое-что написать, вероятно по поводу моего письма к Вам об А[лександрове] и Н[ечаеве]. Мое мнение об этом предмете такое, что из того, что они виделись и говорили, еще ничего не следует, что конечно о сношениях с Н[ечаевым] не может быть и речи, но что это еще не должно [..... .....][12] содействия А[лександрова] и его кружка, потому, что помимо того этот кружок один из лучших в России, но и здесь в Цюрихе. А[лександров] и его приятели Смирнов и Росс представляют самые выдающиеся личности из русских. Смирнов бывший московский студент медицины исключен

[11] Див. л. 9.

[12] Слово прочитати не вдалося.

по делу Полунина[13], потом слегка запятнен по нечаевскому[14], а тепер эмигрант. Я конечно знаю его еще очень мало, но могу сказать, что редко видел такого симпатичного человека. Росса я знаю еще менее, слыхал только, что он жил около года в Америке, впрочем Вы кажется должны его знать. Из студенток можно назвать более выдающихся здешнюю библиотекаршу Идельсон, котор[ую] я впрочем уже давно знаю в Петербурге и Киеве. Вообще она госпожа хорошая, но была бы еще лучше, если бы она вполне упрятала некоторые национальные еврейские черты, которые, однако, в ней очень мало заметны. Относительно других студенток скажу только, что они показались мне скорее лучше, чем я ожидал, и что я не совсем оправдываю натянутые отношение Герц[енов] к здешней русской молодежи или по крайней мере к большей ее части. Вы совершенно справедливо пишете, что увидимся только в Лондоне[15], потому что я несколько изменил план и приеду в Англию вместо начала июня в начале августа. Дело в том, что я вижу, что жизнь в Цюрихе для меня полезна и потому решился остаться немного долее, а чтобы не терять времени буду заниматься медициной в университете до окончания летнего семестра, т. е. вероятно до 1-го августа. Весьма вероятно, что я этим не ограничусь, и буду и дальше продолжать свои занятия в Цюрихе, а потом в каком-либо другом немецком университете, начиная с 15-го октября или 1-го ноября по возвращении из России. Туда я поеду не надолго, потому что по собранным мною теперь сведениям удобства занятий и выгоды распределения времени в немецких университетах в такой степени превосходят русские, что было бы окончательно неблагоразумно сомневаться в выборе.

---

[13] Московські студенти, не задоволені викладанням професора університету О. І. Полуніна, вимагали, шоб він залишив катедру.

[14] Влада мала намір притягнути студентів, замішаних у полунінській історії, до розслідуваної в той час справи Нечаєва. Процес Нєчаєва, який організував убивство одного з членів ним керованого підпільного гуртка, відбувся 1(13).VII — 11 (23). IX. 1871 р. в Петербурзі. Серед звинувачених було кілька українських революціонерів — Ф. Волховський, В. Дебагорій-Мокрієвич та ін.

[15] Див. л. 18.

Я Вам писал, что арестован Чайковский, это один из лучших членов кружка А[лександрова] в Петербурге[16] Кроме него арестованы и другие, но не в связи с военными арестами. А[лександров] думает что Б[айдаковскому] теперь опасно ехать в Россию и что нужно подождать с месяц. Он уверяет, что эта задержка не важна, говоря, что у него есть другие сношения и что он вообще не считал бы возможным вести дела основанные на таких случайных фактах, как поездки К[риля] или Б[айдаковского].

Зибер живет в Цюрихе, и я с ним, конечно, вижусь каждый день, потому что обедаем вместе, но с Ланге он не знаком, хотя слушает очень усердно его лекции, даже те, которые читаются в 7 часов утра. Не говоря уже о талантливости Ланге, поражает его громадная эрудиция в особенности для человека сравнительно молодого: ему не более 38 лет[17] Он читает три предмета весьма разнородных, т. е. философию, педагогику и нечто в роде социологии.

О Зутере сегодня утром узнать не мог, потому что был занят по университету, напишу завтра или послезавтра.

С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 6—8 об. Автограф.

№ 8

30 травня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 30 мая

На Ваше последнее письмо я еще ничего не отвечаю, потому что Б[айдаковский] еще не приехал. Если он не будет на днях, то я сообщу Вам то, что успею узнать от Ал[ександрова]. От Б[айдаковского] я с тех пор не получал еще новых писем, да, кажется, и никто другой не имеет от него известий в течение последней недели.

---

[16] Народницький гурток В. М. Александрова виник 1871 р. у Петербурзі. Його члени розгорнули організаційно-пропагандистську діяльність серед робітників і студентської молоді Гурток дістав назву «чайковців» від прізвища одного з членів гуртка Н. В. Чайковського.

[17] Ф. А. Ланге, народжений 1828 р., мав тоді вже 44 роки.

Только что получено письмо из России о больших арестах (около 40 человек) в Москве и здешние русские расстроены этим известием, из чего можно заключить, что дело довольно значительное, потому что до сих пор они довольно легко относились ко всем предыдущим известиям подобного рода. С Зутером положительно не везет. У Orell и Füssli[18] мне сказали, что не знают, где он находится, а что в продаже его книги вовсе нет. В другом магазине мне объяснили, что книга была издана в небольшом числе экземпляров и по большей части роздана знакомым, в продаже же почти вовсе не было. В том же магазине мне дали адрес Зутера, но такого сорта, что по нем можно только *попробовать* его найти, тем более что у Orell сказали, что его нет в Цюрихе. Как бы то ни было, я, вероятно, все-таки добьюсь до него.

Я уже начал слушать лекции и сегодня или завтра начну работать в гистологической лаборатории Фрея. Общий habitus[19] Цюрихского университета значительно отличается от высших учебных заведений во Франции и скорее походит на русские университеты, так что в нем чувствуешь себя почти как дома. Разница в пользу Цюрихского университета та, что все проще и свободнее, чем в русских. Вообще мне в Цюрихе нравится, что я впрочем объясняю, главным образом, лучшим состоянием моего здоровья.

Постарайтесь, как можно скорее, после отъезда из Парижа, выслать Ваш адрес. В следующем письме я Вам пришлю мой новый адрес, так как я переменяю квартиру, чтобы жить ближе к университету.

Жму Вашу руку, буду писать дня через 3 или 4.

С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 9—10 об. Автограф.

---

[18] Назви книгарень.

[19] Стан (*лат.*).

№ 9

4 червня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 4-го июня

Только что возвратился я с вокзала, куда проводил Байд[аковского], который поехал в Россию на Вену и Львов. Он пробыл в Цюрихе всего один день, но этого было достаточно, чтобы несколько разъяснить дело. Мы говорили с ним прямо о последних недоразумениях, он читал мне Ваши письма, а я также читал ему те места из Ваших писем, которые к нему относятся, и в конце он дал объяснения, общий смысл которых сводится к следующему. Никаких общих дел с Н[ечаевым] он никогда не вел, не ведет и вести не будет, о сношениях Ал[ександрова] и других эмигрантов с Н[ечаевым] он Вам не говорил только потому, что не желал посвящать Вас в разные эмигрантские дрязги, которым не придает особенного значения. Действительно, обвинение в сношениях с Н[ечаевым] составляет тепер чуть не особую манию, которой подвержены, напр., также и Герц[ены]. Вообще, если начать разбирать различные отношения, существующие между швейцарскими эмигрантами, то едва ли можно скоро добраться до конца, потому что эти отношения не только крайне сложны, но также чрезвычайно изменчивы. Относительно материальных средств для ведения издания[20] Б[айдаковский] говорит, что несколько раз начинал Вам говорить, но что Вы его перебивали, говоря, что это их дело. Для окончательного выяснения этой стороны вопроса он просил меня написать Вам, что он привезет три тысячи рублей собственных денег и что по его мнению можно начать дело с этой суммой, даже если остальные средства окажутся почему-либо ненадежными. Свой поздний отъезд из Женевы он также объясняет денежными делами, говоря, что ему пришлось уплатить от 3000-4000 франков разных долгов, т.е. за типографию, за Ал[ександрова] и его работников, которых он содержал, по крайней мере отчасти. О последнем факте мне еще прежде говорила Нат[алия] Алек[санд-

[20] Ідеться про журнал *Вперед!*

ровна][21], и он действительно не может не служить оправданием. В то же время Б[айдаковский] передавал мне, что он не совсем доволен Ал[ександровым] за его способ ведения дел — одновременно конспираторский и неосторожный — и что печатания издания ему не поручит, а постарается ограничить его деятельность одним распространением, где он может принести пользу. Мое впечатление, вынесенное из этих объяснений, таково, что они удовлетворительны, насколько вообще могут быть удовлетворительны словесные объяснения, и что теперь следует ожидать их оправдания дальнейшим ходом дела.

Вот в коротких словах похождения Кр[илей][22], о которых Вы вероятно, впрочем, уже знаете. Они были дважды напрасно обысканы, раз на границе, а другой — в Питере. Затем он был вызван в III отделение[23] и подробно допрошен. Ему показали письмо, в котором говорится об издании и о том, что Кр[иль] должен везти в Россию программу, Вами написанную, и тому подобные вещи. Кр[иль] успел доказать свою невинность и тепер с женою находится на свободе. Б[айдаковский] высказывал Александрову], что думает, что тот написал какое-нибудь глупое письмо, которое и попалось. Ал[ександров] отказывается, но не вполне и видимо сконфужен. Он говорит, что писал письмо шифром и по хорошему адресу и что, если бы даже оно и попалось, то не могло быть прочитано и что письмо, показанное Кр[илю], сочинено в III отд[елении]. В то же время, однако, Ал[ександров] сказал мне, что считает арест Чайк[овского] в связи с изданием, т.е., следовательно, с каким-нибудь письмом его, Ал[ександрова]. Что Ал[ександров] писал Ч[айковскому], весьма понятно, потому что тот должен был заняться распространением в России, но теперь вышло так, что Ч[айковский] и некот[орые] други[е] арестованы и у Ч[айковского] захватили 1000 руб., предназначенных, отчасти, на распространение изданий Ал[ександрова] (Чернышевского)[24], «Отщепенцев»[25] и пр.), отчасти же на распространение издания. Ал[ександров], конечно, очень опечален, но, впрочем, не вполне упал духом и говорит, что в Питере

[21] Донька А. Герцена.

[22] О. О. Кріль і його дружина С. М. Кріль. Див. л. 12

[23] III Відділення, засноване 1826 р. для боротьби з революційним рухом. З 1880 — Департамент поліції МВС.

[24] Можливо, «Статьи об общинном владении землею». — Женева, 1872.

[25] *Соколов Н. В.* Отщепенцы. — 2-е изд. — Цюрих, 1872.

еще есть люди из их компании и деньги тоже опять скоро будут из Москвы.

О Вернере и всем деле, к нему относящемся[26], Б[айдаковский] ничего не знает. У Ал[ександрова] я до сих [пор] еще не спрашивал, потому что предпочитал спросить Б[айдаковского], но теперь спрошу, хотя, по всем данным, он также об этом не знает и вообще может иногда слегка приврать, по выражению Б[айдаковского], по старой привычке конспиратора.

В сумме вот мое мнение об Ал[ександрове] и др. Они гораздо проще и невиннее, чем кажутся, и их хитрости по большей части шиты белыми нитками. В личных отношениях Ал[ександров] человек хороший и добрый, таково впечатление им производимое, а также мнение о нем Б[айдаковского], который жил с ним вместе и котор[ый] часто его ругает за промахи в деятельности. О Смирнове и Россе (он же Сажин) я также мнения хорошего и то же мнение имеет о них Зибер и др. из здешних русских.

Жму Вашу руку и жду письма, которого уже давно не получал. Б[айдаковский] едва ли поедет к Лесевичу, потому что далеко и нужно ехать более суток пароходом и на лошадях.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 13-17об. Автограф.

№ 10

6 червня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 6 июня

[Дописано, можливо, рукою П.Лаврова]

Я завтра, то есть во вторник, в 4 часа уезжаю. — Pierre!!![27]

Уже довольно давно не имею от Вас известий, и это заставляет меня думать, что Вы уже куда-нибудь уехали из Парижа. Тем не менее пишу Вам по прежнему адресу, надеясь, что письмо Вас найдет. Вот что я узнал от Ал[ександрова] относительно Вернера. «Азбука социальных наук»[28] была из-

[26] Див. л. 10.

[27] Ім'я, під яким Лавров вів листування в 1872 р.

[28] *Берви-Флеровский В. В.* Азбука социальных наук. — № I—II. Видана чайковцями в 1871р., ця праця була широко популярною серед революційної молоді.

дана кружком Ал[ександрова][29] Затем этот же кружок обращался к Вам насчет издания Ваших сочинений через Евдокимова еще в конце 1871 года, по словам Ал[ександрова]. Кроме того, он также должен был обратиться к Вам и непосредственно, но обращался ли, Ал[ександров] не знает. О Вернере, собственно, он также ничего не сказал, исключая, что это имя ему как будто знакомо, но что его кружок никогда не подписывался этим именем. Больше говорить об этом предмете Ал[ександров], видимо, не желал и поспешил уйти. О некрасивой истории я его уже конечно не спрашивал, потому что, во-первых бы, он рассердился и не ответил, а, во-вторых, потому что он и без того теперь как-то сконфужен и я дальше досаждать не хотел, потому что почти уверен, что если он и его кружок и сделали что-либо нехорошее, то не с злым намерением, а по увлечению своими неосновательными принципами.

Важность московских арестов, по-видимому, не оправдывается, до сих пор нет новых известий и в то же время получены письма от лиц, которые, по словам здешних, должны были бы быть непременно захвачены, если бы было взято 40 человек, как я Вам писал. Мои личные дела идут недурно, здоровье поправляется и занятия также подвигаются понемногу. Я занимаюсь гистологией в лаборатории Фрея и думаю еще делать практические работы по физиологии у Германа[30] лекциями которого я очень доволен. Это молодой еврей, не более 30 лет от роду, но уже лет 6 или 7 известный в науке и от которого, благодаря его ясному уму и энергичному характеру, можно ожидать много для науки, зато в других отношениях он, кажется, консерватор и даже к женскому вопросу относится не совсем сочувственно.

Я переменил квартиру и живу теперь около университета. Мой адрес: Zürich, Fluntern, *Plattenstrasse* 14.

Жму Вашу руку и жду письма с нетерпением.

ГАРФ. Ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 78—79 об. Автограф.

---

[29] Гурток «чайковців».

[30] Людімар Герман, народжений 1838 р., мав тоді 34 роки.

№ 11

6 [7] червня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 6 июня

Только что получил Ваш лондонский адрес и отвечаю теперь же, потому что думаю, что это письмо дойдет до Вас скорее, чем вчерашнее, адресованное еще в Париж. Посылаю Вам при этом два письма, полученные мною из Вены сегодня от Б[айдаковского]. Одно от него, а другое от К[риля]. Письмо от К[риля] я уже читал во время проезда Б[айдаковского] через Цюрих и в предпоследнем письме я в коротких словах изложил Вам его содержание[31]. Б[айдаковський] сначала было его взял с собою, но после раздумал и прислал мне его из Вены. Ал[ександрову] я письма не показывал, потому что, хотя Б[айдаковский] и не рассказывал ему его содержания, но все-таки выражался настолько ясно, что Ал[ександров] понял отлично в чем дело, что видно из того, что он почти прямо говорил со мною об этом, как я Вам уже писал в прошлом письме[32] Показывать же ему еще это письмо — значило бы нанести человеку совершенно излишнюю обиду. Кроме того, Б[айдаковский] мог показать его ему во время своего проезда, но он и тогда предлагал мне сделать это через несколько дней после его отъезда, но что я, конечно, отказался исполнить, так как подобные сложные комбинации вовсе не в моем вкусе и, по моему мнению, могут скорее портить чем исправлять отношения между людьми. Да и вообще было бы крайне дерзко с моей стороны надеяться устроить хорошие отношения между швейцарскими русскими. Я считаю подобную цель гораздо труднее осуществимой, чем даже все цели вместе взятые, к которым стремятся наши эмигранты. Доказательством могут служить, например, факты вроде того, что Елп[идин] объявил К[риля] в Женеве шпионом, что в Цюрихе говорят почти то же про [Н. И.] Утина и т.д. и т.д.

На днях я переменил квартиру и в прошлом письме дал свой адрес, повторяю его на всякий случай: Zürich, Fluntern, Plattenstrasse 14. Жить здесь хорошо, русских пропасть, да и швейцарская молодежь мне нравится больше французской.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 76—77 об. Автограф.

[31] Див. л. 9.
[32] Див. л. 10.

№ 12

16 червня 1872 р.

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 16 июня

В последнее время я был неаккуратен относительно писем к Вам; причиною этого, впрочем, была не одна лень, а также желание дождаться каких-нибудь сведений от Б[айдаковского] и вообще из России, так как в последнее время наши цюрихские русские не получают почти никаких известий и находятся в довольно беспокойном настроении. От Б[айдаковского], со времени его письма из Вены, нет никаких известий. Меня это беспокоит, потому что он положительно обещал мне писать, а насчет писем он довольно точен.

На днях получена из Вены на имя Идельсон предупредительная телеграмма, впрочем довольно глупая. Относительно неприятностей, постигших Кр[иля][33], мое мнение такое, что едва ли Ал[ександров] виноват в них непосредственно, т. е. писанием письма, что он отрицает и в чем я готов ему верить. Дело объясняется гораздо проще тем, что, кроме Ал[ександрова], отчасти вследствие его болтливости, другие русские, живущие в Цюрихе, узнали вещи, которые могли бы и не знать. Весьма вероятно, что кто-нибудь из них был автором письма, показанного Кр[илю], или, по крайней мере, нарочно или нечаянно доставил материал для авторских упражнений чиновников Третьего отделения, как и думает Ал[ександров]. Дней шесть тому назад приехал сюда [Н. И.] Утин и пробудет здесь месяц. Я еще не знаком с ним, потому что не было до сих пор случая; у Герц[енов] он не бывает, а в библиотеку, хотя и заходит, но редко и в такое время, когда я в университете. Росс и Ал[ександров] с ним знакомы, но в ссоре и теперь не видятся. Вообще Утина, за исключением двух или трех барынь, с которыми я также незнаком, все единодушно ругают; это, впрочем, не помешает мне при случае с ним познакомиться уже по тому одному, что, по-види[мо]му, он больше знаком с рабочими, чем другие русские. Относительно Цюриха должно заметить, что здесь гораздо больше грютлини-

[33] Див. л. 9.

анцев[34], чем международных рабочих[35] Лучший деятель среди последних, Hartung, с некоторых пор совсем отстал от дел и живет совершенно одиноко. Greulich не особенно любим, но его газета «Tagwacht»[36], по мнению людей компетентных в экономических вопросах, например, Зибера, лучшая из международных газет. Это обусловливается, впрочем, весьма вероятным участием в ней Ланге. Официально его участие здесь неизвестно.

Несколько времени тому назад я хотел было ехать в Локарно, но узнал, что Б[акунин] скоро будет в Цюрихе и потому решил пока остаться. Если эта новость окажется неверной, то я вероятно буду у него около 15-20 июля. Тогда здесь, в Цюрихе, швейцарцы устраивают Schützenfest[37] и лекции не читаются. На днях тут был проездом Бутурлин, я с ним познакомился и он произвел на меня самое хорошее впечатление. Говорили больше об антропологии, которой он очень интересуется, коснулись также и философии Гартмана, по поводу чего он рассказал довольно курьезную вещь: Козлов, написавший критику на «Исторические письма» в «Знании»[38], ярый последователь Гартмана, которого он, однако, упрекает в оптимизме и слишком розовых взглядах на жизнь.

Мои занятия понемногу подвигаются, хотя я очень много гуляю по окрестностям Цюриха и по озеру. Впрочем, порядочно подвигаются только медицинские занятия, хотя я не совсем бросил и остальные. Между прочим бываю изредка на лекциях Ланге и на экономических экскурсиях Бемерта[39]

---

[34] Грютлініанці — прихильники громадської організації (Grutlinverein) ремісників і робітників, заснованої 1838 р. Пізніше об'єдналися з швайцарськими соціял-демократами.

[35] Прихильники І Інтернаціоналу.

[36] *Die Tagwacht* (Вартовий) — швайцарська соціял-демократична газета, виходила в Цюріху німецькою мовою в 1869—1880 рр.; у 1869—1873 рр. — орган німецької секції І Інтернаціоналу у Швайцарії, потім орган Соціял-демократичної партії Швайцарії.

[37] Традиційні популярні свята з нагородами за змагання зі стрільби.

[38] *Знание* — науковий критико-бібліографічний популярний журнал, що виходив у Петербурзі в 1870—1877 рр. У *Знании* друкували свої статті М. Драгоманов, П. Лавров, Г. Спенсер, Г. Гельмгольц та ін. Критична стаття О. О. Козлова вміщена в ч. 3, 1871 р.

[39] У цих екскурсіях брав участь також М. Зібер. Див.: Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границею с января по октябрь 1872 года//Университетския известия. — 1873. — №8. — С.17—19.

Кроме того принялся опять за чтение Маркса, на этот раз в русском переводе. Зато математика находится окончательно в застое, но я оправдываю себя тем, что мои книги еще не пришли из Парижа. Думаю, однако, что это оправдание только самообольщение.

Ваши поручения к Россу я передал, он мне сказал, что будет писать к Вам и потому я дал ему Ваш адрес.

Относительно Hins'a я думаю, что его мысль может иметь успех, но только при несколько других обстоятельствах. Очень трудно найти место или уроки пис[ь]менно, но если бы он имел средства приехать в Россию, то тогда есть большая вероятность, что уроки будут. Относительно платы за месяц, то в Одессе она хорошая даже сравнительно с дороговизною жизни. Я хочу написать в Одессу и в Киев, но таким образом, конечно, нельзя ручаться за непосредственный успех. В непродолжительном времени должен приехать сюда Афанасьев, магистр русской истории, оставленный при Одесском университете. Я с [ним] довольно хорошо знаком, а он имеет в Одессе громадное знакомство и чрезвычайно популярен, так что его рекомендация может всегда иметь успех. Когда я буду в Бел[ь]гии, то, вероятно, увижусь с Hins'ом и переговорю с ним, если до тех пор еще не будет успеха[40]

Как только получу известия от Б[айдаковского], то, конечно, сейчас же Вам пришлю их. О деньгах, конечно, напишу Кр[илю] сегодня же или наипозже завтра.

Жму Вашу руку. С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 80—83 об. Автограф.

№ 13

16 червня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 16 июня
вечером

Только что получили новости из России и притом нехорошие. Московские студенты затеяли было устроить съезд, составили пригласительные прокламации и, конечно, попались.

[40] Див. л. 14, 18, 20, 26.

Дело приняло очень серьезный оборот, судя по полученным известиям, за точность которых, впрочем, трудно поручиться. Я думаю, однако, как бы то ни было, но в последнее время в России происходит что-то довольно странное. Чайковский также обвинен по этому делу и должен быть сослан в Сибирь административным порядком. Клячко, мой знакомый, один из лучших московских студентов, также уже арестован. О других пока нет сведений, но во всяком случае видно, что разветвления дела есть и в Питере и в Москве. До сегодняшнего письма ни у кого уже давно не было никаких известий и даже сегодня они пришли каким-то косвенным путем. Из Киева я также уже давно ничего не знаю, потому что люди, с которыми я переписывался, разъехались на лето.

Было бы очень хорошо, если бы Вам можно было достать один или даже два английских паспорта или вообще каких бы то ни было, по которым бы можно было ездить в Россию. Они могут очень пригодиться, если нужно будет выручать кого-нибудь из попавшихся. Очень возможно, что Берви уже арестован или, по крайней мере, будет в скором времени, так как в последний год он стоял в близких отношениях с Ч[айковским]. Кроме того, было бы необходимо выручить Натансона, во-первых, потому, что он скоро умрет в Архангельской губернии, а, во-вторых, потому, что он лучше Ал[ександрова] мог бы вести практическую сторону дел. Да и Ч[айковскому] следовало бы уйти, потому что, хотя он и здоров, но зато мало надежды, чтобы его скоро помиловали. Плана относительно этого пока еще нет никакого, и я о паспортах ни с кем не говорил и не скажу, что обращаюсь к Вам.

Жму Вашу руку и жду ответа. С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 84—85 об. Автограф.

№ 14

24 червня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 24 июня

Вчера получил Ваше письмо от 22-го. Относительно Hins'a я помимо Афанасьева приму другие меры, тем более, что Афанасьева до сих пор нет и в последнее время неизвестно,

находится ли он еще в Одессе, что самое вероятное, или же выехал куда-нибудь за границу, но не в Цюрих. Свидетельство от ректора во всяком случае очень важно, потому что в случае пребывания в городе оно может способствовать получению уроков в пансионах и пр.

Относительно времени моего приезда в Англию теперь ничего точного сказать не могу. Дело в том, что недавно я получил письмо от отца, в котором он говорит, что не имеет ничего против того, чтобы я занимался медициной за границею. Для меня это, конечно, очень приятно, но в данное время это заставит меня пораньше поехать в Россию, потому что я желаю прожить не менее 5-6 недель в деревне у родителей, а затем еще съездить в Киев и, может быть, в Одессу, что было бы особенно важно в том случае, если Б[айдаков ский] попался, не успев сделать что нужно. Последнее очень вероятно, так как никаких известий от него нет. В то же время мне очень хочется быть в Англии, но я не знаю стоит ли ехать на какой-нибудь месяц. Как бы то ни было, я еще не принял окончательного решения. На днях сделана в Цюрихе вещь по моему очень глупая, именно побили Утина[41] Били главным образом сербы, но инициатива была со стороны русских и даже самых порядочных. Главным обвинением против Утина ставят то, что он когда-то назвал Бак[унина] шпионом, но разве же это причина, чтоб напасть 10 человекам на одного ночью и избить его так, что он до сих пор лежит больной. История эта еще не [.....][42], конечно, и я после напишу Вам подробнее. Бутурлин — бывший московский студент из наиболее выдающихся во время полунинской истории[43], а затем обвинен, судим и оправдан по нечаевскому делу[44] Улик против него было много, но с одной стороны он вел себя так ловко, а с другой — принадлежность к очень аристократической фамилии. Писал же я Вам о нем потому,

---

Генеральна рада І Інтернаціоналу доручила членові російської секції Н. Г Утіну написати звіт про роботу нечаївців, діяльність яких преса пов'язувала з І Інтернаціоналом. Анархісти побили Н. І. Утіна в Цюріху 17 червня 1872 р. Замість звіту Утін надіслав Газькому конгресові доповідь про ворожу для І Інтернаціоналу діяльність М. Бакуніна і С. Нечаєва.

[42] Слово прочитати не вдалося.

[43] Див л. 7, прим. 13

[44] Див л 7, прим 14

что он один из немногих людей, пользовавшихся совершено безупречной репутацией.

Дня через три напишу опять. Жму Вашу руку.

С. Подолинский

РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 401/6, лл. 1—2. Автограф; ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 42—43. Фотокопія.

№ 15

1 липня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 1-го июля

На днях приехал из Петербурга один из моих хороших знакомых, студент Медико-Хирургической Академии Гинсбург. Он имеет для Вас посылку (антропологические книги) и письмо от Лобова. Он думает пробыть в Цюрихе около трех месяцев и, вероятно, также поедет в Париж. Новости, привезенные им из России, доказывают, что, как и можно было думать, все сильно преувеличивается среди заграничных русских, так, напр., Чайковского не только не ссылают в Сибирь, но уже освободили, правда, взявши с него подписку о невыезде из Петербурга. Московское дело[45], по-видимому, также не особенно важно, потому что некоторые из арестованных также уже освобождены. Дело об издании [«Вперед!»] однако известно начальству по неосторожности, так что освобождение Чайковского доказывает с его стороны известного рода снисходительность. На многочисленные вопросы об издании со стороны петербургских радикалов Крили отвечают, конечно, что Вы никакого согласия не изъявляли, никакой программы не писали и пр. По словам Гинсбурга были прочитаны шифрованные письма, которые, конечно, в большом числе пишутся из Цюриха и часто достаточно не шифруются.

Лобов бросает службу и едет осенью за границу изучать медицину. Он намерен специально заниматься физиологией. Изберет он Бонн или какой-нибудь другой немецкий город, где бы не было никаких русских, особенно эмигрантов.

[45] Див. л. 13.

В Петербурге между молодежью дела идут плохо, кружки распадаются и новые образуются туго. Вообще же никаких особенных перемен, если не считать переменой большое количество самоубийств, быстро следующих одно за другим.

Дуэль [Е. И.] Утина с Жоховым[46] объясняют тем, что Жохов был обвинен в способствовании из личных видов приговору Гончарова. О деле здешнего [Н. И] Утина[47] пока ничего нового не знаю.

Женское население Цюрихского университета теперь очень занято вновь образовавшимся женским Verein'ом[48], каждая пишет рефераты, сверх существующих образуются новые партии и вообще повторяется все то, что обыкновенно бывает в мужских кружках.

Жму Вашу руку. С. Подол[инский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 11—12 об. Автограф.

№ 16

7 липня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 7 июля

Вчера получил Ваше письмо от 2-го июля и начинаю с ответов на Ваши вопросы. Написать Кр[илю] я, конечно, могу, т. е. собственно относительно денег, что же касается дела издания, то тоже можно написать, но конечно мои вопросы и их ответы могут быть [.....][49] не определены. В Англию, несмотря на все желание мое, теперь, вероятно, поехать не придется, и я должен буду отклонить это путешествие до весенних каникул будущего года, но в Бельгию и на конгресс

---

[46] Адвокат Є І. Утін обороняв Н. П. Гончарова, автора листівки «Шибениця», якого суд звинувачував у поширенні цього твору. Гончаров був засланий до Сибіру. Між Утіним і О. Ф. Жоховим, який запропонував адвокатові скористатися брудними прийомами для захисту обвинуваченого, відбулася дуель, на якій Жохов був убитий.

[47] Див. л. 14, прим. 41.

[48] Товариство (*нім.*)

[49] Слово нам прочитати не вдалося — дослідник Подолинського М. Шудря прочитав його як «ужасно».

в Гаагу я думаю поехать еще теперь, так как для этого времени хватит. С Бутурлиным я ничего не говорил об издании, потому что вообще не буду никому ничего предлагать прежде, чем увижусь с Вами или как Вы мне напишите об этих вещах более или менее подробно и категорично. Кроме того, ему, вероятно, и без меня много говорили об этом, потому что издание составляет одну из любимых тем цюрихских разговоров. Гинсбурга я знаю со времени его поступления в Киевский университет, т. е. 4 года. В Киеве он впрочем был всего год, потом же перешел в Петербургскую академию, но и там я его много видал, когда бывал в Петербурге. Человек он хороший и даже настолько, что он единственный еврей, к которому я вовсе не прилагаю моих узких взглядов на еврейскую национальность.

Третьего дня приехал Бак[унин] из Локарно и на днях едет в Невшатель. Пока я еще не знаком с ним, но сегодня пойду к нему[50] Вчера я первый раз попал на собрание секции Международного общества[51] и хотя и не ожидал многого, но все-таки остался очень недоволен. Секция очень малочисленная и состав ее чрезвычайно буржуазный. Значений в Цюрихе у ней также очень мало и даже ее орган Tagwacht, несмотря на то, что хорошо составлен, распространен весьма мало. От Б[айдаковского] из России никаких известий, да и вообще никто не пишет, что объясняется тем, что теперь разъехались по деревням и уже считают себя даже вправе молчать. Политических слухов в Цюрихе пока особенных нет.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 401/7; ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 44—45. Фотокопія.

[50] У щоденнику Бакуніна, у записі від 7 липня, є згадка про відвідини Подолинського.

[51] Німецька секція І Інтернаціоналу в Цюріху.

№ 17

10 липня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 10 июля

Посылаю Вам деньги (200 руб.), полученные третьего дня от Кр[иля]. Пославши их на мое имя, а не на имя Юнга, он, кажется, сделал ошибку, потому что, во-первых, этим замедлилось дело, а во-вторых, кажется, произошла и материальная потеря вследствие двойного перевода на различные курсы.

Кр[иль] просит меня извиниться перед Вами за неаккуратность, говоря что только в последнее время им удалось уже устроиться в своих делах и прийти в спокойное положение. От Байд[аковского] есть известия, хотя косвенные, но хорошие. Кр[иль] получил от него письмо от 12/24 июня, в котором он извещает о благополучном переезде через границу. Писано письмо уже из Чернигова. Кроме того, при проезде через Киев, он виделся с одной госпожой, которая теперь приехала в Цюрих.

С Бак[униным] я познакомился и, не распространяясь о том, что он вообще производит самое хорошее впечатление, замечу только, что я с первого же раза просидел у него часа 3 и это иначе как-то и нельзя было, настолько он всем интересуется, что касается до России, обо всем расспрашивает и в то же время сам рассказывает разные эпизоды, которых, конечно, знает не мало. Здешние русские, по крайней мере много из них относились к нему очень хорошо, а на тех, которые его прежде не знали, знакомство такое подействовало вполне в его пользу.

Немного сконфузило наших эмигрантов со стороны Бак[унина] только порицание поступка с Утин[ым][52] и окончательное разоблачение всех нечаевских конспираций.

Н[ечаев] тепер в Цюрихе, живет в качестве французского рабочего маляра и действительно по целым дням работает, что несколько удивительно, приняв во внимание, что 2 года

---

[52] Див. л. 14, прим. 41.

[53] Ідеться про 25 тис. франків, переданих А. І. Герцену 1858 р. російським поміщиком П. О. Бахметьєвим для пропаганди (так званий

тому назад он получил от Огарева 20000 р.[53] Я видал его и даже говорил с ним, впрочем не зная еще, что это Н[ечаев].

На первый взгляд он мне довольно понравился, только тон у него дерзкий, что вполне соответствует его основному убеждению, что революция — это он. Бак[унин] рассказывает про него много курьёзов, между прочим, что он с целью образования фонда желал разбойничать в окрестностях Лозанны и разные другие, кот[о]р[ые] расскажу Вам, когда увидимся.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 401/8, л. 2. Автограф; ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 46—47. Фотокопія.

№ 18

23 [липня 1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 23 июля

Письмо, которое Вы послали через Суслову, я получил только третьего дня вечером, потому что я уезжал из Цюриха дня на три. Суслову я еще не видел. Другое письмо Ваше я получил вчера. Относительно Hins'a я писал тогда[54], что он мог бы ехать в Россию и не имея ввиду наверное иметь сейчас же место, но это может случиться только при самом неблагоприятном исходе стараний, которые теперь производятся или же будут производиться местах в пяти в различных частях России.

В Бел[ь]гию я поеду по окончании семестра, т.е. между 5 и 15 августа. Я бы очень желал знать, когда Вы возвратитесь в Париж. Если Вы еще долго думаете пробыть в Лондоне, то я постараюсь пораньше выехать из Цюриха и хоть на несколько дней приехать в Лондон; это мне кажется нужным особенно в том случае, если поездка Байд[аковского] кончилась неудачно или если он к тому времени еще не возвратится из России и, следовательно, не может быть сам у Вас. От Кр[иля] уже

«бахметьєвський фонд»). У 1869 р. під тиском М.Бакуніна і Н. П. Огарьова Герцен погодився поділити фонд на дві частини. Одну з них Огарьов передав С.Нечаєву. У 1870р. після смерті Герцена Нечаєв одержав від Огарьова і другу половину фонду.

[54] Див. д. 12.

довольно давно нет никаких известий, а от Байд[аковского] и до сих пор я не получал ни одного письма; думаю поэтому, что он скоро приедет. Гинсбург не послал Вам письма от Лобова, потому что это письмо кроме рекомендации ничего не заключает. Он желает видеться с Вами в Париже, потому что, так как он не родня банкиру и вообще денежных средств не имеет, то в Лондон ехать ему было бы слишком дорого. Поедет он в Париж или вместе со мною, или же немного позже, когда Вы уже, наверно, будете там. Если к тому времени Вы не будете иметь положительных сведений от Кр[иля], то, может быть, пожелаете дать ему поручения в Петербург относительно журнала. О его положительности и способностях я самого хорошего мнения и вообще считаю его одним из самых лучших людей между моими знакомыми; кроме того у него очень большое знакомство. В настоящее время находится в Цюрихе Цебрикова, как Вы думаете, можно ли будет ей сделать предложение участвовать? То же самое скажите и о Зибере. Если сверх ожиданий мне не случится видеться с Вами, то я попрошу Вас написать мне подробно, что я могу делать и прислать мне программу. Как Вы думаете, не поговорить ли с Светозаром Марковичем (сербом)? Я полагаю, что он должен сочувственно отнестись к программе, в которой славянский вопрос поставлен так, как у Вас[55] Наше мнение, т. е. Гинсбурга и мое, таково, что издавать журнал в сообществе с нашими эмигрантами, т. е. Бак[униным] и комп[анией], неудобно[56] не потому, конечно, чтобы они были

[55]Ідеться про перший проєкт програми журналу *Вперед!* підготовлений Лавровим у березні 1872 р. У ній Лавров писав: «Соціяльні партії Сербії, Хорватії, Чехії, Польщі є нашими братами в дії та по крові». Щодо «питання [відносин між] Польщею і Росією» то «кожна громада мала б вирішувати самостійно, незважаючи на всю попередню історію, чи вона бажає бути російською, чи польською, чи литовською, чи малоросійською. У майбутніх Об'єднаних Штатах Европи кордони між штатами будуть дуже мало значити; у разі ж дальшої самодержавності громад національні різниці стануть блідою історичною легендою без політичного сенсу» Таке неясне і для українців неприхильне ставлення до національної справи обурило М. П. Драгоманова, який спочатку був прихильно налаштований до співпраці з Лавровим.

[56]Для того, щоб притягнути бакунінців до співпраці в журналі, Лавров підготував узимку 1872—73 рр. новий проєкт програми журналу *Вперед!* Але до згоди вони не дійшли, і навесні 1873 р. Лавров написав третій проєкт програми вже без компромісу з бакунінцями.

нехорошие люди, но отчасти потому, что они, за малыми исключениями, люди крайне разгоряченные и потому, конечно, несогласные с программой; с другой же стороны, своим неосторожным образом действий они и без этого сильно компрометируют женский вопрос в Цюрихе, который теперь пошел недурно[57] если же начать издавать в Цюрихе журнал, как они это думают, то конечно, положение цюрихских женщин в России еще ухудшится. Обо всем этом поговорим, когда увидимся, мое же мнение все-таки то, что даже полный отказ старшего поколения литераторов не должен бы заставить бросить дело издания.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 18—20 об. Автограф.

№ 19

1 серпня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 1-го августа

Только что получил Ваше письмо и спешу ответить, так как мне очень желательно немного разобрать вопрос об участии литературных сил в издании. Что без людей умеющих и сколько-нибудь привыкших писать невозможно вести журнал, не подлежит даже разбирательству, но отсюда до необходимого участия наших самых выдающихся в учено-литературном смысле писателей еще очень далеко. Конечно, впрочем, ставивши в прошлом письме[58] вопрос так резко, я склонялся в пользу вещи весьма печальной, которая, однако, кажется мне все-таки меньшим злом, чем отсутствие журнала. К тому же обстоятельства изменились с тех пор, как мы обсуждали это дело на словах. Последний закон о печати[59], а также, косвен-

[57] У цюріхському суспільстві почалася кампанія проти навчання в місцевих освітніх закладах російських студенток. Різні кола місцевого населення, серед яких була й професура університету, члени польського земляцтва та ін звинувачували студенток в аморальній поведінці. На захист студенток виступила російська колонія.

[58] Див. л. 18.

[59] У червні 1872 р. в Росії прийнято закон, згідно з яким питання про конфіскацію видань, у яких були напади на державний або громадський лад, вирішував Комітет міністрів адміністративним порядком.

ным образом, и закон о политических преступниках[60] делают издание журнала, и прежде весьма нужное, просто необходимым и, мало того, даже делают его гораздо более осуществимым, чем прежде. К тому же я надеюсь не ошибиться, сказавши, что новый закон подействует и на литераторов в том смысле, что заставит их отнестись сочувственнее к заграничному изданию. Я этим не хочу сказать, что новый закон принесет больше пользы, чем вреда, напротив даже, но все же своего рода польза будет, потому что он необходимо под нимет значение заграничной печати. Как бы то ни было, я с нетерпением жду каких-либо благоприятных известий о приобретении сотрудников из России, но пока ни от Кр[иля], ни от Б[айдаковского] ничего не имею. Цебрикову я вижу довольно часто; между прочим она даже пустилась в общественную деятельность между цюрихскими русскими. Она, по-видимому, госпожа хорошая, только немного труслива, что, по моему мнению, еще не очень важно и слегка бестолкова, что гораздо хуже. Вообще же к ней обратиться следует, во-первых, как к сотруднику, а отчасти и потому, что она, по всей вероятности, могла бы достать денег.

С Елисеевым я желал бы говорить только в таком случае, если бы он был предупрежден, напр., с Вашей стороны, что в Цюрихе с ним будут говорить о подобном деле, потому что в противном случае, при его скептическом отношении к молодежи, это будет бесполезно.

В последнее время уже по-видимому догадались о присутствии Неч[аева] в Цюрихе, потому что уже несколько раз приходили справляться о нем в Русскую библиотеку и можно думать, что, если он не уедет, то его как-нибудь захватят[61]

Я думаю выехать отсюда через две недели и поеду через Париж, если Вы уже будете там, если же нет, то устрою уже другим образом, т. е. поеду в Париж на возвратном пути или поеду в Лондон. О Гинсе уже довольно давно написано в разные места Зибером, Гинсбургом и мною, но пока ответа нет.

Жму Вашу руку. С. Подол[инский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 21—23 об. Автограф.

---

[60] 19 травня 1871 р. затверджено «Правила про порядок дій чинів Корпусу жандармів у розслідуванні злочинів» Проведення політичних дізнань покладалося на офіцерів Корпусу жандармів.

[61] Див. л. 24.

№ 20

10 серпня [1872 р.]

До П.Л. Лаврова в Лондон

Париж, 10 августа

Сегодня утром я приехал в Париж и только что был на Вашей квартире. Mr. Jean сказал мне, что Вы будете в Париже не ранее месяца, а как Вы знаете я должен быть в Бельгии не позднее двух недель, поэтому желая видеться с Вами, я приеду в Лондон 13-го числа и остановлюсь в Hôtel de France et de Belgique.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

P. S. Я просил еще Цебрикову написать о Гинсе и она обещала.

ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360. л. 24. Автограф.

№ 21

11 серпня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 11 августа

Во вчерашнем письме я писал, что приеду 13 числа, не обозначая точного времени. Вследствие перемены часов поездов я буду в Лондоне уже 12-го вечером, так что 13-го Вы застанете меня уже с самого утра. Если бы сверх ожидания я не нашел комнаты в Hôtel de France et de Belgique, то я обращусь в Hôtel de Paris и уж в таком случае сейчас же пойду к Юнгу или 37 Alfred Place[62], чтобы оставить мой адрес. Станкевич сказал мне, что на Вашу квартиру являлся сегодня какой-то русский из Петербурга Василий Андреевич *Эппов*, имеющий к Вам письмо и желающий ехать к Вам в Лондон. Так как он не знает языка, а Станкевич сказал ему, что есть русский, едущий в Лондон, то он выразил желание ехать вместе со мною.

[62] Адреса П. Лаврова.

Я еще с ним не виделся, но принял все меры, чтобы сегодня же увидеться, потому что еду завтра в 8 часов утра во всяком случае.

До скорого свидания. С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 25—26. Автограф.

№ 22

18 серпня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Диепп*, 18 августа

Пишу Вам сегодня несколько слов больше только, чтобы сообщить свой адрес, потому[63] до сих пор я был очень занят и не произошло ничего такого, о чем нужно было бы сейчас списаться. Я избрал для морских купаний Диепп в ожидании, что благодаря пребыванию Тьера в Трувиле Диепп теперь не особенно переполнен, оказалось же противное и я с трудом нашел себе помещение в одной из небольших гостиниц в городе, а не на берегу моря; впрочем здесь невыгода больше принципиальная, потому что в сущности это все-таки очень близко от моря.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

Адрес: Dieppe Hôtel des trois Maures.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 27-27 об. Автограф.

№ 23

22 серпня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Диепп, 22 августа

Посылаю Вам письмо Гинсбурга, которое заключает некоторые небезинтересные сведения. Вы его или сами сожгите или же пришлите мне обратно. Относительно журнала Б[акун]ина я думаю, что у них, конечно, энергии достаточно и может быть даже, что, впрочем, сомнительно, и деньги есть; но

* Сучасна назва міста в українській транскрипції — Дьєп.

[63] Після «потому» закреслено слово «будучи»

с другой стороны, у них нет литературных сил и едва ли будут вне сил эмигрантских, а этими последними, не во гнев им будь сказано, никого не удивят, потому что, если русская молодежь в массе и менее радикальна, чем эмигранты, то она даже в массе же, я говорю о молодежи кончавшей средние учебные заведения, развитее эмигрантов, и те же самые семинаристы, на котор[ых] они, главным образом, желают действовать, отнесутся свысока к их журналу, как относились свысока к «Народному делу»[64] и прочим заграничным изданиям, за исключением герценовских. Что у них не будет сил, или если будут, то ненадолго, литературные силы в России я заключаю из того, что едва ли в России найдутся литераторы, кот[о]р[ые] поймут программу Б[акуни]на в одной из тех форм, кот[о]р[ую] он ей обыкновенно дает, и котор[ые] захотят пристать к ней, как бы хороши ни были, по моему личному мнению, ее основания. Кроме того мы живем еще далеко не в такое время, когда люди пристают к безличным программам и как бы кто ни сочувствовал анархизму и крайней децентрализации, это не заставит его забыть о существовании особого вида демагогического деспотизма, кот[о]р[ым] отличается Б[акуни]н и люди его типа, не говоря уже о том, что в глазах всякого солидного человека Б[акунин] человек малонадежный. (Я думаю, что последнее выражение, не толкуемое в дурную сторону, будет беспристрастно относительно Б[акуни]на). К предыдущим рассуждениям прибавлю следующий факт, случившийся со мною. По приезде за границу и по знакомству с ним, я переменил мое мнение о Б[акуни]не к лучшему, между тем в России я имел о нем мнение, господствующее в кружках, во всяком случае, более радикальных, чем те, к которым принадлежит большинство наших лучших литераторов. Одним словом, теперь в России уже прошла пора, когда в интеллигенции могут существовать представители того метафизического, огульного радикализма, кот[о]р[ые] в виде редкостных экземпляров сохраняются, благодаря ее относительной внежизненности, на швейцарской

[64] Журнал *Народное дело* — (з квітня 1870 р. — газета) видавала в 1868—1870 рр. у Женеві група російських революціонерів-емігрантів. Перше число підготував М. Бакунін. Унаслідок політичних розбіжностей Бакунін вийшов з редакції. З березня 1870 р журнал — орган російської секції І Інтернаціоналу.

почве. Помимо всех этих рассуждений я считаю их людьми слишком военными, слишком грубыми и нетерпимыми по отношению к людям не их образа мыслей, чтобы суметь вести дело довольно тонкое и нежное, дело распространения журнала. Заключение мое таково, что если они и действительно начнут дело, то оно скоро погибнет и будет представлять собою только один из многих печальных примеров, кот[о]р[ыми] так изобилует история подготовления революций. Все вышесказанное я отношу, собственно, к русскому журналу, о французском же для славян я немного другого мнения и думаю даже, что при некоторых обстоятельствах, он, может быть, не будет лишен успеха. Главные причины для этого те, что к этому журналу, как к явному и французскому, могут пристать литературные силы, о кот[о]р[ых] русскому журналу нечего и думать, что славянская (почти всех племен, даже поляков) молодежь не додумалась до вещей, кот[о]р[ые] почти для каждого русского, напр., студента, уже теоретически решены; наконец, некоторые из славянских племен уже обладают политическими конституциями и для них журнал может быть прямо практически полезен.

Я полагаю, что Вы хорошо знаете мотивы моего мнения, что Ваша программа имеет гораздо больше шансов на успех, и поэтому больше говорить об этом было бы совершенно лишним.

О моей жизни в Диеппе могу сказать только, что два раза в день купаюсь в море, но что уже дня три не совсем здоров, опять лихорадка, кажется, впрочем, слабая.

Арест Неч[аева] произведет сильное впечатление в Цюрихе[65] не только на русских, но, в случае выдачи его, даже и на швейцарцев, потому что между Россиею и Швейцарией нет конвенции о выдаче преступников и швейцарский патриотизм будет обижен выдачей, как насилием со стороны России.

Ваша однофамилица[66] также, как и Смецкая, о кот[о]р[ой] Вы пишете, но которая уже теперь не носит милого прозвания, выдержала экзамен в политехникуме, по крайней мере так говорили. Смецкая в Цюрихе особа важная и не прочь и поважничать немного, но мне она в сумме нравится, последнее, впрочем, составляет основной пункт разногласий между

[65] Див. л. 24.

[66] С. С. Лаврова.

мною и моими союзниками по борьбе за самостоятельность. Многие из них очень не любят Смецкую и считают ее чуть не причиной всех цюрихских зол, что совершенно преувеличено.

О мрачном радикале я не знаю или же может быть не понимаю о ком идет речь, поэтому, если знаете что-либо определенное, то напишите, потому что меня это самого интересует.

В Питер, как увидите из письма Гинсбурга, я, вероятно, не поеду; меня беспокоит только, где увижусь я с Байдаковским, что было бы очень нужно.

Жму Вашу руку. С. Под[олинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 28—32 об. Автограф.

№ 24

25 серпня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Диепп, 25 августа

Только что получил из Цюриха письма и протест русских эмигрантов против выдачи Нечаева[67] Самый факт протеста, по моему мнению, хорош, но составлен он плохо, в особенности принявши во внимание, что большинство подписавшихся бывшие нечаевцы. Протест, конечно, не будет иметь большого влияния, но, как и можно было ожидать, вопрос о выдаче Нечаева взволновал швейцарцев и обсуждается теперь на рабочих собраниях, кот[о]р[ые], по случаю стачки кузнецов и каретников, теперь многочисленны. Рабочие вообще против выдачи Нечаева, да и насколько я могу судить из бывших разговоров учащихся, молодежь также против, а в Цюрихе этими двумя элементами нельзя вполне пренебрегать. Мне пишут, что это событие сильно оживило Цюрих.

Меня удивляет, почему под протестом нет подписей всех эмигрантов, напр., Росса и Александрова. Гинсбург, вероятно,

[67] 14 серпня 1872 р. швайцарська влада заарештувала в Цюріху С. Нечаєва і восени того ж року передала російському урядові. Російські емігранти М. Бакунін, З. Раллі, В. Смірнов, О Ельсніц та ін. підписали протест з приводу арешту Нечаєва, мотивуючи це тим, що він з погляду закону є політичним, а не кримінальним злочинцем.

будет на Невшательском конгрессе[68] и таким образом нам можно будет иметь очень быстрые и верные сведения, в особенности с Вашей точки зрения, потому что в своих взглядах на анархизм Гинсбург держится такого же образа мыслей, как Вы, и я с ним уже не раз спорил по этому поводу.

Брошюру Германна он Вам уже выслал[69] и Вы вероятно ее уже получили. Дня через 4 я уезжаю из Диеппа в Париж, где только переночую и сейчас же отправлюсь далее в Брюссель и в Гаагу, а оттуда прямо в Россию, но в Киев ли сначала или в деревню, пока еще не знаю. В Киеве я во всяком случае буду, что же касается Одессы и Харькова, то в Одессу я тоже может быть съезжу или же попрошу съездить одного из моих знакомых, на которого вполне можно положиться. В Харьков вероятно поедет Армашевский, в особенности если он еще будет тогда в Конотопе, потому что оттуда в Харьков недалеко.

Здоровье моё поправляется и лихорадка с тех пор не возвращалась.

Жму Вашу руку и жду скорого ответа.

С. Под[олинский]

ГАРФ, Ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 33—34об. Автограф.

№ 25

29 серпня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 29 августа

Вчера вечером я приехал в Париж, а сегодня вечером еду в Брюссель. Я был на Вашей квартире и виделся с Станкевичем. Об Эппове он ничего не мог мне сказать, потому что с тех пор его не видел. Таким образом я не могу ничего сообщить Вам более об этом деле, так как считаю неподходящим идти в гостиницу справляться, есть ли Эппов еще здесь.

[68] Рішення про скликання конгресу 2 вересня 1872 р. в Невшателі ухвалила конференція італійських анархістів у Ріміні 4—6 серпня 1872 р., у підготовці якої брав участь М. Бакунін. Конференція закликала секції І Інтернаціоналу до бойкоту конгресу в Газі. Секції не підтримали цієї пропозиції.

[69] Про висилку брошури писав Л. Гінзбург з Цюріха до П. Лаврова в Париж 20 вересня 1872 р.

Пока не получите письма от меня из Гааги, адресуйте в Париж, если будете писать. Вообще я жду уже от Вас письма, потому что-то давно уже нет.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 35—35 об. Автограф.

№ 26

31 серпня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Гаага, 31 августа

Спешу дать Вам мой адрес и потому пишу сегодня же вечером, так как здесь, может быть, почта отходит утром. Из Парижа я выехал третьего дня вечером, вчера утром приехал в Брюссель и пробыл там до сегодняшнего утра. У Brismée я был вчера вечером и просидел довольно долго, так как он человек очень симпатичный, то и поговорить не прочь. Теперь я никаких подробностей писать не буду, потому что все это лучше выяснится во время конгресса[70] скажу только, что слова Brismée утвердили мое мнение, что бельгийцы наиболее правы и беспристрастны в последних несогласиях в Международном обществе.

Гинс, к сожалению, не будет на конгрессе, а так, по-видимому, его дела еще не устроились, то я на возвратном пути проездом через Вервье увижусь с ним и переговорю, чтобы лучше иметь возможность устроить его дело в России, если оно без того не устроиться. Пока не пишу ничего более потому, что только что был в Scheveningen[71], а оттуда возвратился

---

[70] Газький конгрес відбувся 2—7 вересня 1872 р. Підготовка конгресу і його проведення проходили в гострій боротьбі марксистів з бакунінцями. Перші засідання конгресу були присвячені обговоренню делегатських мандатів, але фактично розглядалася діяльність Генеральної ради. На конгрес прибуло 65 делегатів від 15 національних організацій. Не будучи делегатом, Подолинський відвідував лише відкриті засідання конгресу, але також зустрічався з делегатами Брісме, Ваяном, Дюпоном та ін. Свої враження від конгресу він виклав у листах до Лаврова (лл. 27—29, 31, 33, 34), та Ідельсон (лл. 30 і 32).

[71] Узбережжя поблизу Гаги.

пешком и потому спать хочется, кроме того нужно писать в Париж и Цюрих.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

Мой адрес: Hage, Hôtel des deux Villes.

РЦ, ф.21, оп. 1, д. 56/1, лл. 1—2. Фотокопія.

№ 27

1 вересня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Гаага, 1 сентября

Во вчерашнем письме я сказал, что разговор с Brismée еще больше утвердил меня во мнении, что бельгийцы держатся вернейших взглядов в деле организации Международного Общества. Brismée очень недоволен поведением итальянцев и Юрской федерации[72], так, напр[имер], в передовой статье «Internationale»[73] они названы «faux frères»[74], но в то же время он говорил мне, что, по его мнению, тут вина отчасти и на стороне Совета, и что хотя по отношению к ним т. е. к бельгийцам, Совет вел себя всегда хорошо, но что в других случаях это не всегда было так. Согласно с этим Brismée думает предложить на конгрессе проекты местных организаций, напр[имер], для Франции, затем уменьшение взноса в центральную кассу, изменение способа баллотировки, котор[ое] уравновесило бы представительство стран, все, как видите, меры децентрализационные. Кроме того, он сообщил мне, что как это ни печально и ни вредно, но что, вероятно, дело дойдет скоро до того, что исключат из Международного Общества всех работников мысли, так как они главная причина несогласий. Он сам находит, что такое исключение будет очень вредно, но по-видимому, настроение рабочих клонится в эту сторону.

Все сегодняшнее утро я был в довольно сконфуженном состоянии, в чем виноваты главным образом голландцы, ко

---

[72] «Юрська (Jura) федерація» створена анархістами на з'їзді у Швайцарії (Сонвіль, 1871 р.). Після Газького конгресу стала центром анархістів.

[73] *L'Internationale (Інтернаціонал)* — щотижнева бельгійська газета, орган бельгійських секцій І Інтернаціоналу, виходила в Брюсселі в 1869—1873 рр. У 1873 р. перебувала на анархістських позиціях.

[74] Дослівно «фальшиві брати» (*фр.*). Тут у розумінні «нещирі друзі».

торые даже не печатали объявлений о конгрессе и не прибили даже ничего на дверях залы, где будут заседания, т. е. вообще с внешней стороны обставили дело прескверно.

В 4 часа я пошел на станцию железной дороги в надежде встретить Brismée, но я не встретил, но зато натолкнулся на толпу довольно шумную, человек в 40, в числе коих Маркс с женой и Энгельс. Они только что приехали и рассуждали, куда им отправиться. Впрочем, их встретил здешний делегат с розовым цветком в петличке. Их появление, многочисленность и, по-видимому, хорошее расположение духа меня несколько оживило, а то я боялся, что конгресс выйдет совсем печальным. Сегодня первое заседание в 11 часов в зале "Concordia"[75], но кажется, не публичное.

Жму Вашу руку. С. Под[олинский]

РЦ. ф.21, оп. 1, д. 56/2, лл. 3—4. Фотокопія.

№ 28

2 вересня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Гаага, 2 сентября

Только что я узнал к большому моему удовольствию, что Невшательский конгресс не состоялся и что итальянцы, испанцы и даже Юрская федерация прислали делегатов. Всех делегатов от 60—70[76], в том числе 3 из Америки. Немцев и французов очень много. Вообще можно сказать, что конгресс многочислен, потому что бельгийцев и голландцев не очень много, а обыковенно местные делегаты представляли большинство.

Сегодня от 10 до 2 было первое частное заседание, на котором была избрана комиссия для верификации полномочий, кроме того, обсуждался вопрос о том, кто может присутствовать на закрытых заседаниях и журналисты, даже принадлежащие к Междун[ародному] Обществу, были исключены. Делегаты Юры (их два, James Guillaume, Schwitzguebel), хотя еще не поругались с членами Совета, но, видимо, стали в очень натянутые отношения, так что даже люди, принадлежащие к

[75] «Згода» (*лат.*).

[76] Див. л. 26, прим. 70.

оппозиции в Совете, между прочим Vaillant[77] кажется, с неудовольствием замечали, что Guillaume нехорошо себя держит, например называет членов Совета «monsieur»[78] и пр. Чем дело кончится, еще нельзя знать, но во всяком случае хорошо, что они прислали делегатов и что вследствие этого вопрос об исключении их из Международного Общества стоит совсем иначе, чем если бы они устроили свой конгресс в Невшателе, так, напр., Brismée, котор[ый] в первом случае, вероятно, был бы за исключение, теперь, нужно думать, подаст свой голос против и многие другие, вероятно, также. Я только что возвратился от Brismée, у которого был в то время, как он обедал вместе с Dupont, Vaillant, Lissagaray (который не делегат) и др. Они, по-видимому, были скорее довольны заседанием, по крайней мере, во всяком случае первое заседание сошло лучше, чем можно было ожидать. Конечно, все это я вывожу из отрывочных фраз, котор[ые] слышал, так как на заседании не был и не попаду раньше, чем завтра, так как только сегодня вечером на втором секретном заседании решат, когда будут открытые.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 54/4, лл. 5—6. Фотокопія.

№ 29

3 вересня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Гаага, 3-го сентября

Сегодня получил я Ваше письмо от 30-го, в кот[о]р[ом] Вы выражаете беспокойство, чтобы письмо, посланное Вами в Диепп не попало в дурные руки. Я уже написал в Диепп и вероятно успею получить его во время пребывания в Гааге; во всяком случае же с ним ничего случиться не может, потому что оно останется в Париже или возвратится в Париж, в случае бы оно уже меня не застало, а в Париже оно будет находиться в совершенно безопасных руках. Было бы хорошо,

[77] Докір був зроблений не Ваяном, а Йоганнардом. Див. поправку Подолинського, л. 31.

[78] Пан, пане (*фр.*).

если бы Вы повторили в главных чертах то, что Вы писали в том письме, и отвечали бы мне сейчас же по получении этого письма, а после 6-го числа уже не пишите в Гаагу, потому что 8-го или 9-го я уезжаю через Брюссель в Россию. Я не совсем понимаю Ваш вопрос о номере моей квартиры в Париже, номер этот 84 bis, но Вы ведь его же написали на адресе. О конгрессе могу сказать пока только, что все заседания до сих пор закрытые и будут открытые кажется только с 5-го числа. Сегодня я никого из делегатов не видел, потому что они чуть не целый день сидят на конгрессе. Народ в Гааге очень интересуется конгрессом и около дверей залы, в особенности вечером, стоит большая толпа, котор[ая] порывается кричать «vivat», петь Марсельезу, но при этом находится в разных местах улицы столько солдат, что никакой демонстрации быть не может. Одновременно с Вашим письмом я получил письмо от Гинсбурга, в кот[о]р[ом] он говорит, что анархисты думают, если их исключат или вообще обидят (напр., произнесут порицание), созвать другой конгресс около 8-го числа в Ст. Имьере[79] (кажется так называется), тем более, что итальянцы не захотели послать делегатов в Гаагу. О Нечаеве ничего особенного не сообщает, кроме, что он сидит в тюрьме, что никого к нему не пускают, что эмигранты готовят новый протест. Нечаев был выдан русским шпионом, именно Стем[п]ковским, о кот[о]р[ом] я Вам говорил, как о бывшем жандарме-вешателе и польском коноводе в Цюрихе. По этому случаю составляется jury[80], в котором принимают участие выборные от швейцарских рабочих, котор[ые] недовольны арестом и предполагаемой выдачей Нечаева.

Жму Вашу руку. С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 36—37 об. Автограф.

---

[79] Конгрес представників організацій альянсу різних країн відбувся 15—16 вересня 1872 р. у Сант-Ім'є Конгрес відхилив рішення Газького конгресу і схвалив «Пакт дружби, солідарности і взаємного захисту для боротьби з секціями Міжнародного товариства робітників»

[80] Журі (*фр.*).

№ 30

5 вересня [1872 р.]

До Р. Х. Ідельсон[81] у Цюріх

Гаага, 5 сентября

Не стану описывать Вам фактической стороны бывших сегодня двух публичных заседаний, потому что, во-первых, это очень длинно, во-вторых, Вы это прочтете в газетах а, в третьих, я Вам расскажу, когда увидимся. Вообще можно сказать, что заседания сошли довольно хорошо, хотя не обошлось без легких скандалов со стороны государственников, потому что анархисты вели себя хорошо. Бельгийцы и отчасти голландцы соединились с анархистами или лучше — последние приняли бельгийское решение, так что, хотя Совет и имеет за себя[82] большинство, но все же он сравнительно присмирел. Нужно сказать, что со стороны анархистов выбор делегатов хорош; против Совета говорили Hermann, Morago и Guillaume и все три весьма недурно, особенно последний; за Совет говорили пока Sorge (американец, довольно глупо и неприлично) и Лафарг (глупо, хотя прилично). Guillaume вообще произвел на меня очень хорошее впечатление, и я сердит на Вас за то, что Вы в Невшателе своим аристократизмом помешали мне с ним познакомиться; тут же неудобно, потому что он очень занят. Его речь, сказанная в наивно-насмешливом тоне, довольно замечательна по выдержанности и достоинству и даже в интеллектуальном отношении гораздо лучше других, хотя, к сожалению, в этом последнем отношении все речи не вполне стоят на высоте дела. Впрочем, все это так сравнительно благовидно только на открытых заседаниях, на закрытых же, судя по крику, который слышен на улице, дела идут хуже. Совет долго не хотел признавать полномочий испанцев, хотя они и имеют весьма блестящую обстановку 4.000—6.000 голосов и совершенно правильны, и признал только после угрозы бельгийцев уехать с конгресса. Вообще, как видите, мои симпатии на стороне анархистов, тем более, что в данном случае они все люди

[81] Один з листів «невстановлених осіб», які містяться в справі 145 (ф.1737). Сапір уважає адресаткою цього листа Розалію Ідельсон.

[82] Так у тексті.

действительно избранные рабочими секциями, что можно подлинно доказать, между тем как со стороны Совета не мало якобинцев и весьма сомнительных лиц политически, правда зато, что они политически хорошо организованы и все подают голоса, как прусские солдаты, по выражению бельгийцев, по приказанию Маркса. Жуковский также делегат (анархист), но его полномочий не признали до сих пор[83]

Отвечайте сейчас же в Брюссель poste restante[84], я там пробуду дня два, пишите, где встретимся.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 145, лл. 1—2. Автограф.

№ 31

5 вересня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Гаага, 5 сентября

Сегодня в виде вознаграждения за долгое ожидание было разом два открытых заседания от 10—1 и от 4—7 1/2. Я не буду описывать чисто фактической стороны, потому что Вы найдете ее в газетах совершенно сполна, так как число журналистов очень значительно и, между прочим, есть такие, котор[ые] знакомы с делегатами и потому будут иметь все данные, котор[ые] подлежат обнародованию. Замечу только сначала, чтобы Вы не придавали особого значения их преувеличенным описаниям мелких скандалов, происшедших сегодня, кот[о]р[ые] несомненно появятся в реакционных газетах. Скандалы были, но весьма незначительные, если принять во внимание, что обсуждался такой щекотливый вопрос, как существование Генерального Совета.

В частных заседаниях было хуже, судя по некотор[ым] рассказам и крику, котор[ый] был слышен на улице.

Для лучшего выяснения положения я должен сказать с самого же начала, что между бельгийцами и отчасти голландцами, с одной стороны, и испанцами и юрцами, с другой,

[83] Мандатна комісія конгресу обговорювала повноваження Н. І. Жуковського, делегованого на конгрес женевською секцією «пропаганди і революційної соціялістичної дії». На думку комісії, женевська секція не була прийнята Генеральною радою до І Інтернаціоналу.

[84] До запитання (*фр.*).

состоялось соглашение; именно испанцы и юрцы приняли бельгийское решение относительно Генерального Совета (еще в секциях), бельгийцы же поэтому теперь, конечно, противятся всякому насилию против них со стороны Совета. Хотя анархисты (я так буду называть эту сторону для краткости) все-таки представляют меньшинство, но меньшинство довольно значительное, и потому Генеральный Совет уже значительно спустил повод, так, напр[имер], сегодня Лафарг предлагал уже, чтобы в странах, в котор[ых], как в Бельгии, федеральные советы хорошо организованы, принятие секции было бы им предоставлено. Меньшинство анархистов особенно значительно, если принять во внимание, что итальянцы не явились, что испанские делегаты имеют каждый по несколько тысяч голосов, что бельгийцы, которые отчасти из беспристрастия прислали всего 5 или 6 делегатов и что, конечно, эти делегаты представляют гораздо большее число работников, чем 12 членов Генерального Совета. Если бы был принят способ подачи голосов, предложенный Brismée, то в особенности в случае присутствия итальянцев Совет остался бы в меньшинстве. В сумме можно сказать, что Совет, несмотря на все старания, более или менее неблаговидные, достиг весьма неполного успеха, правда, что немцы и французы, по выражению бельгийцев votent comme des soldats prussiens[85] (вместе и заодно, хоть то утомительно) по приказанию Совета, но все же как-то общие симпатии начинают склонятся на сторону анархистов, чему, конечно, отчасти способствует хороший выбор делегатов: James Guillame (несмотря на то, что говорил Johannard, а не Vaillant, как я ошибочно написал[86]) держит себя очень хорошо и вообще человек настолько симпатичный, что даже противники относятся к нему без особенного озлобления, так, напр[имер], когда он протестовал сегодня против обидных выражений о Малоне и Бакунине, то почти все его поддержали и письмо, заключавшее эти выражения, не было переведено на другие языки (письмо было от секции Ферре)[87]

[85] Голосують, як пруські вояки (*фр.*).

[86] Див. л. 28.

[87] Секція Ферре (названа на честь Теофіля Ферре, комунара, розстріляного версальцями) — одна з перших французьких секцій І Інтернаціоналу, яка виникла в Парижі після розгрому Комуни. Секція прийнята до І Інтернаціоналу в липні 1872 р.

Второй скандал был произведен американским депутатом немцем Sorge, qui est plus marxiste que Marx[88] и опять он был призван к порядку. Со стороны анархистов никаких эксцессов не было (за исключением, впрочем, одного бельгийца, кажется, Splengard, котор[ый] кричал во время речи Sorge), напротив, речи Guilluame и Morago (испанца) отличались большею объективностью, в особенности же речь Guillaume, произнесенная в несколько наивно-насмешливом тоне, была очень хороша и со стороны ораторского искусства и со стороны выдержки и достоинства. Morago говорил горячо и с жестами, но никаких ругательств и личностей не было. Справедливость требует сказать, что ораторы со стороны Совета, за исключением Sorge, именно Лафарг и Лонге, также вели себя вполне прилично. Вообще теперь сравнительно, по крайней мере с тем что было сначала, люди немного успокоились, сначала же, по выражению Brismée, il y avait de bien tristes choses[89]

Как бы ни было, Совет не решится на исключение, да теперь вопрос уже стоит иначе: именно анархисты грозят выйти (между прочим, бельгийцы грозили уехать с конгресса, если, как Совет желал, полномочия испанцев не будут признаны). Понятно, что если испанцы, итальянцы, бельгийцы, швейцарцы и голландцы выйдут, то Международное Общество, за исключением американских и английских секций (котор[ые], впрочем, разделились), превратится в тайное общество без особого значения и нужно думать, что Совет, хотя и обладает большинством на конгрессе, не захочет довести дело до такой крайности. Я это заключаю из того, что предложение Лафарга уже обнаруживает некоторые уступки. В заключение замечу, что все речи как за, так и против, со стороны доказательности довольно слабы; обыкновенно ставятся положения и подкрепляются больше уверениями и фразами, чем логическими доводами. Фактические принципы еще даются, но до сколько-нибудь научной теоретической разработки дело не доходит. Речь Guillaume также страдает этим недостатком, хотя все же лучше других.

Извините, что не сообщил содержание речей, но это было бы очень длинно и, конечно, излишним, ввиду журналистов.

---

[88] «Який є в більшій мірі марксистом, ніж сам Маркс» (*фр.*).

[89] Відбувалися досить сумні речі (*фр.*).

Замечу, что отчет Совета в чтении Лонге произвел очень хорошее впечатление, он бойко написан, очевидно, Марксом, и вообще хорош, хотя немного ругателен. Маркс сам читал его понемецки, но его почти никто не слушал и вообще ему сегодня не везло.

РЦ, ф.21, оп.1, д. 56/9, лл. 9—13. Фотокопія.

№ 32

7 вересня [1872 р.]

До Р. Х. Ідельсон[90] у Цюріх

Гаага, 7 сентября

Вчера состоялось решение о Совете, конечно, в пользу Совета, хотя впрочем с ограничением, что Совет может не признать секцию, только в случае согласия на это федерации. Фактически централисты победили, но в нравственном отношении победа положительно на стороне анархистов, причины те, что, во-первых, даже самая победа централистов далеко не так полна, как ожидали, что нейтральные прежде бельгийцы и голландцы соединились с анархистами, что своим неприличным поведением Маркс, Энгельс и *Co* возбудили против себя общественное мнение как конгресса, так и публики, между тем как Guillaume достиг противоположного результата. Guillaume действительно человек во многих отношениях выходящий из ряда других, и он производит самое симпатичное впечатление. Brismée говорит, что Маркс и *Co.* никогда не посмели бы действовать так авторитетно в обыкновенном рабочем собрании, как они действуют на конгрессе, и действительно почти все рабочие конгресса на стороне анархистов. Маркс, рассердившись на то, что фламандский перевод речи Guillaume вызвал большое сочувствие в публике, состоявшей главным образом из рабочих, крикнул, что перевод не верен, Энгельс тоже делал подобного же рода возражения на речь Guillaume'а, из чего Вы можете заключить, что им в логическом отношении приходится плохо. Заметьте притом, что Guillaume, по крайней мере на публичных заседаниях, не дозволил себе ни одной личности, между тем как с противной

[90] Див. прим. 81.

стороны это делалось сплошь и рядом, так напр., Longuet по отношению к Guillaume употреблял выражения в роде «votre maître Бакунин»[91] или «un economiste déguisé»[92] и пр.

Передайте от меня Россу или Смирнову, что если бы они были бы такими хорошими и последовательными представителями своих принципов, как испанские делегаты и Guillaume, то конечно у нас на собраниях не было бы тех печальных вещей, кот[о]р[ые] были, да и успех был бы совсем другой, т. е. несомнено, что все люди полунейтральные и не выработавшие себе убеждений перешли бы на их сторону, точно также как голландские рабочие заметно склоняются на сторону анархистов на конгрессе.

Последний срок моего пребывания в Лейпциге, как я Вам писал, 13 или 14-го.

С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 145, лл. 3—4 об. Автограф.

№ 33

7 вересня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Гаага, 7 сентября

Вчера утром состоялось, в закрытом заседании (хотя вопрос обсуждалася в открытом), решение вопроса о Генеральном Совете. Решение, конечно, в пользу Совета, то есть его нынешние права признаются, впрочем, с небольшим ограничением, именно Совет имеет право не принять секцию только в случае согласия на это местной федерации, в противном случае дело решается на конгрессе. Понятно, что федералисты будут легко принимать секции. Затем перешли к обсуждению вопроса о политической роли рабочих ассоциаций. Ораторами были Vaillant, Hepner, Guillaume и Longuet. Речь Longuet, хотя и недурна, но несмотря на то, что он говорил последним, была не совсем к делу, так, напр[имер], он большую часть времени обсуждал прудоновскую теорию политического воздержания, котор[ую] никто не защищал, потому что Guillaume с

[91] «Ваш господар Бакунін» (*фр.*).

[92] «Замаскований економіст» (*фр.*).

самого начала сказал, что вовсе не намерен воздерживаться от политической (то е[сть] революционной, а не парламентарной) деятельности. Кроме того, Longuet позволил себе выражения вроде: «Votre maître Бакунин», и «je vous prendrais pour un économiste déguisé»[93] и т. п. Vailliant, первый говоривший по этому поводу, выражался прилично, но в сущности ничего не сказал, так что из защитников государственности лучшую речь сказал Hepner, хотя также в довольно дерзком тоне и с жидовским способом доказывать вещи именно количеством проданных екземпляров *Guerre civile*[94] и новоприбывших подписчиков *Volksstaat*[95] Все это он приводил как доказательство того, что идея авторитетности не навязана немецким рабочим, а составляет необходимую часть их мировоззрения и что Коммуна пала от того, что в ней было слишком мало авторитета и власти. Последние выражения возмутили даже коммунаров, приверженцев Совета, и Longuet в своей речи сказал, что не согласен з Гепнером, что его выражение «malheureux»[96] и что в Коммуне не было только достаточно авторитета. Guillaume начал с того, что он вовсе не думает, чтобы идеи Совета были навязаны немцам, что, напротив, они к этим идеям пришли совершенно самостоятельно, но что другие народы также самостоятельно пришли к идее федерализма, затем он развил свое понятие о политической роли М[ежду-народного] О[бщества] в том направлении, что оно не должно завладевать буржуазным государством, но должно уничтожить (applatir) самое государство как буржуазное учреждение. Затем он прибавил, что не находя в нынешней деятельности Совета определенного плана образа действий, он обращается к манифесту Маркса и Энгельса 1848 года[97] как к лучшему выражению этих мыслей. Разбирая различные пункты этого

---

[93] «Я вважав би Вас замаскованим економістом» (*фр.*).

[94] *Маркс К.* Громадянська війна у Франції 1871 р.

[95] *Volksstaat* (Народна держава) — центральний орган Німецької соціял-демократичної робітничої партії. Виходив у Ляйпцігу в 1869—1876 рр. Редактор — В. Лібкнехт.

[96] Невдале (*фр.*).

[97] *Маніфест Комуністичної партії*, написали К. Маркс і Ф. Енгельс як програму Союзу комуністів. Уперше опублікований у Лондоні 1848 р., *Маніфест* був перекладений Бакуніним російською мовою й виданий у Женеві 1869 р. Українською мовою вийшов 1902 р. у Львові.

манифеста, он сказал, что здесь дело ведется все-таки к тому, чтобы государственным путем централизовать орудия производства и произвести социальный переворот. На это Энгельс заметил, что у Guillaume французский перевод, а что по-немецки это выходит иначе, что они также желают уничтожения политического государства и только думают сохранить экономическую централизацию. На это Guillaume ответил, что он всякую централизацию считает формою государства и что такой способ действий противоречит принципу свободной федерации, представителем которого он служит. Еще прежде он сказал, что убежден, что социальный переворот и в том числе переворот посредством Межд[ународного] Общ[ества] есть непосредственное выражение мыслей и чувств работников, что только в том случае, если люди, действительно проникнутые этими мыслями и чувствами, свободно соединяются, между ними будет существовать та солидарность, котор[ая] никогда не может быть создана центральною властью, и никогда не разрушится ее отсутствием, если она действительно существует. Зала собрания была полна народу, в числе котор[ых] большая половина рабочих, и речь Гильома в кратком, но энергичном переводе von der Abeele произвела на них такое впечатление, что Маркс, окончательно рассердившись, крикнул, что von der Abeele неверно перевел, что совершенно несправедливо, по словам бельгийцев и голландцев, да впрочем и я понимаю по-фламандски, когда говорят громко и нескоро, как von der Abeele. Brismée говорил после собрания, что Маркс и Со. никогда не посмели бы говорить и действовать таким образом, как они это делают в обыкновенном рабочем собрании, а не конгрессе, где половина якобинцев и т. п. Даже некотор[ые] французы-коммунары начинают быть недовольны, а если пересчитать действительно рабочих, то большая половина — федералисты. Маркс ведет себя вообще неприлично, напр[имер], подсказывает председателю, что тот должен делать, лучше бы уж сам председательствовал.

Завтра, вероятно, весь конгресс поедет в Амстердам на публичное собрание, я также думаю поехать. Еще успеете отвечать мне: Брюссель, poste restante.

Я забыл сказать, что есть делегат русский, именно Жуковский, но его мандат, кажется, не приняли.

В Цюрихе жюри, собранное над Стемпковским, решило напечатать его подвиги с приложением карточки.

РЦ, ф.21, оп.1, д. 56/11, лл.14—17. Фотокопія.

№ 34

7 вересня (вечір) [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Гаага, 7 сентября, 9 1/2 часов вечера

Сегодня вечером конгресс кончается, только что было последнее публичное заседание, а тепер идет последнее закрытое.

Впрочем, завтра будет еще митинг в Амстердаме, на который я также думаю поехать[98] Сегодня утром в закрытом заседании было решено, что Совет в 1872-1873 году будет находиться в New-Yorke, и были названы имена 12 членов, из которых он будет состоять[99] Имена американские и мне неизвестны. Эти 12 человек имеют право присоединить к себе еще 3. Конгресс решил, кроме того, что местом будущего конгресса будет Швейцария, город же предоставляется назначить Совету.

Как видите, принципиально, хотя и с уступками, Маркс победил, но я удивляюсь, что такой умный человек как он, мог дорожить такой внешней стороной победы, когда уже из всех фактов видно, что общественное мнение склонилось в противную сторону. Если Маркс действительно думает на время или совсем оставить практическую деятельность, то он лучше бы сделал, если бы уступил там, где, как он сам видит, он, несмотря на все старания, мог достигнуть только чисто формального результата. По крайней мере он с честью сошел бы со сцены, если остался бы на ней на равных правах с другими, между тем как теперь он подвергается целому граду обвинений, отчасти справедливых. Конгресс был заключен двумя голландскими речами к публике и речью

[98] Після закінчення Газького конгресу, на запрошення Голяндської федеральної ради, більшість делегатів виїхала до Амстердама, де 8 вересня 1872 р. відбувся мітинг, на якому виступили К. Маркс, Ф. Зорге, П. Лафарг та ін.

[99] До Генеральної ради були обрані Бертран, Бельге, Лорель, Ковских, Сен-Клер, Лев'єль, Карл, Давід, Дерер, Форнаґґіер, Шпеєр, Ворд

Brismée о всестороннем значении ассоциации. Одна из голландских речей была очень хорошо встречена, речь же Brismée имела, как говорят французы, "un succes foux"[100], да и действительно он хороший народный оратор, да и его внушительная и в тоже время крайне симпатичная фигура не могла не произвести самого хорошего впечатления. Затем были зачитаны разные письма, приветствия и прочее.

Перехожу к моему общему заключению: несмотря на то, что особенных неприятностей на конгрессе не произошло, что большая часть делегатов вели себя хорошо и лично производят хорошее впечатление, я все-таки недоволен конгрессом, не потому что на нем все же ясно выказались несогласия (последнее, по моему мнению, еще не особенного рода), но потому, что высказалась ясно давно подозреваемая мною общая слабость Межд[ународного] общ[ества]. Есть вещи, как, напр[имер], недостаток цифр в отчетах, кот[о]р[ые] на человека сколько-нибудь скептического действует очень плохо, а цифры избегаются слишком старательно. Помимо этого есть, конечно, и другие признаки слабости, о которых слишком длинно было бы распространяться. Если напишете в Брюссель poste restante, то я еще получу письмо.

РЦ ф.21, оп.1, д. 56/10, лл. 18—19. Фотокопія.

№ 35

10 вересня 1872 р.

До П. Л. Лаврова в Лондон

Брюссель, 10 сентября

Пишу Вам теперь только из Брюсселя, а не из Гааги, главным образом потому, что в Гааге последнее время было некогда, но отчасти потому, что я был чересчур разнервнен последними действиями конгресса, между прочим исключением Б[акуни]на и Guillaume. Я считаю исключительно скверным исключение людей, котор[ые] никогда не изменяли делу рабочих, котор[ые] оба один больше, другой меньше, но оба много пострадали за это дело, в особенности же скверно такое дело тогда, когда оно делается на конгрессе рабочих, когда почти все действительно рабочие против исключения и когда

[100] «Шалений успіх» *(фр.)*.

на исключении настаивают и, главным образом, проводят его люди, не принадлежащие к рабочему классу. Подобное поведение совершенно недостойно людей действительно думающих и чувствующих то, что постояно высказывается господами Генерального Совета. Если я выражаюсь резко даже через три дня, а не под первым впечатлением, то это потому, что я в течение последней недели видел и слышал такие вещи, котор[ые] на всякого человека, стоящего немного в стороне, не может не подействовать самым неприглядным образом и не убедят, что сохранение власти во что бы то ни стало было главною целью [.....][101] Гаагского конгресса, Совета Конгресса, где почти только и говорилось о сохранении и увеличении этой власти, а не об общих началах и частных мерах для распространения рабочего движения, предметов несравненно более важных, но о котор[ых] почти не упоминалось на конгрессе. Мне некогда писать теперь больше, да кроме того и неудобно, темно и прочее. Я познакомился со многими делегатами и тепер на возвратном пути в Брюссель мы остановились вместе. Сегодня думают уехать на конгресс в С[ант]-Им[р][102] и тогда я Вам напишу подробнее[103] Если будете отвечать, то напишите в Лейпциг poste restante, я там пробуду до 15-го вечера, а потому рассчитайте.

Жму Вашу руку. С. Подолинский

РЦ, ф.21, оп.1, д. 56/13, лл. 20—21. Фотокопія.

№ 36

16 вересня [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Берлин, 16-го сен[тября]

Вы, вероятно, удивляетесь, что я, несмотря на данное обещание, так долго не пишу. Виновато бельгийское правительство, кот[о]р[ое] выкинуло со мною следующую штуку: в

[101] Слово прочитати нам не вдалося — М. Шудря прочитав його як «действий»

[102] Saint-Imier (Сант-Ім'є), швайцарське містечко в кантоні Берн.

[103] Див. л. 36.

Брюсселе я имел глупость остановиться в одной гостинице с делегатами, думая, что там на такие пустяки никто не обращает внимания. Оказалось противное, — меня потребовали к начальнику Direction de la sureté publique[104], котор[ый] объявил, что считает меня также делегатом, потом сделал формальный допрос и затем сказал, что я должен выехать из Бельгии. То же самое он сделал с Жуковским (остальных делегатов не захватил). Самое скверное однако то, что он обещал справиться обо мне в России и что, если мои показания окажутся неверными, то я буду за это наказан. Показания мои неверными оказаться не могут потому, что я рассказал дело как оно было т. е., что я был в Гааге и присутствовал на публичных заседаниях и то же самое буду говорить в России, если будут допрашивать, потому что считаю, что я имел полное право быть на публичных заседаниях, напр., для составления какого-нибудь отчета или т. п., но все-таки это история неприятная. Так как я был занят с полицией и кроме того имел посторонние дела в Брюсселе и Генте, с исполнением которых я должен был поспешить, то понятно, что я не успел написать Вам ничего из Брюсселя, да кроме того и не хотел писать, пока не окончится дело с полицией. Очень скверно также и то, что теперь может быть мне не придется провезти программу[105], и что весьма важнее, что меня не выпустят опять за границу. В таком случае я конечно Вам напишу, а поедет кто-нибудь другой. С Гинс[бургом] я встретился в Лейпциге и мы вместе приехали в Берлин, отсюда он едет в Питер, а я в Киевскую губ[ернию].

Жму Вашу руку и надеюсь во всяком случае, что мы увидимся осенью где-нибудь.

ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 38—39 об. Автограф.

---

[104] Департамент громадської безпеки (*фр.*).

[105] Ідеться про програму журналу *Вперед!*, написану Лавровим.

№ 37

5 листопада [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Вена, 5 ноября

Наконец, я опять могу писать Вам. Уже из самого этого факта Вы видите, что со мною ничего особенного не случилось, к тому же могу прибавить, что мое пребывание в России дало хоть и не блестящие, но все же и не совсем отрицательные результаты. К сожалению, однако же, я должен сказать, что дело касается главным образом умственной и нравственной поддержки, в чисто же материальном отношении пока плохо, т. е. денег почти что нет. Б[айдаковский] до сих пор, насколько я мог узнать, находится у себя в деревне в Черниговской губернии, что объясняется тем, что недавно его брат выслан административным порядком и что поэтому он не может быстро устроить своих денежных дел. Впрочем, он в Киеве повторил то же, что говорил и мне, т. е. что он дает 3000 руб. О Кр[иле] я также ничего не знаю, но от Г[инсбурга] получаю письма часто и довольно удовлетворительные. В Киеве мне передали за почти достоверное, что поздним летом или осенью к Вам был послан господин из Петербурга[106] и это сведение находится в связи с тем, что я Вам когда-то говорил о *Вест[нике] Евр[опы]*. К сожалению, я не знаю теперь такого Вашего адреса, по котор[ому] можно было бы хорошо списаться. Да и я теперь же не могу Вам дать моего адреса, так как из Вены уезжаю вероятно дня через два и может быть буду жить зиму не в Цюрихе. Может случиться впрочем, что я останусь и в Вене. Такая неопределенность зависит теперь от того, что в начале я имел намерение оставаться в Цюрихе еще на зимний семестр. Теперь же по многим причинам мне этого сильно не хочется. Здесь я соберу сведения о Венском, Мюнхенском и Лейпцигском университетах и дня через два напишу Вам более толковое письмо, а также и адрес. Впрочем, если я приеду и в Цюрих, то и этому не удивляйтесь.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 41—42 об. Автограф.

---

[106] Прізвище встановити не вдалося.

№ 38

11 листопада [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 11 ноября

Вчера вечером получил Ваше письмо, кот[о]р[ое] меня одновременно и обрадовало и огорчило. Я с нетерпением ожидаю время, когда мы увидимся, но видеть в Вас ту перемену, о кот[о]р[ой] Вы говорите в конце письма, будет для меня крайне печально. Когда я Вам писал, что особенно торопиться нечего, то делал это, конечно, главным образом потому, что считаю вообще нехорошим торопиться в серьезных делах, тем не менее я думаю, что было бы очень хорошо, если бы Вы приехали в Цюрих поскорее.

Теперь же сообщу Вам вкратце результат моей поездки и, насколько я знаю, настоящее положение дел. Я пробыл в России всего 6 недель, из которых 4 в деревне и 2 [в] Киеве, и во все это время, а также и при получении паспорта о выезде, не имел никаких неприятностей. В продолжение этого времени я получил несколько писем от Гинс[бурга] содержания общего, но в сумме удовлетворительного, т. е. в Петербурге можно рассчитывать на таких литераторов, кот[о]р[ые] уже себя заявили, а не только на начинающих. Программа в Питере есть и, по-видимому, действует как следует. Помимо Г[инсбурга], я получил сведение, что некоторые из лучших литераторов «В[естника] Е[вропы]» желают принять участие в журнале, Вами издаваемом, и что даже посылали к Вам депутатов. Лаврова, кот[о]р[ая] ездила из Цюриха, чтобы хлопотать о журнале Б[акунина], возвратилась ни с чем для себя, т. е. никто не желает участвовать в журнале Б[акунина], но зато многие говорили, что, если бы Вы взялись за дело, то они отнеслись бы к нему совершенно иначе. Вообще она привезла из Питера такие сведения, что здешние приверженцы Б[акунина] довольно сконфужены и, по-видимому, желают компромисса, хотя, конечно, Росс при своей буйности не в состоянии сделать это как следует.

Мое пребывание в Киеве, в особенности для такого короткого времени, тоже вышло довольно удачно. Прежде всего меня обрадовало соглашение с малороссами, кот[о]р[ые] пер-

вые обратились ко мне с вопросами о журнале, о кот[о]р[ом] уже немного прослышали. Таким образом, помимо известных довольно порядочных литературных сил, до известной степени можно уже рассчитывать на один перевод через границу (самый верный из всех существующих пока) и на один путь распространений обширный в южной России. С так называемыми радикалами[107] я также сошелся и тут также можно рассчитывать на провинциальные корреспонденции, 2 или даже 3 перевода через границу и, в особенности, на энергическое распространение, так как последнее до известной степени составляет их специальность. Мне случилось говорить и с людьми более умеренными и тут я получил ответ, хотя и не столь решительный, но все же сочувственный. Вообще со всеми этими господами дело теперь стоит так, что им нужно посылать адреса, по которым бы они могли посылать статьи и корреспонденции. Самым скверным вопросом остается все-таки вопрос денежный. Но немного денег некот[о]р[ые] обещали, но пока их еще нет. Байд[аковский] же категорически сказал, что дает 3000 р[ублей], но его я не видел, потому что он живет в деревне, Мглинском уезде Черниговской губернии и оканчивает свои дела. Теперь к нему уже вероятно [отправился] один господин из Киева и вероятно дело уладит. Кроме него, впрочем, есть еще в виду и другой источник, вот почему самым существенным мне теперь кажется достать 15-20 верных немецких, французских или английских адресов и послать их в Россию. Такой способ желают употреблять люди, с кот[о]р[ыми] я говорил, и в сущности при неподписанных статьях он не особенно опасен и притом прост и быстр Пока на юге можно рассчитывать на Киев, Одессу, Харьков, Елисаветград, Полтаву и Чернигов, что на первый раз было бы недурно.

Остается еще один очень важный вопрос — это Б[акунин], Росс, компромисс и пр., но об этом лучше нам переговорить устно и вообще для решения этого вопроса Вам следует приехать в Цюрих. Скажу, что солидных сношений с Россией и литературных сил у них нет, деньги же до известной степени есть. Если, как я ожидаю, Вы с ними не сойдетесь, то лучше будет издавать журнал в Англии, где это, хотя и будет немного дороже, но зато во многих отношениях; именно в

[107] Подолинський так називав народників.

отношении прочности дела, будет гораздо лучше. Обо всем этом следует подробно и поскорее переговорить, тем более, что я ничего не могу предпринять без Вашего предварительного согласия.

Жду Вас с нетерплением и жму Вашу руку.

Мой адрес: Zürich, Fluntern, Plattenstrasse 14.

С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 43—46 об. Автограф.

№ 39

18 листопада [1872 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Цюрих, 18 ноя[бря]

Больше недели тому назад я получил Ваше письмо и с тех пор не имею никаких известий. Объяснить это Вашим скорым приездом я не могу, потому что в таком случае Линев имел бы от Вас письмо, о котором Вы мне писали. Помимо того, что это меня беспокоит в том отношении, что не случилось ли чего особенного, я нахожусь в состоянии полного бездействия, так как не хочу предпринять ничего, пока не увижусь или по крайней мере подробно не спишусь с Вами.

Если Вы еще не скоро приедете, то напишите, что думаете о том, что я Вам писал в прошлом письме, и я с этим буду сообразовываться. Тут, в Цюрихе, особенно важного в настоящее время ничего нет и я предпочитаю передать Вам на словах ближайшие обстоятельства дела.

Жму Вашу руку и с нетерпением жду ответа и с еще большим — Вас.

С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 55—55 об. Автограф.

№ 40

30 грудня [1872 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Вюрцбург, 30 дек[абря]

Пишу Вам собственно только потому, что обещал, так как ничего скверного или вообще требующего скорого сообщения

со мною ничего не случилось. Дела мои тут идут недурно, занимаемся теоретическим обсуждением практических вопросов и кое к чему приходим.

Вечером еду в Лейпциг, послезавтра получите письмо оттуда. Кланяйтесь П[етру Лавровичу][108] и скажите, что не пишу никому пот[ому], что нечего.

Я кажется потерял Ваше письмо к Вашему отцу и потому напишите на всякий случай другое и пришлите в Вену. Если я его отправил и он получит два, то это неважно.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 9—9 об. Автограф.

№ 41

31 грудня [1872 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Лейпциг, 31 декабря

Сегодня застал, приехавши, Ваше письмо: оно меня очень обрадовало, так что даже у меня уже начинают появляться розовые надежды: Вы большой молодец в конспиративном отношении; только постарайтесь быть умницей в своем поведении, побольше спать, есть и пр. и не заниматься кровью[109] В Вюрцбурге я, насколько можно, сделал все, что нужно, но тут, кажется, моя задача труднее, но в то же время и обширнее, а потому и гораздо интересно[110] Тут русских пропасть, в том числе, кроме известных Вам, Цехановецкий, Славянский (питерский врач), несколько барышень и, по словам Зибера, около 50 молодых людей, учащихся более или менее русского происхождения. Лейпциг вообще страна великая и обильная, но порядка в ней нет, а среди русских господствует даже специальная разрозненность и большой страх шпионства, конспираторства и других несуществующих в Лейпциге ужасов; тем не менее есть надежда, что Лейпциг может со временем и даже довольно скоро сыграть роль одного из сильных заграничных русских центров. Уже является понемногу мысль об устройстве библиотеки, а это уже начало хорошее. Заключение: нужно расширить круг наших действий. Был я уже у Брок

[108] Лавров.

[109] Мається на увазі хвороба Смірнова, яку він лікував кровопусканням (див. л. 44).

[110] Так у тексті.

гауза и узнал кое-что интересное; у него отличная русская типография и он принимает заказы очень охотно. Цена немного высока: печатный лист (формат «Justice»[111] Прудона) стоит 19-20 талеров в тысяче экземлярах, но это уже со всеми расходами печатания, брошюровки, первой корректуры и пр., одним словом он получает рукопись и дает готовую книгу. Книжка в 20 листов обойдется в 40-45 копеек, что еще не особенно страшно. По здешним законам никто не может воспретить печатать Брокгаузу все, что ему угодно, а распространение в Германии может быть воспрещено только по суду, т. е., лучше сказать, для нашего журнала очень трудно предвидеть какой-нибудь неприятности со стороны немецкого правительства. Все это, конечно, только соображения, котор[ые] однако же не мешает иметь в виду, замечу при этом, что второй русский центр в Лейпциге, имеющий перед Цюрихом даже преимущество положения, вещь весьма заманчивая. Великолепные институты для практических занятий по медицине и естественным наукам и богатство книжной торговли неминуемо сделают Лейпциг чрезвычайно привлекательным для русской молодежи, если только у нас дела в Министерстве Народного Просвещения будут логично идти вперед по их нынешнему направлению. Как видите, под влиянием среды (в настоящую минуту я нахожусь в комнате Зелен[огорского] и слышу довольно нелепый спор его с Зибером), а потому прощайте. Будьте здоровы. Жму Вашу руку. Присылайте в Вену подробные сведения, мне это будет важно. Пришлите также «Исторические письма» Лав[рова][112] и, если можно, статьи о нравственности. Это необходимо, а я было забыл; необходимо для конспиративной цели подарить их Бучинскому. П[етру] Л[авровичу] напишу из Вены, когда будет что-нибудь поважнее.

А. Ноэль действительно молодец.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 10—11об. Автограф.

---

[111] Справедливість (*фр.*).

[112] Див. л. 44.

1873

№ 42

2 січня [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Цюріх

Лейпциг, 2 января

До сих пор я не пишу Вам не оттого, чтобы писать было нечего, но оттого, что не могу написать Вам ничего определенного, как и следовало ожидать, когда имеешь дело с народом такого сорта, с каким я вожусь со времени моего выезда из Цюриха. Общий результат все же положительный, но об [этом] очень прошу Вас до моего приезда никому решительно ничего не говорить, тем более что с профессорами я держусь той системы, что не добиваюсь положительного обещания и даже говорю, что мне это не важно, так как присылать работы они могут и не давши обещания. По многим причинам я считаю эту [систему] лучшею из всех, которые я мог принять с ними. При этом идет оживленное теоретическое обсуждение вопроса, вещь для меня немного трудная, а еще больше скучная, так как обсуждение это в сущности гораздо менее научно, чем самые ненаучные стороны цюрихской цивилизации, хотя вид такой, будто решаем мировые вопросы. Между прочим они говорят, что постановка вопросов в программе[1] ненаучна, но против этого, сверх ожиданий, оказалось довольно хорошим средством то, что я начал доказывать, что их определение научности не научно и что вообще они, когда ставят вопросы как противоречивые делают обыкновенно "contradictio in adjecto"[2] И подобными вещами приходит-

[1] Програма журналу *Вперед!*

[2] «Суперечливі висловлювання» *(лат.)*.

ся заниматься, когда дело, в сущности, временно, по крайней мере, практическое. Все это относится к Зиберу и Зеленогорскому; с Цехановским[3] же я не говорю ни о чем таком, потому что он теперь в каком-то трусливом настроении и, хотя очень интересовался моей поездкой в Гаагу и тому подобными вещами, но все же очень осторожен и боится меня как человека весьма опасного. Со временем, впрочем, с ним должен будет поговорить Зибер, а может быть и Вам можно будет с ним списаться. Я познакомился здесь и с другим русским, но с ним, по-видимому, и пока проку быть не может. Завтра я еду в Вену, откуда напишу Вам не позже двух или трех дней.

Жму Вашу руку и желаю, чтобы Ваши дела в Цюрихе шли без тех неприятных столкновений, которыми они до сих пор сопровождаются. Как бы то ни было я уже начинаю верить в успех нашего дела.

С нетерпением жду от Вас письма, но теперь уже вероятно получу его не раньше, чем в Вене.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл 59—60 об. Автограф

№ 43

5 січня [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Цюріх

Вена, 5-го генваря

Пишу Вам только несколько строк, потому что времени уж очень мало. Приехал я сюда вчера вечером и застал уже Чернышева, с кот[о]р[ым] и приеду вместе в Цюрих.

Роз[алия] Х[ристофоровна][4] получила паспорт очень скоро и со дня на день должна быть в Вене. Мы уже начинаем думать, не проехала ли она прямо в Цюрих.

Жму Вашу руку и с нетерпением жду известия, кот[о]р[ого] давно уже нет.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д 360, лл. 58. Автограф.

---

[3] Г М Цехановецький.

[4] Р Х. Ідельсон.

№ 44

6 січня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Вена, 6 генваря

Только что получил Ваше письмо. До сих пор тут еще никого нет, хотя Ноэль ожидается уже дня четыре. Вы молодцом действуете, особенно приобретение Ал[ександра] Сер[геевича][5] очень полезно. Я буду ждать тут максимум до 9-го или 10-го, надеюсь вполне, что Ноэль приедет к тому времени или прямо проедет в Цюрих. Семян[овский] также должен по расчету быть тут не сегодня, так завтра. Во всяком случае, если Ноэль приедет прежде, как и можно ожидать, а он долго не будет ехать, то я его ждать не стану дольше 10-го.

Почему ничего не пишете о Новом Годе? Разве лопнул? У меня есть некоторые данные о Мандельштаме, а Вы постарайтесь к моему приезду узнать подробно его биографию.

Денег от Ал[ександра] Ал[ександровича][6] я получу, но не раньше мая месяца и количество он теперь вполне определить не может, это зависит от того, сколько денег ему будет возвращено должниками.

Жаль, что не можете выслать Миртова[7] но делать нечего. Отчего не пишете Вы ничего о Вашем здоровье; ведь знаете же, что оно для меня предмет очень интересный. Не смейте только заниматься кровью[8], не спать, не есть, волноваться и пр. Жму крепко Вашу руку.

Ваш С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 12—12 об. Автограф.

---

[5] А. С. Бутурлін.

[6] А. А. Лобов.

[7] *Лавров П.* Исторические письма. Див. л. 41.

[8] Див. л. 41, 61.

№ 45

7 січня [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Цюріх

Вена, 7-го генв[аря]

С некоторых пор, несмотря на хорошие новости, привезенные Чернышевым, я опять начинаю беспокоиться. Дальнейших известий из Питера нет, чему я нахожу только два рациональных объяснения. Первое, что Р[озалия] Х[ристофоровна] прямо проехала в Цюрих и в таком случае прошу Вас сейчас же телеграфировать мне, и второе, что она ожидает Семяновского, чтобы ехать с ним вместе, а он только 22-го декабря старого стиля кончает экзамен.

Мои дела в Вене идут довольно хорошо, даже лучше, чем я ожидал, по крайней мере с русинами. Бучинский — человек очень интеллигентный и говорить с ним о делах не только полезно, но даже приятно. Вчера я просидел у него часа четыре и уже кое до чего договорились, хотя еще и нужно уяснить многое[9] Он первый начал с того, что следовало бы издавать в Цюрихе журнал и брошюры социалистического направления, кот[о]р[ые] имели бы равный ход как в России, так и в Галиции и остальной Австрии, и что эти вещи должны издаваться на великорусском языке, что нисколько не будет мешать их обращению в Галиции, потому что почти все понимают по-русски. Программа ему понравилась[10] хотя на некоторые пункты он возражает. Между прочим у него явился такой план, чтобы послать через несколько месяцев в Цюрих двух русинов, кот[о]р[ые] получали бы стипендии от их политического русинского фонда, стояли бы при журнале для сношений с Галицией и для технических работ, напр. держание корректур и т. п. Вообще они могут исполнять такие обязанности, которые для русских, не эмигрантов, были бы опасны. Находящихся теперь в Цюрихе русинов он почти не знает и говорит, что к ним следует получше присмотреться, [прежде] чем начинать какие-либо ближайшие сноше

[9] Знайомий з галичанами ще з 1872 р., Подолинський бажав залучити їх до співпраці в журналі *Вперед!*. У січні 1873 р. він ознайомив М. Бучинського з програмою журналу.

[10] У третій редакції програми журналу *Вперед!*, виготовленій Лавровим у грудні 1872 р., є згадка про Галичину як окреме територіально-економічне утворення, — це й могло подобатися Бучинському.

ния. Кроме того Бучинский обещал достать хорошие адреса.

Я пишу очень кратко, но так как не позже 5-ти или 6-и дней я буду в Цюрихе, то я полагаю лишним очень распространяться. Поэтому же не присылаю доверенности на получение денег, так как разница будет не больше, чем в одном или двух днях.

Жму Вашу руку и надеюсь скоро увидеться.

[Дописано на полі першої сторінки]

Черн[ышев] относительно наших дел в Питере не привез ничего, потому что узнал о журнале только в Вене.

ГАРФ, ф. 1762. оп. 4, д. 360, лл. 56—57 об. Автограф.

№ 46

8 січня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Вена, 8 генваря

Только что получил я Ваше письмо, в кот[о]р[ом] пишете о получении денег и глупости Льва Сав[ельевича][11]. С последним и я согласен. Если бы не русины, то мне тут было бы довольно скучно, Ал[ександр] Ал[ександрович] и Черн[ышев] меня окончательно замучивают, а из Питера никаких известий нет. Десятого числа я отсюда уезжаю во всяком случае, так как особенной необходимости именно мне непременно видаться с Семяновским, по моему мнению, нет. Все же его запаздывание меня очень печалит. Главное, впрочем, теперь то, чтобы Ноэль возвратилась в Цюрих, а это теперь уже, по-видимому, выше сомнений. О русинах я впрочем написал П[етру] Л[авровичу][12], подробнее же сообщу по приезде. Бучинский между прочим сказал такую фразу: «Я сам социалист» и находит нужным посредством социализма оживить галичанское движение, кот[о]р[ое], по его выра]ению, совсем закисло.

С нетерпением желаю возвратиться в Цюрих и увидеться с Вами и с П[етром] Л[авровичем] и застать Вас в сколько-нибудь приличном состоянии, а пока жму Вашу руку.

Ваш С.П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 13—13 об. Автограф.

[11] Л. С. Гінзбург.

[12] Лавров. Див. л. 44.

№ 47

25 січня [1873 р.]

До М. Й. Бучинського у Відень

Цюрих, 25 генв[аря][13]

Извините, многоуважаемый Мелитон Осипович, во-первых, за то, что я до сих пор не писал Вам, а во-вторых, за то, что пишу по-великорусски. Мне не хотелось писать прежде, чем я хоть отчасти узнал о Ваших земляках, то что я обещал Вам написать. Впрочем и теперь сведения крайне недостаточны и я постараюсь пополнить их при первой возможности. Галичан тут не много, не будет и 10 человек, из них, я знаю фамилии: Нагорный из Львова, Жулинский из Коломыи, Сливинский и [.....][14] У Нагорного есть тот особенный признак, что он хромой. Общество Малороссийское еще не существует, основать же его Галичане думают не одни, а вместе с нами, т. е. украинскими Малороссами. Нам было бы очень важно поэтому иметь от Вас сведения об этих людях.

Об издании журнала я также пока не мог сообщить ничего нового, а потому молчал. Все это время мы были заняты тем, чтобы поставить это дело на прочные основания относительно здешнего Правительства. Теперь мы уже получили разрешение основывать типографию и печатать в ней наш сборник. Не удивляйтесь, что нужно было столько времени, чтобы уладить дела с Цюрихским правительством; оно очень либерально для своих, но относительно иностранцев полиция имеет тут громадную власть и потому начинать дело, не устроившись с этой стороны было бы неблагоразумно. Теперь же уже дело совсем пошло на лад, а так как робиться для набора также, а типография наша устроится в скором времени, то я и считаю, что уже настало время обратиться к Вам с просьбой о присылке статей и корреспонденций из Галичины. Если бы Вы могли также сделать что-нибудь для получений корреспонденций из Сербии, то это было бы прекрасно. Понятно само собой, что Галичанские корреспонденции могут быть писаны по-малорусски, а сербские по-сербски. У нас всегда есть люди,

---

[13] На берегах — помітка Бучинського: «Одержав 27 січня 1873»

[14] Прізвище прочитати не вдалося. У Студинського, «Штока 9?)».

которые могут перевести. Наконец, я попрошу Вас посылки, кроме малых писем, посылать не на мой адрес, потому что это для меня все-таки не совсем удобно, а по следующему адресу: Zürich Fluntern Frauenfeld. Herrn Valerian Smirnoff. Смирнов эмигрант, а потому ему удобнее получать эти вещи. Надеюсь в скором времени получить от Вас ответ и с своей стороны напишу Вам тот час же как узнаю что-либо дальнейшее о Ваших земляках. Жму Вашу руку и остаюсь готовый к услугам.

С. Подолинский

ЛНБ НАН України. Від. рук., ф. Бучинського, 121/п.4, арк. 1—3. Автограф.

№ 48

2 лютого [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 2-го февраля

Скандала не было. Собрание пошло почти совершенно так, как мы ожидали и желали[15] По вопросу о выборе председателя с нашей стороны было сделано несколько возражений, но мы скоро уступили и выбран был тот же Елсниц. Росс уже по этому поводу успел сказать речь, где доказывал, что библиотеку завел и всегда поддерживал собственно он и что до начала «печальных недоразумений» все обращались к нему, когда нужно было что-либо сделать. После этого Смирнов попросил прочесть сперва отчет, что по глупости ему было дозволено, и тут уже ясно оказалось, как собственно держится библиотека. Росс протестовал, не желая признать отчет, но собрание его признало. После этого стали проверять членов, т. е. разбирать вопрос о Щербачеве[16]. Эти прения были не особенно интересны, за исключением разве заявления Росса, что у них до введения явной баллотировки практиковалась тайная. Кроме того прения с обеих сторон велись довольно нелепо и хотя без особых неприятностей, но вскоре перешли на личную почву. Тогда было заявлено с нашей стороны желание изменить порядок заседания и поставить 6-ой

[15] Ідеться про сходини членів російської бібліотеки в Цюріху. Див. л 5, прим. 5.

[16] Дискусія про те, чи був В. С. Щербачов членом бібліотеки.

пункт (наш протест) первым. По баллотировке большинство сначала на нашей стороне, но они сейчас же потребовали перемены решения и большинством одного или двух голосов решили в свою пользу. После этого мы сказали, что выходим из членов библиотеки и переходим в читающие, но что при этом мы вовсе не отказываемся от наших прав, потому что считаем всех читающих равноправными членами. Сказавши это, мы начали выходить из залы и все собрание (за исключением 3-4 человек из читающих) единодушно вышло с нами. Уже предварительно был нанят зал на Platte[17] и мы в числе 100 человек сейчас же направились туда и открыли заседание, которое продолжалось еще около пяти часов, прения на котором велись мирно и основательно, как можно видеть из нижеприведенных главных решений.

1. Читающие объявляют себя равноправными членами Русской библиотеки.

2. Настоящее собрание считает Русскую библиотеку в Цюрихе общественным делом и достоянием, не могущим никогда перейти в собственность какого-либо кружка или частных лиц.

3. Книги, котор[ые] жертвовались с специальной целью, чтобы они находились в распоряжении библиотечного кружка (т.е. россидов), будут возвращены им в случае их желания.

4. Во избежание неприятностей Идельсон и Смирнову, все деньги, т. е. запасной капитал и наличные деньги и деньги, находящиеся у Черкесова[18], возвращаются россидам, причем общество гарантирует их пополнение в библиотеку, потому что иначе не считает себя вправе дарить общественную собственность. Денег всех 1085 и они уже почти сполна собраны.

4[5]. Избрана комиссия из 10 лиц с следующими полномочиями:

1. Получить от Идельсон и Смирнова документы, деньги и пр.

2. Передать россидам решение нашего собрания.

3. Переговорить с ними о возвращении ими нам книг, находящихся теперь в библиотеке.

4. Устроить на почте временную присылку журналов в кухмистерскую.

5. Открыть в кухмистерской временную читальню.

---

[17] Вулиця в Цюріху, де мешкали російські студенти.

[18] В. М. Черкесов.

6. В самом непродолжительном времени созвать общее собрание.

Вот наши действия, теперь вкратце сообщаем действия противников. Когда мы начали выходить, Росс вскочил на стол и начал просить, чтобы мы остались, но мы ответили, что поздно и ушли. Они затем продолжали собрание, выбрали библиотекаря и секретаря (Оттилию Элснитц и Ваховскую)[19] и комиссию; шестого же пункта не рассматривали и вообще, по рассказам дошедшем до нас, были очень сконфужены, потому что решительно не ожидали такого исхода, особенно такого единодушия с нашей стороны. Затем, тоже частным образом, мы узнали, что они думают судебным порядком требовать возвращения им денег и книг, но этот вопрос мы уже рассматривали предварительно и оказалось, что это не страшно, тем более что документы у нас.

Настроение публики хорошее, за это говорит, с одной стороны, щедрость, но в то же время и твердость решений, с другой, то, что почти все решения приняты большинством 95 против одного или двух. Так или иначе, т. е. в том же помещении или другом у нас в скором времени будет новая большая русская библиотека и на этот раз уже общественная.

Жмем Вашу руку:

С. Подолинский[20]
В. Александрова
Л. Фигнер
В. Филиппова
Аптекман
С. Бардина
Каминская
В. Любатович

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 61-62об., 74—75 об. Автограф.

[19] Прізвище В. І. Ваховської дописано над закресленим прізвищем Є. Лощенової.

[20] Судячи з почерку, автором цього листа був Подолинський.

№ 49

6—8 лютого [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 6-го февраля

Начинаю это письмо до собрания, которое должно быть сегодня в 7 часов, потому что в это время накопилось много новых предметов обсуждения. Борьба находиться в полном разгаре, но никаких прямо насильственных действий с нашей стороны не совершено. Противники же поступили следующим образом: они закрыли библиотеку и воспретили вход «посторонним лицам», сами же начали ломать шкафы и вынимать книги. Узнавши это, комиссия, состоящая из Линева, Щербачева, Рихтера, Туманова, Чернышева, Кулябко-Корецкого, Филиппова, Гребицкой, Фамилиант и Васильева, пошла в Бремершлюссель[21]. Дверь была заперта, но когда постучались, то Росс отворил ее наполовину, и мы (я в качестве охотника также ходил с комиссией) увидали в библиотеке нескольких из членов их партии, а также и лиц посторонних, напр. Соколова. Росс, стоя на пороге, объявил, что в библиотеку нас не пустят, а так как мы не имели от собрания полномочия брать библиотеку силой, то и заявили ему, что пришли только с целью констатировать факт взлома шкафов. От этого они отказаться не могли, потому что было видно, что шкафы отперты и книги лежат на столах, а потому Росс и сознался, что действительно шкафы они взломали. Комиссия после этого конечно удалилась. Впрочем перед этим еще Элснитц сделал предложение сойтись для переговоров в каком-нибудь [.....][22], но при этом сказал, что вопросов о передаче книг и денег касаться они не желают, а так как это единственные вопросы, о которых собственно стоит говорить, то понятно, что из его предложения, а также из еще прежде сделанного нами сойтись в Palmhof'е[23], ничего не вышло. Чтобы быть огражденными от судебного преследования с их стороны, на которое они по совету Лавровой может быть еще решатся, мы ходили к Staatsanwalt'у[24] с целью справиться. Он

[21] Будинок у Цюріху, в якому жили прибічники М. Бакуніна.
[22] Слово прочитати не вдалося.
[23] Правдоподібно: готель або ресторан
[24] Державний захисник (*нім.*).

попросил у нас переводы наших главных документов и решений общих собраний и посоветовал во всяком случае не основывать новой библиотеки, а продолжать старую только на новых началах, а уставы объявить общим собранием недействительными. По всей вероятности дело кончится тем, что каждая сторона останется при своем, так как они нам книг, у них находящихся, не отдадут, мы же, с своей стороны, не отдадим им наших книг и денег (раз что они не дают книг). У нас находится теперь книг приблизительно на 3000 франков и денег более 2000, потому что по подписке собрано уже около 1200, при этом лучшие книги.

После собрания. До вчерашнего вечера поведение противной партии еще не определилось вполне, но уже ко времени собрания мы имели фактически доказательства того пути, по которому они намерены действовать. Путь этот, по моему мнению, чуть не самый скверный. Они игнорируют всю массу читающих, все собрания и направляют свои обвинения исключительно против личностей Смирнова и Идельсон.

Вчера после обеда они вывесили объявление, а позже прислали Идельсон извлечение из своего протокола, в котором объявляют их похитителями общественного имущества и постановляют: напечатать факт похищения с объявлением их фамилий в немецких, французских и русских газетах. Это объявление окончательно взорвало собрание и со всех сторон послышались предложения об исключении этих 19 человек из русского общества в Цюрихе, как клеветников, и с трудом только удалось обойти такую печальную постановку вопроса тем, что было предложено вовсе не баллотировать вопрос об исключении и это предложение было принято. Затем было предложено в свою очередь напечатать протест, в котором было бы выяснено, что обвинение против Смирнова и Идельсон есть клевета. Предложение принято единогласно и под протестом подписались 96 человек. Но редакция "Neuer Züricher Zeitung"[25] в виде статьи его не приняла, а в виде объявления мы помещать не захотели. Вероятно то же случилось и с ними, потому что пока их обвинений еще не появилось в печати. Затем положение осталось то же, но число книг в нашу библиотеку сильно прибывает, а денег собрано уже 1400 ф[ранков].

---

[25] *Нова цюріська газета*, виходила німецькою мовою з 1826 р. у 50—60-х роках XIX ст. стояла на пробонапартистській позиції.

Еще третьего дня многим из нас прислана литографированная статья, автором которой мы считаем Святловского. Я прилагаю ее Вам при письме, чтобы Вы могли сами увидеть, что это за прелесть.

Этим кончаю библиотечную историю, которая мне страшно надоела. Прибавлю еще только имена избранных на прошлом собрании должностных лиц. Библиотекарь Александрова. Секретарь Идельсон. Комиссия: Смирнов, Васильев, Лазебникова, Аптекман и Рихтер.

Относительно Конча было бы хорошо, если бы он дал адрес Светозара Марковича, а также если бы он сам написал в Сербию письма для получения корреспондентов и сотрудников. Для этого конечно было бы хорошо, чтобы он мог также послать экземпляр программы. Если он не возьмется переписать, то можно будет сделать это для него здесь, но я думаю что это можно сделать и в Париже. Кроме того спросите его, не знает ли он Мато Станисавкевича в Вене.

Что касается Вахр[...][26], то в сущности было бы желательно, чтобы он тоже написал своим знакомым в Австрию, хотя вероятно он мало знаком с славянами, а от венгров совершенно прямой пользы ожидать *трудно*.

Вот заглавия тех книг, которые Вы спрашивали:

(1) *Erhard*, «Geschichte des Wiederaufblühens wissenschaftlicher Bildung[27].

(2) *Heeren*, «Geschichte des Studium der classischen Literatur seit dem Wiederaufblühen der Wissenschaften»[28].

(3) *Voigt*, «Die Wiederbelelung des classischen Altertums»[29]

Прилагаю еще одно письмо, полученное на Ваше имя.

Жму Вам руку.

[*Дописано Подолинським:*]

Окончено 8-го февр[аля].

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 62а—66 об. Автограф.

---

[26] Слово, початок якого подібний до «Бахр...», не вдалося прочитати. Дослідник російських народників Б. Сапір його прочитав як «Варф...

[27] *Erhard H. A.* Geschichte des Wiederaufblübens wissenschaftlicher Bildung vornehmlich in Deutschland bis zum Unfange der Reformation. (Bände 1–3). – Magdeburg: Preussische Buchhandlung, 1827–1832.

[28] *Heeren A. H.* Geschichte der Studium der classischen Litteratur seit dem Wiederaufbleben der Wissenshaften. (Bände 1–2). – Gottingen: Johan Georg Rosebuch, 1797–1801.

[29] *Voigt G.* Die Wiederbelelung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus. – Berlin: Druck and Verlag von Georg Reimer, 1859.

№ 50

11 лютого [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 11 февра[ля]

Только что получил Ваше письмо и спешу отвечать Вам тем скорее, что вижу, что Вы очень расстроены и притом гораздо больше, чем стоит. Не хочу даже начинать с библиотечного дела, потому что не придаю ему первостепенной важности.

Линев дня четыре тому назад уехал в Женеву и должен возвратиться сегодня вечером. Перед его отъездом я два раза ходил с ним к Грейлиху и теперь дело относительно человека для типографии по-видимому уже улажено. Гр[ейлих] познакомил нас с одним механиком по фамилии Huber, который член механической производительной ассоциации и Международного Общества. Он согласился принять типографию на свое имя, причем он обязан выдать нам закладную на равную сумму, мы же заключаем с ним условие о найме у него типографии. Такие условия необходимы для взаимного ограждения в случае банкротства которой-нибудь из [сторон]. Литературная работа, несмотря на волнения, также подвигается, особенно для обзора юными сотрудницами сделано уже довольно много[30]

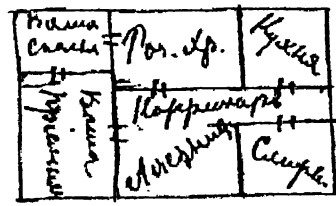
Что касается книг, то пока необходимы только сочинения Прудона, кроме последних, но было бы весьма хорошо, если бы Вы условились с кем-нибудь из людей, живущих в Париже, чтобы он периодически присылал Вам каталоги лучших антикваристов и исполнял данные ему из Цюриха поручения. Для этого годится всякий, напр., Mr. Jean.

Сообразно Вашей телеграмме квартира сегодня уже нанята. Конечно только крайность могла заставить ее взять, но иные положительно были невозможные. Квартира состоит из 4-х комнат и кухни и стоит, с мебелью, 95 фр. в месяц; кроме того, хозяйка даст часть посуды, постельного белья и потому побочные расходы будут не велики. Соседство Пружанской конечно не особенно приятно, но особенного вреда

[30] Ідеться про цюріхських російських студенток (сестер В. і Л. Фігнер, О. й В. Любатович, С. Бардіну та ін.), які допомагали редакції журналу *Вперед!*.

предвидеть от нее нельзя, так как, по моему мнению, она вовсе не такое ужасное животное, как ее расписали, в сущности, за единичный факт.

Расположение комнат и предполагаемое расположение следующее:

Для редакции особой комнаты нет, разве только что Смирнов поселился бы в кухне, которая большая и светлая, но в сумме может быть, что особая комната не представляет необходимости и может быть для сотрудников даже безопаснее, чтобы ее не было, так как в доме живет много русских (наверху Щукины) и потому было бы слишком заметно.

Адрес Brismée: Rue de l'Epargne 5.

Адрес Александрова: Rue Virsanex 5 pension Fereol.

Посылаю Вам конспекты лекций, которые Чернышев уже давно мне отдал, но я забыл послать их при прошедшем письме.

Вчера вечером приехал Линев, но о том, что он сообщил, пока не пишу ничего, во-первых, потому, что он сам писал Вам два раза, а во-вторых, потому что мы вчера еще не успели поговорить как следует.

Относительно хозяйственных принадлежностей для квартиры Вы не заботьтесь, потому что то немногое, что нужно при теперешних условиях, легко будет достать здесь.

Тепер перехожу к библиотечной истории. Прежде всего ни с той, ни с другой стороны скандала не сделано, за исключением разве того, что россиды вывесили в университете объявление, в котором Ид[ельсон] и См[ирнов] обвинялись в похищении общественной собственности. К суду мы никогда не думали обращаться, у Staatsanwalt'a, который большой приятель Грейлиха и сам вроде социалист, мы справлялись только в виде их угрозы прибегнуть к суду. Притом наш также не напечатан, хотя правда, что собрание единогласно решило его напечатать, но это было сделано ввиду низкого образа действий противников, которые вместо того, чтобы обвинять все

общество, накинулись на два лица и поставили весь вопрос на экономическую почву. Затем, что касается денег Идельсон, то она не имела права прямо отдать [их]. [.....][31]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 67—68 об. Автограф.

№ 51

19 лютого, [ранок], [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 19 февр[аля]

Вы вероятно сердитесь, что я так долго не пишу Вам, но это произошло, во-первых, оттого, что я знал, что вы имеете известия от Идельсон, а во-вторых, потому, что особенного ничего и не было писать. Из писем Линева Вы вероятно знаете как стоит дело о типографии; я с своей стороны замечу только, или, лучше сказать, повторю то, что я всегда говорил, т. е. что мы с нашими расчетами о времени начала издания ошиблись месяца на два по крайней мере. На днях Гинсбург прислал еще вексель на 1705 ф[ранков]. Итак теперь у нас уже налицо более 5000 фр., но, по-видимому, это не может особенно ускорить дела. Кроме присылки денег по журнальному делу есть еще и следующие новости. Смирнов говорил с Соловьевым и тот обещал деньги, а также поставлять корреспонденции, что будет очень интересно, потому что он живет во Владимирской губернии в одном из центральных мест русской фабричной жизни. Кроме того, он обещает также доставить других корреспондентов, напр., съездить для этого в Калужскую губернию. Третьего дня я получил письмо от Драгоманова из Флоренции, в котором он пишет, что Бучинский очень заинтересовал его, но не мог удовлетворить и что поэтому он просит прислать ему программу, что конечно в самом скором времени будет исполнено[32] Кроме того я получил письмо от Гинсбурга, в котором говорится, что с Чайк[овским] он теперь в довольно хороших отношениях.

---

[31] Бракує кінця листа.

[32] С. Подолинський надіслав М. Драгоманову програму журналу *Вперед!*, до якої наприкінці лютого 1873 р. одержав зауваження і поправки (див. л. 53).

Путей у него пока нет, но он обещает устроить их во всякое время. Обещает также помочь деньгами. Вообще пишет, что теперь дела у него идут несколько лучше.

Несмотря на все, у меня однако все сильнее делается желание съездить в Россию. Как бы то ни было, а мы до сих пор еще не имеем ни одной строчки из России, рапространение вовсе не организовано и между немногими хорошими известиями встречается также много скептических писем. Вообще теперь медлить нам дольше нельзя и было бы очень хорошо, если бы Вы по возможности поспешили Вашим возвращением в Цюрих.

Относительно книг из Парижа, это очень важно, чтобы был постоянный корреспондент для их выписки, что же касается обоих сочинений Testut[33], то, пожалуйста, привезите или пришлите их сами.

К несчастью библиотечные дела у нас все-таки продолжают отнимать довольно много времени; правда борьба с россидами окончена и с их стороны теперь не предвидится непосредственных нападок, даже на почте мы победили, так что получаем газеты, несмотря на то, что россиды дали адрес Лощеновой, но даже и с ее именем приносят к нам. Но теперь постигла нас другая беда, именно составление устава[34], конечно тут не обошлось без некоторой борьбы между своими, потому что господа вроде Щербачева и Филиппова выказались в их настоящем свете. Завтра, впрочем, надеюсь дело с уставом будет покончено.

Жму Вашу руку и с нетерпением жду скорого свидания,

П[одолинский]

ГАРФ. ф. 1762, оп. 4. д. 360, лл. 70—71 об. Автограф.

---

[33] Можливо: *Testut O.* L'Action internationale des travailleurs. – Lyon: Imprimerie d'Aimé Vingtrinier, 1870; та *Testut O.* L'Internationalisme et le jacobinisme au ban de l'Europe. (2 vols). – Paris: E. Lachaud, 1872–73.

[34] Статут бібліотеки.

№ 52

19 лютого [1873 р.]

До П. Л. Лаврова в Париж

Цюрих, 19 ф[е]в[раля]

В посланном сегодня утром письме я забыл сообщить Вам одну из главных вещей, именно адрес новой квартиры. Он следующий: Feeuntern, Forsthaus 5.

Сегодня, наконец, достали для Чернышева билет в музей, по которому он и начнет теперь ходить.

Только что я читал Ваше письмо к Роз[алии] Хр[истофоровне]. В сущности мне мало что есть прибавить к тому, что я писал утром, скажу только, что если бы Вы были здесь, то увидали бы, что иначе, как все сделано, трудно было сделать.

Россиды открыли сегодня библиотеку и объявили даже, что будут выдавать книги. Мы также открыли и выдаем книги. Курьезно теперь положение цюрихской почты, которая, получая заявления с двух сторон, не знает куда посылать газеты и журналы. По-видимому, несмотря на большое преимущество наших противников, именно что в их руках квартира, написанная на адресах, почта, по-видимому, склоняется на нашу сторону, потому что, за немногими исключениями, получаем периодические издания мы.

Мне кажется Вы напрасно думаете, что Вам не следует приезжать к первому марта, по-моему чем скорее Вы приедете, тем лучше: мы все ожидаем Вас с нетерпением.

Жму Вашу руку.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 69—69об. Автограф.

№ 53

1 березня 1873 р.

До М. Й. Бучинського у Відень

Цюрих, 1-го марта[35]

Мне очень жаль, что я не получил ответа на мое письмо к Вам, потому что теперь я не знаю, где Вы находитесь; надеюсь, впрочем, что письмо мое застанет Вас еще в Вене.

---

[35] На берегах — помітка Бучинського: «Одержав 7 марта 1873»

На днях я получил одно за другим два письма от Драг[оманова] из Флоренции[36] В первом он просил меня прислать программу «Вперед!» и между прочим изъявлял удовольствие о том, что Галичане думают участвовать в издании. Во втором он прислал несколько поправок к программе, с которыми по всей вероятности Лавров и все мы очень охотно согласимся. Дело идет о более ясной постановке малорусской народности и Лавров конечно признает в этом отношении заявления Др[агоманова] основательными[37] Кроме того Др[агоманов] пишет, что думает на время приехать в Цюрих[38]

Теперь обращусь к Вам с просьбой не можете ли помочь нам в следующем практическом отношении. Нам очень трудно достать здесь нужное нам количество русских шрифтов потому, что существующие в Швейцарии русские типографии или очень бедны или же не продают шрифтов, а также не принимают печатать; поэтому нам желательно завести свою типографию. Мы обращались с заказами в лучшие словолитни Франкфурта и Лейпцига[39], но там заказы могут быть исполнены не раньше нескольких месяцев, а нам так долго ждать нельзя. Поэтому, если это Вас не очень затрудняет, то я попросил бы Вас узнать в возможно скором времени, нельзя ли достать готовых русских шрифтов во Львове или в каком-либо другом месте Галичины или Сербии. Я попросил бы Вас справиться также, сколько можно достать шрифтов и какие, а также вытребовать образцов, которые могут быть пересланы прямо на данный мною Вам адрес Валериана Смирнова[40]

[36] Див. л. 51.

[37] Ці поправки Драгоманов пропонував до третьої редакції програми, яка мало чим відрізнялася від попередніх щодо українського питання в Російській імперії. Драгоманов не міг погодитися з твердженням Лаврова, що «вопрос национальный [...] должен совершенно исчезнуть пред важными задачами социальной борьбы» (*Сапир Б. Г Вперед!* (див. прим. 50). — Т II. — С 160). Лавров відкидав думку про автономію України і визнавав право на окрему українську соціялістичну партію лише в Галичині, а не в підросійській Україні. Запропоновані Драгомановим поправки, з якими, вочевидь, Подолинський погоджувався, Лавров відкинув.

[38] Улітку 1873 р. по дорозі в Україну М. Драгоманов зупинився в Цюріху, де прожив півтора місяця. Тут він часто зустрічався з українцями і вів з ними жваві розмови. З Цюріха Драгоманов виїхав до Відня разом з Подолинським, який віз журнал *Вперед!*. (див. л. 55).

[39] Див. л. 40.

[40] Див. л. 46.

Прибавлю еще несколько слов о деле в котором Вы можете нам сильно помочь. У нас в Цюрихе есть Общественная библиотека, но, к сожалению, пока она очень бедна малорусской литературой. Было бы очень хорошо, если бы Вы могли нам доставить каталоги всего, что издавалось и издается в Галичине, а также указали, какие вещи Вы нам особенно советуете приобрести. Напишите, где всего лучше достать полное собрание сочинений Шевченко. Позвольте Вам также напомнить о Вашем обещании похлопотать о высылке нам «Правды»[41] Если бы Вы, может быть, со временем пожелали бы заняться в Вене устройством общественной Славянской библиотеки, что было бы в высшей степени хорошо, то наша Цюрихская библиотека готова будет с радостью служить Вам чем может.

Жму Вашу руку и жду ответа. С. Подол[инский]

Письмо это пересылаю не по почте, а через одну знакомую мне госпожу[42], которая желает служить теперь в Вене. Госпожа она хорошая, но о журнале пока не знает.

ЛНБ НАН України. Від. рук., ф. Бучинського, 121/п.4, арк., 4—5 зв. Автограф.

№ 54

5 березня [1873 р.]

До М. Й. Бучинського у Відень

Цюрих, 5-го марта

Письмо Ваше получил и очень благодарен за сообщенные Вами сведения. Отвечу я Вам на него подробно через несколько дней, теперь же отчасти очень некогда, отчасти же не успел еще обдумать некоторые вещи, которые нужно написать. Прилагаю при этом письме адрес, кот[о]р[ый] Русское общество в Цюрихе посылает Товариществу Сич по случаю празднования дня кончины Шевченка[43] Прошу Вас очень прочитать этот адрес

[41] *Правда* — український літературно-науковий і політичний журнал. Виходив у Львові в 1867—1898 рр. (з перервами). Орган галицьких народовців. *Правду* фінансово підтримувала полтавська громада.

[42] Прізвище встановити не вдалося.

на собрании Сичи. Число подписей конечно было бы больше, если бы раньше взялись за дело, потому что находящиеся теперь подписи собраны всего в течение двух дней.

Жму Вашу руку.

Ваш С.Подол[инский]

Мы все очень извиняемся, что посылаем такой грязный лист, но дело в том, что подписи собирались главным образом в общественной кухмистерской.

ЛНБ НАН України Від. рук., ф. Бучинського, 121/п.4, арк. 6—6 зв. Автограф.

№ 55

9 травня 1873 р.

До М. Й. Бучинського у Відень

Цюрих, 9-го мая[44]

Податель этой записки Александр Кадьян — человек, на которого можете вполне полагаться. Прошу Вас способствовать ему в делах, с которыми он может к Вам обратиться.

Ваш С.Подолинский[45]

ЛНБ НАН України. Від.рук., ф. Бучинського, 121/п.4, арк. 7 Автограф.

---

[43] Товариство «Січ» — академічне товариство українських студентів, засноване у Відні 1868 р. Членами товариства тоді були М. Бучинський, О. Терлецький, В. Навроцький та ін. Окрім послання, 85 студентів підписали ще й телеграму, вислану до «Січі» в день роковин. Правда, 1873. — 16 (28) серп.

[44] На берегах — помітка Бучинського: «Одержав 14 мая 1873».

[45] Дописав А. Лобов:

Присоединяюсь к сказанному Подолинским, прибавлю несколько слов лично о себе: я остаюсь в Цюрихе, летом почти наверно увижусь с Вами; нужно будет нам с Вами списаться; хотелось бы принять участие в Вашем путешествии в горы с компанией, об котором мы говорили еще в Вене; хотелось бы познакомиться при этом случае. Парижские деньги «poste restante» я не получил, но думаю, что они из Вены были посланы в Петербург, а из Петербурга в Париж на мой адрес; хоть до сих пор еще не получил из Петербурга разъяснения, те ли это деньги или нет. Посланные же Вами 100 руб. в Цюрих получил. Кланяйтесь Чудновскому и пр. хорошим знакомым.

Жму Вашу руку. А. Лобов

Wien. Landstrasse. Gärtnergasse No 19 Thür 28. Buczynskij.

№ 56

27 травня 1873 р.

До М. Й. Бучинського у Відень

[Цюріх], 27 мая[46]

Очень прошу Вас бросить прилагаемое письмо на почту, хотя Вы пишете, что в Вене вскрывают письма, но я все же думаю, что лучше писать оттуда, чем из Цюриха. Кроме того, в том письме ничего ужасного нет: а через какой-либо другой город посылать было бы долго. Не пишу Вам теперь ничего потому, что очень некогда, но на днях пишу Вам подробно по поводу Ваших писем ко мне и к Лобову и по поводу приезда Мих[айла] Петр[овича][47]

Крепко жму Вашу руку.

Ваш [С.]Под[олинский]

Публікація: Студинський, Галичина і Україна. *С. 219.*

№ 57

10 вересня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх[48]

Вена, 10 сентября

Как видите, я до сих пор еще сижу здесь, завтра, впрочем, уезжаю. Здесь я встретился, между прочим, с Варзаром, который дней через 10-14 будет в Цюрихе и которого я Вам рекомендую как очень порядочного человека.

Кроме того, я вижусь тут с нашими якобинками, т. е. Раш[евской], Конст[антинович] и т. п. Константинович очень просит, чтобы напомнить Фронштейн, чтобы та прислала ей университетские документы. Адре[с ее] следующий: IX Bezirk, L[.....][49]: Strasse N. 10 Thür 4.

---

[46] На берегах — помітка Бучинського: «Одержав 29 мая 1873».

[47] Ідеться про можливий приїзд Драгоманова до Цюріха.

[48] Цей документ у фонді 1737 поданий як лист «невстановленої особи» Сапір уважає адресатом цього листа В. Смірнова.

[49] Пошкоджений оригінал; назву вулиці прочитати не вдалося.

Познакомился я также с Гере и с Шеем[50], но проку от этого особенного не будет, потому что насчет таких дел, как мне нужно, они еще очень глупы. Шее вообще мне показался довольно легкомысленным и очень самолюбивым человеком. На русских барышень он, кажется, тратит времени гораздо больше, чем бы следовало серьезному рабочему деятелю. Рашевская играет роль деятельницы и даже ездила с разными целями во Львов, но сомневаюсь, чтобы удачно.

К сожалению, мне не удалось застать здесь никого из знакомых галичан, а потому я пока никакого адреса на Вену прислать не могу. Во Львове мне придется пробыть дней несколько и потому можете еще писать туда и переслать письма, если есть, все poste restante. Лобов сообщил мне, что к Вам приехал какой-то господин[51], с которым Вы на ты и который не имел франковых денег; не из Москвы ли кто нибудь?

Кроме того, я слыхал еще, что в Цюрих должен явиться какой-то господин, который называется Деникер, кажется, порядочный.

Постарайтесь поскорее выпроводить холуя[52], так чтобы он меня застал во Львове. Дайте ему побольше вещей и соответствующее количество денег. Это очень важно и я об этом пишу ему отдельно. Пишите, что у Вас делается хорошего.

Ваш С.П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 145, лл. 5—6 об. Автограф.

№ 58

10 вересня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх[53]

Вена, 10 сентября

На случай, что в Цюрихе уже нет Гинз[бурга] даю это письмо Варзару, которому можете вполне доверять и которому постарайтесь содействовать по тем делам, о которых он бу-

[50] Подолинський хотів використати їхні адреси для надсилання журналу *Вперед!* (див. л.59).

[51] Можливо, Д. К. Літкін.

[52] Л. С. Гінзбург

[53] Див. прим. 45.

дет говорить с Вами. Он едет в Париж, но для некоторых работ ему нужны будут книги из цюрихской библиотеки, устройте так, чтобы он мог получить все, что ему будет нужно.

Ваш С.П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 145, л. 7. Автограф.

№ 59

13 вересня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх[54]

Львов, 13 сентября утром.

Вчера вечером я приехал во Львов и пока еще никого не видал, следовательно о Львове ничего еще сообщить не могу; зато вот, в коротких словах, что я успел сделать в Вене. Разговоры с немцами привели меня к тому заключению, что от них, собственно, многого ждать нечего, потому что они не имеют в таких делах надлежащей практики, во всяком же случае они могут быть полезны в том отношении, что на их адреса, именно на имя Гере, можно посылать вещи в Вену. Конечно, немцы в дружбе с Рашевской, а следовательно с Петр[овым-Зданович, Г. Ф.] и прочими радикалами, от которых приятно было бы эмансипироваться возможно больше. Это всего удобнее сделать, посылая вещи по следующему адресу: Wien, in die Universitätsbibliothek, H[er]m Ostap Terletzky[55] Но в настоящую минуту Терлецкого еще в Вене нет, так что для того, чтобы посылать таким образом, нужны еще две вещи: 1. Возвращение Терлецкого и 2. Нужно, чтобы с ним кто-нибудь увиделся. Если он, как его ожидают, возвратится не позже трех или четырех дней, то с ним переговорит Др[агоманов]. Во всяком же случае нужно, чтобы к нему зашел Кул[ябко]-Кор[ецкий], что будет удобнее, чем если пойдет Г[инзбург]. Что же касается этого последнего, то я ему написал, чтобы он выезжал поскорее и ехал до Львова, потому что мне желательно бы иметь скорее побольше вещей, потому что теперь чем их будет больше тем лучше. Я написал ему, чтобы он телеграфи-

[54] Див. прим. 48.

[55] Відень, в Університетську бібліотеку, п. Остапові Терлецькому *(нім.)*

ровал мне во Львов poste restante , как он думает поступить и теперь я буду ждать здесь его телеграммы. Все это я делаю с двумя целями: 1. ускорить по возможности все дело, а не только часть его и 2. эмансипироваться от радик[алов]. В последнем отношении тоже уже кое-что сделано. Как я узнал в Вене, Петр[ов] очень долго, не менее месяца, вероятно, сидел в Галичине, ездил в разные места и, наконец, при помощи Раш[евской] устроил то, что ему было нужно. Устроил не особенно блистательно, но все же устроил и уже давно, а вам не сообщил, следовательно поступил по своим обыкновенным конспираторским приемам. Он заводил сношения также и с галичанами, но тут, кажется, не вполне удачно, что же касается устроенного им дела, то оно практиковалось уже и удачно, хотя в небольшом размере и за довольно дорогую цену. Все это я узнал от Р[ашевской], которая даже сообщила мне адрес и дала письмо, чем я надеюсь завершился акт эмансипации. Адрес я сейчас же сообщаю Вам, чтобы он как-нибудь не погиб при превратностях судьбы, которые могут меня постигнуть. Он следующий: Podwolocziska, Herrn Bahnbeamter Nicolaus Kadajski[56]

Подобный благородный поступок Р[ашевская] совершила, я думаю, по собственной инициативе, и я боюсь даже, что она получит за это нагоняй от рад[икалов], в планы которых вероятно входит держать нас в неведении и таким образом отчасти в руках. Что же касается Р[ашевской], то она была очень удивлена тому, что я или совсем молчал по этим вопросам или же ограничивался теоретическими рассуждениями с немцами, и, наконец, она сама вероятно почувствовала угрызения совести и сообщила все вышесказанное. Кроме того, она сказала мне, что Петр[ов] уже дней десять в России и что он уже довольно давно прислал ей адрес из Кенигсберга. На мою просьбу дать мне и этот адрес она сказала, что не может, потому что считает этот адрес еще неудовлетворительным. Я заподозрил конспирацию, но Варзар сказал, что думает, что действительно у них еще там толком не устроено и что хотя он не считает себя вправе рассказывать подробности, но что вообще он может сказать, что в ведении этого рода дел

[56] Підволочиськ, урядовцеві залізничної станції п. Миколаєві Кадайському *(нім.)*.

рад[икалы] обнаруживают большую глупость. В[арзар] будет скоро в Цюрихе и с ним я рекомендую сойтись поближе. Человек он хороший и способный и может быть важен и сам по себе и как член кружка[57], который, хотя отчасти и находится в связи с рад[икалами], но стремится стать от них вполне самостоятельно, потому что во многих отношениях ими недоволен.

Повторяю опять, что для сношений с галичанами в Вене, а также с немцами и, если придется, с Р[ашевской], конечно, не говоря ей ни слова о всем вышенаписанном, удобнее будет К[улябко]-К[орецкий], во-первых, потому что к тому времени, когда он поедет, Терл[ецкий] наверное будет в Вене, а во-вторых, потому что галичане удобнее могут говорить с малороссом, чем з жидом[58]

Я сегодня уже заходил на poste restante, но ничего для себя не нашел. Неужели никто ничего не писал, это нехорошо.

Крепко жму Вашу руку. С.П[одолинский]

P. S. Бремершлюссельцы[59] по-видимому еще ничего не посылали в Вену, хотя должны, по словам Р[ашевской]. Впрочем, она говорит, что у них есть другие средства.

Итак вот одна половина дела, т. е. с рад[икалами]. Теперь же я сейчас отправляюсь к галичанам.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 145, лл. 8—11 об. Автограф.

№ 60

16 вересня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх[60]

Львов, 16 сентября

Вчера вечером я возвратился с поездки, которая продолжалась около полутора суток и которую я предпринял с целью окончательного устройства моих дел. Теперь они уже устроены удовлетворительным образом. Собственно говоря, я мог бы уже не возвращаться сюда и ехать дальше в свое отечество,

---

[57] В. Є. Варзар був активним членом петербурзького гуртка лавровців.

[58] Л. С. Ґінзбурґ

[59] Бакуністи, прибічники М. П. Сажина-Росса.

[60] Див. прим. 48.

которым вчера я любовался на расстоянии 300 шагов, но я счел нужным сделать еще некоторые усовершенствования и расширения в моих делах и для этого приехал еще раз сюда. Кроме того, я надеялся застать тут известия от Вас или от холуя, но к сожалению ничего не застал. Если только, как я в том почти уверен, здесь письма доходят верно, то подобное молчание с Вашей стороны, особенно же со стороны холуя, очень нехорошо, тем более, что я ему написал, чтобы он телеграфировал и что я буду ждать его телеграммы. Теперь я возвратился сюда, между прочим, со специальной целью устроить дела для него, потому что там, где я устроил свои, сделать это уже неудобно, так как там люди завалены уже поручениями от рад[икалов] и брать на себя особенно много новых поручений уже не желают и не могут. Для устройства же того, что я теперь желаю сделать, мне нужно бы предпринять поездку с одним господином в другое место, где подают очень хорошие надежды, но ехать, не имея от Вас никаких определенных сведений насчет времени и места, не совсем удобно, ждать же бесконечное и неопределенное время мне тоже невозможно, потому я решил или все-таки предпринять завтра эту поездку, или же, если завтра тому господину по делам службы (потому что он австрийский солдат) будет нельзя, то сделать такое распоряжение, чтобы поездку мог сделать сам холуй, если он сюда приедет, или маленький К[улябко-Корецкий], который, наверное, здесь будет. Чтобы это им сделать, будет всего лучше обратиться или к тому же Сушкевичу (улица Оссолинских 12) или же к библиотекарю «Просвіти» (на углу улиц Оссолинских и Коперника) Шухевичу. Я и тому и другому постараюсь оставить рекомендации холуя и маленького К[улябко]-К[орецкого]. Кроме того, в настоящее время в Вене уже находится Остап Терлецкий и поэтому, кто будет в Вене может обратиться и к нему, но сомневаюсь, чтобы он был настолько близко знаком с делами, как здешние люди. Вообще же свидание маленького К[улябко] с Шух[евичем] есть вещь окончательно необходимая, потому что это именно есть тот путь, на котором мы можем устроить наши дела вполне самостоятельно. Подробности моих соображений и то, как я намерен распорядиться в России, я передам Ш[ухевичу] для того, чтобы К[улябко Корецкий] мог с этим сообразоваться. Все это, конечно, на тот случай, если мне самому уже не удастся окончательно устроить дело.

Теперь скажу еще, что мое настоящее поле действий не лишено известных приятностей, особенно для меня, который не прочь от всякого рода авантюр. Самое комичное то, с какими людьми приходится иметь дело. Не говоря уже о жидах, солдатах, всякого рода чиновниках, что все еще довольно естественно, вам нередко предлагают обратиться и к попам, и не думайте, что все это из-за денег; напротив, за исключением жидов, все и даже попы берутся за эти дела, как тут говорят, из патриотизма, и считают вас некоторым образом своим человеком. Нравы тут еще так просты, что стоит уметь говорить немного по-малорусски, ругать немцев и москвофильство и можно быть уверенным в успехе в Галичине. С другой стороны, однако, эта простота доводит галичан и до того, что они, не умея вовсе различить людей, болтают всякий вздор, где и при ком угодно, прибавляя при этом самым наивным образом «се чоловік наш». Тем не менее, я никак не мог примириться с тем, чтобы считать попов своими людьми и не отправился ни к одному из них, главным образом, впрочем, потому, что не было крайней надобности. В сумме я, как видите, здрав, невредим и весел, иногда только, в особенности в вагонах третьего класса, страдаю немного от скуки и от оскорблений, наносимых жидами моему обонянию. Зато, когда я бываю настроен воинственно, то занимаюсь истреблением жидов не только на словах, но и на деле[61], когда они, по свойственному им нахальству, начинают сидеть или становиться слишком близко к моей особе. В таких случаях я им приказываю удалиться и они обыкновенно слушаются, если же нет, то я предпринимаю такие действия, что они, приняв меланхолически-обиженный вид, удаляются, стараясь, конечно, дать понять при этом, что они делают это не из трусости, а по нравственному превосходству, которое за минуту перед этим не мешало им подвергать вас опасности задохнуться, как от тяжести навалившегося на вас жидовского тряпья и мяса, так особенно от сопровождающего их злово-

[61] Це речення, написане в бравурному стилі, не можна сприймати дослівно. Ставлення Подолинського до національних проблем було зумовлене, з одного боку, бажанням молодого соціяліста розглядати міжетнічні відносини в площині соціоекономічних конфліктів, а з другого боку, воно віддзеркалювало упередження аристократичного середовища, з якого Подолинський вийшов.

ния. Здешние жиды чувствуют себя во многих отношениях окончательно господами страны и потому особенно нахальны; одним словом, вывод мой тот, что если эта раса в течение немногих последующих десятилетий не поддастся окончательной переделке, то истребление ее станет насущным вопросом, потому что при том виде жидовской эксплуатации, которая существует теперь, осуществление какого-либо прогресса невозможно. К сожалению, я должен сказать почти то же и о поляках, т. е. о высшем и о среднем сословии, из которых последнее принимает такой жидовский характер, что их трудно бывает отличить от настоящих полуцивилизованных жидов. Крестьяне собственно польского племени (мазуры) неприятно поражают своим лакейски-приниженным отношением ко всему, что похоже на пана, и своим стремлением при первой же возможности самим превратиться в каких-нибудь маленьких панков. Это все конечно только общие выводы из полученных мною впечатлений, которые, как видите, были такого рода, что не повели к изменению моих прежних воззрений на народы польский и жидовский. К сожалению, я не умею говорить по-польски, хотя и понимаю, и это мне во многих отношениях мешает, так напр., меня сейчас же признают за москаля, который не хочет говорить по-польски, по их мнению, из московского патриотизма, потому, что с польской точки зрения быть в Галичине и не уметь говорить по-польски — есть вещь невозможная. Вообще для того, чтобы в Галичине не возбуждать никаких подозрений, следует уметь говорить по-польски, и я намерен когда-нибудь этому выучиться.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 145, лл. 12—15 об. Автограф.

№ 61

[Вересень 1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Постарайтесь настоять на том, чтобы холуй имел сколько-нибудь благообразный вид, это очень может пригодиться.

Если имеете уже сведения из Женевы, то сообщите их мне сейчас же по адресу, присланному П[етром] Л[авровичем]. Мне очень интересно знать, что там делается.

20 числа или немного позже Филиппов должен дать Вам 300 фр., которые передайте П[етру] Л[авровичу]; равно напомните холую и Р[озалии] Х[ристофоровне], что в течение сентября и наипозже октября ему должны быть отданы остальные четыреста.

Попросите Лазеб[никову], чтобы она отправила письма, если есть для меня по тому же адресу. Если же будут еще получаться, то пусть те уж оставит у себя или передаст Вам.

Я очень доволен, что Л[инев] поехал в Линдау. Мы с ним уже не ругались и вообще расстались в дружбе.

Теперь у меня самые обширные планы, но об них лучше говорить после выполнения или вовсе не говорить.

Жму Вашу руку, будьте здоровы и не сметь кровоточить[62].

Ваш С.Под[олинский]

Валер[иану] Николаевичу.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 52—52 об. Автограф.

№ 62

21 жовтня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Одесса, 9/21 октября

Вчера утром я приехал сюда и теперь пользуюсь возможностью писать Вам. До сих пор это было очень трудно, потому что в Киеве я пробыл всего дня[63] и тогда еще писать было нечего, а затем, во время моего четырехнедельного пребывания в деревне[64], совсем нельзя было писать. К сожалению, я и до сих пор не могу сообщить, дошли ли книги[65] благополучно по назначению: в Одессе их, по крайней мере до сих пор, еще нет, хотя уже несколько времени тому назад были посланы адреса и приняты меры для получения и

[62] Див. л. 44.

[63] Так у тексті.

[64] Подолинський жив у маєтку батьків у с. Ярославці Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Шполянський район, Черкаської області).

[65] Подолинський організував перевезення журналу *Вперед!* через Галичину і Румунію (див. л. 55).

распространения книг. Из Киева сведения также неопределенные, что впрочем говорит скорее в пользу успеха, потому что, в противном случае, были бы определенные сведения отрицательного характера. Киевляне приняли сейчас же энергичные меры и уже при мне один из них отправился за получением книг.

Несколько книжек впрочем уже наверное попали и были читаны в К[иеве] и О[дессе] и потому уже можно говорить отчасти о впечатлении, произведенном книгой[66] Впечатление это положительно хорошее. Я слыхал уже в К[иеве] и О[дессе] отзывы от человек 10-15 и между ними не только ни одного дурного, но даже ни одного равнодушного. Особенным успехом пользуются «Знание и революция» и «Летопись рабочего движения»[67] Большой успех первой статьи доказывает, что русская молодежь в России вовсе не так заражена ненавистью к науке, как можно было подумать по некоторым цюрихским представителям[68] Замечательно, что успех книги вовсе не ограничивается узкою сферою людей, близко подходящих по взглядам к редакции. Не говоря уже о различных оттенках радикалов, которые в этом случае почти единодушны, мне случилось слышать также и отзывы некоторых украинофилов. Они также относятся очень сочувственно, хотя, конечно, делают некоторые замечания, впрочем, более практического характера, так, напр., я слыхал от одного, что напрасно расхвалили штундистов[69], так как это подвергнет их преследованию правительства. Мне кажется, что это пустяки, потому что штундизм, как довольно крупный факт южнорусской народной жизни, замалчивать совершенно не приходится. Мне было замечено также, что напрасно упомянуто о генерале Драгомирове, потому что он человек довольно порядочный, и что ему за это может достаться. Мне это кажется также неосновательным, потому что, сколько помню, никакой особенной похвалы Драгомирову оказано не было.

[66] Журнал «Вперед!»

[67] Статтю «Знання і революція» написав Лавров, а розділ «Літопис робітничого руху» вів Смірнов.

[68] Подолинський має на увазі російських емігрантів-бакунінців.

[69] Ідеться про статтю Лаврова «Что делается на Родине? (IV Иноверцы и православное духовенство)» (*Вперед!* — Т I. — Отдел. 2. — Стр. 14—27), де розповідається про штундистів і різні релігійні групи в Україні.

Успех[70] книги тем более говорит за нее, что в ее пользу решительно никаких реклам не было, между тем как напротив бремершлюссельцы[71] делают все, что могут, чтобы пакостить. В течение последнего времени они были в Одессе троекратно в лице Лермонтова, Ходка и Мокриевича. Последний и теперь еще кажется здесь. Все эти господа рассказывают про Вас и всех остальных всевозможные пакости, чем впрочем и ограничивается, по-видимому, их деятельность. Книг их издания в Одессе нет, кроме довольно нелепой брошюры «К русским революционерам» № 1[72], над которой все сколько-нибудь благоразумные люди смеются. Зовут их здесь не иначе как «анархисты» и это слово употребляют как насмешку.

Посылаю Вам при этом письме две маленькие записки, одну еще о штундистах[73], другую о деле села Топильной[74]. В них, конечно, ничего особенного нет, но они вполне достоверны и довольно характерны для образа мыслей и действий народа в южной России.

Не пишу Вам пока более ничего, потому что некогда и я еще надеюсь до отъезда писать.

Дела мои вообще понемногу идут, хотя, конечно, всякая малость достается очень трудно.

Жму Вашу руку, до скорого свидания, которое, если все будет обстоять благополучно, последует никак не позже 3-4 недель.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 1—3 об. Автограф.

---

[70] Перед цим словом закреслено: «Относительно моих дел».

[71] Бакунінці, прибічники М. П. Сажина-Росса.

[72] Брошуру В. Л. Гольдштейна видала 1873 р. «Революційна община російських анархістів» у Женеві, у друкарні «чайковців».

[73] Стаття «Еще о штундистах в Херсонской губернии» не була надрукована в журналі *Вперед!*. До Другої світової війни рукопис статті зберігався в Паризькому відділі Міжнародного інституту соціяльної історії.

[74] У червні—липні 1873 р. селяни с. Топільна Звенигородського повіту Київської губернії виступили проти розмежування їхніх земель на користь поміщика. Заворушення було придушене за допомогою війська. 107 селян віддано до суду. Стаття Подолинського була використана Лавровим в огляді «Русский народ и его паразиты» (*Вперед!* — Т. II. — 1874. — С. 116—118).

№ 63

[Не пізніше 1-го листопада 1873 р.][75]

До М. Й. Бучинського у Відень

Дуже прошу Вас приідить до мене "zum Weissen Ross"[76] у 3 або 4 години, бо сігодня у 5-ть годин я уже іду, а дуже схотів би Вас бачить. Книжки и ліст від Др[агоманова] я покинув у Терлецкого, а тут оставляю тілько фотографію.

Ваш С.Подолинский

ЛНБ НАН України. Від. рук., ф. Бучинського, 121/п.4, арк. 8. Автограф.

№ 64

20 листопада [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Париж, 20[77] ноября
Rue Racine, hôt[el] de Génève

Пишу Вам больше потому, что Вы вообще такие люди, что любите иметь правильные известия. Впрочем, вот что: пришлите мне поскорее все мои программы, потому что они мне в скором времени будут нужны.

Вашу статью я прочел и если у меня не пройдет желание, то напишу маленькое возражение, потому что считаю некоторые вещи в ней несправедливыми и вредными. Я не считаю вовсе, чтобы Вы поставили идеал деятеля слишком высоко, но Вы поставили его на аскетическую почву, а это не имеет смысла для людей партии, борющейся за удовлетворение реальных потребностей всего человечества. Только те люди, для которых быть народным революционером есть реальная потребность, для которых привилегированная среда противна физиологически, а не привлекательна, могут быть действитель-

[75] На берегах — помітка Бучинського: «Одержав 1 листоп[ада] 1873».
[76] Готель «Білий Кінь» (*нім.*).
[77] Число «20» перероблено з «19».

но полезны[78] Таким образом, идеал деятеля ставится едва ли не гораздо выше вашего, но при этом аскетизма, всегда неприятного и ослабляющего и почти всегда бесполезного, нет и следа.

Я застал Р[озалию] Х[ристофоровну] в довольно приличном виде, но думаю, что если бы не аскетизм, так она была бы еще приличнее, так, напр., она только завтракает, но не обедает, на чем радикально расходится с Лазебниковой.

Варзаря я еще не видал, потому что он находится в Версале на процессе Базена[79]

Крепко жму Вашу руку. Се[ргей Подолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 4—5. Автограф.

№ 65

27 листопада [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Париж, 27-го Ноября

Только что получил Ваше письмо, но пакета не получил. Очень может быть, что мне его и не выдадут, а потому справьтесь сейчас же на почте в Цюрихе как это сделать и напишите от своего имени или от имени почтового начальства, что адрес перевран в парижскую почту. Сделайте это поскорее, так как пакет мне очень нужен.

Ваш Се[ргей] П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 6. Автограф.

---

[78] У листі до Р Ідельсон від 19 листопада 1873 р. В. Смирнов признавався, що у своїй статті «Революционеры из привилегированной среды (По поводу некоторых вопросов)» (*Вперед!* — Т II. — 1874. — Отдел. 1. — С. 122—155), він описував С. Подолинського. Число журналу з цією статтею вийшло в березні 1874 р., тому Подолинський мав би ознайомитися зі змістом статті ще в коректурі.

[79] Ідеться про судовий процес над французьким маршалом Базеном, звинуваченим у капітуляції Рейнської армії, якою він командував під час франко-пруської війни. Базен був засуджений до смертної кари, заміненої 20-річним ув'язненням. У 1874 р. Базен утік з в'язниці

№ 66

2 грудня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Париж, 2-го декабря

Вчера, наконец, я получил свой пакет. Относительно Вашей приписки я хотел Вас за аристократизм и нетерпимость наказать достойным образом, именно: купить портрет маркиза де Галифе и послать Вам. Вид этого достойного представителя выраженных Вами качеств, несомненно, доставил бы Вам большое удовольствие, но после я рассчитал, что Вы не стоите, чтобы я для этого входил в хлопоты и расходы. Если бы Вы видели письма, писанные Тумановым из Анверса[80], то у Вас бы уже не осталось никаких сомнений насчет истинно демократического способа писания.

На днях пришлю сведения о шалопутах[81], которых, впрочем, очень немного (т. е. сведений-прибавляю ради Вашего реакционерства). Также напишу, что следует обнародовать. Р[озалия] Х[ристофоровна] принимает разные меры, чтобы добыть деньги П[етру] Л[авровичу], но не знаю, удастся ли, потому что все меры незаконные и не революционные, а так себе мошеннические в роде развращения и унижения (это впрочем слишком сильно) Переяславцевой, заставляя ее изображать из себя Софию Ивановну даже с паспортом, т. е. не какую-нибудь вольно-бродящую, а настоящую легальную Софию Ивановну Гольдсмит.

На днях напишу подробно П[етру] Л[авровичу] или Вам, теперь же имел только цель сообщить, что получил пакет.

Жму руку. С. П[одолинский]

ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 82-83. Автограф.

---

[80] Бельгійське місто (Anvers — французькою мовою, Antwerpen — фламандською мовою).

[81] С. Подолинського цікавило сектантство, яке поширилося в Росії в другій половині XIX ст. і яке могло б бути використане в революційній боротьбі. Кореспонденція про «шалопутів» не була опублікована.

№ 67

8 грудня [1873 р.]

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Париж, 8 декабря

Послушайте, холуёнок! Прежде всего Вы должны бы знать, что Париж вовсе не располагает ко сну, а больше так ко всякой ерунде, не меня, конечно, но я на все Ваши глупости отвечать уже больше не стану, видно у Вас много времени их писать. (Чувствую, что это слишком зло, говорить Вам, что у Вас много времени, но я именно хочу Вас доехать.) Соберите Вы заглавия всех книжек в роде Schüzen'a[82] и т. п., которые мне могут понадобиться (спросите П[етра] Л[авровича]) и справьтесь, что это может все стоить и сообщите мне. Тогда я вероятно попрошу Вас купить и пришлю деньги. Что можно, пошлете по почте, а чего нельзя, то нужно ждать пока кто-нибудь поедет. Кажется из бернских фричей[83] кто-нибудь поедет в Париж на рождество.

Из Галичины я ничего не получаю, хотя писал К[овалевско]му из Вены и Б[учинско]му отсюда. Последний, впрочем, еще не мог ответить. Могу написать еще К[овалевско]му. Свиньи, холуй и маленький К[улябко-Корецкий] не пишут ничего толком и вообще я из России писем не имею, что объясняю тем, что там по-видимому идет переполох[84].

Корреспонденцию сегодня высылаю, а листы Вы мне вышлите. Затем надеюсь, что увижу Вас в Париже в конце генваря, а не то в каком-либо другом месте, желаю также, чтобы Вы к тому времени поумнели, что надеюсь совершится уже в Лондоне.

Ваш С.[Подолинский]

В феврале я, вероятно, поеду в Галичину.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 7—8. Автограф.

[82] «Захист» (*нім.*). Назви книжки встановити не вдалося.

[83] Фрічі — учасниці жіночого гуртка російських студенток у Цюріху, названі так за ім'ям власниці будинку, в якому вони мешкали. Назва «фрічі» застосовувалась до російських студенток та інших міст за кордоном (Берн, Париж).

[84] У листопаді 1873 — березні 1874 рр. в Росії відбувалися масові арешти серед по-народницькому настроєної інтелігенції і студентів Петербурга.

№ 68

8 грудня 1873 р.

До В. Н. Смірнова в Цюріх

Париж, 8-го дек[абря]

Передайте прилагаемую записку поскорее Линеву и не замедлите высылкою книг по моему приказанию.

Сергий

P. S. Если Вас удивляет такая форма письма, то разгадку найдете в записке к Линеву. Это не более чем подражание Великому Бремершлюсселю.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 84. Автограф.

№ 69

[1873 р.]

До Р. Х. Ідельсон у Цюріх

[Париж?]

Высылаю Вам 40 ф., больше пока не могу. Я в первый раз от Вас только услыхал, что Вы получили 40 ф. от Блиновой; она мне об этом даже не писала: я же, хотя и не прямо ей, но писал Жебуневу, который оставался в Цюрихе. Смирнову я сам вышлю.

Блинова уехала в Россию и никаких писем от нее мы не получили, да, признаться, мы были с ней в последнее время в каких-то натянутых отношениях.

Что Вам сообщить о Франции? Вот, разве, монархические замыслы интернационального [.....][85].

IISG, Архив Смирнова. Машинописна копія.

Москви, Одеси та інших міст. Арешти призвели до розгрому організації «чайковців».

[85] Бракує кінця листа.

1874

№ 70

7 лютого [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Цюріх

Париж, 7-го февраля

В прошлом письме я забыл попросить Вас купить для меня вторую часть Meyer'a[1] и привезти ее сюда, если Вы приедете в Париж не позже 15-го, если же позже, то пришлите, потому что к тому времени у меня, вероятно, уже будет собран материал по Франции и нужно будет приступить к Германии[2]

Если можно достать Schmoll[er], «Kleingewerbe»[3], то также купите и привезите. Денег не присылаю, потому что решительно нет, но возвращу в самом скором времени. После Вашего приезда я поеду, вероятно, в Бельгию, где кроме местных материалов, надеюсь найти у De Paepe материалы по Испании и Италии, которых пропустить совершенно, по моему мнению, никак нельзя[4] Во всяком случае в настоящей статье все страны будут доведены до 60-х годов и постараюсь, чтобы статья была не больше первой, так как все это довольно скучная материя[5] Скажите Смирн[ову], что это очень скверно, что

[1] *Meyer R.* Der Emancipatorskampf des vierten Standes. Bënde I–II. 1874–75.

[2] Подолинський збирав матеріяли до третьої частини своїх «Нарисів розвитку Міжнародної асоціяції робітників».

[3] *Schmoller G.* Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19 Jahrhunder (Halle, 1870).

[4] Де Пап дотримувався федералістичних принципів у суспільно-політичних організаціях і підтримував бакунінців та їхніх прихильників в Еспанії та Італії.

[5] Друга частина «Нарисів» Подолинського вміщена в другому числі Вперед!, видрукованому вже в Лондоні, в 1874 р. Праця не була закінчена. (Див. лл. 83, 85, 87, 89, 90).

он мне не шлет народных книжек, потому что я, очень может быть, написал бы что-нибудь[6]

Жму Вашу руку. С.П[одолинский]

Что Вы думаете насчет амнистии[7] и в чем она собственно заключается?

ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 72—73 об. Автограф.

№ 71

13 березня [1874 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Париж, 13 марта

Хотя переписка с психопатами и не входит в круг моих занятий, я, боясь с Вашей стороны каких-нибудь опасных припадков, спешу Вас успокоить на счет чемодана. Я отправил его сейчас же по получении письма grande vitesse[8] Ваша боязнь на счет проклятия со стороны Кропоткина Ваших чад до 7-го поколения есть не более как проявление известного "Verfolgungswahn"'а[9], потому что всякому известно, что форстгаусцы (Морейродцы—тож) вообще, а особенно Вы в частности, кроме литературных чад никаких других иметь не способны, последние же чада Ваши настолько от рождения заражены зловредным духом времени, что не подают ни малейшей надежды прожить до седьмого поколения. Все это я Вам разъясню в самом скором времени, когда я приеду, чтобы ускорить окончательное водворение Ваше в Бэдламе[10] На содержание Ваше в этом заведении деньги (пока 320 руб.) получены из России и находятся у меня.

---

[6] Ідеться про популярні книжки для народу, так звані «метелики».

[7] Амністію проголошено 9 січня 1874 р. з нагоди шлюбу доньки Олександра II Марії з британським принцом Альбертом. Державним злочинцям дозволялося переселятися із Сибіру в європейські губернії імперії, але тільки за дозволом уряду.

[8] Великою швидкістю (фр.).

[9] «Манія переслідування» (нім.)

[10] Будинок для божевільних у Лондоні, назва якого стала загальною для всіх подібних закладів.

Я уверен, что в такой прекрасной перспективе Вы ждете, не дождетесь моего приезда.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 14—15об. Автограф.

№ 72

28 березня [1874 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Париж, 28-го [марта]
3 3/4 пополудни

В начале первого часа я был у Гр[игория] Ник[олаевича][11]. Он уже получил письмо П[етра] Л[авровича][12] и обещал сделать все, что можно. Он сегодня же будет у Lecour'a (здешней полиции), а вечером узнает в чем дело в Русском посольстве. Eilau я еще не видел, потому что сегодня нет биржи, и я только напрасно прождал его в кафе до 2 1/2 часов. Гр[игорий] Ник[олаевич] думает, что дело не политическое, а скорее какое-либо другое[13] в роде того, по которому был обыск у Рашевской и вообще в [.....][14] Гр[игорий] Н[иколаевич] думает, что это даже лучше потому, что в таком случае скорее выпустят на поручительство людей известных, чем по политическому делу. Предположение это имеет в себе важные данные: С[.....][15] после отъезда Линева и К° мушар[16], тут находившийся (у дверей дома Субботиной), подошел к фричам[17] и начал их спрашивать об именах уехавших. Они назвали имена фальшивые, наобум. Потом он их стал расспрашивать о Ралли, Бабакове (Серб), Рашевской и Четверговой,

[11] Г. Н. Вирубов

[12] П. Л. Лавров.

[13] Ідеться про затримання французькою поліцією в Дьєпі укладачів журналу *Вперед!* А. Л. Ліньова і Д. І. Соловйова, які виїжджали з редакцією журналу до Лондона. Підозрюваних осіб перевезли до Парижа. Арешт був викликаний поїздкою у травні 1874 р. до Англії Александра II: поліція боялася замаху на нього з боку російських емігрантів (див. л. 73).

[14] Слово прочитати не вдалося.

[15] Слово прочитати не вдалося; щось схоже на «серкле».

[16] Доносчик (фр.).

[17] Див. л. 67, прим. 83.

а также о каком-то Лободе (толкуйте, коль знаете, а впрочем пусть Герм[ан] Ал[ександрович][18] благославляет свою судьбу).

Вечером иду к Eilau и завтра утром к Гр[игорию] Ник[олаевичу], которого я попросил, если возможно, устроить свидание с ними для меня. Задержать обыск бумаг он говорит почти невозможно, особенно, если он должен производиться французской полицией, что по обстоятельствам дела весьма вероятно. Здесь еще никто не знал об аресте, из чего я заключаю, что или их недавно привезли или же держат строго и не дают сообщаться ни с кем.

Завтра напишу все, что успею узнать[19] Я сказал фричам, что если их позовут на допрос и спросят опять об именах уехавших, то чтобы они назвали настоящие имена и дали надлежащее объяснение как своему прежнему ложному показанию, так и нынешнему показанию пленников.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 100—101 об. Автограф.

№ 73

30 березня [1874 р.]

До редакції *"Вперед!"* у Лондон

Париж, 30 марта
12 1/2 часов дня

Я только что от Вырубова. Он устроил все, что было нужно и говорит, что наших пленников[20] выпустят в самом скором времени, может быть даже сегодня. Bois du Lille, chef de la sûreté[21] сказал ему, что конечно они следят вообще за эмигрантами, но что наших арестовали только за их собственную глупость и что подобных политических деятелей он еще никогда не видал, чему Выр[убов], конечно, очень рад. Он говорит, что видел их показание и что оно одно могло бы оправдать арест. Относительно того, что будет сделано с бумагами[22], пока ни-

[18] Г. А. Лопатин.

[19] Див. лл. 73—82.

[20] А. Л. Ліньов і Д. І. Соловйов.

[21] Бва дю Ліль — директор служби безпеки (фр.).

[22] Ідеться про матеріали, пов'язані з діяльністю журналу *Вперед!*, які Ліньов і Соловйов везли до редакції (див. л. 75).

чего неизвестно, но полицейский начальник дал слово, что никогда еще не было у них арестов собственно по иностранным политическим делам и что никогда здешняя полиция не станет препятствовать собственно русской политике эмигрантов. Все предыдущее пишу, конечно, только со слов В[ырубова] и полицейского начальника, а потому и т. д. У Eilau я не был, потому что вчера, несмотря на все старания, не нашел его (к тому же П[етр] Л[аврович] дал неверный адрес), а сегодня не вижу надобности идти к нему ввиду того, что Вырубову дано совершенно категорическое обещание выпустить их после "quleques heures de dépôt"[23], если только не окажется никаких "délits contre le droit commun"[24]

Больше писать нечего, тем более что Выр[убов] пишет П[етру] Л[авровичу].

P. S. Соловьев в течение своего двухдневного пребывания в Париже успел составить себе единодушную (что у нас очень редко) и блестящую репутацию классической глупости.

Завтра или вечером напишу опять.

Интересно, что Bois du Lille выразился в таком роде, что хотя они прекрасно знают деятельность П[етра] Л[авровича] (журнал и т. п.), но что все-таки, если бы он находился в Париже, то его ручательство (на которое они ссылались) могло бы быть полезно. По-видимому, он не врет, говоря, что политика тут почти ни при чем. Никаких положительных намеков на другие дела он, по-видимому, Выр[убову] не дал, что, впрочем, совершенно естественно.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 104—105 об. Автограф.

---

[23] «Кілька годин затримання в депо» (місце для попереднього затримання арештантів у префектурі) (фр.).

[24] «Порушення громадського права» (фр.).

№ 74

31 березня [1874 р.]

До редакції *«Вперед!»* у Лондон

Париж, 31 марта
3 1/2 часа пополудни

Со вчерашнего дня нет ничего нового. Пленников[25] по-видимому, еще не выпустили, я говорю по-видимому, потому что считаю весьма возможным, что немедленно после освобождения они могли отправиться на железную дорогу и уехать. Если до завтрашнего утра ничего не узнаю верного, то попрошу Выр[убова] справиться. Вы же с своей стороны дайте мне знать немедленно, если они приедут в Лондон. Видеться с ними нельзя, потому что они находятся при префектуре, а не в Мазасе[26], где скорее можно было бы добиться свидания или по крайней мере точных справок.

Почему Вы ничего не пишете?

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 106—106 об. Автограф.

№ 75

1 квітня [31[27] березня 1874 р.]

До редакції *«Вперед!»* у Лондон

Париж, 1-го апреля
3 1/2 часа пополудни

Дела идут далеко не так удовлетворительно, как можно было думать, судя по обещанию, данному Вырубову. Сегодня утром, не имея никаких известий о заключенных, я опять отправился к В[ырубову], который было вызвался опять сейчас же пойти справиться. Но я его остановил, сказавши, что

---

[25] Див. л. 73.

[26] Мазас — центральна в'язниця в Парижі.

[27] Записка від 2 квітня, яка зберігається в архіві префектури поліції П'ятої округи Парижа свідчить, що Подолинський заходив до префектури 31 березня і дістав дозвіл на побачення з арештантами того ж дня. У документі зазначено, що на Подолинського заведено нове досьє (№48833), для якого п. Ломбард мав написати звіт про Подолинського.

прежде попытаюсь сам добиться свидания и уже после воспользоваться его предложением. Я отправился в префектуру, где после разных мытарств добился разрешения на свидания, а также различных сведений. Начальник 1-го бюро[28] Collet сказал мне, что еще никакого решения на их счет не принято, секретарь же его, или помощник, сказал, что их скоро выпустят с приказанием немедленно оставить Францию. Свидание продолжается всего 20 минут и потому особенно обстоятельно переговорить нельзя было. Самое, однако, важное и скверное то, что все бумаги взяты. Линев этим ужасно огорчен, но несмотря на все старания ему ничего не удалось спасти. Он говорит, что нужно возможно скорее предупредить холуя[29], так как в противном случае все может быть захвачено и даже самые перевозчики пойманы. Вообще Линев очень грустен, говорит о выдаче в Россию, «что ему теперь все равно» и т. п. Я конечно его старался успокоить, но понятно, что это очень трудно. Содержат их очень скверно и обходятся самым деспотическим образом.

Между прочим, с них снято множество фотографий в разных позах. Интересно, что Линева приняли за Ралли и допрашивали об этом как его, так и фричей. Показания последних, данные на улице мушару[30], уже находятся при деле и Линев их видел.

В виду неопределенного ответа, данного мне, я немедленно же опять приму все возможные меры через Вырубова, Eilau и т. п.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 107—108 об. Автограф.

[28] Префектури.

[29] Л. С. Гінзбург

[30] Донощик. Див. л. 72, прим. 16.

№ 76

1 квітня [1874 р.]

До редакції «Вперед!» в Лондон

Париж, 1-го апреля
3 1/2 часа

Только что я возвратился из префектуры, куда ходил вместе с В[ырубовым]. Наконец дело начинает выясняться. Оказывается, что основная причина ареста — поездка нашего царя в Лондон. Выр[убова] попросили (неофициально) дать объяснения о том, что он думает на счет заключенных и не может ли случиться что-либо вроде истории Березовского. Кроме того спрашивали его, не принадлежат ли заключенные к Интернационалу. Он дал все объяснения насчет их отношений к Бакунину, разным партиям Интернационала и т. п. После допроса ему обещали (уже chef du cabinet du prefet[31]) непременно сегодня же доложить дело префекту, после чего решение должно состояться сегодня же или завтра. Решение, по всей вероятности, будет такое, что их отвезут на французскую границу, но бумаг русскому правительству не выдадут.

Завтра утром я пойду к доктору dépôt[32], чтобы он распорядился об улучшении их положения. Деньги также постараюсь передать завтра же через него или другим способом. В конце-концов теперь уже можно смело надеяться, что в самом непродолжительном времени Вы их увидите в Лондоне здравыми и невредимыми.

С Выр[убова] взяли сегодня письменное удостоверение в их благонадежности.

Если дело будет так, как я пишу, то понятно, что я не буду сегодня же знать о их освобождении и продолжать ходить по разным местам, а потому известите непосредственно после их приезда, так как ходить каждый день справляться в префектуру нельзя и можно только еще больше навлечь подозрений.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 102—103 об. Автограф.

---

[31] «Голова кабінету префекта» *(фр.)*.

[32] Місце при префектурі для арештантів (див. л. 73, прим. 23).

№ 77

2 квітня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 2 апреля
3 3/4 часа

Нового пока ничего, завтра опять идем в префектуру. Выр[убову] сказали, что иногда отправляют на другую границу, чем ту, на которую ехали, и что может быть наших[33] отправят на бельгийскую. Это впрочем сведения не от префектуры. Во всяком случае пришлите как можно скорее денег, потому что у меня их почти вовсе нет. Я думаю, что нужно минимум 100 фр[анков], а если у меня могло бы что-либо остаться на время для себя (не больше как недели на три), то это было бы прекрасно, так как у меня предстоят совершенно неизбежные расходы, а денег нет. Поэтому, если можете, то пришлите 200 фр.

Постоянный адрес Г Лоп[атина] я уже конечно давно знаю, но сознайтесь, Петр Лаврович, что 26 очень далеко от 95, а о 96 не может быть и речи, так как такого номера вовсе нет. Напишите хоть вкратце, как идут дела у Вас.

Жму Вашу руку. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 109—110. Автограф.

№ 78

4 квітня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 4 апреля
6 1/2 часов вечера

Я было написал Вам письмо сегодня утром, но не отправил и, как оказывается, сделал хорошо, потому что оно заключало неверные сведения.

---

[33] А. Л. Ліньов і Д. І. Соловйов.

Вчера состоялось и прочитано заключенным решение министра внутренних дел, состоящее в том, что ради общественной безопасности они должны быть вывезены из Франции. В течение последних трех дней я получил три письма, 2 от Линева и одно от Соловьева[34] Я их посылаю Вам в надежде, что они могут быть полезны, как документы по делу. Сегодня я опять был в префектуре и получил разрешение на свидание, а также передал в управление dépôt[35] 100 фр[анков] для обоих заключенных.

В префектуре мне сказали, что их отвезут в «voiture cellulaire»[36] на швейцарскую границу, что в Англию их не пустят (конечно, насколько это зависит от французской полиции) и что может быть их продержат еще до конца будущей недели, так как до тех пор, вероятно, не будет отправки в Швейцарию. Все это мы, конечно, постараемся отменить, но нельзя ручаться, что удастся обойтись без этих глупых осложнений дела. Как видите, оно не совсем так, как говорится во втором письме Линева ко мне. Главное впрочем, т. е. бумаги, будут возвращены, но прочитаны или нет неизвестно. Линев думает, что если вещи[37] еще не перешли границу, то лучше их воротить телеграммой. Они отправлены из Винтертура 17-го или 18-го марта.

Отправка на швейцарскую границу именно есть выдумка полиции, а не министра, а потому может быть можно будет устроить, чтобы отправили на бельгийскую.

Мне дают разрешения на свидания легко и очень любезно, но других не допускают, так напр. Гольдсмит и Лучицкого водили очень долго и наконец отказали.

Теперь два или три дня ничего нельзя делать, потому что нет присутствия, а потому не ждите ничего нового раньше среды.

---

[34] Зберігся лист французькою мовою від Соловйова до Подолинського, датований 4 квітня 1874 р Арештований повідомляє про рішення міністра закордонних справ Франції видворити його за 3—4 дні і просить Подолинського негайно прийти на побачення (ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 617, л. 1).

[35] Див. л 73, прим.23.

[36] «Карета з перегородними стінками для перевезення арештантів» (Фр.).

[37] Видання *Вперед!*.

Пришлите, если можно, 200 франков. Я уже написал домой и деньги будут через дней десять. Кроме того, и им верно придется прибавить.

[Дописано рукою Подолинського на першій сторінці.]

Пишите, что делается у Вас?

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 111—112 об. Автограф.

№ 79

5 квітня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 5-го апреля

Только что получил Ваше письмо и деньги. Очень благодарю Вас и возвращу 100 фр[анков] вероятно ранее двух недель.

К сожалению, по случаю пасхи я смогу видеться с Линевым не ранее вторника или среды, а без его решения посылать письмо [.....][38] я думаю, нельзя. Сомневаюсь, чтобы причина задержки был перевод бумаг, и сомневаюсь, чтобы это было сказано Линеву. Наконец в том, что бумаги будут переведены на французский язык и прочитаны французской полицией, дурного нет ничего, если только они не будут сообщены русским шпионам.

Я имею основания надеяться, что во вторник или среду им можно будет уехать, раз что они поедут на свой счет, кроме того всеми силами постараюсь, чтобы их везли на бельгийскую границу, уж если они решительно не хотят отпустить в Англию. Последнее весьма вероятно, потому, что Вырубову было сказано, что здешняя полиция во что бы то ни стало хочет избежать упрека, что будто бы она пропустила или даже нарочно послала неблагонамеренных людей в Англию во время пребывания там нашего царя.

Дело было осложнено еще тем, что Линева приняли за Ралли, который в Женеве живет с Клюзерэ и потому страшен французскому правительству.

Вырубов во всем этом деле ведет себя очень хорошо и только благодаря тому, что он почти каждый день ходил в

[38] Ім'я адресата прочитати не вдалося.

префектуру, оно было сравнительно так скоро доложено министру.

Он мне на Вас жаловался немного, говоря, что Вы писали ему очень странные письма, где обвиняли чуть не [в] русском шпионстве (sic). Я думаю, что это было в то время, когда он хотел писать в русских журналах против «Вперед!». Я думаю, что, благодаря самолюбию, он может высказывать самые дикие мысли о вещах, особенно если не он их выдумал и не принимает в них участия, но что в личной практической деятельности он всегда останется человеком порядочным.

Жму Вашу руку.

ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 115—116 об. Автограф.

№ 80

7 квітня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 7-го апреля

Я опять получил два письма от Линева, которые Вам и пересылаю. Эти письма, впрочем нужно заметить, писаны собственно от скуки, так как о всем, что в них пишется, было переговорено уже во время последнего свидания.

Ваше письмо, где Вы говорите, что может быть им лучше ехать в Швейцарию, я получил только сегодня и в такое время, когда Выр[убов] уже отправился хлопотать о том, чтобы их везли в Бельгию. Я не думаю, чтобы это было опасно, а, с другой стороны, разница в деньгах и времени большая. Из того, что Вы пишете о вещах[39], я вижу, что Вы все там не совсем верно представляете себе их положение. До выезда из Франции они будут находиться под арестом и едва ли им будет можно свободно распорядиться вещами. Кроме того, это обнаружило бы их непременное желание ехать в Англию и могло бы повести к дальнейшей задержке как их самих, так и вещей.

Относительно поручения к Гольдсмит, не обещаю исполнить его скоро, потому что, если я пойду к ней, то она пой-

[39] Мова йде про видання «Вперед!» і, можливо, речі, які належали Сушиній (див. л. 81).

мет зачем, так как [я] был у нее всего раз и то с поручением от Линева. Она же ни у кого не бывает, кроме Шумовой, к которой мне тоже нельзя идти с этой целью, так как я у ней также был только один раз по делу.

Сию минуту у меня был Выр[убов], чтобы сказать, что он устроил дело об их отъезде в Бельгию. Chef du cabinet du Prefet[40] сказал ему, что они вправе требовать, чтобы их везли на границу, которую они выберут. Я впрочем вообще замечаю, что полиция водит Выр[убова] разными любезностями, а продолжает действовать по своему. Ему обещали, что их повезут завтра вечером или послезавтра.

Жму Вашу руку. С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 113—114 об. Автограф.

№ 81

10 квітня [1874 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Париж, 10 апр[еля]

Наконец вчера в 2 часа дня наши пленники[41] тронулись из Парижа по направлению к Бельфору. Я вчера никак не мог быть в префектуре, но даже если бы и пошел, то меня не пустили бы уже на свидание, так как мне уже объявили, что и так меня пускали два раза только по особенной «faveur»[42], а что больше никак нельзя.

Из приложенного письма Линева Вы видите, что он просил меня взять вещи Сушиной и другие вероятно по вашему совету, так как он прежде об этом ничего не говорил. Может быть мне бы и выдали вещи, но так как я вчера именно не был в префектуре, то я их не мог взять и они их, как и вообще все вещи, увезли с собою. Мне кажется, что единственная серьезная невыгода из этого только та, что Сушина несколько лишних дней пробудет без вещей; на счет остальных же мне кажется, что везти их через Германию вполне безопасно и может быть даже лучше, чем посылать здесь по почте.

---

[40] Див. л. 76, прим. 31.

[41] А. Л. Линьов і Д. І. Соловйов (див. л. 73).

[42] «Ласка» (фр.).

Из характера письма Линева Вы увидете, что он все боится еще быть выданным в Россию. Оба они ужасно обеспокоены этим вопросом и ни Выр[убову] ни мне, несмотря на все убеждения, не удалось их вполне успокоить.

Сегодня вечером, если не будет задержки в Бельфоре, они будут на швейцарской границе, т. е. на свободе.

Самый дешевый и безопасный путь в Лондон был бы для них пароходом сначала по Рейну, а потом через Роттердам или Антверпен на Гарвич в Лондон: это большая дорога переселенцев и потому никаких паспортов спрашивать не могут; ехать придется сутки лишние, но ведь это уж не так важно.

Жму Вашу руку. С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д 58, лл. 17—18 об. Автограф.

№ 82

12 квітня [1874 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Париж, 12 апр[еля]

Наконец Они, Вы, Мы свободны. В доказательство прилагаю полученную вчера в 4 часа из Базеля телеграмму. Ждите Линева 14-го или не позже 15-го утром. По телеграмме я послал не 60, а 100 фр. отчасти про всякий случай, отчасти же, чтобы не пересылать Вам 40 фр. Теперь значит я Вам ничего не должен, потому что переезд Линева конечно будет сделан на счет редакции и вы из нее возьмете деньги на пополнение 100 франков, которые я был Вам должен. Если Вам будут нужны деньги, то на днях я буду в состоянии прислать Вам франков 200 или 300 месяца на два. Поручения Вашего у Гольдсмит по причинам уже изложенным, я не мог исполнить. Хотел было вчера идти к ней за деньгами для Линева и при случае сказать, но достал денег в лучшем месте и потому не пошел. Из прежних 100 фр. 50 было дано Соловьеву, потому что при тогдашнем положении дела нельзя было делать различия между ним и Линевым. Не знаю, где он находится теперь, но думаю, что Линев взял у него часть этих денег на путешествие из Швейцарии в Бельгию.

Вы мне пишите, что уже начали набирать. Скажите, что именно набирают и к какому времени я должен доставить продолжение моей работы.

Жму Вашу руку С. [Подолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 19—20. Автограф.

№ 83

26 квітня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 26 апре[ля]

В последнем письме я обещал Вам прислать продолжение моей работы через 10 дней[43]. Теперь, к сожалению, не могу этого исполнить, потому что несколько дней тому назад заболел довольно сильно и вынужден почти целый день лежать в кровати. Работать почти вовсе не могу, особенно писать. Как только оправлюсь, деятельно возьмусь за работу.

Жму Вашу руку. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 91—91 об. Автограф.

№ 84

28 квітня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 28-го апр[еля]

Я начинаю подозревать, что Вы не получили моего большого письма, которое я послал уже неделю тому назад, т. е. в день получения от Вас письма о Вашем разрыве с Ткачевым[44]. Там я подробно писал о своей статье. С тех пор я Вам

[43] Ідеться про працю Подолинського з історії міжнародного робітничого руху (див. док. 70). Цей і наступний листи свідчать про те, що Подолинський писав до Лаврова приблизно 20 квітня, але лист не дійшов до адресата (див. л. 84).

[44] У квітні 1874 р. П. Н. Ткачов залишив редакцію *Вперед!* і в друкарні Салина в Лондоні видав брошуру «Задачи революционной пропаганды в России (Письмо редактору журнала *Вперед!*)», у якій різко критикував погляди Лаврова. Лавров відповів брошурою «Российской социально

написал еще одно письмо, где сообщил о своей болезни[45] Так как мое здоровье не поправилось, то сказанное там остается в прежней силе. Поэтому же я Вам ничего не могу сказать о Вырубове, которого не видел уже более недели.

Разрыв с Гольдсмитами меня не удивляет и не печалит, потому что меня всегда удивлял и печалил противоестественный союз с ними. Не могу сказать того же о разрыве с Ткачевым. Об этом, впрочем, я уже писал подробно. Но еще важнее то, что написано в письме из Рославля, которое Вы мне переслали. Вы, вероятно, читали это письмо. Там сказано, что публика в Одессе и Киеве значительно охладела к «Вперед!». Человек писавший это письмо, жил в Одессе и недавно был в Киеве и сам принадлежал к людям, относившимся к «Вперед!» наилучшим образом, доставлял корреспонденции и пр. Кроме того, он не принадлежит к враждебным кружкам и поэтому может относиться беспристрастно. Слова его только подтверждают то, что я Вам писал в письме, которое, я подозреваю, пропало.

Напишите, получили ли Вы его или нет? Мне довольно важно знать это.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 98—99 об. Автограф.

№ 85

2 травня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 2-го мая

Сегодня я здоровее и завтра или послезавтра примусь за роботу и через неделю пришлю Вам продолжение статьи[46]. В письме, которое пропало, я писал Вам, что еду в июле в Россию. Вероятно я поеду даже в июне[47] Я думаю совсем уже

революционной молодежи» Лист до Лаврова, про який пише Подолинський, мабуть, таки пропав, бо про нього в архівах Лаврова немає слідів.

[45] Див. л 83.

[46] Див л. 70, прим. 2.

[47] Насправді Подолинський виїхав з Парижа наприкінці травня (див. л. 92).

остаться в России, т. е. только приехать на время в Германию, чтобы держать екзамен. Пребывание мое за границей мне страшно надоело, да кроме того теперь оно было бы совершенно бесполезно. В России, конечно, мне было бы очень трудно или лучше сказать, невозможно продолжать начатую работу. Но согласитесь, что как ни важна эта причина, она недостаточна, чтобы удерживать человека за границей в то время, когда он желает и может жить в России. Если возможно пустить четвертую книгу[48] без статьи о М[еждународном] о[бществе][49], то к пятой и шестой я в состоянии буду опять приготовить во время пребывания зимою в Германии. Не думаю, чтобы я вообще отказался от участия, напротив я надеюсь предпринять в России работы, которые будут, по моему мнению, гораздо полезнее и которые могут вестись только там, напр., по развитию русского пролетариата. Наконец, может быть возможно так, что Вы или Вал[ериан] Ник[олаевич][50] возьмете 4-ю статью, а я по возвращении в октябре примусь за пятую. Вообще я далеко не желаю бросить работу.

Посылаю письмо, вероятно для Ид[ельсон].

Жму Вашу руку.

Скажите Смирнову, что я несколько дней кашлял кровью, но уже перестал.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 92—93 об. Автограф.

№ 86

2 травня [1874 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Париж, 2 мая

Смирнову.

Только что получил Ваше письмо и спешу ответить. Болезнь моя состояла или лучше сказать состоит в очень сильном бронхите с сильной лихорадкой, кровохарканием и даже потени-

[48] Мова про журнал *Вперед!* Подолинський сподівався ще докінчити статтю для 3-го числа.

[49] Ідеться про статтю С. Подолинського про Міжнародну асоціацію робітників.

[50] В. Н. Смірнов.

ем, так что я подозревал пневмонию[51], но кажется, что ее не было. Теперь я еще болен, но скоро примусь за работу. Я пишу П[етру] Л[авровичу], что еду через месяц в Россию. В виду этого мне было бы интересно знать подробности захвата книг на юге[52], чтобы знать заранее насколько это дело могло приготовить хлопот мне лично и как от них откручиваться. Поэтому пришлите один из полученных экземпляров корреспонденций тотчас же.

Вы дошли до того, что не понимаете даже самых простых вещей.

Как Вы думаете, если бы Поль де Кассаньяк начал издавать социалистическую газету и социалисты возразили бы ему, что его газета охотно читается бонапартистами, не значило ли бы это, что для социалистов газета не удовлетворительна. По-видимому тоже и для «Вперед!» (мой корреспондент видел в последние дни много киевской и одесской молодежи и выражает их мнение). Причина та, что радикальной молодежи нужно совсем другое (всего более факты о России и народные книги), а либеральные и чувствительные рулады «Вперед!» (у него нет ни одного таланта для чувства и потому следовало бы воздержаться) могут доставлять больше всего наслаждения праздным буржуа, играющим в народные чувства. К тому же заниматься западным рабочим движением есть наилучший способ устраивать так, чтобы волки были сыты и овцы целы. Вот еще одна из причин успеха (если он существует) «Вперед!» в Питере среди более лицемерного населения столицы. Так-то, В[алериан] Н[иколаевич], и если бы Вы не были эмигрантом, то подписались бы под тем, что я говорю.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 21—22 об. Автограф.

---

[51] Запалення легенів.

[52] У грудні 1873 р. на ст. Волочиськ прикордонна варта затримала транспорт заборонених видань, серед яких були й примірники першого тому *Вперед!*. (ЦДІАК, ф. 1335, оп. 1, спр. 13, арк. 6).

№ 87

10 травня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 10-го мая

Наконец, мое здоровье начинает поправляться и на днях надеюсь Вам прислать продолжение моей статьи.

До сих пор я молчал о брошюре Ткачева[53], не зная, прочли ли Вы ее. Тепер, узнав, что прочли, от Г[ермана] А[лександровича][54], высказываю свое мнение. Его брошюра, а особенно его фальшивое поведение, возбудили мое крайнее неудовольствие и вообще, приняв все к сведению, я должен был изменить то благоприятное мнение, которое имел о нем сначала. Те отношения, в которые он стал и которые он лицемерным образом поддерживал с Вами до конца по-моему самым сильным образом увеличивают все то дурное, что само по себе заключается в его брошюре. Вообще я считаю его поступок неблагородным и в революционном и в личном отношении.

Не думайте, П[етр] Л[аврович], чтобы то критическое отношение к редакции «Вп[еред!]», которое я неоднократно выражал в разговорах или в письмах к Вам или Смирнову, обуславливалось моим охлаждением к нашему делу. Когда является на сцену такой образ действий, как Тк[ачева], я не желал бы, чтобы у Вас могли быть такие подозрения. Я уверен, что в России я принесу именно по делу «Вп[еред!]» и вообще тех изданий, которые Вы можете предпринять, больше пользы (я не отказываюсь от важности народных книг), чем находясь теперь здесь. Притом я полагаю, что Вы только согласитесь со мною, приняв во внимание причины, заставляющие меня ехать в Россию прежде чем я думал. Мне страшно надоели теоретические рассуждения о том, что нужно делать и ничего не делать в сущности. Не стану прибавлять ничего более, надеясь, что Вы прекрасно меня понимаете. Мое дело, несмотря на все сочувствие «Вп[еред]» другое, чем его редакции. Ее дело одного характера и место ее вне России. Мое дело другого характера и обстоятельства дозво-

---

[53] Див. л. 84, прим. 44.

[54] Г. А. Лопатін

ляют мне быть в России. Я не считаю ни одно из двух более важным, но, пользуюсь обстоятельствами, иду в ту сторону, в которую мои симпатии тянут меня сильнее.

Жму Вашу руку.

Ваш С. П[одолинский]

[Допис Подолинського, на полях:]

Сегодня мы с Г[ерманом]. А[лександровичем] дали сильное сражение фричам по поводу брошюры Тк[ачева] и надеюсь, что не совсем безуспешно. К сожалению, Ткачева не было, а мы желали дать сражение в его присутствии.

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 94—95 об. Автограф.

№ 88

11 травня [1874 р.]

До Р. Х. Ідельсон у Лондон

[Париж], 11 мая

Через две недели, Розалия Христофоровна, я еду в Россию, но у меня не хватает денег на дорогу.

Условия деревенской практики в России таковы, что мне пришлось сделать довольно значительные расходы на инструменты, более дорогие лекарства и т. п. Поэтому, если Вам это не слишком затруднительно, пришлите мне теперь 100 фр. Остальные 200 фр. я желаю дать в кассу «Вп[еред]!» и надеюсь, что Вы согласитесь внести их туда по частям, напр., в течение года.

Если согласны, то скажите П[етру] Л[авровичу].

Во всяком случае отвечайте мне немедленно.

Жму Вашу руку. С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 89, лл. 9—9 об. Автограф.

№ 89

17 травня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 17 мая

Продолжение статьи я вышлю в конце недели, а в субботу я думаю ехать. Относительно находящейся у Вас рукописи я уже Вам писал, что я не успел ее просмотреть и что поэтому вполне готовой ее не считаю. Вообще я должен сказать, что вся эта статья, отчасти по недостатку порядочного материала и отчасти по недостатку интереса, выходит совершенно бестолковая[55] О Бельгии здесь нет никаких данных, а ехать теперь в Бельгию я не имею никакой возможности. То же нужно сказать об Италии и Испании. Не лучше ли было бы излагать движение в этих странах в виде простого предисловия при истории М[еждународного] о[бщества] среди тамошних рабочих. Строго говоря, лучше всего было сделать так с самого начала, так как предисторию движений приходится излагать в такой простой и общей форме, что они лишаются всякого интереса. Относительно Германии следует сказать то, что после подробных статей Смирнова касаться до фактической стороны организации рабочих партий уже нечего и можно только сделать общее введение. Вообще только начав историю самого М[еждународного] о[бщества] будем находиться на сколько-нибудь определенной почве. У меня нет никаких дел, которые могли бы меня заставить останавливаться на дороге, но если-бы что-нибудь было, то, конечно, я могу остановиться.

Еду я прямо в деревню и ранее осени, вероятно, не буду ни в Киеве, ни в Одессе, с одной стороны потому, что теперь там никого не застанеш, а с другой — потому, что я хочу провести лето исключительно в деревне, где я останусь также и на зиму, если дела пойдут хорошо и будут этого требовать. Вообще я буду руководствоваться только требованиями этих дел и потому не могу иметь определенных планов на будущее.

Жму Вашу руку. До свидания. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 96—97 об. Автограф.

---

[55] Ідеться про продовження статті Подолинського про Міжнародну асоціацію робітників.

№ 90

[17 травня 1874 р.[56]*]*

До Р. Х. Ідельсон у Лондон

[Париж]

Я Вас просил, Розалия Христофоровна, прислать мне денег только в том случае, если это Вас не очень затруднит[57] В противном случае не нужно, потому что я всегда могу достать денег на дорогу. Я полагаю, что Вы согласитесь внести эти деньги в кассу «Вп[еред!]» по мере возможности. Если да, то напишите и поскорее, потому что я в субботу еду.

Жму Вашу руку. С.П[одолинский]

ГАРФ; ф. 1737, оп. 1, д. 89, лл. 7—7 об. Автограф.

№ 91

22 травня [1874 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Париж, 22-го мая, пятница.

Сегодня вечером, вероятно, я еду. Посылаю Вам продолжение статьи. Как я уже Вам писал, я считаю всю эту статью совершенно бестолковой. Делайте из нее что можно[58] [.....][59] не посылаю, потому что в нем ничего нет: это книга чисто теоретическая. Книги Ваши: Robert du Var[60], Engländer[61], de la Hodde[62]

[56]Лист, на зворотньому боці якого було написано «Розалии Хрыстофоровне», датується за змістом листа. Правдоподібно, він був написаний у неділю, 17 травня, і надісланий разом з листом до Лаврова (л. 89). В обох листах Подолинський пише про суботу, як день від'їзду, але фактично він поїхав з Парижа в п'ятницю, 23 травня. Див. л. 92.

[57]Див. л. 88.

[58]Див. л. 89. Стаття не була надрукована в журналі *Вперед!*.

[59]Прізвище автора встановити не вдалося.

[60]Правдоподібно: *Du Var R.* Histoire de la classe ouvrière, depuis l'esclavage jusqu'au prolétaire de nos jours. – Paris: Michel, 1845–50. (4 vol.)

[61]Можливо: *Engländer S.* Geschichte der französichen Arbeiter-Associationen. – Hamburg: Hoffmann und Campe, 1864; або: The Abolition of the State: an Historical and Critical Sketch of the Parties Advocating Direct Government, a Federal Republic or Individualism. – London: Trubner & Co., 1873.

[62]Можливо: *De la Hodde L.* Histoire des Sociétés secrètes et du Parti républicain, de 1830 à 1848. – Paris: Julien, Lanier et cie éditeurs, 1850.

и Jäger[63] Р[озалия] Х[ристофоровна][64] передала Бардиной, которая при первом случае доставит их в Лондон.

С тем, что Вы пишете о съезде[65], я в общих чертах согласен, а также думаю, что лучше было бы расширить программу[66] Сам я примусь за это дело, если будет надежда устроить его солидно и если останусь на зиму или по крайней мере до ноября в России.

Писать Вам буду сам и надеюсь доставить корреспондентов.

Адрес мой: С. А. П[одолинский] — в город Новомиргород Херсонской губернии, а оттуда в село Ярославку[67]

Надеюсь, что когда-нибудь, может быть не в слишком долгом времени, увидимся.

Крепко жму Вашу руку.

Ваш С.П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 117—117 об. Автограф.

№ 92

22 травня [1874 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон[68]

Париж, 22 мая

Вал[ериан] Ник[олаевич]!

Только что получил Ваше письмо и отвечаю сейчас же потому, что вероятно еду сегодня вечером.

На Ваш вопрос о согласии, в случае надобности, принять Вас у себя, отвечаю, конечно, да.

---

[63] Можливо: *Jäger G.* Anleitung zu mitroskopischen Beobachtungen und zum richtigen Gebrauch des Mikroskops. – Berlin: Gustav Tempel, 1867; або: Die Darwin'sche Theorie und Ihre Stellung zu Moral und Religion. Stuttgart: J. Hoffmann, [1869].

[64] Р. Х. Ідельсон.

[65] Ідеться про з'їзд південних народників, прихильників журналу *Вперед!*, який відбувся у Києві в жовтні 1873 р.

[66] Це, мабуть, та сама програма київського з'їзду 1873 р., яку Подолинський привіз у листопаді та передав «впередівцям».

[67] Див. л. 62, прим. 64.

[68] Цей лист, правдоподібно, був надісланий в одному конверті з листом до Лаврова (док 91), бо на чистому зворотному боці було дописано «В. Н. Смирнову».

Переписку поддерживать буду. Адрес свой я даю П[етру] Л[авровичу]. Постараюсь доставить в скором времени вполне безопасный, но писать можете и по этому все лишь бы в таком тоне, чтобы нельзя было слишком явно придраться. Жму Вам руку, Р[озалии] Х[ристофоровне], Переяславцевой и Линеву. Кланяйтесь Саламандре[69]

Пишите не только по общественным делам, а также вообще о всем, что будет интересно в редакции или около нее.

Ваш С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 23—23 об. Автограф.

№ 93

[грудень 1874 р.][70]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Посылаю Вам копии с двух печатных бумаг[71], случайно попавших в наши руки. Думаю, что их интересно было бы напечатать с должными пояснениями.

Будучи прошлой осенью в Цюрихе я передал Вам, Вал[ериан] Ник[олаевич], или Линеву 40 рубл[ей] для передачи Речицкому. По не нахождению Речицкого эти деньги должны были быть отправлены обратно Судзиловскому, что, кажется, и исполнил Линев. Тем не менее, ко мне приходили с заявлением, что Судзиловский денег не получал, поэтому если у Вас или у Линева они есть, то пришлите мне расписку на мое имя на Институтской

---

[69] Сапір припускав, що це псевдонім Соловйова.

[70] У листі Лаврова до Лопатіна з січня 1875 р. згадується про одержаний лист, який Подолинський надіслав у конверті за адресою: Mr. Hales, 26 Baronets Road, Colombia Market, Hackney Road, Hackney. На цій підставі датуємо лист груднем 1874 р.

[71] Наприкінці 1874 р. III Відділення таємно розіслало місцевим жандармським управлінням «Список лиц, привлеченных к дознанию и еще не разысканных». У ньому були прізвища 53 народників. Список був опублікований у газеті *Вперед!* (1875. — № 2. — 1 февр./20 янв. — Кол. 41—44). Другий документ — це секретний циркуляр Міністерства внутрішніх справ, про який була лише згадка в газеті (Там само. — Кол. 54).

улице в собственном доме в Киеве[72] Кроме того, пришлите хороший адрес, потому что здесь есть люди, желающие писать, но не знают как. Паника, однако, еще вовсе не прошла; аресты продолжаются даже здесь, и вообще положение дрянное. Впрочем Вы поняли и сами знаете, что попадись почти все пошедшие это лето в народ и притом попались, не возбудив достаточного сочувствия среди народа. Если Вам передают другого рода сведения, то не верьте; за немногими исключениями это факт общий. Прибавлю однако, что в таких размерах, как в этом году движение в народ еще никогда не практиковалось и что, несмотря на неудачи, число охотников и теперь еще очень велико[73]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 51-51об. Автограф.

---

[72] Подолинські мали в Києві за різних часів три будинки. У березні 1874 р. вони купили в проф. Ф. Ф. Мерінга будинок із садибою на 475 кв. сажнів на вул. Інститутській. 22 березня 1876 р. цю садибу продали (ЦДІАК, ф. 487, оп. 1, спр. 111, арк. 95—96) і в тому ж місяці придбали на Банковій вул., у підполковника А. А. Рубана, двоповерховий кам'яний будинок з приміщенням для служб. Садиба мала 300 кв. сажнів (там само, арк. 99 зв—101). Після повернення з-за кордону хворого сина, Марія Подолинська купила в червні 1885 р. садибу на Еспланадній (Виноградній) вул., (нині вул. Богомольця) з будинком, флігелем і садом — разом 556 кв. сажнів. Від Будівельної комісії Подолинські дістали дозвіл тимчасово користуватися садом і городом на міських землях, що межували з їхньою садибою — усього 3335 кв. сажнів (ДАМК, ф. 36, оп. 1, спр. 9, арк. 138—140).

[73] Навесні і влітку 1874 р. революційно настроєна молодь з інтелігенції пішла "в народ" піднімати селянство на повстання. Це «ходіння в народ» охопило майже всі губернії України Селяни не підтримали закликів народників до повстання, а в окремих випадках повідомляли місцеву поліцію про агітаторів. Уряд спрямував проти народників увесь поліційний апарат. Багато народників заарештовано і притягнуто до судової розправи. Найактивніших з них засуджено на «процесі 193-х». Своє ставлення до «ходіння в народ» Подолинський висловив у листі до Смірнова в травні 1875 р. (див. л. 98).

1875

№ 94

27 квітня [1875 р.]

До М. Й. Бучинського у Станіславів

Київ, 15 (27[1]) цвітня

Мелитон Осипович!

Поручаю Вам мого дуже доброго пріятеля Сергія Григорьевича Фесенко-Новроцького и дуже просю Вас пособить ему Вашим добрим совітом. Він бажае пійти у Карпати и в Угорщину за тим що б пізнати побут гуцулів и угорьских руських. Я чув, що п. Евгеній Желєховській мае знаемих людей в Угорщині; а коли се правда, то просю Вас відправить Новроцкого до его, може він дасть яку рекомендацію. Новроцкій иде пішкі и таким способом найгарніше можеть познакомиться с простим народом, що для нас мае найбільшу вартість: Він може добре відповідати Вам, що теперь робиться у Киіві, а также и других містах Украини. Може Ви уже знаете, що Лобов вже швидко рік як на волі, одначеж мусить жити у Воронежі и доси ще не мае права іздити, куди схоче.

В осени надіюсь бути у Галичини и тоді приїду до Вас у Станиславов, куди вже я давно собирався.

Ваш С. Подолинский

ЛНБ НАН України. Від. рук., ф. Бучинського, спр. 121/п.4, арк. 10—10 зв. Автограф.

[1] Студинський прочитав дату як 24 квітня — це помилка, яка часто трапляється у відчитувачів рукописів Подолинського: він писав 7 подібно до 4.

№ 95

4 травня [1875 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Вена, 4 мая

Валериан Николаевич!

Месяца три тому назад я получил Ваше письмо достаточно ругательного свойства и до сих пор не отвечал Вам. Не думайте, чтобы я рассердился, это совсем не в моих нравах. Не отвечал я, главным образом, потому, что не имел адреса, так как думал, как после и оказалось, что адрес на Reynhardt'a[2] попался. На Лопатина же мне писать не хотелось. Тем не менее я было начал писать, но не кончил и не отправил и теперь очень доволен, потому что начал было писать в тоне подобном Вашему, а это с моей стороны было бы довольно глупо и, главное, противоестественно. Наконец, если бы было что-либо действительно интересное, то я писал бы, но ничего более интересного, чем список, кот[о]р[ый] я Вам послал[3] не было, а и то ведь, согласитесь, вещь весьма неважная, тем более, что о ней в России знали все, кому знать следовало.

Итак, я желаю не отшучиваться от Вас, но оправдаться перед Вами и Петром Лавровичем[4] или, еще лучше, разъяснить, что я делал. Конечно, делал я очень мало. Я уехал в мае[5] из Парижа совершенно больным и даже до сих пор еще не дошел до нормального состояния, но скоро, кажется, почти дойду. Для Вас, конечно, болезнь не мешает работе, но для меня мешает. Я прожил 6 месяцев в деревне и в Киеве[6]. В

---

[2] Адресу купця Рейнара (R. Reinhardt, 96 rue Rivoli) використовували російські революціонери для листування з Росією. Рейнар мешкав на правому березі ріки Сени, неподалек вежі Св. Якова. Від лівобережного Латинського кварталу, де звичайно перебували Лавров, Подолинський та їхні друзі, його відділяла річка Сена та невеликий острів Сіте.

[3] Див. л. 93, прим. 71.

[4] Лавровим. В оригіналі закреслено слова «относительно моих дел».

[5] Див. л. 91.

[6] З Парижа Подолинський виїхав у травні 1874 р., а у квітні 1875 р. ще писав з Києва. Якщо в Києві та Ярославці він мешкав лише 6 місяців, то не відомо, де він перебував тих решта 5 місяців.

деревне я почти исключительно занимался медицинской практикой и кроме мужиков почти никого не видал. Как медик я имел успех, далеко превысивший мои ожидания. Ко мне ходили люди из 40-50 сел, иной день более 50 человек, также и я постоянно ходил по окрестным селам. Тем не менее, конечно, мое барское положение портило все дело и потому я решил его бросить. Начал я с того, что отказался от всяких доходов, и думаю осенью, по возвращении в Россию, купить где-нибудь мужицкий хутор и поселиться на нем.

Вообще я считаю, что хождение в народ есть несомненно лучшая форма деятельности, с тем однако, чтобы под словом хождение понимался переход в народ и прочное (конечно, насколько полиция дозволит) поселение среди народа. Из ходивших до сих пор в народ огромное большинство или попалось[7] или же на зиму вернулось в интеллигенцию. Первое, конечно, зависит или от случая или от неосторожности, второе же действует очень вредно, потому что уже успело опошлить хождение в народ, понизив его до летней прогулки с сильными ощущениями. Я думаю, что Вы вполне согласитесь с этими моими взглядами и разве только спросите, зачем же я теперь поехал за границу. Поехал я месяца на три отчасти лечиться от остатков глухоты, которые мне все-таки сильно еще мешают, а больше с целью приучиться к сельско-хозяйственным работам, с каковою целью я и отправлюсь в Сербию и Галичину, так как теперь в России человеку-барину учиться работать крайне неудобно. Затем, как говорю[8], куплю хату, вероятно в сахарозаводской полосе Киевской губернии, буду сеять буряки и пшеницу и этим жить; в качестве фельдшера или вообще бездипломного доктора лечить мужиков, это официально, а что дальше посмотрим[9] Вам, как медику, замечу при этом, что, конечно, внутренняя медицина — ерунда в большинстве случаев, но зато, по приобретенному уже опыту, хирургия и дерматология — вещи прекрасные. Прибавлю еще к сказанному, что я намерен осуществить свой план несколько иначе, чем люди, до сих пор ходившие в народ, именно я намерен всю историю совершать официально, под своим именем, так как, во-пер-

[7] Див. л. 93, прим.73.

[8] Так у тексті.

[9] Натяк на революційну діяльність.

вых, со всем опытом вижу, что фальшивый паспорт мало предохраняет, да, кроме того, в местностях, где я думаю жить, т. е. в Киевской или другой украинской губернии, всегда рискую натолкнуться на знакомого человека а, во-вторых, потому что имею почти непобедимое отвращение к фальшивым паспортам.

Я очень много пишу Вам о себе, но это в первый раз и, вероятно, о себе опять скоро писать не буду, а потому надеюсь, что не наскучу Вам. Кроме того, выработка определенного плана, отличного от того, который у меня был прежде, конечно, заняла у меня значительно времени и сил.

Когда мы виделись с Вами в последний раз, Вы мне сказали, что меня могут погубить три вещи: медицинская практика, украинофильство и жидофобия. Теперь, переходя ко времени моей жизни в Киеве, я Вам отвечу: медицинскую практику я победил, как Вы можете видеть из предыдущего; она есть известное средство, годное при народном положении для большего знакомства и т.п., конечно не более. (Вопрос о жидофобии пока я еще не решил). Напротив, украинофильство меня победило; я всегда имел к нему наклонность, а последнее время стал совершенно ярым украинофилом. Но не печальтесь. Прежде всего, если, как я надеюсь, Вы согласитесь, что результаты, до которых я дошел по поводу барского положения, хороши и если я Вам скажу, что решающим моментом в этом направлении было украинофильство, то Вы согласитесь, что оно уж не такая скверная штука. Знайте прежде всего, что теперь украинофильство означает — украинская социально-демократическая партия[10] и если между украинофилами и есть еще люди, которые в глубине души с этим не согласны, то они боятся уже говорить об этом, потому что результатом должен был бы быть немедленный выход из украинофильской партии. Но вместе с тем мы, националисты-украинофилы ровно настолько, как националисты — сербы-социалисты, англичане и пр. и конечно ничуть не больше, чем националисты Вы великороссы. Не забывайте,

[10] Подолинський уважав, що серед українофільської інтелігенції, частина якої була згуртована в неформальних «громадах», виникала нова течія, яку він і назвав «українська соціяльно-демократична партія». Подолинський вірив, шо цей новий напрям захопить усю українофільську інтелігенцію та активну українську молодь, яка повертається в Україну.

что мы другой народ и отличие между нами и Вами таково же, как между Вами и поляками, сербами и пр. Если Вы только вздумаете, несмотря на это, отрицать справедливость необходимости всей культурно-литературной деятельности украинской интеллигенции, то Вы этим сразу же выкажете себя самым узким великорусским националистом. Не забывайте, что мы не можем, а особенно украинский народ не может, развиваться в социалистическом направлении по Вашим формам, как бы не мог польский; не забывайте, что у нас еще нет тех культурных элементов, которые у Вас уже отчасти есть; нет литературного языка сколько-нибудь выработанного (народный язык наш, конечно, гораздо чище и выработаннее, чем Ваш), нет книг для распространения знаний, необходимость которых Вы, а особенно Петр Лаврович, не станет уменьшать. Поймите, что нашему народу могут не нравиться те формы, которые для Вашего очень приятны. Поясню это примером. Ваши издания, как «Вперед!» так и народные (к сожалению, их есть пока единственн[о] «Хитрая механика»[11]), имеют у нас большой успех. Сколько экземпляров их не попадает к нам, все сейчас же расходятся. На студенческих собраниях читают отрывки из «Вперед» совершенно явно при 200 человеках, напр., из «Революционеров из привилегированной среды»[12]. «Хитрую механику», которой я, к сожалению, получил всего 20 штук, у меня расхватали так, что я не мог оставить себе ни одного экземпляра и пр. и пр. Я никогда не слыхал, чтобы какой-либо украинофил находил Ваше направление слишком крайним, или ставил Вам в вину какие-либо из массы других глупых обвинений, в которых не было недостатка среди великорусской молодежи. Среди украинофилов, конечно, нет или почти нет централистов, отрицателей знания и т.п. и тем не менее они иногда относятся критически к Вашим изданиям, но с какой стороны? Со стороны формы, со стороны манеры. Так, напр., «Хитрая механика» очень понравилась, кроме, конечно, последней главы, которая, как я слыхал, прибавлена в редакции и, нужно сказать,

---

[11] Брошуру *«Хитрая механика»* написав В. Є Варзар. Редакція *Вперед!* видала її 1874 р. у Цюріху. Пізніше брошуру кілька разів перевидавали під іншими назвами в Лондоні й Женеві.

[12] Див. л. 64, прим. 74.

крайне неудачно, ибо производит фальшивое впечатление и портит книгу[13] Но, не придавая этому, конечно, большого значения, все у нас восстали против заглавия «Хитрая механика», как совершенно антинародного у нас, носящего специально кацапско-шарлатанский характер. «Х[итрая] м[еханика]» переделывается на наш язык и, вероятно, скоро пойдет в печать[14] Тоже и «Сказка о четырех братьях»[15], которая, будучи проще «Хитрой механики», нравится еще больше, особенно мужикам. Конечно, украинцы пересаливают в другую сторон[у]. Если Вы читали изданную в Киеве, т. е. цензурную сказку «Запорожці»[16], то, конечно, согласитесь, что по литературному таланту и художественности она выше всего, что печатается за границей и что, даже по случайным причинам, хотя она и цензурная, она в социально-революционном отношении едва-ли уступает заграничным изданиям (Она пропущена тем же цензором[17], который пропустил «Дедушку Егора»[18]

[13] В останньому розділі, який написав В. Смірнов, наголошується на соціялістичній й революційній пропаганді та зневажливо трактується наука й книжки.

[14] Книжку переклав Подолинський, вилучивши при тому останній розділ та пристосувавши її до обставин в Україні. Книжка вийшла 1875 р., у Відні, під назвою *Правда*. Українські народники використовували *Правду* в пропаганді серед селян і фабричних робітників.

[15] *«Где лучше? Сказка о четырех братьях и их приключениях»* — брошура, написана Л. Тихомировим у народницько-пропагандистському дусі і видана в Женеві у 1873 р. гуртком «чайковців». Українські переклади зробили П. П. Пухинюк (студент Київського університету) та С. Подолинський. Жодний переклад не був надрукований.

[16] Фантастичну казку «Запорожці» написав І. С. Нечуй-Левицький. У 1873 р. львівський журнал *Правда* вперше надрукував її на своїх сторінках (ч. 11—13) і випустив окремою книжкою. 1874 р. книжка вийшла в Києві. Автор протиставляє щасливе ідилічне життя козаків на дні Дніпра злидням сучасного українського люду. Запорожці без сумніву надихнули С. Подолинського написати *Парову машину* з тією різницею, що ідеальне суспільство він шукав не в минулому козацтві, а в майбутньому соціялізмі.

[17] І. К. Пузирівський — київський цензор, який співчутливо ставився до українського руху і пропускав деякі «тенденційні» статті у газеті *Киевский телеграф*. Наказом Міністерства внутрішніх справ з 10 грудня 1875 р. його звільнено з посади.

[18] Оповідання М. К. Цебрикової «Дедушка Егор» вперше з'явилося в петербурзькій газеті *Неделя* 26 липня 1870 р. У 1873 р. воно було перевидане легально окремою брошурою в Києві і Петербурзі, за що цензор одержав сувору догану (ЦДІАК, ф. 294, оп. 1, спр. 4а, арк. 22).

и который действительно берет взятки с украинофилов; а потому Вы о нем лучше не пишите. Взятки впрочем, ему не мешают страшно обрезывать «Киевский телеграф»[19], так что некоторые из нас и именно те, кто наиболее пишет, уже предлагали добровольно закрыть газету. Итак, сказка «Запорожці» также грешит, во-первых, идеализацией казачества, и, во-вторых, слишком художественными формами, делающими ее немного трудной для понимания простому народу.

Нашей ближайшей целью, т. е. украинофилов тех, которые непосредственно не будут действовать в народе, есть организация за границей правильного издания народных книг, а затем также народного журнала[20]; последнее, конечно, есть цель очень трудная, неосуществимая ранее года или двух. Не сердитесь поэтому, что мы теперь непосредственно не работаем для «Вперед!» и Ваших изданий. Причина не несочувствие, а сознание необходимости завести подобное же свое, конечно, с соблюдением наших национальных особенностей и, скажу прямо, даже вкусов, которыми мы, а особенно народ наш, очень дорожим. Мне лично очень печально, что я не могу продолжать начатой работы во «Вперед!», но я надеюсь, что если Вы и Петр Лаврович узнаете, что я выполняю высказанные мною в первой половине письма намерения, то Вы с полною охотой и даже с удовольствием возвратите мне данное мною слово.

Мне бы очень хотелось видеться с Вами, но денег нет, чтобы поехать, так [как] я взял всего столько у отца, сколько нужно было для исполнения моих намерений и больше уж брать не желаю[21]. Если когда-либо Вы явитесь в Россию, то

Ф. Волховський переклав оповідання українською мовою, але воно не було видане через арешт перекладача.

[19] Політична й літературна газета *Киевский телеграф* виходила в Києві в 1859—1876 рр., спочатку два рази на тиждень, а від 1864 р. до 1876 р., — тричі. З червня 1874 р. право на видання придбала Є. І. Готоцкая. У 1874—1875 рр. у газеті співпрацювали члени *Київської громади* М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський, О. Русов та ін. У червні 1876 р. уряд звелів газету закрити. Редакція містилася на Бібіковському бульварі (нині бульвар Шевченка).

[20] Подолинський хотів видавати журнал разом з Терлецьким у Відні, але цей намір не був здійснений.

[21] На кошти батька С. Подолинський організував разом з О. Терлецьким 1875 р. у Відні видання перших соціялістичних брошур українською мовою, які тоді називали «метеликами».

знайте, что в Киеве, или где я буду жить, всегда будете приняты с радостью.

К сожалению, я в последнее время без всякой пользы значительно испортил свое положение по отношению к полиции. Именно по делу о розыске Каблица и аресте Волкенштейна, у которого Каблиц жил, меня таскали в жандармское управление в качестве свидетеля[22] и вообще в течение последнего месяца мне приходилось иметь там почти ежедневные сношения, что крайне неприятно.

На днях пришлю Вам свой адрес, потому что теперь и сам еще хорошо не знаю. Завтра еду из Вены.

Ваш С. Подолинский

[Дописано на полях першої сторінки:]

Ни 3-й книжки «Вп[еред]!», ни газеты[23] в Киеве и нигде еще нет в достаточном количестве. Жид[24] и Ташкентец[25] были оба в Киеве, но ничего не сделали, один уже ездил даром на границу, а другой еще поедет, вероятно, позже.

Не забывайте, что большая часть Ваших питерских друзей украинцы и что многие собираются переселится домой на Украину, где неминуемо станут за украинофильство, так как в той форме, которую оно принимает в последнее время, оно сделается совершенно непреодолимым для всякого радикала-украинца.

Прочтите, пожалуйста, мое письмо Петру Лавровичу. Кланяйтесь Р[озалии] Х[ристофоровне][26] и Линеву.

ГАРФ, ф. 1737. оп. 1, д. 58, лл. 72-75об. Автограф.

---

[22] У березні 1875 р. С. Подолинського допитували як свідка в Київському губернському жандармському управлінні для з'ясування стосунків між бакуністом Й. І. Кабліцем, який утік за кордон, і студентом університету А. А. Волкенштейном. Зізнання Подолинського свідчить про його знайомство і близькі стосунки з київськими народниками всіх відтінків. Протокол допиту опубліковано в збірнику *За сто літ* (К., 1930. — Кн. 5. — С. 198—199).

[23] Третій том журналу *Вперед!* вийшов 1874 р. у Лондоні. Із січня 1875 до грудня 1876 р. *Вперед!* виходив у Лондоні як двотижнева газета (видано 48 номерів).

[24] Л. С. Гінзбург.

[25] Е. С. Сем'яновський.

[26] Р. Х. Ідельсон.

№ 96

5 травня [1875 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Галль, 5 мая[27]
Мой адрес: Ober-Oesterreich, Hall bei Steyer, poste restante.

Не могу не написать Вам еще несколько слов о предмете очень близком и для Вас и для нас, именно о народных книгах. До сих пор Вы издали одну «Хитрую механику», книгу прекрасную, но только одну. Конечно, мы виноваты, что не пишем больше, но согласитесь, что среди всяких мелких дрязг и волнений, которыми наполнена наша жизнь в России, среди постоянных столкновений с полицией и прочей дрянью, среди постоянных неудач, которые, как первые так и последние, обрушиваются всего более именно на тех людей, которые могли бы что-нибудь написать, редкий из нас сохраняет достаточно спокойствия и свободы для умственного труда, чтобы сделать что-либо порядочное. Вы в другом положении: Вы, правда, заняты еще больше нас, может быть, но зато Вы сравнительно спокойны и свободны. Говорю прямо: газета «Вперед!» очень интересна и важна для меня, другого издания подобного нет, но ведь не в нас же дело. Если бы вместо 8 №[№] Вы выпустили бы 2 народные книги, то труда Вам было бы меньше, а пользы неизмеримо больше. У вас 2 года лежат удовлетворительные метелики (так у нас называются народные книги), напр., о военной повинности, а Вы их не печатаете. Рассудите сами и согласитесь, что я прав. Кроме того, и Вы и Линев могли бы писать, если бы последний был свободнее. Согласитесь, что издавать газету, для того чтобы в Петербурге было 3 экземпляра, а вообще она получалась через полгода, не стоит, а метелик не теряет цены, когда получается и через год. Скажу более того, начните издавать систематические метелики и кто-нибудь из нас, украинофилов, сейчас же поселится на границе, чего до сих пор для «Вперед» не сделали ни мы, ни великороссы, которым это было сделать ближе. Как видите, мы

[27] Цифра невиразна, можливо 5 або 9.

никакие узкие националисты и даже, если сумеем, то будем писать метелики на великорусском литературно-народном языке и посылать Вам.

Не удивляйтесь, что мы не можем посылать Вам денег. Их у нас очень мало и, какие есть, тратятся нашими общинами на Украине, а связей с богатыми людьми у нас нет, а те, которые были прежде с украинофильствующими аристократами каков [.....][28] нет, а дрянью не стоит утруждать наборщиков.

Прошу Вас отвечайте мне также подробно и серьезно, как я Вам пишу.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 77—77 об. Автограф.

№ 97

[на початку травня[29] 1875 р.]

До М. Й. Бучинського у Станіславів

Ober-Oesterreich.
Hall bei Steyer

Мелитон Осипович!

Маю до Вас велику прозьбу. Через кілька день приїде до Вас у Станіславов один мій дуже добрий приятель Сергій Григорьевич Фесенко-Новроцькій, котрій матиме до Вас лист від мене. Просю Вас передати ему оцей лист, що я теперь посылаю[30], а також пособить ему Вашим совітом у ділі, о котрим він Вам говоритиме. Він Вам добре роскажеть про усе, що діється у нас на Украини и по других містах Росіи.

Увесь Ваш *С. Подолинський*

ЛНБ НАН України. Від. рук., ф. Бучинського., спр. 121/п.4, арк. 9. Автограф.

---

[28] Текст вицвів. М. Шудря пропонує прочитати слово як «порвалися».

[29] Студинський помилково датує лист «перед 15(24) квітня» До *Hall bei Steyer* Подолинський прибув 4/5 травня, тому й датувати лист треба початком травня.

[30] Мабуть, був також окремий лист до Фесенка; він не зберігся.

№ 98

17 травня [1875 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Hall bei Steyer, Ober-Oesterreich,
17 мая

Сегодня получил Ваше письмо и сегодня же начинаю отвечать на Ваши вопросы[31], потому что на все почти мне

---

[31] Збереглася чернетка Смірнова із сьома запитаннями. Дату 3 травня 1875 р., якою позначено текст, можна пояснити тим, що Смірнов датував свій лист за російським календарем. Якщо це так, то лист був надісланий 15-го, Подолинський отримав його на два дні пізніше.

«Сергей Андреевич!

Для того, чтобы дать «серьезный» ответ на Ваше письмо, мне необходимо получить от Вас самое подробное и самое определительное разъяснение на следующие вопросы:

1. В чем заключается программа «украинской социально-демократической партии»? Ее политические и социальные идеалы? Ее отношение к существующему политическому и социальному порядку? Ее ближайшая деятельность?

2. В каком отношении стоит укр[аинская] социально-д[емократическая] партия к социалистам-революционерам в Великоро́ссии и ко «Вперед!»? Каково отношение украинск[ой] партии к великоруссам-рабочим и великор[уссам]-интеллиг[ентам], живущим в Украине? Каково отношение членов украин[ской] партии, живущих в Велик[о]россии, к окружающим их великорусс[ким] рабочим и соц[иалистам]-революц[ионерам]?

3. В каком отношении стоит «украин[ская] соц[иально]-д[емократическя] партия» к социально-революционной партии Германии, Австрии, к интернациональной революционной партии? Как она понимает национальный вопрос? В каком отношении находится она к «молодой Галиции», орган которой «Правда»?

4. Какое отношение имеет партия к «Киевскому телеграфу»? Можно ли считать передовые, фельетонные или всякие другие статьи выражением мнений партии, хотя бы эти статьи и были урезаны цензурой? Какие статьи принадлежат собственно Вашему перу?

5. Когда и каким образом возникла партия? Насколько она сильна и насколько она представляет собою выражение «украинской молодежи»? Насколько успешно идет ее пропаганда и организация?

6. В Вашем письме встречается следующее место: «Если Вы вздумаете отрицать справедливость необходимости всей культурно-литературной деятельности украинской интеллигенции, то Вы этим сразу

отвечать очень легко. Многие из Ваших вопросов, именно теоретические, мне кажутся излишними, и я думаю, что уже в первом письме и в слове «украинская социально-демократическая партия» заключается ответ на них. Тем не менее для полной ясности я буду отвечать и на них.

1. У.С.Д.П., как и великорусская, не представляет собою вполне и стройно организованного целого и потому, конечно, не может иметь предварительной программы, как ее, напр. составляет немецкая или другая западноевропейская[32] Тем не менее по разным случаям, напр., при соглашениях с радикалами[33] (так у нас называют Вас и вообще общерусских социал-демократов и так я буду выражаться далее) или при борьбе с либералами, многим украинцам приходилось выходить с программой не личной, но от кружка, партии или вообще как того требовали обстоятельства. В этих случаях

же выкажете себя самым узким великорус[ским] национ[алистом]». Как понять всю фразу вообще и в частности, что означают слова: «культурно-литературн[ая] деят[ельность]» и кого нужно понимать под украинск[ою] интеллигенциею?

7 Другое место: «Не забыв[айте], что мы не можем, а особенно украинск[ий] народ не может развиваться в социалистическом направлении по Вашим формам, как бы не мог польский, сербы; не забыв[айте], что у нас нет еще тех культурных элементов, которые у Вас уже отчасти есть» Как понять всю фразу вообще и что понимаете Вы под «нашими» формами и под «культурными элементами»?

Я просил бы Вас по возможности ответить подробно на все эти вопросы. Впрочем, избежание недоразумений столь же в Вашем интересе, сколь и в нашем.

В ожидании скорого ответа. В. С.».

[ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 29, лл. 1—2 об. (чернетка). Публікація: Сапир Б. *Вперед!* — Т. II. — С. 438; Рудько, *УІЖ*. — 1968. — № 9. — С. 128.]

[32] Німецька соціял-демократична робітнича партія була заснована на з'їзді соціял-демократів Німеччини, Австрії і Швайцарії, що відбувся 7—9 серпня 1869 р. в Айзенаху. На з'їзді було прийнято програму, яка включала основні принципи Статуту І Інтернаціоналу. 22—27 травня 1875 р. в Ґоті айзенахці об'єдналися з Загальнонімецьким робітничим союзом, заснованим 1863 р. в Ляйпціґу та відомим під назвою «лассальці». Австрійська партія була заснована на конгресі в Нойдорфі 1874 р.

[33] Переговори між українськими і російськими революціонерами відбулися до того часу в Цюріху (влітку 1873 р.) і в Києві (1874 р.), а згодом в Одесі (1876 р.).

украинцы нередко делали то, чего радикалы обыкновенно не делают, именно выставляли даже практические решения основных вопросов для своего идеального строя, по крайности ближайшего. При этом экономические вопросы формулировались в смысле решений Брюссельского и Базельского конгрессов 1868-1869 годов[34] конечно, с полным прекращением капиталистического способа производства, продажи труда и т. п. элементов современного хозяйства, вкравшихся в 1874 году в записку de Paepe[35]. Конечно, все это формулировалось в приложении к России и специально Украине. Решение вопросов о переходе земли в руки крестьянских общин, заводов в руки рабочих артелей понятны сами собой и об этом, уж конечно в среде партии, и не говорят больше. В политических вопросах У.С.Д.П. имеет всего больше сходства с анархистами Западной Европы, хотя, насколько дело выяснилось, не с крайними анархистами, как испанцы, а скорее с юрцами[36] или анархической группой бельгийцев. Ближайшим идеалом ставится возможно расчлененная федерация с возможно большим общинным самоуправлением. Вопрос о величине федераций[37] теперь, конечно, еще праздный, замечу однако, что есть крайние сепаратисты, напр. многие полтавцы и затем более наклонные к общерусскому радикализму, напр. правобережцы и черниговцы[38] Вопросы религиозные решаются,

[34] На конгресах Міжнародного Товариства Робітників у Брюсселі (вересень 1868 р.) і Базелі (вересень 1869 р.) розглядалося широке коло економічних питань: про земельну власність, кооперацію, кредит тощо.

[35] Записка бельгійського соціяліста де Папа *«Про організацію суспільної служби в майбутнім суспільстві»* — це доповідь, яку він виголосив на конгресі анархістів у Брюсселі у вересні 1874 р. Того самого року вона була надрукована французькою мовою, а в 1875 р. редакція *Вперед!* перевидала її в Лондоні російською мовою під назвою «Общественная служба в будущем обществе» з передмовою і коментарями П. Л. Лаврова. У доповіді йшлося про майбутні держави, які будуть організовані у федерації вільних громад.

[36] Див. л. 27, прим. 72.

[37] Ідеться про дискусію між прихильниками незалежної України з внутрішньою федерацією та тими, які бажали ширшої, панслов'янської або паневропейської федерації.

[38] Маються на увазі українофільські гуртки чи громади, що існували в середині 70-х років XIX ст. в різних містах України: у Києві («Стара громада», «Молода громада»), жіночий гурток під жартівливою назвою «гави»), у Полтаві («Унія», гурток Григораша і Кочури), в Одесі, Харкові, Єлисаветграді, Чернігові та Кременчуці.

конечно, также как и Вами и всякими другими радикалами[39] Вопросы о положении женщин, о семействе и т.п. также, хотя, конечно, тут национальные особенности уже сильно входят в свои права. Украинская женщина никогда не была в таком рабском положении, как великорусская и, соответственно этому, эмансипационное движение не так энергично. Украинская женщина, особенно девушка, как в народе, так и в высших сословиях, действительно и теперь несравненно в лучшем положении, чем великорусская и примеры семейной тираний вообще реже.

Как я уже Вам писал, конечно есть люди, недостаточно искренно убежденные и У.С.Д.П. нуждается еще в порядочной очистке, но тем не менее социально-демократ[ический] элемент преобладает настолько, что вообще, даже теоретически, отрицается существование какой-либо другой партии украинофилов, кроме С.-Д., если не считать нескольких жалких остатков козакофильства[40], которое вымирает. Украинцы — народ мужицкий по преимуществу. Нет народа на свете, где бы был такой малый процент высших сословий и поэтому всякое украинское движение в исходной точке своей не имеет никакого смысла, если оно не чисто мужицкое. Украинофилов всегда звали хлопоманами[41] и они справедливо гордятся этим именем, которое они заслужили, еще будучи националистами довольно узкими. Теперь, когда они отчасти перешли, а отчасти еще переходят на международную с.-д. почву, они еще с большим правом будут носить это имя, которое ясно показывает, что, в сущности, они никогда не были *национальной* партией в обыкновенном смысле этого слова. Да, и действительно, кто в России первый указал путь «в народ»,

---

[39] Подолинський дотримувався принципів релігійної толерантності, хоча вважав, що з часом релігію замінить наука.

[40] Козакофільству, зверненому в минуле, Подолинський протиставив соціялізм, звернений у майбутнє.

[41] Наприкінці 50-х і на початку 60-х років XIX ст. польська шляхта називала «хлопоманами» студентів, що зблизившись з українськими селянами, вивчали їхню мову, побут, звичаї і культуру, та намагалися захищати селян перед шляхтою. Початок цьому рухові поклали тоді студенти Київського університету В. Антонович, брати Рильські, П. Чубинський, П. Житецький та ін. У зв'язку з репресіями 1863 р. діяльність «хлопоманів» та інших гуртків припинилася.

как не хлопоманы. В 1860—63 году хлопоманы ходили в народ так же, с теми же целями и действовали теми же способами, как теперь радикалы. Тогда они попадались и пострадали соответственно в том же почти размере. Да и теперь, просмотрите списки и увидите, как число украинцев несоответственно велико между ходившими в народ. Конечно, Вы скажете теперь, что это не украинофилы, а радикалы, но я Вам отвечу на это, что многие из них то и другое вместе (Волховский[42], напр.) уже теперь, что многие из них не украинофилы только случайно, напр. воспитывались не на Украине, плохо знают язык, попали сначала в великорусские кружки и т. п. и, наконец, самое главное, что они неминуемо станут украинофилами, коль скоро вернутся на Украину и увидят теперешнее направление украинофильства. Но этого мало. Радикалы в прошлом году пошли в народ и останутся ли не знаю. Украинофилы, хотя не в большем числе, конечно, остались с шестидесятых годов. Я знаю нескольких и знаю, что их деятельность была настолько социально-революционного характера, насколько это было вообще возможно в такое мертвое время, как конец 60-х и начало 70-х годов. Наконец, теперь среди украинофилов вопрос никогда не ставится иначе, как на почву чисто народного движения и для интеллигенции деятельности в народе. Здесь, конечно, опять выступают на сцену национальные отличительные черты. Мы не любим и считаем мало полезною деятельность бродячую, «по дороге», как выражаются иные радикалы. Наш идеал расселиться по всей Украине. При том [...][43] огромном перевесе мужицкого населения наши стремления понятно направлены преимущественно на оседлый элемент населения. Заметьте при этом, что переход для нас и не труден и не очень страшен. Правда, в крестьянские общества приписываться официально теперь нельзя (прежде украинофилы поступали таким образом), но составить себе положение крестьянина-хуторянина вовсе не трудно и даже для большинства из нас, которые дети мелких, часто очень мелких, помещиков, не представляет ничего особенно бросающегося в глаза. Не

---

[42] Фелікс Вадимович Волховський (1846—1914) написав 1874 р. «Правдиве слово до своїх Земляків»; ця книжечка вийшла у Відні 1876 р.

[43] Не вдалося прочитати, можливо «при».

которые из прежных женились на крестьянках и теперь также иные думают поступить также. Как видите, по качеству такой переход в народ будет повыше двух-трех месячной летней прогулки по берегам Волги, или даже работы временной на фабрике. Вы спросите, конечно, что эти украинофилы будут говорить мужикам. Конечно, будут говорить и теперь говорят различное и различно, но все сводится к следующему: земля ваша, заводы и пр. — также; средство — захват путем народной революции. Так думают украинофилы и время покажет, правы ли они. Конечно, деятельность в городах не исключается деятельностью в селах. На этот счет уже и теперь кое-что делается, а когда явится украинское рабочее движение, а оно зарождается уже, то будет еще больше делаться. Вот Вам факт, доказывающий как у нас стали относиться к физическому труду даже средние сословия: в киевской ремесленной школе (отчасти украинофильской) большая половина учеников дети чиновников, попов и т. п. Через 3—4 года многие из них неминуемо станут в ряды социальной демократии и, таким образом, завершат то рабочее движение в Киеве, начало которому дали воскресные школы[44], веденные украинофилами в 60-х годах, результатами которых воспользовались радикалы в начале семидесятых. Замечательно, что многие из этих людей остались верны до сих пор, между тем как из радикализированных пришельцев многие (напр. знаменитый Гаврила[45], о котор[ом] Вы слыхали от маленького Кулябки и др.) обратились в ренегатов.

При первой возможности мы заведем за границей рабочую, т. е. народную газету и тогда, конечно, дела пойдут гораздо

[44] Восени 1859 р. студенти Київського університету відкрили на Подолі першу так звану «недільну школу» для робітничої та ремісничої молоді. Невдовзі в Україні було понад сто таких шкіл, у яких у недільні і у святкові дні здобували безплатно початкову освіту. Учителями в школах були студенти університетів та учні гімназій. Деякі з них належали до таємних гуртків та громад і використовували ці школи для пробудження національної і соціяльної свідомості своїх учнів. У школах часто вживалась українська мова і тому студенти укладали цією мовою підручники. У 1862 р. Міністерство освіти закрило всі недільні школи, звинувачуючи їх у поширенні революційних ідей. У 1864 р. їх знову дозволили відкрити, і вони існували в 70—90-х роках.

[45] Ідеться про тесляра Гаврила (прізвище невідоме), який на початку 70-х років відвідував народницький гурток П. Б. Аксельрода.

лучше. То же, конечно, относится и к изданию народных книг. Вот Вам ответ на Ваш первый вопрос.

2. Отношения украинцев и радикалов, прежде натянутые, теперь с каждым днем становятся лучше. Украинофилы часто сходятся с различными фракциями радикалов, которых (фракций) на Украине, хотя радикалы и очень немногочисленны, есть несколько, т. е. анархисты, впередисты и пр. Правда, совершенного слияния, за которое украинофилы пили на поминках Шевченко[46], еще нет, но взаимная помощь, особенно со стороны украинофилов, очень обыкновенная. Интересно, что разные фракции радикалов в затруднительных случаях, например, для укрывательства, за деньгами, также при распространении книг, часто охотнее обращаются к украинофилам, чем одна фракция к другой. Распространение Ваших изданий, к сожалению, в крайне малом количестве в последнее время, было также в наших руках, так что радикалы получали их также большею частью через нас. Вообще, если отношения между украинофилами и радикалами великоруссами бывают или лучше сказать бывали очень натянутые, то почти единственная причина была — непризнание со стороны великоруссов украинского народа за особый народ, непризнание иногда прямо выражавшееся, иногда же косвенно, напр., хождением в малорусский народ без знания его языка. Подобное отношение к делу, согласитесь, нелепо и я уверен, что, как бы Вы по вопросам международного социализма не сходились, напр., с Вроблевским, если бы Вы стали отрицать самостоятельность польского народа и стали ходить вести пропаганду по Польше на непонятном для поляков языке, то Вашей дружбе с Вроблевским пришел бы скорый конец. Теперь лучшие из радикалов великороссов согласны с этим вполне и, желая действовать на Украине, изучают ее язык, нравы и пр. и, в таких случаях, пользуются при своей деятельности полным сочувствием украинофилов. Есть еще одна причина расхождения, более технического характера — это, с одной стороны, неосторожность радикалов, их болтливость, страсть к переписке и т. п., с другой, может быть излишняя (скорее впрочем теоретическая, чем практическая) осторож-

[46] Можливо, ідеться про день пам'яті Шевченка, який «Київська громада» відзначала 1875 р.

ность украинофилов и проистекающая отсюда, по крайности кажущаяся, меньшая энергичность деятельности. Затем остается еще способ многих радикалов держать себя на допросах, т. е. говорить очень много. Это последнее, конечно, относится далеко не ко всем и даже не к большинству. Из немногих, попавшихся теперь одновременно с радикалами, украинофилов, насколько я знаю, никто ничего не разболтал. О том, что среди украинофилов действительно болтовни меньше, свидетельствует тот факт, что скрывавшиеся, о чем знали подчас десятки украинофилов, могли в одном и том же месте оставаться целые недели и даже месяцы, хотя, как оказалось впоследствии, полиция далеко не смотрела на это сквозь пальцы и некоторым из скрывшихся придавала не малое значение. Едва ли наши кружки радикалов могут представить подобные примеры.

Ко «Впереду» украинофилы относятсяс лучше, чем, я уверен, большинство радикалов-великоруссов. Оно и понятно: Для нас «Вперед!» есть прекрасное издание, основанное на принципах международного социализма, которые нам дороги, притом написанное на понятном для всех нас языке и за всем тем дающее нам сведения и о нашем крае. Какого-либо соперничества с «Вперед!», как оно фактически существует у разных великорусских кружков, у нас быть не может, как, напр., оно не может быть между «Volksstaat»'ом[47] и, положим, хорватским «R[adnicki] Pr[iatelj]»[48] Другое дело у великорусских радикалов: там идут споры о том, есть ли «Вперед!» орган их партии или может быть даже это журнал вредный, некоторые статьи которого следовало бы сжечь рукою палача и т. п. Подобные нелепости не могут придти нам в голову, как не может придти в голову жечь Volksstaat и т. п. Мы признаем, что «Вперед!» украинской интеллигенции, кроме пользы ничего не приносит и я не слыхал никогда в среде украинофилов другого мнения. Это даже настолько, что когда у нас ведутся разговоры об основании революционного органа за границей, то многие выражаются «наш Вперед» или «как Вперед», если речь идет об органе для интеллигенции. Вот Вам отношение наше к «Вперед!». Почему мы ему дея-

[47] Див. л. 33, прим. 95.

[48] «Робітничий приятель» — соціялістичний журнал. Виходив у Загребі 1874 р.

тельно не помогаем, то, конечно, главная причина та же, почему мы не помогаем деятельно, напр., Volksstaat'у, хотя впрочем не вполне, потому что небольшая помощь все-таки оказывается, как корреспонденциями, так и другими способами. Относительно народных изданий еще больше. Несмотря на некоторую неудобопонятность для украинского народа изданий, как «[Хитрая] механика», «[Сказка о] четыре[х] брат[ьях]»[49] и пр., украинофилы распространяют их самым ревностным образом. К сожалению, мы их мало получаем, но сколько бы не получили, напр. этих названных книг, то они расхватывались почти мгновенно и, признаюсь, меня удивляет, каким образом полиция накрывала, напр. «Четырех братьев» в складах, где они лежали подолгу; подобные факты у нас невозможны; даже такая довольно специальная вещь, как «Самарский голод»[50], разошлась у меня экземплярах в 30-40 в Киеве довольно скоро. Всего менее охотно брали «Пугачевщину»[51], несмотря на то, что книжка маленькая; когда я спрашивал почему? мне обыкновенно отвечали: «это декламация». Во «Вперед!» у нас особенно любят «Летопись рабочего движения». «Что делается на родине»[52] призводит меньше эффекта, потому что украинофильская молодежь большею частью выросла, стоя ближе к народу, [чем][53] радикалы и потому ей там в сущности нет ничего нового. Отрывки из «Революционеров привилегированной среды»[54] читались на собрании в столовой, как аргумент против так называемого у нас «Юридического кружка», приверженцев laisser faire, laisser passer[55] Чтение на собрании в 150—200 человек конечно вызвало бурю, которая впоследствии даже довела до личных

[49] Див. л. 95, прим. 11, 14.

[50] Брошуру *«По поводу Самарского голода»* написав П. Л. Лавров. Редакція *Вперед!* видала її двічі в Лондоні 1874 р.

[51] Брошуру *«В память столетия пугачевщины»* видала редакція *Вперед!* двічі в Лондоні 1874 р.

[52] «Летопись рабочего движения» і «Что делается на родине?» — назви постійних розділів журналу і газети *Вперед!*. Смірнов вів перший розділ, а значну частину статей для другого писав Лавров.

[53] В оригіналі: «как».

[54] «Революционеры из привилегированной среды» — стаття Смирнова у *Вперед!* (див. л. 64, прим. 78).

[55] «Дозволяй робити (що хочеться), дозволяй іти (куди хочеться)» (*фр.*).

оскорблений, мордобития и т. п. В конце концов, на одном собрании подавляющим большинством, вроде 130 против 15, была выражена солидарность с читавшим отрывки. Я вообще не хожу на студенческие собрания, но на это случайно пошел и даже председательствовал. Меня удивил за последние 2 года прогресс в свободе или лучше сказать, смелости слова. Примите во внимание, что такие разговоры теперь в России ведутся не в среде своей партии, но против врагов, при известных шпионах. Действительно жандармы прекрасно знают обо всем, что делается на подобных собраниях, как я убедился по этому случаю: Через несколько дней меня по другому делу призывали в жандармское управление[56] и при этом помощник начальника жандармов прелюбезно рассуждал со мной о «собрании, на котором Вы, кажется, были председателем». Читавшему отрывки (Шульгину, племяннику редактора «Киевлянина»[57], представьте себе) было сказано, что если он будет еще хоть на одном собрании, то будет арестован. Так как он решительно отказался не ходить на собрания, то студенты вынуждены были на некоторое время отложить большие собрания. Это я сообщаю только так, между прочим, как знамение времени.

Ваш вопрос об отношении к великорусским рабочим, живущим в Украине, я не совсем понимаю. Не думаете ли Вы, что украинофилы смотрят на великорусских рабочих враждебно, как на представителей эксплуатирующей нации, вроде того как Энгельс пишет в Volksstaat-е[58] Это было бы так нелепо, что об этом и говорить не стоит. Что касается до усилий своих, то, действительно, украинофилы направляют их охотнее (но и только) на украинцев, во-первых, потому что они оседлый элемент и, во-вторых, что на них, кроме украинофилов, никто толком действовать не может, между тем как

[56] Див. л. 95 прим. 19.

[57] Часопис реакційного спрямування. Його редактором був реакціонер, історик В. Шульгин, стрий Якова.

[58] Не з'ясовано, про яку статтю мова. Можливо, що про «Емігрантську літературу», п'ята частина, якої була присвячена «соціальному питанню в Росії» Згадуючи про росіян у нижчих верствах торгівлі, Енгельс писав: «...адже не даремно ще Петро I казав, що один росіянин упорається з трьома євреями» (К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. — М.: Политиздат, 1967 — С. 64)

для великорусских рабочих, обратно, полезнее радикалы великороссы.

3. Отношение у[краинских] социалистов к западно-европейским, поскольку они существуют, то же, что и радикалов, но, конечно, прямых отношений никаких особенных нет (теперь, впрочем, заводятся), также, как и [у] радикалов. Вопрос о национальности украинофилами решается также, как и западными социалистами, т. е., что национальность представляет собою очень удобную группировку для экономического самоуправления теперь и, вероятно, будет представлять до тех пор, пока будут различия в языке и пр. национальные особенности (см. записку de Paepe)[59] Этим, конечно, ничуть не уменьшается значение всемирной федерации во всех тех сторонах[60] общественной жизни, которые захватывают общечеловеческие интересы.

На Ваш вопрос об отношении к «Правде»[61] также косвенно заключается ответ в моем первом письме, когда я говорил об основании нового органа. Разве «Правда» есть орган какой-либо социально-демократической партии? Она уже 2 года систематически не печатает статей из Киева и даже из Вены от «Січі», так что о «Правде» говорить не стоит. Она представляет собой бельмо, которым нас можно колоть, но человек, ближе знакомый с внутренними делами украинских и галичанских кружков, никогда этого делать не станет. «Правда» — это грех одного львовского и одного полтавского кружка, а отдуваться за нее приходится всем украинофилам.

4. Вопрос о «К[иевском] т[елеграфе]»[62] немного сложнее. Конечно, он также не орган партии, потому что органом революционной партии не может быть цензурный журнал. Но если уж на то пошло, то укажите мне хоть [один] цензурный журнал в России за последние годы, который бы сказал то, что сказал «К[иевский] т[елеграф]». Возьмите следующие статьи: передовая о евреях в одном из первых номеров[63], фельетон о квартирах[64], где прямо после картины, каких нет

[59] Див. вище, прим. 35.

[60] Закреслено слова «в значительном числе сторон».

[61] Див. л. 52, прим. 38.

[62] Див. вище, прим. 19.

[63] Сколько вопросов в еврейском вопросе // Киевский телеграф. — 1875. — № 4. — 8 січ.

[64] О жилищах бедного населения Киева // Киевский телеграф. — 1875. — № 6. — 13 січ.

во «Впереде», говорится, что все, что ни де[ла]лось, теперь ни к чему не поведет без радикального экономичного переворота. Вы отделывали Леонарда, прочтите же, как его отделал «К[иевский] т[елеграф]»[65] Прочтите статью о рабочих на сахарных заводах и обратите внимание на слова, предшествующие заключению[66] Прочтите корреспонденции «На земляных работах»[67] В статье «Акционерные компании»[68], насколько мне приходилось читать цензурную публицистическую литературу, в первый раз прямо поставлен вопрос о железном законе заработной платы и о том, что ассоциации имеют значение воспитательное лишь как средство, чтоб довести рабочих до полного осуществления идеальной формы, т. е. полного устранения капитала, а что более человеческие условия работы теперь важны, чтобы доставить рабочему досуг для предварительных занятий для переворота. Примите во внимание, что цензор получил нахлобучку уже после первого номера, после 2—3 недель — 3 специальные предписания из Питера, что [на] «К[иевский] т[елеграф]» за 3 месяца написано больше доносов, чем на «Вперед!» за три года, что быть сотрудником «К[иевского] т[елеграфа]» настолько же почти преступление, как и во «Вперед!» (о том, что Ал. Кулябка-[Корецкий] сотрудник «Вперед!», прекрасно знают жандармы и обо мне также, но за это теперь уже почти не преследуют). Примите во внимание, что цензор (хотя и подкупленный) не пропускает подчас и перепечаток из чужих газет, что из-за нескольких толковых слов приходится, чтобы их замазать, писать целые страницы ерунды и потом толкуйте. При этом

---

[65] Російський економіст П. С. Леонард писав у статті «О найме рабочих в сельском хозяйстве» (Голос. — 1875. — № 19), що інтереси великих землевласників, які вирощують зерно в південних губерніях, є загальнодержавними і загальнонародними. З критикою цих положень виступив, як уважають, М. Зібер (Киевский телеграф. — 1875. — № 23. — 21 лют.

[66] Новостроенский Ф. К вопросу о наймах рабочих // Киевский телеграф. — 1875. — № 20. — 14 лют. — № 22. — 19 лют. Автор засуджує цукрові заводи, на яких власники розбещують та експлуатують молодих людей навколишніх сіл. Ця тема була використана Подолинським у *Паровій машині*.

[67] Р-жій В. На земных работах // Киевский телеграф. — 1875. — № 39. — 30 берез. — № 40. — 2 квіт. Автор описує нелюдські умови життя й експлуатацію робітників на будівництві залізниці Київ—Берестя.

[68] Киевский телеграф. — 1875. — № 21. — 16 лют.

«К[иевский] Т[елеграф]» не принадлежит партии. Гогоцкая лицо не только не близкое, но враждебное, а муж[69] ее почти шпион. Партия сделала ошибку, обнародовав много имен сотрудников; вышло будто бы ее газета, а между тем оно совсем не так. Да и партия даже не может иметь газеты, в ней нет ни одного лица достаточного благонадежного, чтобы ему разрешили издавать газету. Нечего и говорить, что партия не тратит ни копейки на газету. Неоднократно многие из нас подымали вопрос о том, чтобы бросить газету, так как вообще наивно было соваться в такое дело и не стоит пачкаться. Если не бросают, то главным образом потому, что «К[иевский] т[елеграф]» каждый день, можно сказать, стоит накануне запрещения (административного) и мы находим, что выгоднее, чтобы он был запрещен, несмотря на всю его умеренность, чем самим бросать. Затем в «Телеграф[е]», особенно сначала, был очень плохой контроль со стороны партии и потому могли попадать вещи совсем неподходящие. Чтобы удовлетворить Вашему любопытству, скажу, что мною написаны только передовая статья об акционерных компаниях и фельетоны о прудах и о русском[70] и польском населении Галиции. Напечатано ли что-либо после моего отъезда, не знаю[71]

Я должен сказать, что вообще нахожу Вашу систему во «Вперед» повально ругать нашу прессу не гуманной. Доказывать, что прессы порядочной теперь не может быть и что лучше вовсе не издавать газет и журналов, чем издавать такие как теперь, это другое дело и я бы с этим вполне согласился, но Вы этого прямо не делаете, но ругать повально не гуманно, потому, поверьте, что напр[имер], «Неделя»[72] и «К[иев-

[69] С. С. Гогоцкій.

[70] Подолинський уживає тут слово «русский» у розумінні «руський», себто — український; до росіян він застосовує інший термін: «великоруський».

[71] Протягом січня—липня *Киевский телеграф* опублікував 11 фейлетонів С. Подолинського, зокрема статті про акціонерні компанії, українське і польське населення Галичини, нариси про поїздки до Галичини, Угорського Королівства та ін. у яких автор описував різні сторони суспільного життя місцевого населення в цих країнах: їх побут, мову, житло, етнографічні умови.

[72] *Неделя* — політична та літературна щоденна газета, виходила в Петербурзі у 1866—1901 рр. На її сторінках П. Л. Лавров опублікував у 1868—1869 рр. свої *Історичні листи* під псевдонімом П. Миртов. У 70-х роках *Неделя* була фактично органом народників і мала зв'язки з революційним підпіллям.

ский] т[елеграф]» могли бы и желали радикальничать не меньше, чем «Вперед!» и при большем количестве литературных сил могли бы выполнять это с приличным успехом, поверьте, что это совсем не трудно и ни к чему не обязывает, доказательство, напр., брюссельская "Liberté"[73], которая дорадикальничалась до того, что уж не стоит вовсе писать, а редакторы по прежнему спокойно адвокатствуют, но дело в том, что «К[иевскому] т[елеграфу]» или «Неделе» просто нельзя сильно радикальничать (кстати «Неделя» держится почти одними украинофилами). Примите это во внимание, потому что иначе Ваше отношение выходит совсем детское.

5. Когда возникла У.С.Д.П. сказать трудно, так как она есть непосредственное продолжение хлопомании. Насколько она сильна — так же. Думаю, что средним числом она, сравнительно с населением, немного сильнее партии великорусских радикалов, но, во всяком случае, очень немногим. Представляет ли она собою выражение потребности украинской молодежи? — может спрашивать только московский кацап, потому что никакому человеку другой национальности не может, насколько я знаю, придти в голову подобный вопрос. Спросите об этом Врублевского, Маркса, Лиссагора, Николича и пр.[74] Пропаганда идет теперь успешнее, чем прежде, как и вообще вся социалистическая пропаганда; соответсвенно этому и организация, могущая служить довольно хорошим примером анархической организации. Конечно, все это весьма и весьма относительно.

6. Я считаю, что нужно быть узким националистом, чтобы не признавать за каждой национальностью права и необходимости известной литературной и культурной работы. Под этим я понимаю язык народный, этнографию страны, нравы и обычаи и также существенные необходимые учебники. Без

---

[73] *La Liberté* («Свобода») — бельгійська демократична газета, виходила в Брюсселі в 1865—1873 рр. З 1867 р. — один з органів І Інтернаціоналу в Бельгії.

[74] Подолинський називає осіб, що були присутні 23 січня 1875 р. в Лондоні на зборах, присвячених 12-й річниці польського повстання 1863—1864 рр. Головував на них В. Врублевський. З промовами виступили К. Маркс, Ф Енгельс, учасники Паризької комуни П. Лісагар і Л. Френкель, російські революціонери В. Смірнов і М. Судзиловський та ін. Звіт про збори опубліковано в газеті *Вперед!* 15 лютого 1875 р.

этих вещей, т. е. без словаря, учебников и этнографического знания народа и т. п. вещей, невозможно не только издание революционных книг и журналов, но даже сколько нибудь толковая устная пропаганда. Под украинской интеллигенцией надо понимать лиц, которые умеют и хотят исполнять подобные работы. К несчастью или нет, к счастью для украинского народа, многие из этих лиц в то же время члены У.С.Д.П.

7. На Ваш последний вопрос ответ тот же, что и на 6-ой. Именно те работы, которые для Вас, великоруссов, исполняются или уже исполнялись разными учреждениями или более или менее либеральными частными лицами, опять таки, напр., словарь, географическо-этнографические исследования и пр. и которыми Вы можете пользоваться готовыми для своей революционной деятельности, как устной так и литературной, мы, к сожалению, должны, хоть кое-как, сами себе подготовить. Нам не на кого положиться. Украинофилов-либералов, ученых и т. п. нет или почти нет. Как я Вам говорил, они — или действительно или некоторые, повидимому, пока (вероятно до конституции, если таковая будет) — признают себя все социал-демократами и, конечно, таким образом часть этой культурно-литературной работы падает и на украинофилов-социалистов. Так как, впрочем, значительная часть этой работы совершается в непосредственном соприкосновении с народом, напр., перепись или исследовани[я] географического общества[75], то они служат подготовлением и для чисто революционной деятельности и

[75] Ідеться про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, створеного в Києві 1873 р. Його членами було багато громадівців: М. Драгоманов, П. Житецький, Ф. Вовк, О. Русов, С. Подолинський (з 5. XII. 1874 р.) та ін. — разом 194 дійсних члени. Відкриття відділу дало змогу легалізувати частину роботи *Київської громади*, об'єднати їхні сили і стати центром українського руху. Члени товариства займалися дослідженнями з історії, етнографії, фольклору, статистики та кліматично-географічних умов України. 2 березня 1874 р. відділ організував одноденний перепис населення Києва і опублікував його результати. Того ж місяця відбувся організований відділом III археологічний з'їзд у Києві. Протягом 1874—1875 рр. видано два томи «Записок Юго-Западного отдела Русского географического общества» та наукові праці М. Максимовича. Відділ підтримував зв'язки з багатьма науковими товариствами Росії і закордону. Відділ був ліквідований унаслідок Емського указу 1876 р.

далеко не пропадают даром. Вообще насчет важности культурно-литературной работы и национальных форм советую [?] также не советую[76] полагаться Вам на Ваши собственные московские воззрения, ибо они заведомо там ошибочн[ы], а обратиться к социалистическим представителям всевозможных национальностей. Под Вашими формами я понимаю такие вещи, как великорусский язык, примеры из жизни великоруссов, аргументация в пропаганде основанная на великорусских нравах и т. п. вещи, которые, согласитесь, для пропаганды на Украине неуместны.

Вот, надеюсь, точный и достаточно подробный ответ на все Ваши вопросы. Мне хотелось бы написать Вам еще кое о чем, но это не очень к спеху, а это письмо вышло и без того безобразно длинно.

Отвечайте по возможности не слишком нескоро.

Ваш С. П[одолинский]

Я слыхал, что Переяславцева умерла; если это правда, то напишите мне, если можете, поподробнее о последнем времени ее жизни и ее смерти.

Кланяйтесь П[етру] Л[авровичу] и Розалии] Х[ристофоровне][77]

P. S. Прошу Вас вообще никогда ничего не печатать про украинофилов, потому что это значило бы прямо указать на личности, которые открыто себя признают украинофилами.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл 58—71 об. Автограф.

№ 99

4 червня [1875 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Hall bei Steyer, Ober Oesterreich,
4 июня

Валериан Николаевич,

Если Вас это не затруднит особенно и если Вы имеете на это возможность, то пришлите мне рекомендации в Кроацию и Сербию, напр. к редакторам социалистических газет или вообще к кому бы то ни было из сербских социалистов. Дело в

[76] Так у тексті.

[77] П. Л. Лавров і Р. Х. Ідельсон.

том, что мы предпочли бы печатать наши издания не в Швейцарии или Англии, а в Венгрии и Сербии, если это возможно по тамошним цензурным условиям. Я, правда, надеюсь достать рекомендации в Вене, но это не верно. Постарайтесь сделать, если возможно, сейчас же, потому что 12-го числа я уезжаю отсюда. Если по Вашему расчету, письмо не успеет дойти, то адресуйте его: Klagenfurth, Kärnthen, poste restante. Туда же, прошу Вас, пришлите и следующий №. «Вперед!», за который я Вам чрезвычайно благодарен. На днях напишу Вам подробнее. Если Вы знаете каких-либо социалистов в Далмации и Черногории, то пришлите, по крайней мере, фамилии, так как это для меня очень интересно. Самое же важное было бы, если бы Вы знали о существовании таковых в Угорской Руси, с которой, к сожалению, у нас до сих пор нет сношений, потому что те, кого мы знаем, большая сволочь. Угорская Русь была бы для нас самое подходящее дело, потому что с одной стороны родная почва, а с другой стороны цензурные условия Венгрии кажется все-таки лучше, чем Австрии или Сербии. Прошу отвечайте сейчас.

Ваш С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 24—24 об. Автограф.

№ 100

11 червня 1875 р.

До М. Й. Бучинського в Станіславів

Hall bei Steyer.
Ober-Oesterreich.
11 Іюня[78]

Дорогій Мелітон Осипович!

Вибачайте, що доси не одписав Вам и не подякував за те, що Ви приняли Новроцкого и заняли ему гроші на дорогу. Надіюсь, що Ви вже давно получили 60 г., котрі я Вам вислав зараз, як получив лист від Новроцкого. Мабуть Ви вже знаете, що ёму приключилося у дорозі. В Бориславі его забрали

[78] На полях — помітка М. Бучинського: «Одержав 15.VI. 1875.»

жандармі и повезли у криминал у Дрогобич. Там ему казали, що забрали его через те, що думають, що він рускій шпіон. С того часа, а тому буде вже днів з вісім, як я получив лист, не маю ніякои звісткі від Новроцкого. Він писав, що хтів телеграфовать до Вас. Дуже просю зробить для его, що можно, коли він ще не на волі и відпішіть міні зараз у Відень. Haupt-poste restante.

Стискаю Вам руку.

Ваш С.Подолинскій

ЛНБ НАН України. Від. рук., ф. Бучинського., спр. 121/п.4, арк. 11. Автограф.

№ 101

15 серпня [1875 р.]

До П. Л. Лаврова в Лондон

Вена, 15 августа

Петр Лаврович,

Посылаю Вам сказку на украинском языке, которая составляет первый опыт моего писания на этом языке и в бел[л]етристическом тоне[79] Эта сказка должна служить как бы введением для целого ряда народных книжек экономического содержания, из которых одна — о прибавочной ценности и о прибавочном труде сообразно теории Маркса — уже написана в разговорной форме[80] Другую о земле и формах землевладения напишу в возможно скором времени[81] Третья о налогах будет немного переделанная «Хитрая механика[82]; Затем последуют еще книжки о фабриках[83], ассоциациях и т. п. По мере напечатания, они все Вам будут высылаться тотчас же, но прошу не говорить или не писать о них ничего, пока не получите известия о доставке их в Россию. В настоящую ми-

---

[79] Ідеться про «Парову машину».

[80] Мається на увазі другий «метелик» Подолинського «Про бідность. Розмова перша» Виданий у Відні в 1875 р.

[81] «Про хліборобство». Розмова друга. Частина перша: «Про те, як наша земля стала не наша», вийшла в Женеві в 1877 р.

[82] Правда: Оповіданнє. (Переклад з великоруського). — Відень, 1875.

[83] Ремесла і хвабрики на Україні. — Женева, 1880.

нуту только кончается печатание «Паровой машины»[84], вторая же книжка «Про бідность, Размова I» выйдет не раньше как через шесть недель[85], потому что в настоящую минуту нет никого в Вене, чтобы держать корректуру. Как видите, мы решились печатать в Вене. Можно много сказать и против и за такое решение. Против, конечно, главное то, что мы вынуждены делать некоторые уступки в тоне, как Вы это и заметите в «Паровой машине». Надеюсь, впрочем, что, читая эту книжку, Вы согласитесь, что уступки эти незначительны и вовсе не касаются сущности вопросов. Если только возможно будет писать в тоне этой первой книжки, то значит еще жить можно, если же ее конфискуют, то тогда посмотрим, что делать. За печатание в Вене говорит возможность свободного, не контрабандного обращения наших изданий среди слишком трех миллионов австрийских украинцев, чем, конечно, пренебрегать не следует.

Как увидите, читая книжку, я постарался в самых кратких словах поставить реальную программу будущего строя и притом не идеального, а такого, который мог бы осуществиться в сравнительно кратком времени. Вот почему Вы увидите как бы сохранение собственности в виде частных жилищ, сохранение известной политической формы и семейства, а также оставление в стороне религиозного вопроса. Дело в том, что украинский народ, очень далеко зашедший на пути критики существующего порядка, напротив, на пути создания сознательного идеала будущей жизни стоит еще в начале дороги и вот почему, сравнительно с великорусскими изданиями, придется тратить меньше слов на критику существующего, чем на синтез нового. Конечно, я мог бы сразу поставить чистый коммунистический идеал, но я уверен, что в настоящую минуту он еще не был бы принят сочувственно нашим народом. Кроме того, я твердо уверен, что это больше вопрос формы, чем что либо-иное. Осуществле-

[84] Написана у формі казки, *«Парова машина»* розповідає про сон молодого селянина, покаліченого панською молотаркою. Автор змальовує картину народного повстання та описує ідеалізований соціяльно-економічний і національно-політичний устрій майбутнього.

[85] Після першого видання у Відні 1875 р., брошура була перероблена з допомогою М. Драгоманова і видана в Женеві 1876 р. під заголовком *«Про багатство та бідность»*. Пізніше брошура була перекладена польською, білоруською та французькою мовами.

ние такого идеала, как он у меня поставлен, неминуемо и быстро поведет народ по пути к высшим экономическим формам, так как, в сущности, он тот же, который ставится коллективистами из рабочих; в подобной же форме он вернее может рассчитывать на сочувствие народных мас. Что касается вопроса о семействе, то признавая вполне уродливость нынешней семьи, я все-таки не согласен и с Вашими, а особенно Вал[ериана] Ник[олаевича][86], взглядами на этот предмет, а думаю, что правильные семейные отношения явятся только после улучшенных экономических. Кажется в этом случае я имею за себя почти всех социалистов из рабочих. О том, что уничтожение семьи[87] не было бы правильно понято и сочувственно принято массой украинского народа в настоящую минуту и говорить нечего, а мне в настоящую минуту самым важным кажется, чтоб наши социалистические издания принимались сочувственно именно массами. Прошу Вас, напишите мне Ваше мнение о книжке и укажите, если еще есть какие-нибудь пункты, с которыми Вы не согласны. Во всяком случае, я почти уверен, что, после этого первого моего опыта, у нас явится не мало народных книг, писанных людьми, имеющими более меня литературного таланта.

Затем далее. Если у нас дела пойдут хорошо, т. е. не встретится непредвиденных препятствий, то мы с будущего года начнем издавать украинскую социалистическую газету в Вене. Ближайшее по этому вопросу еще не определилось. Вообще же можно сказать, что существует два мнения. Одно, издавать газету вроде «Вперед!» и с включением литературно-беллетристического и научно-критического отдела, т. е. значит так, как «Вперед!» — книги и газета вместе. Издавать приблизительно 8 листов в месяц, еженедельно или 2 раза в месяц. Другое мнение, придать газете более народный характер, так чтоб она могла быть легко понята школьным учителем, меща[ни]ном, грамотным рабочим и крестья[ни]ном и пр. Я лично держусь второго мнения, но вероятно буду побежден, потому что большинство партии, по-видимому,

[86] В. Н. Смірнов.

[87] Подолинський був прихильником збереження сім'ї і протиставив їй так званій «вільній любові» (див. л. 130).

держится первого мнения[88] Во всяком случае, однако, рядом с газетой мы будем издавать ежемесячно 2—3 листа народных книг, следовательно спор пойдет собственно о том, должны ли наши издания носить исключительно народный характер или смешанный.

Из «Киевс[кого] телегр[афа]» мы все вышли 1-го августа по поводу несогласий с Гогоцкой. Нужно сказать, что самое вступление в «К[иевском] т[елеграфе]» было сделано лучшими из наших людей, как последний опыт перед окончательным отказом от цензурной литературы.

Завтра вечером я еду из Вены в Галичину и оттуда через неделю в Россию. Прошу Вас очень, пришлите мне последний № «Вперед!» в Stanislawow[89], poste restante, так как мне очень хочется знать подробности Чигиринского дела[90], которых я еще не знаю. Если Вы за это лето напечатали новые народные книги, напр. «Мудрицу Наумовну»[91] то пришлите и ее. Кроме того пришлите, если можно, те рукописи народных книг, которые Вы не думаете печатать или, если думаете, то не скоро; конечно, все будет возвращено в самом скором времени. Все, что будет выходить у нас нового, будете получать от Остапа Терлецкого из Вены.

Ваш С. П[одолинский]

Посылаю Вам книгу в листах, а конец даже в рукописи, потому что еще не вся напечатана.

Публікація: Сав, Вперед!... т. II. С. 450—452.

---

[88] Газета не була видана. Замість неї в Женеві на кошти «громади» почав виходити збірник *Громада*, редагований М. Драгомановим. Вийшло 5 книг: у 1878—79 рр. — 4 книги, 1882 р. — 5-та.

[89] Нині — Івано-Франківськ.

[90] Приводом для селянських виступів став Указ 1868 р. про земельний устрій державних селян. Селяни вимагали заміни подвірної системи землеволодіння громадою та збільшення селянських наділів до 5 десятин. Уряд відмовив у прирізках землі, що призвело в 1870—1875 рр. до заворушень селян Чигиринського й Черкаського повітів з населенням 40 тис. чол. Центром селянського руху влітку 1875 р. стало с. Шабельники. Сюди були спрямовані війська і поліція. Надіслана Подолинським кореспонденція про чигиринську справу до журналу «Вперед!» була надрукована в № 22 1 грудня (19 листопада) 1875 р.

[91] Брошура С. М. Кравчинського, видана в Лондоні 1875 р. видавництвом *Вперед!*

№ 102

30 жовтня 1875 р.

До М. Й. Бучинського в Станіславів

Київ 30/18/X 1875

Дорогий Земляче! Дуже просю Вас, вишлить на мое імя у Київ мои Славянскі книжкі, котрі я лишив у Вас, бо я досі ще іх тутки не дістав. Коли ще Ви іх вже вислали то просю Вас напишить мені по якому адресу Ви іх послали. Вони мені тепер дуже потрібни.

Ваш С. Подолинскій

Мій адрес для листів: Новомиргород, Херсонской губерніи, Сергею Андреевичу Под[олинскому]. Книжкі висилайте просто на мое имя у Київ без адреса.

ЛНБ НАН України, Від. рук., ф. Бучинського., спр. 121/п.4, арк. 12. Автограф.

№ 103

[кінець жовтня 1875 р.[92]]

До В. Н. Смірнова в Лондон[93]

Валер[иан] Никол[аевич]! Пришлите мне адрес, по которому я бы мог писать Вам постоянно совершенно верно. Я, живя в деревне, сообщал бы Вам почаще разные, хоть и мелкие, факты.

Если Вы мне в августе послали какие-нибудь рукописи, которые Вам нужны, то вытребуйте их у Терлецкого, потому что я за границей не получил от Вас ничего, кроме "Дурницы Разумовны"[94] и 15 № "Вперед!" Я напишу об этом Терлецкому, чтоб он отправил обратно в Лондон письма, которые у него оттуда потребуют. Мне пишите и пришлите адрес в деревню, где я буду жить всю зиму.

Адрес. Новомиргород, Херсонск[ой] губерн[ии].

ГАРФ, ф. 1762, оп. 2, д. 118, л. 134. Автограф.

---

[92] Дату встановлено з листа В. Н. Смірнова до Р. Х. Ідельсон від 3.XI. 1875 р. (див.: Архіви України. — 1970. — № 1. — С. 55).

[93] Лист до Смірнова Подолинський написав у кінці кореспонденції про Чигиринську справу. Текст опублікований анонімно: К чигиринскому делу // *Вперед!* — 1875. — № 22. — 1 дек. — С. 692—694. Кореспонденцію редагував Лавров, і тому цей лист зберігається в його фонді.

[94] Так Подолинський називає брошуру С. Степняка-Кравчинського *«Мудрица Наумовна»*.

1876

№ 104

18 березня [1876 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Breslau 18/6 марта
Shubrücke 25—26.

Валериан Николаевич,

Получил «Вперед!» и очень благодарю. Получил Ваше письмо зимой в деревне, но не отвечал, потому что все-таки не имел адреса, а по настоящему адресу из деревни уж очень неудобно писать. Да и вообще, знаете, я считаю, что в писании мало прока. Увидаться мне бы очень хотелось, но не знаю, придется ли скоро, потому что, теперь по крайности, я желаю сидеть за-границей как можно меньше, а все-таки придется еще просидеть еще 2—3 месяца, чтобы кончить свои дела, т. е. выдержать экзамены, защитить диссертацию[1] и пр. Я решил быть врачом, вероятно даже земским и мне нужен диплом. Последний год я большей частию жил в деревне и многое видел и понял немного иначе, чем, как видно, Вы и теперь понимаете. Написать в кратких словах это трудно, потому что это большей частию примеры и картины — следовало бы рассказать на словах, но что же делать?

Выводы мои, впрочем, утешительны хоть в одну сторону. Деятельность среди народа легче, чем можно было бы думать и крестьяне отнеслись ко мне гораздо проще и доверчивее, чем я ожидал. Это, между прочим, главная причина, почему я решил оставаться в привилегированном положении

[1] Див. л. 108, прим. 20.

врача[2], а не идти в народ, как делает у нас лучшая молодежь. Последнее для меня действительно было бы сопряжено с большими жертвами и едва ли бы я в новом положении сохранил энергию и возможность работать так, как в качестве врача. Когда увидимся, я Вам представлю много фактов в доказательство, до того курьезных, что сразу я им сам не верил. Хоть бы, например, то, что соседние крестьяне (верств за 10—20) принимают меня за мужика-фершала, хотя я даже не ношу костюма, какой обыкновенно у нас носят фершала-крестьяне. Говорю я все это больше для того, чтобы Вы видели, что я мог правильно наблюдать. Сущность же моих наблюдений будет не так утешительна.

Прежде всего, конечно, деревенская крестьянская жизнь очень уж мелка; но это ничего, иначе и быть ничего[3] У нас на юге из общественных вопросов на виду главных два: *здирство*, т. е. налоги и *недостаток земли*. Кроме того, рекрутчина. По поводу этих вопросов неудовольствие сильное, до того сильное местами и временами, что до бунтов (частных, конечно) недалеко. Если бы крайние защитники частных бунтов были половчее и поумнее, то теперь времена такие, что положительно можно *вызывать бунты*. Вы кажется, по крайности П[етр] Л[аврович][4], решительные противники частных бунтов[5] Относительно себя я скажу, что бунтов не вызываю, но если бы одно из сел, лежащих в окружности моей практики взбунтовалось, то я, вероятно, не явился бы в качестве усмирителя, — очень уж противно это. Что бы я сделал, наверное не знаю, всего вероятнее сделал бы попытку организовать помощь в соседних селах. Я считаю, что мы все-равно не избежим частных бунтов, если только у нас социальное движение не пойдет иным путем, а каким, о том впереди. Частные же бунты покажут крестьянам

---

[2] Посада лікаря, вища порівняно з посадою фельдшера, та постійна медична практика на селі дали б Подолинському «привілейований» доступ до селян та забезпечили б йому довір'я, яке він міг би використати для пропаґування своїх ідей.

[3] Так у тексті. Треба читати, напевно, «не может»

[4] П. Л. Лавров.

[5] На відміну від бакунінців Лавров і його послідовники були противниками організації селянських заворушень і обстоювали проведення тривалої пропагандистської роботи серед робітників і селян.

на их собственной коже, что мало владеть всей землей и не платить податей, а что еще важнее, быть солидарными со всеми крестьянами и рабочими, т. е. быть настоящими социалистами. Этого, у нас на юге по крайности, почти нет. Конечно, у нас сохранилась также искаженная форма общинного землевладения, но крестьяне у нас еще далеко и далеко не социалисты[6]

Тут у меня рождается вопрос, что скорее сможет сделать крестьян социалистами? Теоретическое подготовление и затем общее народное движение (по Вашему, я думаю, должно быть так) или же ряд частных бунтов и затем общее народное движение? Я лично не осмелюсь решить этого вопроса, но признаюсь, что, несмотря на самое сильное желание избежать лишних кровавых жертв, последний путь мне кажется вернее. Что частные бунты не деморализуют, а напротив развивают людей, на то пример герцеговинцы[7], на счет которых Вы пишете столько ерунды[8], сравниться с которой может только та ерунда, которую Вам пишут разные жидки из Вильны и других мест. Но это все Вам, конечно, извиняется ввиду Вашего заморского местонахождения.

Из сказанного мною о том, каково состояние умов у крестьян в южной России я могу сделать еще один вывод. Пусть по каким-либо причинам наше правительство возьмется за ум, даст крестьянам всю или хоть большую часть помещичьей и казенной земли в надел, на выкуп, пусть сделает другую раскладку податей и тогда истинная социальная революция будет отстрочена на долгое время. Тогда у нас будет нечто в роде Франции (сельской) только с лучшим положением крестьян и меньшим городским пролетариатом и тогда русскому социализму придется пройти все европейские фазисы, сначала политических революций, затем консти-

---

6 Селянська община російського типу була винятковим явищем в Україні, де селяни звикли до особистого господарства й приватної власності на землю.

7 1875 р. в Герцеговині вибухнуло повстання південних слов'ян проти турецької окупації. Багато українців брало участь у повстанні, і Подолинський мав намір їхати туди добровольцем (л. 108).

8 Повстання підтримували бакунінці, а лавровці його засуджували. Лавровці виступили проти підтримки національно-визвольного руху південних слов'ян, уважаючи його вигідним для царату, і критикували тих, хто подавав допомогу повстанцям.

туционной борьбы, постепенной организации рабочих обществ, пасквильный образ действия которых Вы каждый день наблюдаете в Англии и т. д. Одним словом, не дай Бог.

А между тем это не так невозможно, как кажется. Дело в том, что по некоторым данным, за точность которых, конечно, не очень можно ручаться, наши войска с каждым годом становятся менее надежными, чем были. Пусть эта ненадежность ясно будет замечена при подавлении нескольких бунтов и тогда нельзя знать, чем дело кончится[9]

Как интересный факт могу сообщить, что крестьянская молодежь в последнее время покупает много оружия, конечно дрянного, но все-таки ружья лучше дубины.

Как жаль, скажу еще раз, что мне приходится писать Вам в голых выводах. Писать же факты для корреспонденций нельзя, потому что они большей частию таковы, что их не следует печатать.

В скором времени, вероятно, увидите новости малорусской социальной литературы. Вышедшие до сих пор книжки: «Парову машину», «Про бідность», перевод «Хитрой механики» Вы уже, конечно, все знаете. «Про бідность»[10] будет переделана, а то уж крайне плоха.

Кланяйтесь Петру Лавровичу. Пишите, что у Вас делается, как живете и пр. Где Р[озалия] Х[ристофоровна][11]?

По правде сказать, мне бы больше хотелось так на Вас всех посмотреть просто, а не ради политических бесед.

Где Лопатин? Я перед ним сильно виноват. Скажите мне по правде, что он из себя представляет? В последнее время о нем ничего хорошего не слыхать. Человек он очаровательный, но у дела я его не видал и потому хорошо не знаю[12]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 78—81 об. Автограф.

---

9 Думки про роль селянських бунтів, до яких прилучаться солдати. Подолинський виклав у своєму утопічному творі *«Парова машина»*.

10 Див. прим. 85, л. 101

11 Р Х Ідельсон.

12 Див. л. 107

№ 105

29 березня 1876 р.

До В. Н. Смірнова в Лондон

Breslau, 29/III 1876
Shubrücke 25–26.

Да, Валериан Николаевич, я утомлен, даже очень утомлен, но только не деятельностью. На этот счет у меня энергии и сил больше, чем когда-либо. Я иногда страдаю меланхолией, но это изредка, от катара кишек, а вообще я еще очень свеж и молод. Но в то же время я страшно утомлен подпольным, не открытым, осторожным характером нашей деятельности. Это мне положительно невыносимо. Всякое другое положение, будь ли это состояние дикое, состояние постоянного частного бунта вроде герцеговинцев, карлистов[13] и т. д., или будь это состояние хоть паршивой конституционной свободы, было бы для нас легче. Я лично в последнее время бросил почти всякую осторожность, вижу сам, что это неразумно, но в то же время чувствую, что человек может только то, что он может, а рассчитывать каждый шаг так, чтобы концы были скрыты, а главное из осторожности не предпринимать часто шага самого простого, самого естественного, так жить не стоит. Всего лучше пример. Возьмем распространение запрещенных народных книг. Я стал на таком положении: распространение это должно вестись так энергично и в таком количестве, чтобы сделать с народными книгами то, что отчасти уже сделалось с «Впередом» и др. заграничными изданиями, т. е. чтобы за них уже почти перестали преследовать. То же скажу относительно личной теоретической пропаганды, небольших крестьянских и рабочих собраний и т. д. По-моему, теоретически следует говорить уже совершенно открыто, не выбирая людей, при незнакомых людях, не особенно заботясь даже о том, что тут могут быть доносчики. Живя среди крестьян, я все боль-

---

[13] Карлісти (еспан. Carlista) — прибічники Карлоса де Бурбона (1788—1853) і онука Карлоса Молодшого (1848—1909), претендентів на еспанський престол. Династичні війни карлістів відбувалися в1833—1840 і 1872—1876 рр.

ше и больше прихожу к убеждению, что наша деятельность должна быть больше количественная, чем качественная, т. е. что мы должны иметь много знакомых и распространять наши идеи в массе. Воспитать 2—3 пропагандистов из народа, как думают некоторые, и тем ограничить свою деятельность, в одно и то же время, и труднее и менее полезно. Труднее потому, что вообще очень редко можно наткнуться на крестьянина, который по своему развитию, а особенно по экономическому, семейному и нравственному положению мог бы стать апостолом социализма по профессии. Говорят, что такие уже есть в Великороссии, но я еще ни одного настоящего не видел, а по виденным примерам плохо верю. Да, по-моему и постановка вопроса неверная. У нас всякий почти крестьянин-собственник, о рабочем и говорить нечего, уже по своим обстоятельствам есть хороший революционер и на него прежде всего мы и должны действовать, он то и представляет настоящую силу будущей революции и эта революция будет такова, каков будет этот средний революционер-крестьянин. Тут-то и оказывается, что пока он еще плохой социалист. Едва ли крестьянин станет хорошим социалистом от пропаганды, от нашей или от своего брата, это все равно. Я думаю, что тяжелый, кровавый опыт бунтов с одной стороны, экономического притеснения с другой, сделают тут больше; но познакомить с идеями настоящего социализма, социализма, на основании которого крестьяне могут со временем устроить свою жизнь, пока можем только мы и мы должны сделать это в возможно полном и обширном размере. Все крестьяне должны быть познакомлены по крайности с некоторыми сторонами созидательного социалистического учения и должно это быть сделано и скоро и с некоторою полнотою и серьезной обработкой многих частных вопросов. Тут нечего ждать пропагандистов из крестьян, которые еще кто его знает когда появятся, а когда появятся то все-таки будут сильно связаны и экономической бедностью и недостатком известной степени образованности, почти неизбежной для успеха пропаганды. Мой вывод: прямо и открыто, путем распространения книг и путем устной пропаганды распространять учение социализма среди крестьян.

Опыт показал, что тайная деятельность не имела за собой даже выгод безопасности. Люди, которые тайно, из рук

в руки, передавали *«Хитрую механику»* рабочим, сидят в казематах, а у нас, где она и ей подобные книги пускаются почти без всякой осторожности, еще никто, до последнего времени, за них не пострадал (теперь, впрочем, мне пишут арестовано 5 гимназистов). По некоторым признакам я надеюсь, что значительная часть русской молодежи пойдет по такому пути и тогда наша деятельность станет, может быть, немного рискованее, чем была до сих пор, но не будет иметь того безнравственного, страшно-утомительного, конспиративно-кружкового характера, какой она имела до сих пор. Может быть я увлекаюсь, но то, что я вижу среди украинских социалистов в этом отношении, меня очень радует. Они прежде, еще действуя на более смирном пути, привыкли действовать более открыто; теперь, ставши социалистами, они действуют по-прежнему. Вот почему, напр[имер], жандармы говорят, что арестовать одного украинофила не имеет смысла, а когда появились украинские социалистические брошюры, то начальство прямо говорило, что нужно или ничего не предпринимать или посадить в крепость половину киевской интеллигенции.

Не думаю также, чтобы я пришел к таким выводам с отчаяния или чего-либо подобного. Вы знаете, я враг всякого аскетизма и жизнь на воле мне не надоела. Но когда вопрос ставится так: или проводить жизнь в лицемерии и неизбежных интригах всякой тайной революционной деятельности, т. е., будучи революционером перестать быть человеком, или же отказаться от всякой деятельно[сти], т. е. перестать быть и человеком и революционером или же, наконец, остаться и революционером и человеком, то сомневаться в выборе нечего.

А такая деятельность не может утомить, потому что она или будет идти успешно или скоро прекратится.

О жидах и некоторых других вещах напишу на днях[14]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 25—30 об. Автограф.

---

[14] Див. лл. 106, 107

№ 106

12 травня [1876 р.]

До В. Н. Смірнова в Лондон

Бреславль, 12 мая
Schubrücke № 25—26.

Валериан Николаевич,

Не писал я Вам так долго потому отчасти, что был занят экзаменом и т. д., который теперь уже покончил, но гораздо больше потому, что обещал Вам написать серьезно о жидах, а это оказалось не легко, не легко по крайности кратко и цельно выразить мое мнение об этом вопросе, не увлекаясь с одной стороны национальной нелюбовью, с другой же не подпадая[15] под влияние прогрессивности космополитизма, каковы бы не были частные обстоятельства дела. То, что я Вам теперь скажу в кратких словах, я старался продумать довольно полно и я думаю, что сущность враждебного отношения к евреям у малороссов, поляков, румунов, а также и у великороссов (особенно сибиряков) и у немцев наблюдается в тех причинах, на которые я Вам укажу, а не только в тех, на которые указывают жидофобы-социалисты. Эти последние говорят, что жиды все эксплуататоры и т. п. Для огромного большинства жидов это верно, но ведь есть же жиды работники, жиды социалисты совершенно искренние. На это я отвечу — конечно есть, но из этого ничего не следует. Жид-социалист может быть прекраснейший человек, которого я могу уважать наравне с лучшими моими друзьями, но жить с ним в одной общине, сталкиваться с ним ежедневно во всех обыденных делах мне будет мало чем менее противно, чем с жидом-кулаком. В этом лежит сущность жидовского вопроса, сущность вражды народа против жидов. И это не средневековая ненависть, не фантазии, а, напротив, факт, основанный на довольно общих законах, проявление которых очень многочисленно. Я бы формулировал эти отношения следующим образом:

1. Физические, умственные и нравственные различия человеческих рас и племен вообще очень значительны, т. е.

15 У тексті листа: «подпадаю»

гораздо больше, чем принято теперь думать среди прогрессивных космополитов.

2.В одной общине или в местном союзе общин черезчур различные расы или племена могут уживаться лишь очень плохо. Общины для быстрого укоренения истинно человеческих, социалистических отношений между людьми должны состоять или из лиц одного племени или же, по крайности, племен близко родственных. Чем больше физические, нравственные и умственные различия лиц, отдельных племен, тем больше несогласия принимают грубый, средневековый, подчас чисто животный характер. Это, конечно, касается только постоянного сожительства и вовсе не исключает самого радушного отношения к иноплеменнику — гостю.

3.Различия между славянами и евреями больше, чем между славянами и какими-либо другими европейскими народами, а между тем евреи во многих местах составляют значительный процент населения, сильно влияющий на развитие народа вообще, а особенно пагубно на распространение социалистических идей в народе.

Конечно, эти положения нужно доказать, но это делать в письме слишком длинно. Если хотите, то я напишу об этом статью в «Вперед!», но Вы, конечно, не напечатаете. Если же напечатаете, то известите меня скорей. Возражение от редакции печатайте лучше отдельно, а не в виде примечаний. Да и вообще печатайте осторожней жидофильские корреспонденции, не в виду их направления — это дело спорное, — а в виду того, что они шибко врут.

Из моих положений Вы уже ясно видите, какие решения я могу желать для жидовского вопроса. Таких решений гуманно-прогресивных может быть два: 1. Полное смешение жидов с тою национальностью, среди которой они живут. (Лично я против этого, потому все-таки ложка дегтю в бочку меда) и 2. Выселение жидов и колонизация в виде самостоятельного народа[16] Это, по моему, лучшее решение. Мы, с одной стороны, от них освободимся, они же, с другой, могут совершенно свободно развивать свою цивилизацию и вносить на общую пользу человечества плоды своего несомненно сильного и оригинального ума.

[16] Подібні думки висловлював П. Пестель у *Русской правде*. Невідомо, чи Подолинський був ознайомлений з проектом декабриста.

Если вопрос не решится скоро в одном из вышеуказанных направлений, то и могут произойти крайне скверные вещи. Теперешний порядок, т. е. существование совершенно обособленных и оригинальных жидов среди европейских народов становится невозможным. Вот почему Вы и все защитники жидов в сущности больше способствуете наступлению грубых, кровавых сцен, чем мы жидофобы. Смешение жидов может однако безвредно совершиться лишь тогда, когда со стороны жидов будет искреннее к тому стремление и когда они действительно покинут свою цивилизацию, чтобы принять нашу, как лучшую, но этого не предвидится в близком будущем.

Я недели через две еду на месяц в Крейцнах долечивать уши. Шульгин — человек хороший. Молчанова не знаю.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 54—57 об. Автограф.

№ 107

5 червня 1876 р.

До В. Н. Смірнова в Лондон

Creutznach, 5 VI 1876
Königsstrasse 1355
bei L. Gravenhorst.

Валериан Николаевич,

Напишите серьезно, желаете ли, чтобы я Вам написал статью о жидах в южной России. Я, вероятно, во всяком случае буду писать о них или народную книжку или в нашем будущем журнале[17] Не бойтесь, что я напишу окончательную ерунду. Я буду настолько беспристрастен, насколько мне это возможно. Писать буду, конечно, с фактами и разъяснениями. Поэтому статья может выйти довольно длинная, номера на три или четыре. Если согласны[18] то пришлите адрес, по которому прислать ее из России, потому что

---

[17] Жодної статті на цю тему не з'явилося ні в *Громаді*, ні в інших публікаціях.

[18] Смірнов такої згоди не дав і жодної статті Подолинського на цю тему не друкував.

я отсюда уеду около 1-го июля и тут у меня нужного материала нет.

Теперь позвольте мне спросить Вас одну вещь лично, в виду старой дружбы. Именно о Лопатине. Я Вас уже раз спрашивал, но Ваш ответ был довольно официальный и меня не удовлетворил. Дело в том, что Лопатин принадлежит к числу весьма немногих людей, мнение о котором я переменил с тех пор, как его не вижу. Это с моей стороны факт очень редкий и, не ходя далеко за примером, я к Петру Лавровичу или к Вам и через десять лет буду писать, также не стесняя выражения своих мыслей, как говорил 4 года тому назад, как пишу теперь. Совсем не то Лопатин. Живя с ним в Париже, мы, повидимому, сошлись довольно хорошо, хотя тому, вероятно, главною причиною была его живость и, так сказать, обаятельность и моя слабость под влиянием болезни. Тем не менее, сущность его характера мне была неясна и тогда. С тех пор, передумавши то, что я слышал от него и сам видел, я еще больше убедился, что он должен быть человеком не прямым, любящим хвастать, не придерживаясь строго истины и вовсе особенно не преданным энергичному революционному способу водворения социализма. У меня явилось серьезное подозрение, что он бережет себя для конституционной деятельности. Прошу Вас, выскажитесь прямо, потому что если я составил себе неверное понятие, то я неправ перед ним и в мыслях и в поступках и буду стараться, по возможности, загладить свою неправоту. Вы понимаете, что, при моем мнении о нем, мне нет смысла обращаться за прямым объяснением к нему прежде, чем такое мнение, хотя отчасти, будет устранено человеком, на которого я положусь, т. е. Вами, потому что на Петр[а] Лавр[овича] я в данном случае не полагаюсь[19]

Кланяйтесь П[етру] Л[авровичу], Линеву и Р[озалии] Х[ристофоровне], если она в Лондоне.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 31—32 об. Автограф.

---

[19] Лавров міг прихильно ставитися до Г. А. Лопатіна, тому що Лопатін колись організував його втечу за кордон.

№ 108

9 червня 1876 р.

До В. Н. Смірнова в Лондон

Creutznach, 9/VI 1876
Königsstrasse 1355
bei L. Gravenhorst.

Валериан Николаевич,

Только что получил Ваше письмо. Не послал я П[етру]. Л[авровичу] диссертации[20] потому просто, что думал, что не стоит ее посылать ему как вещь неинтересную. Всякий раз, когда я буду в состоянии послать ему что-либо, сколько-нибудь того достойное, я сделаю это с высочайшим для меня удовольствием. Сейчас посылаю, впрочем, и диссертацию[21]

Ваше замечание по вопросу об отношении моем к «Вперед!»[22] теоретически почти справедливо, и принципиально я оправдываться не могу. Практически замечу следующее. До второй половины 1874 года я был сильно болен и никуда не годен. С тех пор я большую часть времени жил в деревне. Там моя жизнь такая: в день от 40—60 больных и я в тоже время врач и аптекарь. Почти каждый день от 20—30 верст верхом по окрестным селам, а осенью и зимой от 5—10 вечера педагогические занятия с хлопцами. Тут не до писания статей, поверьте мне. Я иногда в течение 2—3 недель не успевал записывать своих больных, потому что к вечеру был настолько утомлен, что забывал половину. Это одна причина. Вторая, я украинофил и, к сожалению, принадлежу к числу немногих людей, которые могут сколько-

---

[20] Подолинський склав докторський іспит і захистив дисертацію на тему «Розщеплення білків ферментами підшлункової залози» в Бреславському (тепер Вроцлавському) університеті 26 травня 1876 р.

[21] Див. л. 109.

[22] 11 червня Смірнов писав до Розалії Ідельсон: "Письмо его оправдательно было ответом на одну только строчку в моем письме, где я сказал мимоходом «чтобы Вы знали и слышали от меня лично: я никогда не прощу Вам Вашего отношения ко Вперед». Эта невинная строчка разобрала его здорово: совесть заговорила, да некуда ему спрятаться от нее» (IISG-A, Архив Смирнова. Portfolio: Смирнов к Идельсон (2.V — 16.VII.1876).

нибудь писать по-малорусски. Писать по-малорусски вообще теперь еще очень трудно, так что это требует гораздо больше времени, чем писать по-русски[23] С тех пор как кончил экзамен, я приготовил второе издание первой главы народной политической экономии «Розмова про бідность», потому что первое отчасти разошлось, отчасти же крайне неудовлетворительно. Теперь пишу другую главу и подвигаюсь очень медленно. Писать эти вещи народным языком очень трудно. «Вот тебе бабушка и Юрьев день»[24] написана хорошо, но все-таки не довольно легко, слишком сжато, а потому сухо. По моему плану то, что содержится в этой книжке, займет в 4—5 раз больше места, хотя и я пишу сжато. Дело в том, что у нас, по крайности в селах, много молодежи грамотной, но только чуть грамотной, и для них нужно писать уж очень популярно. Идеалом, по-моему, в данном случае могут считаться «Рассказы про небо и землю» А. Иванова (Стронина)[25] Третья причина моего неучастия во «Вперед» та, что я вообще считаю теперь народную литературу гораздо важнее. Писать статьи *критического* содержания для *интеллигенции* я теперь уже вообще не желаю. Если буду писать для интеллигенции, то это будет со временем и я надеюсь быть в состоянии, хотя может быть не так скоро, сделать более или менее серьезную созидательную работу по социологии, хотя и это, в сравнении с писанием народных книжек и практическою деятельностью, я не считаю делом первостепенной важности.

---

23 Ці аргументи не переконували Смірнова. Він іронізував перед Ідельсон: «Под[олинский] старается всеми силами оправдать передо мною свое отношение ко Вперед. И украинофил то он, и болен, и некогда ему, и в будущем писать будет в малорусс[кую] газету и т.д.» (IISG-A, Архив Смирнова. Лист 11 червня 1876 р.).

24 *«Из огня да в полымя! Или вот тебе, бабушка, Юрьев день!!! Не сказка, а быль-побывальщина из наших дней»*. Ця брошура С. Степняка-Кравчинського була видана в Лондоні 1876 р. в друкарні *Вперед!*. Брошура була відома також під назвою *«Простая механика»*.

25 *Рассказы о земле и небе* написав учитель полтавської гімназії і громадський діяч О. І. Стронін (псевдонім — А. Іванов). Видано в Києві. 1874 р. Українською мовою переклав М. Ф. Комаров.

Вы меня можете упрекнуть в том, что я в прошлом году писал фельетоны в русских газетах[26] На это я скажу, что это было больше ради отдыха и времяпрепровождения во время лечения, а также для упражнения в легком писании и что фельетоны эти писались с быстротой почти печатного листа в день, следовательно отняли не много времени.

Теперь мое положение следующее: Я выдержал здесь экзамен, не готовившись и двух недель, потому что работа по диссертации отняла 2 1/2 месяца по 8—10 часов в день. Следовательно для экзамена в России мне придется еще готовиться 2—3 месяца, да 2 месяца экзамен[27] Через три недели еду отсюда в деревню, где пробуду 2—3 месяца и где о приготовлении к экзамену и о серьезной литературной работе не может быть и речи. Да и вообще избрать литературу специальностью я не желаю: это дело или людей больных, как Вы, или людей мало годных к чему-либо другому. Литераторы будут нужны и через 20—25 лет и тогда я, может быть, займусь этим делом специально, теперь же это мне положительно не по темпераменту. Да к тому же, знаете, что человек одновременно не может делать нескольких вещей. Что, например, может быть лучше, чем пойти волонтером в Боснию с целью подкрепления социалистического элемента восстания. Я чувствую, что мог бы быть полезен и прошлое лето почти было решился идти. Не пошел я тогда единственно, не в виду моих родителей, но конечно, только потому, что сумел доказать себе, что и оставаясь дома, я могу быть полезен. Может быть я и ошибся, но может быть и нет. Во всяком случае, с тех пор как стал поправляться, я работал, особенно живши один в деревне, настолько, что вероятно удовлетворил бы и Вашим вообще строгим требованиям.

Это, к примеру, мысль моя та, что хорошо писать во «Вперед», но можно и не писать и за это только нельзя несправедливо обвинять человека. К тому же, чтобы быть вполне

---

26 Нам відомі лише фейлетони, написані в першій половині 1875 р для *Киевского Телеграфа*.

27 Щоб мати право вести лікарську практику в Росії, Подолинському довелося складати іспити на медичному факультеті Київського університету. Диплом лікаря він одержав у грудні 1876 р. (РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 27, л. 2).

откровенным, мне не нравятся некоторые мелкие вещи во «Впереде», напр., тон и манеры, жидофильство, отношение к Герцеговине и т. п. Если бы «Вперед!» [не[28]] был социалистический сборник или если бы статьи подписывались, то мне это ничего бы не мешало, но теперь «Вперед!» имеет вид журнала с выдержанным направлением, а это совсем другое дело. Напишите, насколько мои доводы Вам вообще кажутся убедительными. Мне это интересно.

Ваш С. П[одолинский]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 33—34 об., 36—36 об. Автограф.

№ 109

9 червня 1876 р.

До П. Л. Лаврова в Лондон

Creutznach, 9 VI 1876
Königsstrasse 1355
bei L. Gravenhorst.

Многоуважаемый Петр Лаврович,

Посылаю Вам мою диссертацию как оправдательный документ почти 4-х месячного пребывания в Бреславле. Сама по себе она едва ли представит Вам малейший интерес. Есть, впрочем, в ней некоторые задатки для новой теории пищеварения, которые при дальнейшей разработке могли бы иметь некоторую важность. Конечно, я теперь этим заниматься не буду.

О себе в письме мало что могу сказать Вам, да и вообще о разных делах. Все больше такого рода вещи, которые можно выяснить только устным рассказом. Мое здоровье в последние полтора года значительно поправилось, глухота очень ослабела, но все еще есть немного. Насчет моей жизни в деревне я пишу Валериану Николаевичу[29] вкратце, но повторяю, что это все вещи, которые с интересом для слушателя можно рассказать только устно. Я вероятно поступлю весною

---

[28] Мабуть, бракує частки «не», бо Подолинський уважав *Вперед!* за соціялістичний журнал і вимагав, щоб він друкував правильні соціялістичні матеріяли.

[29] В. Н. Смірнов. Див. л. 108.

земским врачем в одном из южных уездов Киевской или северных Херсонской губернии[30] Вопреки принятому среди русской молодежи мнению я считаю, что полезнее жить у себя дома, чем идти в отдаленную местность.

Валериан Николаевич сообщает мне очень грустные сведения о своем здоровье. Знаете, Петр Лаврович, мне кажеться, что Вы могли бы просто заставить его на время прекратить работу и поехать куда-нибудь отдохнуть и полечиться. Я надеюсь, что он еще может поправится, судя по необыкновенной выносливости по природе, но только не в Лондоне и не за работой.

Мне очень бы хотелось с Вами видеться и Вал[ериан] Ник[олаевич] меня приглашал приехать в Лондон, но так как я знаю, что ничего особенно интересного или важного Вам сообщить не могу, то я расчитываю теперь, по возможности, скоро возвратиться на родину. При нынешних порядках я, может быть, когда-нибудь буду вынужден выехать за границу, тогда увидимся.

Крепко жму Вашу руку.

Ваш С. Под[олинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 86—87 об. Автограф.

№ 110

19 червня 1876 р.

До В. Н. Смірнова в Лондон

Creutznach, 19 VI 1876
Königsstrasse 1355
bei L. Gravenhorst.

Из Вашего последнего письма, Валериан Николаевич, я вижу, что мы действительно смотрим на некоторые вещи различным образом. По Вашему мнению выходит, что дея-

30 Після одержання лікарського диплома Подолинський деякий час викладав на курсах медичних сестер та працював у притулку для дітей робітниць, який організували в Києві Л. М. Драгоманова, В. І. Антонович та ін. жінки. У 1877 р. Подолинський виїздив до Єлисаветграда, де мав намір обійняти посаду земського лікаря в Херсонській губернії, але там йому не сподобалося, і він повернувся в Ярославку.

тельность человека в очень значительной степени определяется тою категорией деятельности, в которой он начал работать. Например, легкость, с которой я оставил участие в «Вперед», Вы называете легкостью выходить из различных положений. По моему мнению, деятельность человека определяется больше местом и временем, где и когда он живет. Я бы назвал человеком, способным легко выходить из различных положений, только такого, который бы с легкостью перешел, напр., от социально-революционной деятельности к легально-конституционной или т. п. Если же человек, живя в Цюрихе, находится в близких отношен[иях] к «Вперед», а живя на селе, занимается с парубками или пишет народные книжки или, живя в Киеве, старается действовать на лиц своей партии из интеллигенции, то это значит только, что он, переменяя место, несколько изменяет категории своей деятельности. Такие перемены, по моему, даже должны входить в воспитание современного человека, да к тому же перемена в категории деятельности уже сама по себе составляет отдых и поддерживает свежесть и энергию. Как я Вам уже писал, я почти было решился идти в Герцеговину[31] и это, несмотря на весь мой малорусский национализм, просто потому, что я считаю необходимым пройти хорошую школу военной стороны революции. Если я не пошел, то поступил непоследовательно в виду уступки личной жизни. Признаюсь, я и для Вас считал бы абсолютно необходимым, если не совершенный временный отдых, то по крайности, такую перемену в категории деятельности, во-первых, для Вашего здоровья, во-вторых, знаете, можно отчасти заплесневеть, даже оставаясь самым горячим и искренним революционным деятелем.

Я всем этим не хочу сказать, что полезно часто переменять место и категорию своей деятельности, напротив, я предпочитаю всегда оседлую деятельность бродячей, но только хочу сказать то, что, если человек, напр., год участвовал в каком-нибудь журнале, то это еще не значит, чтобы он нравственно обязал себя участвовать в нем и на будущее время. Остается отношение к людям. То, что мои чувства к Вам не изменились, для меня вполне ясно, я надеюсь, что и

[31] Див. л. 108.

для Вас также. Доказательств на эти вещи трудно представить, но я думаю, что Вы должны видеть это из писем. Что касается П[етра] Л[авровича], то мои чувства к нему также не изменились с тех пор, как мы расстались, но я должен сознаться, что они во второй год нашей совместной жизни немного ослабели против первого года. О причинах я Вам говорил еще в Цюрихе и это длинная история. То, что Вы говорите о личной жизни П[етра] Л[авровича], вполне справедливо и бесчеловечен тот, кто не принимает таких вещей во внимание, но и тут он сильно сам виноват, особенно при его уме. Почему, напр[имер], он разошелся с своим семейством, почему не заведет нового? Ведь он еще далеко не старик.

Относительно жидофильства в редакционных статьях, чтобы не разыскивать и не придираться к мелочам, я скажу, что уже самое отсутствие жидофобства есть жидофильство, потому что, по моему мнению, для каждого русского социалиста жидофобство обязательно как буржуафобство. Я, за ничтожнейшими, не стоющими внимания, исключениями, отрицаю существование и самую возможность в России (не только на Украине) жидов-социалистов вполне искренних во всех свойствах, составляющих, по-моему, необходимую принадлежность социализма. В корреспонденциях же, напр[имер], попадается и положительное жидофильство, например, в корреспонденциях из Вильно, Белостока и др.

«Вперед!» получаю и очень благодарю. Пришлите еще один номер, а дальше не посылайте, потому что в первых числах июля уезжаю в Россию.

Написал я Вам еще эти короткие объяснения отчасти в виду Вашей литературной работы. Может быть они натолкнут Вас на некоторые мысли, если Вы их продумаете подробнее, постаравшись стать на мою точку зрения.

Ваш С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 34а—35, 37—37 об. Автограф.

№ 111

19 червня 1876 р.

До П. Л. Лаврова в Лондон

Creutznach, 19/VI 1876
Königsstrasse 1355
bei L. Gravenhorst.

Многоуважаемый Петр Лаврович!

Мне очень приятно было получить Ваше письмо, но оно принесло бы мне еще больше удовольствия, если бы не вынудило на объяснения, которых я вообще не люблю, но Вы знаете: «Друг Платон», но и т. д.[32] Именно от Вас я не могу хладнокровно перенести и такой вежливой и замаскированной колкости, как та, которая заключается в словах, что Вы не думаете, чтобы нашелся достаточный повод для обращения меня в Вашего брата изгоя. Нехорошо, Петр Лаврович, писать мне такие вещи, во-первых, потому что они несправедливы, во-вторых, потому что в глубине души Вы сами уверены в противном и, в-третьих, потому что я против Вас безоружен, потому что не могу ответить ничем подобным, я слишком Вас уважаю, чтобы ответить, даже если бы мог. Но ни слова больше об этом, я боюсь, что и так сказал больше, чем следует.

Вопрос о здоровье Валериана Николаевича и мне кажется в высшей степени важным. Конечно, однако, прекратить издание «Вперед!» на время из-за этого все-таки не следует, но мне кажется можно бы сделать такую вещь: возвратиться к изданию книгами[33] Это дало бы возможность Вал[ериану] Ник[олаевичу] на 2—3 месяца поехать в Швейцарию или куда-либо иначе и отдохнуть. Кроме того есть и другие мотивы. Сколько я ни слыхал мнений о «Вперед!», все согласны в том, что книги «Вперед!» лучше, чем газета. На это есть серьезные причины. Руководящие статьи книг «Вперед!», написанные Вами, без сравнения выше передовых статей газеты, но еще большая разница выходит относительно рабочей хрони

---

[32] Фраза «Платон — друг, але істина мені дорожча» приписується Аристотелю.

[33] У 1875—76 рр. *Вперед!* виходив у формі газети.

ки Вал[ериана] Ник[колаевича]. В книгах «Вперед!» его хроника не только классический материал для истории рабочего социализма, как и в газете, но и прекрасная картина положения рабочего класса в данное время и в данной стране. Там она имеет большой интерес и пропагандаторское[34] значение, в газете же она отрывочна и гораздо хуже. Остаются корреспонденции, которые, конечно, удобнее помещать в газете, но мне кажется, что это удобство должно бы уступить ввиду вышеуказанных аргументов. К тому же газета «Вперед!» попадает в Россию только изредка, по несколько номеров вместе, за исключением, может быть, крайне скудного числа экземпляров.

Подумайте об этом вопросе с разных сторон, Петр Лаврович, и может быть, Вы и признаете, особенно ввиду Вал[ериана] Никол[аевича], возможным осуществить такую меру.

Крепко жму Вашу руку.

Ваш С. Подол[инский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 88—89 об. Автограф.

№ 112

23 серпня 1876 р.

До Р.Х. Ідельсон у Лондон

Киев, 23 августа 1876

Розалия Христофоровна,

Посылаю сто рублей Вал[алериану] Ник[олаевичу], так как больше в настоящую минуту не могу. Если будет нужно еще, то напишите и я постараюсь достать через несколько времени[35] Пусть В[алериан] Н[иколаевич] пишет мне оттуда, где будет находиться и пришлет свой адрес. Пусть непременно проведет всю зиму в теплом климате. Я рекомендую особенно Далмацию, где очень тепло, дешево чрезвычайно и язык сербский. На острове Лезине (Гвар) устроена особая санитарная станция для грудных больных. Там есть порядочный врач, а климат почти такой теплый, как на острове Мадера, так что там дозревают финики, чего, кроме южной Италии,

[34] Так у тексті.

[35] Див. л. 114.

нет нигде в Европе. К тому же живши там, В[алериан] Н[иколаевич] может корреспондировать в газеты и зарабатывать денег хоть немного, так как теми странами теперь все интересуются[36]

Жму Вашу руку. С. Подолин[ский]

Кланяйтесь П[етру] Л[авровичу] и В[алериану] Н[иколаевичу]. Мой адрес: Киев, Банковая ул., в собственном доме[37]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 89, лл. 10—11. Автограф.

№ 113

27 серпня 1876 р.

До Р. Х. Ідельсон у Лондон

Киев, 27/15/VIII 1876

Вчера вечером получил я одновременно Ваши три письма. Не посылаю деньги сию минуту потому, что у меня их нет, но вышлю как только будут, а достать постараюсь скоро[38] Все-таки было бы лучше, если у Вас на хозяйстве есть какие-нибудь деньги или на короткий срок занять можно. Ехать Вал[ериану] Никол[аевичу] лечиться сейчас же, не откладывая. Я думаю, что перемена места и образа жизни тут самое важное.

Кланяйтесь П[етру] Л[авровичу] и В[алериану] Н[иколаевичу].

Жму Вашу руку. С. Подолинский

Мой адрес: Киев, Банковая улица, в собственном доме.

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 39—39 об. Автограф.

---

[36] У жовтні 1876 р. Ідельсон повезла Смірнова лікуватися до Гайдельберга, а звідти до Монтре поблизу Женевського озера, де він перебував до березня 1877 р.

[37] Див. л. 93, прим. 72.

[38] 5 жовня 1876 р. М. Кулябко-Корецький писав до Смірнова, який щойно виїхав з Лондона до Берна: «Сегодня получено от Подолинского письмо на имя Розалии Хр. со вложением ста рублей; присылайте адрес, по которому можно будет выслать регистрированным это письмо» (IISG, Архив Смирнова, Portfolio: Кулябко-Корецкий).

№ 114

27 вересня 1876 р.

До В. Н. Смірнова в Лондон

Киев, 27/15/IX 1876

Валериан Николаевич!

Посылаю Вам сто рублей. Извините, что не выслал тогда все, но теперь у нас большой крах, настало время, когда капиталистическое производство само себя наказывает. Относительно работы в настоящую минуту еще ничего подходящего для Вас не знаю, но буду стараться и вероятно найду. Обратитесь за этим, проездом, к Зиберу и Драгоманову. Первый должен теперь быть в Париже, второй в Женеве. Найти их Вам нетрудно, конечно, и оба они охотно сделают все, что смогут, а они должны быть в состоянии устроить такие вещи лучше меня, потому что находятся в литературных сношениях с Питером и Одессой. В Киеве же теперь литература в упадке[39], да и я лично ею не занимаюсь уже больше года в пределах отечества, а потому, тем не менее предлагаю Вам писать статьи или корреспонденции в либеральный «Одесский вестник»[40] или будущую большую газету в Киеве[41] Самое лучшее были бы медицинские переводы или рефераты и я на это обращу главное внимание. В Далмацию ехать Вам хорошо по многим причинам: очень тепло, дешево и врачи есть порядочные, напр., на острове Лезина (Хвар). Австрийское правительство завело специальную санитарную станцию и там говорят все устроено довольно хорошо. Кроме того и в Рагузе есть порядочные врачи, судя по тамошнему госпиталю, да и не может не быть, потому что Рагуза крепость и военный центр.

---

[39] 18(30) травня 1876 р, Алєксандр II підписав таємний указ у містечку Емсі, яким забороняв друкувати українською мовою в Російській імперії та привозити українські друковані матеріяли з-за кордону.

[40] *Одесский вестник* — політична і літературна газета, виходила з 1827 р., спершу російською і французькою мовами. Від 1876 р. до 1887 р. газету редагував Павло Зелений, який прагнув надати газеті україно-знавчого та ліберального напряму.

[41] Невідомо про яку газету тут мова.

Мы тут живем понемножку, не то чтобы блестящим образом, но все же понемногу двигаемся вперед. Город Киев специально в многих отношениях изменился к лучшему. Меня очень удивляет и огорчает, что Ваше «хозяйство»[42] не поддерживают достаточно из России. Я приписываю это личным интригам чьим-нибудь, потому что объективных оснований ни малейших нет. Вам бы следовало послать на родину человека энергичного, напр., Г[ермана] А[лександровича][43] Пусть поездит по провинциальным городам также и в наших странах. Заметьте, что наше фильство, помимо некоторых вопросов, относится к Вам вполне сочувственно и не только не станет мешать, но и поможет, хотя вероятно и не непосредственно денежно, ибо у нас большой крах, так как заводится одновременно два новых «хозяйства»[44] Мне кажется, Вам было бы наилучше немного передохнуть, приостановить ведение хозяйства на несколько месяцев и, собравшись с силами и со сведениями, начать снова в усовершенствованной форме. Читал я письмо, в котором советую[т] П[етру] Л[авровичу] выйти в отставку[45] Конечно, это грубая ерунда, хотя не оправдываю и Ваш поступок.

Что мне делать от катара кишек? Ужасно много пропадает у меня сил через эту подлость. Придумайте что-нибудь хорошее.

Крепко жму Вашу руку.

Ваш С. П[одолинский]

Кланяйтесь П[етру] Л[авровичу], Р[озалии] Х[ристофоровне], Н[иколаю] Г[ригорьевичу][46] и А[лександру] Л[огиновичу][47]

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 40-41об. Автограф.

---

[42] Журнал і газета *«Вперед!»*.

[43] Г. А. Лопатін.

[44] Ідеться про заплановані українські періодичні та неперіодичні видання, які мав здійснити М. Драгоманов з допомогою «Київської громади» та співпрацівників за кордоном.

[45] На з'їзді лавристів, який відбувся в Парижі на початку грудня 1876 р., після критики його програми Лавровців відійшов від редакції *Вперед!* Редакторами неперіодичного видання *Вперед!* стали В. Смірнов і М. Кулябко-Корецький.

[46] М. Г. Кулябко-Корецький.

[47] А. Л. Ліньов.

№ 115

23 грудня 1876 р.

До В. Н. Смірнова в Монтре[48]

Киев, 11/23/XII 1876

Дорогой Валериан Николаевич, не ругайте меня за то, что я не отвечал Вам на Ваше последнее письмо. Оно произвело на меня ужасно грустное впечатление; таких писем я от Вас никогда не получал и отвечать на него очень трудно. Может быть, я неверно понял, но вряд ли. Вам должно быть очень худо, это мне ясно из каждой строчки Вашего письма. Вот почему мне бы очень хотелось Вас видеть и услышать, что Вы можете сказать, а не писать Вам о наших делах и о себе. Я, впрочем, поручил одному из моих хороших друзей[49] познакомиться с Вами и рассказать про наше житье. Он человек живой и исполнит это хорошо.

Вы истощили все Ваши силы в непомерной и упорной борьбе. Многие из нас, в том числе я, остались по-видимому полны сил, потому что берегли себя. Кто окажется правее по результатам, решить это дело времени, а может быть и просто случая. С точки зрения нравственной цельности Вы правее, это выше всякого сомнения. Вот почему у меня уже и прежде часто не хватало духа пускаться в длинные рассуждения с Вами, особенно о предметах, в которых мы расходились. Прения уместны там, где люди вкладывают в какое-либо дело приблизительно равное количество своих жизненных сил. Но не там, где одна сторона отдается вполне, а другая оставляет громадный отдел своей личной жизни в каждое мгновение в своем полном распоряжении. Тон нередко рассуждений рискует перейти в одну сторону в пустословие, а в другую в профанацию и в обоих случаях страдает человек, отдавшийся своему делу вполне.

Может быть, мы увидимся летом, я, вероятно, поеду за границу недель на 6—8. Мне очень хочется поговорить с Вами теперь. Я ожидаю от Вас теперь того, чего Вы не могли дать год тому назад: т. е., кроме полной преданности

---

[48] Див. л. 112, прим. 36.

[49] Можливо, мова про Якова Шульгина.

делу, еще и высокую степень беспристрастия в критике этого самого дела.

Крепко жму Вашу руку и обнимаю от всей души.

Ваш С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, лл. 42—43 об. Автограф.

1877

№ 116

25 вересня 1877 р.

До М. П. Драгоманова в Женеву

Київ, 25/IX 1877

Дорогиј Михайло Петрович!

Позавчора вранці ми[1] вернулись у Київ і так јак сегодньа јесть случај за кордон, то ја і поспішајусь написати Вам де шчо. За остатні часи льуде в Києві починајуть ворушитьсьа і через те теперечка треба, шчоб громада[2] була скінчена јак можна швидче: дуже јіјі ожидајуть і просьать в таким виді, в јакім вона јесть.

Шчо касајетьсьа до питанїј поставленних мені Вами і компанијеј[3], то почну з финансијних. Компанїа береться висилать Вам по 1800 карб. у рік. Вовку, коли вернеться[4] то видавати по 600 карб. у рік, хоча б він и не міг нічого робити.

Покладі і Куртојеву гарантїју такого рода: зверх заробку јіхньего по тарифу дльа наборшчиків по 250 карб. кожному у

---

[1] 29 червня 1877 р. Подолинський одружився з Наталією Андреєвою і виїхав у пошлюбну породож до Західної Европи, де відвідав Париж і т. д.

[2] Ідеться про журнал *Громада*, який М. Драгоманов збирався видавати в Женеві з доручення Київської громади.

[3] У листі Подолинському за 18 вересня 1877 р. Драгоманов виклав Київській громаді 8 вимог: розширити друкарню, забезпечити робітників місячною платнею, виділити кошти на гонорари авторам, ознайомити Галичину, нарівні з Полтавщиною, з усіма справами тощо (Архів М. Драгоманова. — Т 1. — С. 255—256).

[4] Одночасно з Драгомановими до Женеви виїхав з родиною й Ф Вовк; до Києва він повернувся наприкінці 1878 р.

рік. На типографіју висилаються Вам ціми дньами 600 карб. усих грошеј Ви теперечка получите 1400 карб., а именно: 600 на шрифти (в часті на основноје обзаведеніје, а не на текушчіјі росходи). 300 карб. Вам з 1-го сентьабря по 1-ое нојабрьа. 300 Вовку на возвращеніје, або, коли не схоче вертатись, то за три місьаця з 1-го августа по 1-ое ноябрьа (послідні 400 карб. јему пораховали не за 4, а за три місяці, так јак він мусів ізздить у Крејцнах) і 200 кар. на текушчіјі росходи. Із цього Ви бачите бьуджет кампаніјі ізздательскоји: 1800 к., і 600, й 500 і окрім усьу плату за стільки аркушів, скілько Вами буде надруковано. Скілько именно — важко определити, але, певно, без великоји помілки, можна назначити од 20—40 аркушів брошур, метеліків і статеј за рік. Јак надрукујете більше, то гроші найдуться, бо јєсть не мало льудеј, котрі кажуть: «покажить громаду, і ми дамо грошеј». Таки финансијниј бьуджет: шчо касајетьсьа до морального, т. е. до того, хто шчо пише і коли напише, то, јак ја Вам і казав, компанија не находить цього возможним объјавльати і прьамо объјављајеть не отказивајась писати, шчо, коли б тут ніхто не писав нічого, окрім кореспонденціјі; то смисл ізданіја усе ж такі јесть, бо по основним національним і соціальним питанијам Ви і самі можете шчо року дати богацько чого інтересного і необходимого. Мені здајетсьа, шчо таким способом наші відносини будуть прьамішчі. Шчо касајеться до присилки Вам журналов і книг, то буде заведена така комісија, котра буде слідить за текущеј літературоју і головнішчі річи Вам висилатимутьсьа. Пособійа Галичанам, јак ја Вам і говорив, не могуть вкључатьсьа в ізздательскіј бьуджет, але про те, јак јім пособльати, ми розмовльатимем самі і з другими провінціјальними компанијами.

Про тутешні діла скажу тілько, шчо льуде позьјізжались і в загалі доволі оживленни; меж усіма классами відко багацько недовольства војноју, але на скілько цім можна покористуватись — не знаіју, бо шче дуже мало бачив.

Брати Драгневичі зовсім оскандалились, тепер іде на јіх одно таке діло, шчо, коли воно окажеться не в јіх пользу, то вони просто жулікі, і треба буде з нимі розірвати конче. [...][5]

Публікація: Архів Михайла Драгоманова. — Том І. — С. 260—261.

[5] Кінець листа не зберігся.

1879

№ 117

4 липня 1879 р.

До П. Л. Лаврова в Париж[1]

Chesières sur Ollon, Canton
de Vaud, Suisse 4.VII. 1879

Многоуважаемый Петр Лаврович!

Будьте так добры и извините меня за причиняемое Вам беспокойство, пришлите мне номера Киевских университетских известий[2], заключающие историю Литовского княжества Антоновича[3]. Она нужна теперь отчасти для моей работы о развитии экономических форм в Малороссии[4] отчасти для Мих[айла] Пет[ровича][5]

Крепко жму Вашу руку. Наталия Аким[овна][6] кланяется и очень просит Вас прислать Дело V[7]

С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 90. Автограф (Поштова картка).

[1]Адреса на картці: Pierre Lavroff, 328 rue St. Jasques, Paris, France.

[2]Киевские университетские известия — щомісячний журнал Київського університету. Виходив з вересня 1861 до 1919 р. Журнал друкував протоколи засідань Ради університету, постанови, розпорядження та наукові розвідки.

[3]*Антонович В. Б.* Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия // Киевские университетские известия. — 1877. — № 2, 3, 4, 10; 1878. — № 2, 5. У 1878 р. вийшов окремою книжкою. М. Костомаров умістив похвальну рецензію на працю Антоновича в Историческом вестнике за 1880 р.

[4]Подолинський працював над монографією *«Ремесла і фабрики на Україні»*, яка вийшла в Женеві 1880 р.

[5]М. П. Драгоманов.

[6]Н. Я. Андреєва, дружина С. Подолинського.

[7]Можливо, ідеться про № 5 журналу «Дело»

№ 118

3 вересня 1879 р.

До П. О. Зеленого в Одесу

Париж, 3/IX 1879.

Милостивый государь!

Посылаю Вам небольшую статью о научном конгрессе в Монпелье[8] и через несколько дней пришлю продолжение, которое составит ещё такую же статью или немногим большую. По всей вероятности, вместе с посланными неделю тому назад двумя статьями, это будет для Вас достаточно, чтобы судить о содержании и манере моих корреспонденций[9] Прошу Вас также известить меня, в каком приблизительно количестве Вы будете ими пользоваться, напр[имер] в месяц, а также об условиях. Последнее пишу ввиду избежания недоразумения, так как у Вас начертано, что статьи, присылаемые без условий считаются бесплатными, что конечно не может относится к более или менее постоянному сотрудничеству. Что касается размеров последнего, то я предложил бы Вам три статьи в месяц в размерах предыдущих и посвящал бы обыкновенно одну из них экономическим вопросам, другую — научным и третью — литературным. Во всяком случае, однако, прошу Вас известить меня, если бы нашли лучшим сделать другие распределения, для того, чтобы мог сейчас же сообразоватся с Вашим мнением изменить план моих обзоров[10]

С полным почтением остаюсь всегда готовый к услугам.

С. Подолинский

ДАОО, ф 162, оп. 1, спр. 5, арк. 88—88 зв. Автограф.

---

[8] Мова про конгрес Французької асоціяції сприяння науці, який відбувся наприкінці серпня і на якому Подолинський виголосив дві доповіді: «Санітарний стан населення Київської губернії», та «Людська праця і збереження енергії». Ці доповіді пізніше надруковані французькою мовою, в *Одесском вестнике* їх не було.

[9] Див. л. 119, прим. 12.

[10] На листі позначено: «Отв[ет]. № 175. Регулировать просто теперь нельзя по политическому процессу. Гонорар — 2 к.».

№ 119

20 вересня 1879 р.

До П. О. Зеленого в Одесу

Париж, 20/IX 1879
60 Boulevard St. Germain.

Милостивый государь!

В ответ на Ваше любезное письмо, полученое мною недель шесть тому назад, я в возможно скором времени выслал в редакцию «Одесского вестника»[11] две статьи: *о землевладении в Англии и об отзывах иностранцев о русских*, а затем в скором времени ещё две статьи о *научном конгрессе в Монпелье*, к одной из которых было приложено и письмо[12] Не получив никакого извещения из редакции я предполагаю, что статьи эти и письмо не дошли по назначению, тем более, что и я «Одесский вестник» получаю настолько неаккуратно, что легко мог не получить номеров, в которых мои статьи были напечатаны. С 1-го августа я не досчитываю более 10 номеров. Правда иные зато присылают в двух экземплярах. Поэтому покорнейше прошу Вас, милостивый государь, не отказать мне в извещении о получении этого письма, а также дать мне знать о том, насколько справедливы мои предположения о пропаже статей и писем.

С искренним почтением остаюсь всегда готовый к услугам.

С. Подолинский

ДАОО, ф. 162, оп. 1, спр. 2, арк. 48—48 зв. Автограф.

---

[11] Див. л. 114, прим. 40

[12] Ці чотири статті не вдалося знайти в газеті, і, мабуть, вони не були надруковані. Того ж року, в *Одесском вестнике* з'явилися дві статті, підписані ініціалами С. П.: «Местная сельскохозяйственная выставка в Генуе» (18 липня 1879) і «Жалобы индусов на английское правительство» (16 жовтня 1879), але авторство Подолинського тут сумнівне.

№ 120

13 жовтня 1879 р.

До П. О. Зеленого в Одесу

Париж 13/X 1879

Милостивый государь
Павел Андреевич![13]

Принимая во внимание крайне трудное положение нашей печати в провинции, я согласен на предлагаемые Вами условия и прошу Вас обозначить приблизительно количество корреспонденций, которые Вам желательно было бы получить. Желая придать им возможно больший интерес я должен следить за значительным количеством иностранных изданий, что при слишком малом числе печатных работ составило бы черес чур большую затрату времени.

Всегда готовый к услугам.

С. Подолинский

ДАОО, ф 162, оп. 1, спр. 5, арк. 87—87 зв. Автограф.

[13] Тут і далі (лл. 121, 126) Подолинський помилявся: батька Павла Зеленого звали Олександром.

1880

№ 121

16 січня 1880 р.

До П. О. Зеленого в Одесу

Montpellier (Herault)
4 Boulevard Henri-IV.
16/I 1880

Милостивый государь,
Павел Алексеевич!

Сообщаю Вам о перемене моего адреса и очень прошу Вас продолжать высылать мне «Одесский вестник» в 1880 году по вышеуказанному адресу. Если я последнее время не присылал Вам корреспонденций, то это было не по нежеланию, но потому, что я был очень занят и часто нездоров и здешняя местная жизнь, сильно пробуждающаяся, с некоторого времени может также дать интересный материал. Не знаю были ли напечатаны мои две корреспонденции о научном конгрессе в Монпелье[1] Я одно время так неаккуратно получал «Одесский вестник», что мог пропустить. Корреспонденции эти были совершенно цензурные и трактовали о таких для южной России важных вопросах, как орошение и виноделие.

Получили ли Вы также статью о землевладении в Англии?

С полным уважением остаюсь всегда готовый к услугам.

С. Подолинский

ДАОО, ф 162, оп. 1, спр. 5, арк. 94—95. Автограф.

[1]Див. л. 118, прим. 8. У газеті не було згадки про цей конгрес.

№ 122

25 січня 1880 р.

До Ф. К. Вовка в Румунію

Montpellier 25.I. 1880
4 Boulevard Henri IV

Ни одного письма от Вас я не получил, а если знал о Вашем предприятии то только из Вашего письма к М[ихаилу] П[етровичу][2] Вы знаете как М[ихаил] П[етрович] отнесся к мысли выпустить первые номера по-русски. Я отношусь также. Но сам орган Ваш будет печататься исключительно по-украински и если в нем не будет решительно уступок со стороны социализма в пользу конституционалистов, то я с радостью буду в нем участвовать по мере сил и очень прошу Вас известить, какие работы были бы для Вас желательны. Ответьте мне прямо и возможно скоро на оба вопроса и я сейчас же примусь за работу[3]

Жму Вашу руку. *С. Под[олинский]*

Ни Fauconnier[4], ни вообще [.....][5] у меня нет, но я выпишу Fauconnier из Парижа и пришлю Вам.

НАІА, ф. 1, спр. В-3411; арк. 1–2. Автограф.

---

[2] М. П. Драгоманов. У 1880-х роках. Драгоманов жив у Швайцарії, а Вовк перебував у Румунії від серпня 1879 р. до 1882 р.

[3] Див. л. 125.

[4] Можливо: *Fauconnier E.* Protection et libre-échange. – Paris, 1879.

[5] Кілька слів прочитати не вдалося.

№ 123

29 січня 1880 р.

До П. Л. Лаврова в Париж

Montpellier, 29 января 1880
4 Boulevard Henri IV.

Многоуважаемый Петр Лаврович!

С большим интересом прочел я Ваши статьи в «Egalité»[6] но позвольте мне сделать несколько замечаний, касающихся не собственно различия в мнениях, но несоблюдения Вами принятых в литературе при критике обычаев. Так Вы приводите в первой статье в кавычках будто бы мою фразу, что нигилизм абсолютно противоположен социализму[7] Подобной фразы в моих статьях вовсе нет.

Затем во второй статье Вы приводите мои выражения об отсутствии принципов, стремлении к материальным наслаждениям и пр. рядом с именами Бардиной, Мышкина и пр. Как будто я совершенно ясно не сказал, что считаю народных деятелей 1874—75 года самыми чистыми представителями русского социализма, между тем как фраза об отсутствии принципов и т. п. сказана в общем обзоре нигилизма, главными представителями которого я считаю лиц консервативного направления, между тем как революционеров я обвиняю в нигилизме всего настолько, насколько они еще не доработались, по моему мнению, до истинных принципов социализма.

Таким образом оказывается, что Вы вовсе не возражаете на высказанные мною мнения, но представляете их в ином виде, чем они были высказаны, а это, согласитесь, выходит из пределов беспристрастной критики. Если Вы по этому поводу не сделаете в «Egalité» поправки, то я пошлю ее в «Egalité» или в какой-либо другой журнал[8], напр[имер]., тот, где мои статьи напечатаны,

[6] *L'Égalité* («Рівність») — французька щотижнева соціялістична газета, заснована 1877 р. Ж. Гедом; з 1880—1883 рр. — орган робітничої партії.

[7] Під псевдонімом «Старий російський соціяліст» П. Лавров опублікував у газеті *L'Égalité* (1880. — № 1, 2) статтю «Росія. Соціялістичний рух», у якій критикував, не називаючи прізвища автора, статтю С. Подолинського «Нігілізм у Росії», вміщену в паризькому журналі *La Réforme* (15 вересня і 15 жовтня 1879).

[8] Див. л. 125, прим. 10.

так как, повторяю, здесь идет дело вовсе не о различии мнений, но о неверном обвинении меня в мнениях, которых я не имею.

Кроме того, еще одно замечание: я подписываю мои статьи и Вы напрасно не привели моего имени[9] Может быть я и ошибаюсь, но мне кажется, что у Вас бы в таком случае рука не повернулась написать то, что Вы написали.

Извините меня за, может быть, излишнюю прямоту и резкость, но я ждал Вашей критики с нетерпением и готов был встретить с уважением новые аргументы по вопросу о политических убийствах и пр. Но при том виде, в каком Вы выставили мои мнения, Вам, конечно, и не было уже надобности ни в каких больше доказательствах.

Мне крайне не хотелось бы заводить полемику в социалистическом органе, да еще нам чужом. Поэтому я был бы очень рад, если бы Вы нашли средство к ее устранению.

Уважающий Вас С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 48—49 об. Автограф.

№ 124

3 лютого 1880 р.

До П. О. Зеленого в Одесу

Montpellier 3/II 1880

Милостивый государь
Павел Андреевич!

Благодарю Вас за высылку «Од[есского] вест[ника]», который опять приходит аккуратно и сообщаю Вам новый адрес мой, на этот раз постоянный: Montpellier (Herault) Quartier Mont-Maur..

С полным уважением, остаюсь всегда готовый к услугам.

С. Подолинский

ДАОО, ф 162, оп. 1, спр. 5, арк. 96. Автограф.

[9] Не називаючи прізвища Подолинського, Лавров писав про нього лише як про «українського автора»

№ 125

6 лютого 1880 р.

До П. Л. Лаврова в Париж

Montpellier 6.II.1880
4 Boulevard Henri IV

Многоуважаемый Петр Лаврович!

По совершенно случайной причине я получил Ваше письмо только вчера, когда мой ответ в «Egalité» уже был готов. Писанный в уверенности, что кавычки в спорной фразе принадлежат Вам, а также под влиянием неполучения от Вас письма, ответ этот вышел резче чем я бы написал его теперь. Я прошу Вас принять это во внимание, когда Вы будете писать возражение, но перемен в «Egalité» я не послал, так как не знал поспеют ли, а также потому, что они могли касаться не сущности вопроса, а только формы[10]

Уважающий Вас С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 50. Автограф.

№ 126

6 лютого 1880 р.

До Ф. К. Вовка в Румунію

Montpellier 6.II.1880.
Quartier Mont-Maur.

После Вашего последнего письма всякие недоразумения совершенно исчезают. Если они возникли, то произошло это отчасти вследствие Вашего письма о русском языке к М[ихайлу] П[етровичу], а также из разных рассказов о Лиге[11], из писем

---

[10] *L'Égalité* не опублікував ні поправок Лаврова, ні критичних зауважень Подолинського. Подолинський тоді надіслав свою статтю до ліонського журналу *La Revue Socialiste* («Соціялістичний огляд»), де вона була надрукована 20 травня 1880 р. під назвою «Соціялізм, нігілізм, терроризм».

[11] Можливо, «Ліга миру і свободи» — організація, створена в 1867 р. у Швайцарії.

кислорода и пр. М[ихаил] П[етрович] также обещает писать, а во мне Вы будете иметь сотрудника верного и надеюсь прилежного. Через две-три недели пришлю Вам кое-что.

По поводу желания Вашего печатать очень просто и понятно я должен сообщить Вам, что один украинский писатель, находящийся теперь в России, оставил у меня народную книгу (5-6 печатных листов) под заглавием «Правда и неправда»[12] написанную для крестьян и совершенно народным языком. Это род особой самой общей социологии. Книжку можно и даже следует немного изменить и сократить, на что автор дал мне право. Было бы очень хорошо ее напечатать в виде фельетона[13] а также разом и отдельно. Отвечайте мне сейчас и я примусь за работу переделки, которая может быть будет довольно радикальная.

Вы меня спрашиваете о моих работах. После «Гигіены»[14] я написал книжку (8 лист.) о ремеслах и фабриках на Украине[15] Она лежит у М[ихаила] П[етровича] и скоро будет набираться. Затем во Львове издается по-украински моя статья «Громадівство и дарвинізм»[16] Кроме того у меня лежит «Аріфметика» и часть «Алгебры»[17] по-малорусски. Кроме того кореспонденция в «Громади» из Марселя Калер[?][18] По-французски я

---

[12] Прізвище автора не встановлено.

[13] Мова, правдоподібно, про фейлетон у журналі, який Вовк збирався видавати в Румунії. Журнал таки не побачив світу.

[14] *Життьа і здоровја льудеј на Украјіні.* — Женева, 1879. Витяг з цієї праці під назвою «Здоровье крестьян на Украине» Подолинський опублікував у журналі *Дело* (1879. — № 5). Це перша в українській літературі наукова праця з особистої та громадської гігієни. У ній автор доводив, що радикальне поліпшення народної гігієни в Україні може настати лише з перебудовою соціяльних умов життя. І. Франко вважав цю працю Подолинського на рівні европейської літератури.

[15] *«Ремесла і хвабрики на Украјіні»* — Женева, 1880. Це одночасно нариси економічної історії України і підручник політичної економії. І. Франко бажав видати цю працю галицьким діалектом, а Павлик переклав її для польського видання, але їхні наміри не здійснилися.

[16] Розвідка «Громадівство і теорія Дарвіна» мала вийти українською мовою у Львові, у формі брошури, але була надрукована лише в журналі *Громада* (1880. — № 1). Сербський переклад статті з'явився ще 1879 р., французький — 1880 р., а німецький — 1881 р.

[17] Доля цих праць невідома.

[18] Про кого йдеться, з'ясувати не вдалося.

напечатал статью: «Le nihilisme en Russie» в «Réforme»[19] и затем извлечение из большой работы "Le travail humain et la conservation de l'énergie"[20], которая будет напечатана в «Слове»[21], а еще подробной отдельной книгой и по-французски[22] Это теория, более или менее самостоятельная, представляющая социализм и законы Маркса как необходимое последствие общего закона сохранения энергии. Между прочим в кратком и очень абстрактном виде я ее читал и на Конгрессе французских ученых в Монпелье[23] Кроме того по-французски будет напечатана: "Le village en Oucraine"[24] санитарный этюд.

По-немецки в Arbeiter wochenchronik[25] и по-сербски в «Страже»[26] напечатан Соціализм и Дарвинизм и он же по-французски послан к Malon[27] Послан также немецкий перевод «Nihilisme en Russie»[28]

---

[19] Див. л. 123, прим. 7

[20] Стаття була надрукована в журналі *Revue internationale des sciences biologiques*. За життя Подолинського ця його головна соціологічна праця була видрукувана шість разів: двічі — по-французьки і по-німецьки, і по одному — російською та італійською мовами. Кожна з публікацій мала свої особливості. Після смерті Подолинського вона вийшла тричі українською мовою, уперше — у перекладі М. Грушевського.

[21] *Слово* — науково-літературний і політичний російськомовний місячник, який виходив у Петербурзі в 1878—1881 рр. Раніше журнал мав назву *Знание* (1870—1877 рр.). Журнал друкував ліберально-народницькі статті Г. Успенського, В. Короленка, М. Зібера та ін. Стаття С. Подолинського, під заголовком «Труд человека и его отношение к распределению энергии», вийшла 1880 р., № 4/5. Це його найбільша за обсягом стаття на цю тему.

[22] Відомостей про окремий відбиток цієї статті французькою мовою немає.

[23] Доповідь під заголовком «Людська праця і збереження енергії» Подолинський виголосив 30 серпня 1879 р. на з'їзді Французького товариства сприяння науці (AFAS, Compte rendu de la 8e session. – P. 1007).

[24] Статтю-фейлетон друкувала від травня 1880 р. до вересня 1881 р. *Медична газета Парижа*.

[25] Будапештський *Arbeiter-Wochen-Chronik* — орган мадярської робітничої партії — надрукував статтю під кінець літа 1880 р.

[26] У сербському журналі *Стража* стаття вийшла в лютому 1879 р.

[27] Ліонський журнал *La Revue socialiste* опублікував статтю 20 березня 1880 р.

[28] *Arbeiter-Wochen-Chronik* надрукував статтю-фейлетон наприкінці 1881 р.

Наконец по-русски я напечатал несколько статей в «Деле»[29] и в «Одесском вест[нике]»[30] и теперь продолжаю писать в эти журналы и в *Слово*. Как видите я не гнушаюсь кацапской литературой внутри Россіи, а только не желал бы, чтобы мы сами ее заводили. Впрочем, на мое писание в Россіи я смотрю как на финансовую операцию, в которой я теперь нуждаюсь, так как мое семейство необходимым образом состоит из шести человек, в числе которых всегда есть мамка, необыкновенно дорогое существо. Затем мне также нужны средства и для печатания малорусских моих сочинений, так как по случаю некоторого недовольства киевлян я решил помимо взносов на «Громаду» и пр. печатать все мои отдельные вещи на собственный счет.

Прошу Вас пришлите газету как только выйдет. Fauconnier [.....][31] Я уже писал жене привезти его из Парижа, но она в поспехах забыла. Крепко жму Вашу руку.

Ваш С. Под[олинский]

НАІА, ф. 1, спр. В-3412, арк. 1—4. Автограф.

№ 127

2 березня 1880 р.

До М. С. Подолинської у Київ

1880 г. марта 2, Монпелье
Квартал Монт-мор

Дорогая маменька!

Я должен сообщить Вам, что Наталья[32] имела глупость, при настоящих обстоятельствах, отправиться в Петербург. Несмотря на то, что она поехала против моей воли и даже не по причине удаления от моей меланхолии, т. к. последняя почти прошла вследствие значительного улучшения моего здоровья, но просто вследствие склонности к приключениям, которая составляет основу ее темперамента, и которая, должен признаться,

[29] *Дело* — літературно-політичний журнал. Виходив щомісяця в Петербурзі протягом 1866—1888 рр. У 70-ті роки був під впливом ідеології народників. З цього журналу нам відома лише одна стаття Подолинського: «Здоровье крестьян на Украине» (1879. — № 5. — С 146—189).

[30] Див. л. 119, прим. 12.

[31] Слово прочитати не вдалося.

[32] Н. Я. Подолинська — дружина С. Подолинського.

делает ее мне особенно симпатичною. К несчастию, она не имеет храбрости выдерживать свои убеждения и желала скрыть свою выходку от Вас и от тети Китти[33], а я имел слабость на это согласиться, надеясь на скорое ее возвращение. К несчастию, вечно непостоянная, она поехала в Варшаву к Матильде[34], которая, без сомнения, сделает известным ее появление в России (теперь во время страшного возбуждения, которое проявилось во время ее пребывания без меня в Париже и вопреки и вне всякого влияния с моей стороны). Матильда сообщит своей сестре и через нее Вам. Поэтому я стараюсь Вас успокоить немного, коли возможно. Она очень скучала слишком спокойною жизнию, которую мы вели и еще более скучною жизнию в деревне она пугалась еще более. Впрочем, в прошлом году было тоже самое; она уехала почти также внезапно как и теперь и возвратилась через два месяца в более удовлетворительном настроении. Вообще мы слишком нервозны и у нас слишком легко пылает воображение, говорю это про нас обоих; поэтому для нас хорошо быть в разлуке от времени до времени. Уединенная жизнь в Монпелье причинила мне много блага и теперь, когда мои дети[35] при мне, и при том много занятий, я не скучаю, и вообще я полагаю, в нынешнее время, что припадки моей меланхолии происходили от ее характера, праздности и чрезмерной страстности, которые мешали мне остановиться с достаточною последовательностию на моих научных и литературных работах. В качестве медика я знаю, что ничего невозможно сделать против этого рода натур, какова и ее натура и что даже было бы опасно насиловать ее. Детская болезнь Petit frère-a[36] прошла. Он и Надя[37] здоровы. Я очень доволен кормилицею, которая показывает много старания и хороший характер. Представь себе, что Наталия покинула у меня на руках детей и убежала на другой же день после своего приезда в Монпелье, оставляя нас без устройства в двух меблированных комнатах, среди ужасного беспорядка, который я мало-помалу

---

[33] Кн. К. С. Кудашева — рідна сестра матері С. Подолинського.

[34] Прізвище не вдалося встановити

[35] У Подолинських було тоді двоє дітей: Володимир і Сергій.

[36] Маленький брат (фр.). Ідеться про другого сина С. і Н. Подолинських, Сергія, який народився 17/29 серпня 1879 р.

[37] Правдоподібно, донька О. Любатович, яку Подолинський узяв на виховання.

привел в надлежащий порядок. Теперь мы у себя хорошо устроились. Несмотря на все это, не подумай, что мы поссорились. Напротив, выздоровев, я сумел вновь овладеть моим характером и моей прежней энергией и если кто-нибудь из нас теперь немного сумасбродствует, то не я.

Целую Вас от всего сердца.

Ваш сын Подолинский

[Дописано на полях:]

Наталья уже три недели как уехала отсюда, но в России она только с 20(8) февраля.

Я получил последнее известие от нее из Варшавы 22(10) февраля, а с тех пор она должна быть в Петербурге, куда я ей писал, советуя ей воротиться, думая, что с нее и этого довольно.

Положил ли мой отец 1000 или по крайней мере 500 руб. в Банк, я расходую последние франки[38]

РГИА, ф. 1412, оп. 29, д. 269, лл. 10-11. Копія (Переклад з французької.)

№ 128

4 березня 1880 р.

До П. Л. Лаврова в Париж

Montpellier 4.III.80.
Quartier Mont-Maur.

Многоуважаемый Петр Лаврович!

Если Вы имеете возможность, то будьте так добры и пришлите мне 90 франков, которые Вы мне остались должны. Мне теперь очень нужны деньги[39]

Уважающий Вас С. Подол[инский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 51. Автограф.

---

[38] Переклад з французького оригіналу зробив перекладач Російського генерального консульства в Парижі Борис Чивельов для судової справи між матір'ю і дружиною С. Подолинського. Суд відбувся в листопаді 1885 р. в Парижі.

[39] Див. л. 132.

№ 129

8 березня 1880 р.

До Ф. К. Вовка в Румунію

Montpellier 8.III.80.
Quartier Mont-Maur.

До сих пор не мог послать Вам Fauconnier[40], но уже не по моей вине. Я его выписывал из Парижа, но оказывается, что книги уже нет у издателя, а новое издание неизвестно когда будет.

Из Вашего последнего письма я вижу, что дела у Вас стоят плохо, но что же делать, теперь везде так; нужно надеяться что к осени поправятся немного. Может быть в течение лета увидимся, я думаю быть в Галичине и Румынии.

Видели ли Вы Астафьева? Удалось ли ему пробраться в Россию? Пожалуйста, напишите.

Крепко жму Вашу руку. *С. П[одолинский]*

НАІА, ф. 1, спр. В-3413, арк. 1. Автограф.

№ 130

10 березня 1880 р.

До К. С. Кудашевої в Київ

1880 г. марта 10
Квартал Монт-мор
Монпелье

Дорогая моя Тетушка!

Уже 9 дней, что я не имею никаких известий от Натальи. Несмотря на это, я препроводил ей один документ, посредством которого она может постараться добыть паспорт и 200 рублей, так как чек данный ей мною при ее отьезде не имеет уже более ценности, так как Банк прислал мне все деньги, которые отец внес для меня. Эти деньги из тех, которые ее отец ей прислал и я не мог отказаться выдать ей их. Я [не] думаю, что у Натальи припадок сумасшествия, но что есть что-то иное и что тетя

[40] Див. л. 122, прим. 4.

Софья[41] неправа. Приехав в Монпелье, она мне тотчас же сказала много странного, между прочим, что уезжая в Россию, она желает полную свободу, тоесть чтобы я ей дал право брать любовников, если это может быть полезно для дела революции в России. На мой решительний отказ она мне предложила развод, принимая всю вину на себя. Потом она одумалась и не касалась более этого вопроса. Однако же она не одна уехала из Швейцарии, но с молодым русским эмигрантом[42], про которого я знал, что с некоторого времени был в нее влюблен. Но так как у него не было паспорта, они расстались в Вене, он отправился в Румынию, чтобы постараться перебраться через границу, а она продолжала путь через Варшаву. Она сама написала мне эти подробности и, уезжая из Монпелье, она меня предупредила, что постарается приобрести рекомендации к русским революционерам чрез посредство этого молодого человека. Все это мне кажется подозрительным и сначала я этому не верил, но это меня скорее удержало от насилия, которое я терпеть не могу по принципу, и к которому я желал бы прибегнуть тем менее, что я сознавал бы что действую из ревности. В то же время в своем сумасбродстве, Наталья меня убеждала, что она ощущает непреодолимую необходимость уехать и утолить свою жажду сильных впечатлений, но что она чувствует слишком сильное влечение ко мне, что любит меня, что воротится и будет в коротком времени нормальнее (более иле менее). Она кидалась на колени передо мною, рыдала по целым часам, рвала на себе волосы. В то же время она интересовалась нашим устройством в Монпелье, которое ей очень понравилось. Она выбирала обои для комнат, в особенности для своей, как будто она расчитывала жить в ней и т. д. Одним словом, она вела себя так несообразно, что я не мог остановиться ни на одной мысли.

По поводу развода она прибавила еще, что если я этого потребую и если моя мать согласится для этого поехать в Петербург, то она подпишет все, что угодно, но в то же время она меня умоляла ничего подобного не делать, подождать и обещала воротиться через несколько месяцев успокоенною, если ей удастся не погибнуть среди политической борьбы.

[41] Кн. С. І. Кудашева (уродж. Орлова), дружина кн. А. С. Кудашева, брата М. С. Подолинської.

[42] А. А. Астаф'єв.

Вот, дорогая тетушка, краткий, но верный очерк разговоров, которые происходили между нами в течение двух или трех дней, проведенных Натальей в Монпелье. Сообщите мне, что Вы об этом думаете.

Что меня касается, развод мне противен даже в случае, если бы мои подозрения были основательны. Даже и в подобном случае и если ее раскаяние будет явно, и если я рассужу, что оно искренно — я ей прощу от всего сердца, не потому чтобы я признавал свободу любви (я таковой свободы не признаю), но потому, что я всегда допускаю свободу прощения.

Ваш преданный Вам племянник Подолинский

[Дописано в кінці листа:]

Я не имею никаких известий от моих родителей. Это меня очень беспокоит и огорчает. Если они сердиты на меня, то это несправедливо, так как я ни причем в этой истории; она сложилась в голове Натальи во время моего отсутствия, и вообще я ничего не сделал против Натальи.

Дети здоровы. Я рассчитываю оставаться здесь во все время, что вопрос возвращения Натальи не разрешится. Если вопрос этот разрешится отрицательно, то я найму француженку гувернантку для Нади[43], но ни за что я не решусь разлучиться с моими детьми на более или менее продолжительное время и я не буду мочь поручить их моим родителям, как только в случае, если бы они решились приехать во Францию или в продолжение всего времени, что я не буду мочь воротиться в Россию, что, надеюсь, не будет продолжительно.[44]

РГИА, ф 1412, оп. 29, д. 269, лл 11об—13. Копія (Переклад з французької).

---

[43] Див. л. 127, прим 37.

[44] 13 березня 1880 р. Подолинський писав до тітки або до матері (з цитованого документа не зрозуміло, до кого): "Natalie vient de me porter un nouveau coup terrible. Elle m'écrit catégoriquement dans une lettre pleine d'injustice et d'injures, qu'elle ne veut plus habiter avec moi, ne se trouvant pas assez indépendante, et exige que je lui rende Wadime. Dans ce cas, elle me promet de divorcer en prenant les torts sur elle." Лист був представлений Марією Подолинською під час суду, який відбувся в Парижі в 1885 р. між матір'ю й дружиною Сергія. У французькому оригіналі ця частина листа була цитована в *Gazette des Tribunaux.* (1885. – 19 nov. – 1112). У російському перекладі він був надрукований 19 листопада 1885 р. в газеті "Новое время"

№ 131

11 березня 1880 р.

До К. С. Кудашевої в Київ

1880 г. марта 11
Монпелье

Дорогая Тетушка!

Благодарю Вас, за копию письма к Натадье, которую Вы мне прислали, и которая при других обстоятельствах не преминула бы произвести желаемое впечатление. Теперь же боюсь, этого не будет. Наталья желала бы, чтобы я поручил детей Вам или моим родителям, чтобы я приехал к ней в Петербург и чтобы я принял участие в борьбе террористов. Она и некоторое количество лиц партии, к которой она примкнула, преувеличивают влияние, которое я мог бы иметь. Каким бы демократом и социалистом я ни был, я не *признаю* убийство в числе средств дозволенных, и я даже полагаю, что успех, достигнутый этим способом произвел бы более зла, нежели добра. Ехать же в Петербург только для того, чтобы ее привезти обратно сюда, было бы при сообщенных мною Вам вчера обстоятельствах ниже моего достоинства; кроме того, я, вероятно, не буду иметь успеха. Мне пришлось бы покинуть моих детей. Я рискну слишком многим при нынешних строгостях и я целиком скомпрометирую прогрессивную деятельность, которая будет полезна в недалеком будущем, так как старая форма правления в России безвозвратно расшатана и не может продолжаться долее малого количества лет или, лучше сказать, — месяцев. После сего надо будет создать новый строй и я чувствую в себе более призвания и способностей принять участие в этой организаторской работе, чем в уничтожении во что бы то ни стало существующего порядка вещей. Это уничтожение произойдет и хотя бы оно погребло в лице Натальи мою дражайшую

Наташа нанесла мне жестокий удар. В письме, наполненом несправедливостей и дерзостей, она решительно заявляет мне, что не желает более оставаться со мною, так как не чувствует себя достаточно независимой и требует, чтобы я отдал ей Вадима. У таком случае она обещает мне развод и примет вину на себя" В родині та між друзями Вадимом називали старшого сина, який був хрещений Володимиром.

привязанность, это *меня* не заставит ни стать выше употребленных средств ныне и видеть далее момента отчаянной борьбы. Я никогда не произнес и не написал ни одного *слова*, которое я не мог бы *легальным* образом повторить в каком бы то ни было конституционном государстве, и если в России будет хоть какая-нибудь конституция, то мне будет только стоить вновь напечатать под моим именем то, что я публиковал за границею, дабы иметь политическую деятельность, свойственную моему характеру и моему честолюбию. Но ныне главную роль играют не популяризаторы и не теоретики, а просто грубый элемент молодежи, который берет верх, и во главе этого движения стоят лица, лучше умеющие владеть кинжалом или которые из всей химии знакомы лишь со взрывчатой силою динамита. Я близко знаю этих людей и я не удивлен тому, что Наталья чувствует влечение в эту сторону, так как праздная, но пряная сильными ощущениями жизнь, которую ведут среди этого кружка, производит без сомнения притягивающее влияние на ее нервный темперамент, слабый, но болезненно страстный. Я говорю Вам это, дорогая тетушка, чтобы доказать Вам, что мне нечего писать Наталье, так как ее главное неудовольствие против меня заключается в том, что она хотела знать все, принимать участие во всем, а я недостаточно допускал ее к моей деятельности. Теперь, когда она воображает, что знает больше меня, мне остается лишь ожидать, чтобы то, что она увидит внушило ей достаточное омерзение, чтобы она сама воротилась. Если это последнее не сбудется, если она привыкнет к этого рода деятельности и если она среди оной погибнет, по совести мне придется лишь благословлять участь, спасшую моих детей от влияния подобной матери. Может быть жестоко то, что я говорю, но я убежден, что особа, способная переносить политическую борьбу в том направлении, в котором она производиться теперь в России, уже не может быть доброю матерью.

Я не имею никаких известий от Натальи, что служит доказательством, что она дает себя увлекать все далее и далее. Родители мои мне тоже ничего не пишут. Это меня очень беспокоит. Возможно ли, что моя мать намеревается ехать в Петербург, чтобы попробовать урезонить ее? Я думаю, что она в этом не успеет, коли только перемена не произошла сама собою в душе Натальи.

Очень прошу Вас, дорогая Тетушка, сообщать мне получаемые Вами новости и коли вести хорошие, телеграфируйте мне.

Ваш преданный племянник Подолинский

РГИА, ф. 1412, оп. 29, д. 269, лл. 13-15 Копія (Переклад з французької).

№ 132

16 березня 1880 р.

До П. Л. Лаврова в Париж[45]

Montpellier 16.III. 1880
Quartier Mont-Maur

Многоуважаемый Петр Лаврович,

Благодарю Вас за присылку денег, с остальными не спешите, потому что я, наконец, получил свои из Киева. Будет ли печататься Ваша статья у Малона[?] В таком случае я пошлю ему новую[46], выбросив личную сторону дела по возможности и развив теоретическую.

Жму руку *С. Подол[инский]*

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 47. Автограф (Поштова картка).

№ 133

24 березня 1880 р.

До П. Л. Лаврова в Париж

Монпелье, 24 марта1880 г.

Посылаю Вам, Петр Лаврович, мою работу «о труде»[47] которую я только теперь получил. Будьте так добры, пришлите мне адрес Маркса: я хочу ему послать, так как вещь прямо к

---

[45] Адреса на поштовій картці: Pierre Lavroff, 328 rue St. Jasques, Paris.

[46] Ідеться про суперечку між Подолинським і Лавровим на тему нігілізму. Малон був редактором *La Revue socialiste,* до якого Подолинський надіслав відповідь на критику Лавровим попередньої статті Подолинського. Ця стаття Подолинського ще не вийшла друком і він був готовий написати нову версію, якщо б Лавров спростував звинувачування, висловлені у своїй статті (див. лл.123, 125).

[47] Le travail humain et la conservation de l'énergie // Revue international des sciences biologiques. – Paris, 1880. – Vol. 5.

нему относится и несомненно вызвана в моем уме теорией прибавочного труда. Вчера я получил от Малона письмо. Не надеясь, видно, на Вашу статью, он просит меня взяться за эту работу. Если он [?] откажется, то напишите мне, и я возьмусь тогда только за Украину и Польшу[48]

Жму Вашу руку. С.Подолинский

Публікація: СаВ, *Лавров.*. т. II. С. 67

№ 134

30 березня 1880 р.

До К. Маркса в Лондон

Montpellier, 30/III. 1880
Quartier Mont Maur

Hochgeehrter Herr!

Es macht mir besonderes Vergnügen Ihnen eine Kleine Arbeit zu[s]chicken zu können, zu welcher mir Ihr Werk "das Kapital" die erste Anregung gegeben hat.

Sie werden sich vielleicht noch erin[n]ern, dass ich die Ehre gehabt habe Ihre Bekanntschaft zu machen, im Sommer 1872, bei Herrn Engels, durch Vermittelung von Herrn Lavroff.

Ich hoffe bald einige Applicationen meiner Gedanken an die Entwickelung der verschiedenen Produktionsformen in der "Revue Socialiste" veröffentlichen zu Können. Ausserdem bereite ich noch ein grösseres Werk mit Beispielen, bin aber noch unsicher, ob ich die französische oder die deutsche Sprache dazu wählen soll.

Hochachtun[g]svoll

S. Podolinski[49]

РЦ, ф.1, оп. 5, № 4140. Фотокопія.

---

[48] Ідеться, мабуть, про матеріали на тему соціалістичних рухів у Росії й Україні, які Бенва Малон збирав для своєї «Історії соціалізму». Дещо пізніше з'явилася його праця, у якій був розділ про соціялістичний рух в Україні і повний переклад «Програми» журналу *Громада*. Див: *Malon B.* Histoire du socialisme. – T. 3. – Paris, 1884. – С. 1219–1226.

[49] Лист написано німецькою мовою. Уперше переклав українською мовою М. Грушевський (Його ж. *З починів*... (див. прим. 57). – С.207–211. У нашому перекладі використано переклад Грушевського.

№ 135

30 березня 1880 р.

До Ф. К. Вовка в Румунію

Montpellier 30.III. 1880
Quartier Mont-Maur

Да погано, очень погано Волк, но рук опускать не следует. В Европе социальное движение растет нормальным, могучим ростом и настанет и на нашей [украинской] улице праздник. Не упускайте средств из Ваших рук. Я говорю это о типографии. Не отдавайте ее Астафьеву. Это человек больной, с галюцинациями, закоренелый кацап и *оказавшийся до крайности непрямым в одном личном деле со мною*[50] Вы меня знаете двенадцать лет и потому, надеюсь, поверите на слово. Впрочем, члены его партии не имеют к нему ни малейшего доверия и я Вам, когда увидимся, объясню, в чем дело. Открутитесь по возможности до моего приезда через 6-8 недель, а может быть, раньше. Скажите ему, что я беру Вашу типографию и имею средства и желание вести то дело, которое он думает. Он, думаю, не посмеет возразить Вам, но во всяком случае стойте на этом

Вельмишановний пане!

Мені приносить особливе задоволення можливість надіслати Вам маленьку працю*, до написання якої дав мені першу спонуку Ваш твір «Капітал»

Можливо, Ви пригадуєте собі, що я мав честь познайомитися з Вами влітку 1872 р. у пана Енгельса за посередництвом пана Лаврова.

Я сподіваюсь, що незабаром зможу опублікувати в «Revue Socialiste» деякі мої міркування про розвиток різних форм виробництва** Крім того, я готую ще одну більшу роботу з прикладами, але я ще не певен, яку для неї обрати мову — французьку чи німецьку***

З глибокою пошаною С Подолинський

* *Podolinsky S.* Le travail humain et la conservation de l'énergie // Revue internationale des sciences biologiques. – 1880. – Vol. 5. – P. 57–80.

** *Podolinsky S.* Le socialisme et l'unité des forces physiques // La Revue socialiste. – 1880. — № 8. – 20 juin. – P. 353–365.

*** Ця праця вийшла російською та німецькою мовами: *Подолинский С.* Труд человека и его отношение к распределению энергии // Слово. 1880. — № 4/5. — С. 135—211; *Podolinsky S.* Menschliche Arbeit und die Einheit der Kraft // Die Neue Zeit. – 1883. — № 9. – S. 413–424. – № 10. – S. 440–457.

[50]Див. л. 130.

крепко. Спросите М[ихаила] П[етровича][51] или жука, или Сергея[52] или кого бы то ни было из женевцев, кого они предпочтут и делайте, как знаете.

Насчет Парижа могу сказать Вам, что можно иметь работу, корреспонденции в русских газетах. Живут этим люди — почти идиоты в сравнении с Вами. В Монпелье диплом медика труден, почти как в Париже, и дорог — 1600 фр.

Адрес Зибера: Bern Weisenshausplatz 19 III. Издаю новую книжку «Ремесла и фабрики на Украине», по-украински и по-польски[53] Хліборобство верно выйдет по-русски[54] Пишу в «Revue Socialiste»[55] и буду в «Ordre Social»[56] и верно в «Neue Gesellschaft»[57] МпЪ теория труда, основанная на законе единства сил, помещена в «Revue internationale des Sciences [biologiques]»[58] (de Lavesson'a), но скоро с приложениями к социализму появится в «Revue socialiste» у Малона. Там же напечатан «Darwinisme et socialisme»[59] и будет помещен ответ Лаврову[60] а также переводы и извещения разных украинских книжек.

Понятно, что мы от идей никогда не откажемся и никогда динамитом и кинжалом не ограничимся. Я презираю и отрицаю это «оружие», хотя признаю и уважаю револьвер, винтовку и особенно косу на длинной палке (помните 1863 г в Киевский губернии) и пику из долота[61]

---

[51] М. П. Драгоманов.

[52] Про кого йдеться, з'ясувати не вдалося.

[53] Див. л. 125, прим. 15.

[54] Праця невідома.

[55] «La Revue socialiste» («Соціалістичний огляд») — щомісячний журнал, заснований Б. Малоном. Виходив у Ліоні й Парижі з 1880 р.

[56] «L'Ordre social» («Соціяльний порядок») — праці Подолинського в цьому журналі невідомі.

[57] «Die Neue Gesellschaft» («Нове суспільство») — соціал-реформістський журнал, виходив у Цюріху в 1877—1880 рр. Праці Подолинського в цьому журналі невідомі.

[58] Revue internationale des sciences biologiques («Міжнародний журнал біологічних наук»). Див. прим. 20, л. 126.

[59] 1880. — № 3. — 20 берез.

[60] 1880. — № 6. — 20 трав.

[61] Подолинський згадує польське повстання 1863–64 рр. Повстання поширилося на Київську губернію і 13-річний юнак міг бути свідком цих подій.

«Эфиопию»[62] непременно оживить нужно и я на это готов положить много труда и времени. Думаю, однако, что слишком основываться там не стоит, потому что прогонят.

Пишите как Вы поступите с типографией. Мне очень важно знать это.

Ваш С. Под[олинский]

НАІА, ф. 1, спр. В-3414, арк. 1—3. Автограф.

№ 136

8 квітня 1880 р.

До К. Маркса в Лондон

Montpellier, 8. IV. 1880
Quartier Mont Maur

Hochgeehrter Herr!

Ich glaube nicht besser sie für Ihren Brief danken zu können, als inden ich gestehe, dass ez mir eine so innige Freude erzeugt hat, wie es üeberhaupt sehr selten geschieht. Ihre Sorge um meine Gesundheit hat mit besonders gerührt und ich beeile mich deshalb, Sie zu benachrichtigen, dass es damit nicht so schlecht steht, wie Sie vielleicht gehört haben. Wenn mich meine Kenntnisse als Arzt nich täuschen besitze ich eine ausdaurnde Organisation, die mir noch geraume Zeit das Arbeiten ermöglichen wird.

Mit besonderer Ungeduld erwarte ich Ihre Meinung über meinen Versuch, die Mehrarbeit mit den herrschenden physikalischen Theorien in Einklang zu bringen.

Hoc[h]achtungsvoll S. Podolinsky[63].

№ 137

19 квітня 1880 р.

До Ф. К. Вовка в Румунію

Montpellier, 19.IV.1880
Quartier Mont-Maur

Дорогий Вовче, ja справді помилився за друкарні, думаючи шчо наша у Румунії і бажаючи узьати jeji на себе. Та нічого не

[62] Не встановлено, про що йде мова

[63] Лист написано німецькою мовою. Тут використано переклад Грушевського (див. л. 134, прим. 49):

Монпельє 8/IV. 1880 К
Квартал Мон-Мор

маю проти того, щоб ту, шчо в Украйіні, віддати Аст[афєєвій], бо нічого справді важного проти його не знаю. Вчора ja вернувся з [еневи, де бачився с М[ихайлом] П[етровичем]. Він дума так само, jак і ja. Надіюсь бути в Іюні у Вас.

Ваш шчирий С. Под[олинскій]

П.С. Нехай беруть друкарньу кацапи, бо ми не можемо вести jеjі тепер на Украйіні.

НАІА, ф 1, спр. В 3415, арк. 1. Автограф

№ 138

8 травня 1880 р.

До М. О. Павлика в Женеву

Дорогий Павлик, дуже прошу Вас почекайте до 6—8 Іjульа, коли матиму приjхати в Женеву. Поговоримо, шчо робити далі. Ja дістав лист од Вовка про упорьадкуванньа типографіjі в Румуніjі, у jого jесть лише 500 фр. і шче буде 250, але jому не дуже вірjу. Jому пишуть, шчо за Богуславського брехньа і нібито він нікого не видав.

Просить М[ихайла] П[етровича] писати мені. Він дуже не добре робить, бо ми конче нічого не знаjемо, що діjетьсьа на світі.

Кланьайтесь усім нашим і бувайте здророві.

Ваш С. Подол[инский]

Шчо за виданьа Плеханова, Лаврова, Пащенка і Ко?[64]

Вельмишановний пане!

Я думаю, що не зможу краще подякувати Вам за Ваш лист, як признавшись, що він приніс мені таку сердечну радість, як це взагалі мені дуже рідко трапляється. Ваше піклування про моє здоров'я мене надзвичайно схвилювало, і тому я кваплюся повідомити Вам що справа не така погана, як Ви певне чули Якщо мені не зраджують мої знання як лікаря, то я маю такий витривалий організм, який дасть можливість працювати мені ще довгий час.

З особливим нетерпінням чекаю я Вашої думки щодо моєї спроби погодити додаткову працю з панівними фізичними теоріями.

З глибокою пошаною С. Подолинський

[64] На початку 1880 р. за ініціативою групи емігрантів (П. Лаврова, Г. Плеханова та ін.) було засновано видавництво соціялістичної літератури «Русская социально-революционная библиотека». До участі в цьому видавництві було запрошено М. Драгоманова, який погодився посилати літературні праці, але відмовився ввійти до редакції. До видавничих справ був залучений революційний емігрант В. Пащенко.

Попросить от Нат[алії] Аким[івни][65] Людмилу Михайловну[66], щоб вона прислала jeji, шчо має із модних часописів, остані номери, sous bande[67] бо ми, живучи на селі, нічого такого не маємо, а треба дешчо пошити.

Montpellier quartier
Mont-Maur, 1880, 8 маja.

ЦДІАУЛ, ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 122—123. Автограф.

№ 139

4 червня 1880 р.

До П. Л. Лаврова в Лондон

Montpellier, 4.VI. 1880
Quartier Mont Maur

Многоуважаемый Петр Лаврович!

Будьте так добры, если можно, пришлите мне экземпляр «Хитрой механики» по-русски. У меня Malon просит ее по-французски для «Revue Socialiste», но у меня есть только моя украинская переделка, которую я не считаю себя вправе переводить под заглавием автора. Из Женевы мне также не могли прислать русского оригинала.

20 июня в «Revue Soc[ialiste]» выйдет моя работа о труде[68] с некоторыми, к сожалению, очень краткими приложениями к социализму. Кроме того выйдут также в виде беллетристики: «Парова машина»[69] с добавлениями и «Богацтво и бидность»[70]

Не будете ли Вы в течение лета в Швейцарии? Мы намерены приехать туда месяца на три.

Крепко жму Вашу руку. С. Под[олинский]

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, лл. 52—52об. Автограф.

---

[65] Дружина С. Подолинського.

[66] Дружина М. Драгоманова.

[67] Бандероль (дослівно: «перев'язані стрічкою») (фр.).

[68] *Podolinsky S.* Le socialisme et l'unité des forces physiques // La Revue socialiste, 1880. – N. 8. – 20 juin. – C. 353–365.

[69] La machine à vapeur. Conte socialiste traduit de l'oucrainien. – Marseille, Jean Lombard Editeur-Libraire, 1881. Книжечка вийшла анонімно.

[70] *Podolinsky S.* Richesse et pauvreté — Dialogue économiques entre paysans Oucrainiens // Le travailleur. – Marseille. – 1881. – N. 12. – 17 juillet. – N. 13. – 24 juillet. – N. 15. – 7 août.

№ 140

3 липня 1880 р.

До П. Л. Лаврова в Париж

Женева 3.VII.1880
33, rue de Montbrillant.

Многоуважаемый Петр Лаврович!

Будьте так добры, если можно, пришлите мне адрес Тодоровича. Недели через две думаю ехать в Румынию и Галичину. Дорогой буду и в Сербии и очень желал бы иметь от Тод[оровича] несколько адресов его товарищей. Я обращусь также и к Жуевичу, если он в Париже, но его указаний мне недостаточно; он давно не был на родине и, очевидно, разошелся с крайними.

Очень благодарю Вас за «Х[итрую] м[еханику]» и пришлю Вам ее перед отъездом.

Уважающий Вас С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 53. Автограф.

№ 141

27 липня 1880 р.

До В. Н. Смірнова в Берн

Женева 27/VII 1880
33, rue de Montbrillant.

К большому моему сожалению, Валериан Николаевич, я не могу исполнить Вашего желания, так как все средства, которые бывают у меня или у моих ближайших знакомых заранее и сполна затрачиваются частью на украинские издания, частью на поддержку наших эмигрантов, которых теперь уже не мало. В настоящую минуту, благодаря разгрому в Киеве и Одессе[71] дела наши в особенно критическом положении.

Жму Вашу руку. *С. Под[олинский]*

ГАРФ, ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 45. Автограф (Поштова картка).

---

[71] У 1879–1880 рр. у Києві та Одесі відбулися арешти серед членів громад.

1881

№ 142

21 лютого 1881 р.

До М. С. Подолинської в Київ

[...]

Je ne ferai pas la moindre concession qui soit en désaccord avec les devoirs de la famille ou avec la dignité et les intérêts de mes enfants. Il m'a coûté beaucoup de peine d'avoir le petit Alexandre chez moi. Mais premièrement, je le considère comme mon devoir, car dans le doute[1] il vaut mieux acquitter dix coupables que de punir un seul innocent.[2]

[...]

Gazette des tribunaux. — Paris, 1885. – 19 nov. – С. 1112. [Цитата частини листа.]

---

[1] Третій син С. Подолинського, народився в Женеві 9 вересня 1880 р. Можливий натяк на те, що Подолинський вагався, чи він справді був батьком Олександра.

[2] Збереглася лише та частина цього листа, яку Марія Подолинська використала проти невістки Наталії в судовому процесі в Парижі:

«Я не зроблю найменшої поступки, котра суперечила б родинним обов'язкам або честі та інтересам моїх дітей. Мені завдало багато болю мати при собі малого Олександра. Але, по-перше, я уважаю це за свій обов'язок, бо в разі сумніву краще виправдати десять винних, ніж покарати одного невинного» (Судова газета. — 1885. — 19 листоп. — С. 1112).

№ 143

24 лютого 1881 р.

До М. С. Подолинської в Київ

Montpellier, 24.II. 1881.

Ma chère Maman

Tu ne peux pas Te figurer la tristesse que m'a infligée ta dernière lettre, car j'admets sa justesse sous beaucoup de rapports. Cependant je ne pouvais pas agir autrement que je ne l'ai fait et je ne puis m'en repentir. En ce qui Vous concerne mon Père et Toi, vous avez derrière vous une si longue vie d'honneur que rien ne peut vous atteindre. Toute autre est ma position envers mes enfants. Les privant de leur mère et attristant ainsi toute leur enfance je risquerais beaucoup de ne pas reussir en fin de compte lorsque dans la suite Nathalie voudrait se rapprocher d'eux et les séduire par son caractère gai et plus facile que le mien. Elle pourrait facilement mettre la discorde entre nous. En outre N[athalie] témoigne un repentir aussi sincère et aussi stable que son caractère mobile peut le supporter. Pour mon compte je pourrais tomber beaucoup plus mal en me séparant complètement de N[athalie], sans parler des ennuis et de la tristesse d'une vie solitaire pour mes enfants et pour moi. En somme je suis resté parfaitement conséquent et c'est elle qui est venue en devant de moi et je craignais d'être beaucoup trop cruel en refusant de la recevoir. Je suis sûr ma chère Maman que le temps t'ammenera d'envisager la question a peu près de la façon dont je viens de l'exposer. Les enfants vont tous bien. Alexandre devient plus vif, son teint s'ameliore, il est très grand et témoigne l'intention de faire ses dents.

Je T'embrasse Toi et mon Père de tout mon coeur.

Votre fils. S. Podolinsky[3]

РГИА. ф. 1412, оп. 29, д. 269, лл. 23—23 об. Засвідчена копія.

---

[3] Монпельє, 24.II.1881

Дорога мамо!

Ти не можеш собі уявити, якого смутку завдав мені Твій останній лист, бо я визнаю його справедливість у багатьох відношеннях. Однак,я не міг діяти інакше, як я вчинив, і не можу за це каятися. А якщо казати про Вас, Тата і Тебе, то Ви прожили таке довге і чесне життя, що Вас ніщо не може торкнутися. Моє становище щодо моїх дітей зовсім інше. Якби я позбавив їх їхньої матері, затьмаривши цим усе їхнє дитинство, я врешті-решт навряд чи здобув би успіх, коли Наталі пізніше захотіла б зблизитися

№ 144

26 березня 1881 р.

До П. Л. Лаврова в Париж

Montpellier, 26.III. 1881 г.
Quartier Mont-Maur.

Многоуважаемый Петр Лаврович!

Не можете ли Вы оказать нам большую услугу: прислать все, что у Вас есть из изданий «Народной Воли« на несколько дней. Мы составляем здесь народную книжку, которая по всей вероятности выйдет по-русски и по-украински, но ни в Женеве, ни в других местах не можем достать коллекции «Н[ародной] В[оли]». Если она у Вас есть, то будьте так добры и уделите нам ее на время и назначьте срок для ее возвращения[4]

з ними і переманити їх до себе своїм веселим характером, більш легким, ніж мій. Вона легко могла б посіяти незгоду між нами. А крім того, Н[аталі] виявляє таке щире і тривке покаяння, наскільки може дозволити її мінливий характер. Щодо мене, то мені було б набагато гірше, коли б я остаточно розлучився з Н[аталі], не кажучи вже про нудьгу і смуток самітнього життя — як мого так і моїх дітей. Назагал я повів себе цілком послідовно, і це вона прийшла до мене, а я боявся, що здамся надто жорстоким, якщо відмовлюсь прийняти її. Я переконаний, дорога Мамо, що з часом і Ти подивишся на це питання більш-менш так, як я Тобі щойно це виклав. Діти почувають себе добре. Олександр стає жвавішим, у нього поліпшується колір обличчя, він дуже великий і в нього от-от проріжуться зуби.

Цілую Тебе і Тата від усього серця.

Ваш син С.Подолинський

Копія листа завірена київським біржовим нотаріусом 20 вересня 1885 р.:

«Я, нижеподписавшийся, удостоверяю, что представленная копия во всем сходна с писанным на французском языке письмом, предъявленным для проверки мне, киевскому биржевому нотариусу г-ю Мариею Сергеевною Подолинскою, живущею по Эспланадной улице в собственном доме. г. Киев, сентября 20 дня 1885 г. выход[ной] по кн. № 667

Киевский биржевой
Нотариус [підпис нечіткий].»

РГИА. ф.1412, оп.29, д. 269, л. 23.

[4]Див. л. 145.

Кончились ли уже в Париже преследования против русских?
Крепко жму Вашу руку. С. Подолинский

ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 54 Автограф.

№ 145

29 березня 1881 р.

До М. П. Драгоманова в Женеву

[Дописано в листі М. Павлика до М. Драгоманова:]

Окрім заміток[5] Павлика, до котрих ja пристаю теж (мінус поправки про Жука і Чер[ний[Пер[едел])[6], маю додати дejаки інші:

На 4 стр. ja пропонyю вгорі поставити замість слов: что она съ такимъ же невниманіемъ относится и пр.

На ст. 8(,) мені здаjетьсьа(,) випустити підчеркнути слова до решту, від чого вражіньня усіjей замітки стане разом і цільнішчим і делікатнішчим дльа тих льудеj, котри те діло зробили.

Публікація: Листування Михайла Драгоманова... С. 418—419

---

[5] Частина листа М. Павлика до М. Драгоманова, якої стосується дописка С. Подолинського:

« Дістали коректуру № 1 «Вільноjі спілки» На мій погльад початок (ст. 1—3) написаний дyже важко j темно, а конець «Смерть Алекс. II» не вигладжений, jак слід. Шчо ж до змісту, то на ст. 6 ja по згадкам написав ті резони, котрі загально приводились на женевських зборах в користь організаціj по государствам. Не знаjу тепер, jаку саме резольyціjу приймали вони, тілько не пригадyjу собі, шчоб хто-небудь приводив наведениj у Вас резон. На всьакиj случаj Ви добудьте саму резольyціjу, або хоть спитаjте кількох льудеj різних кружків. В усьакім случаjу головні мотиви всіх спорів протів Вас були — ті, шчо держава шчось більше вигідне дльа соц. орг. і більше натyральне, ніж націjа. Потім ja не знаjу, чи слід приводити примір Жyковського j льудеj «Чор. Передела», і чи не крашче сказати загально(:) «маjже всі бесідники з росс. і польских соціалістів». Коли ж yже згадyвати це, то треба докладнішче сказати про жен[евські] збори по цему поводy. Нарешті на 4 ст. ja випісав з своjеjі нотатки, кілько газет виходило в Росіі 1880 р. — Шчо ж до решти, то ja цілком годжyсьа з усім.

[6] «Чорний переділ» — таємна організація народників, яка виникла в серпні 1879 р. після розколу «Землі і волі». Видавала журнал *Черный передел*. Виходив у 1880—1881 рр. Видруковано 5 номерів.

№ 146

8 травня 1881 р.

До М. О. Павлика в Женеву

Montpellier 8. V 1881.

Ніколи ja не обіцьав ні М[ихajлові] П[етровичу][7] ні Вам давати більш 300 фр. на все, т. j. 200 — на «Гр[омаду]»[8] і 100 Вам, а коли міг, то справді посилав більше, то вже по моjej доброj волі, а не по обовjазку і буду посилати, коли будуть гроші, і М[ихajло] П[етрович] мені навіть того і не каже, шчо Ви, і не відрікаjетьсьа роботи в «Громаді» і навіть пропонуje мені взьати на себе редакцію і адміністр[аціjу] «Громади». Пишу шче ранше Вашого листу, шчоб всьу Вашу повість[9] помістив в 3 номер. Нijаких вказок од Вас не приjмаjу, бо сам знаjу, шчо мені робити, і довги заплачу за М[ихajла] П[етровича]. Коли будете писати до «Гр[омади]», ja буду дуже радиj, а коли ні, то певно нijакого одробітку од Вас правити не буду.

Ваш С. Под[олинский]

Чи послали «Н[ародную] В[олю]» Лаврову?[10] Прошу дуже, напишіть.

ЦДІАУЛ, ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 124. Автограф (Поштова картка).

№ 147

22 травня 1881 р.

До М. О. Павлика в Женеву

Montpellier 22. V 1881

З тим, щоб усьу Вашу повість надрукувати вкупі в № 4 (на тих умовах, шчо Ви кажете), ja згоджуjусь, тілько вона мігтиме вийти не раніше jак в октьабрі, через уплату довгу і випуск № 3 к 1 августу. Ja не добре розумію, про jаку статью М[ихajла] П[етровича] Ви говорите, чи про пісні, чи іншу? З чого ж буде

[7] М. П. Драгоманов.

[8] *Громада* — український політичний журнал радикального напряму, який виходив у Женеві в 1878—1882 рр. У 1881 р. до редакції належали М. Драгоманов, С. Подолинський і М. Павлик.

[9] Ідеться про повість М. Павлика «Вихора».

[10] Див. л. 144.

зложена третья книжка? Чому так довго нема коректури? Перший лист мені сподобавсьа, но все ж ja думав, шчо статьа цьа не буде більш 2—2,5 листів[11] Окрім того, ja примічаю і в jeji, хоч не в великій мірі, органічну ненависть проти льахів, з чим ja до решту не згоджуюсь. Дльа мене, jак і дльа більшоjі частi правобережних украjінців і Галичан, льахи симпатичнішчі вiд москалів або жидів. Взагалі, ja просив би, шчоб мені прислали коректуру раньше і на довший час (т. jе. першу коректуру), то ja міг би робити більш заміток, не звеличаjучи Кузьминоjі праці.

Не розумію ja теж, jаку статьу М[ихаjло] П[етрович] хоче друковати осібно? Коли не громадську, то вона до «Громади» не касаjетьсьа, а коли то про пісні[12], то нашчо jiji осібно видавати, і jак навіть ніде не робитьсьа, бо це визначае самому руйновати часопись. Повість інша річ, окрім того, вона вийде в № 4 «Громади», чого, по моjій думці, не можна зробити з статьоу з пісньами. По-моjему, крашче зробити так: в № 3 помістити пісні, Італіjу, Біжучи справи по Укр[аjіні] і Галичині[13] і мій перегльад Західноjевро[пеjського] соціал[ізму][14] Це буде вкупі 6—7 листів і може вийти к 1 августу. Повість вийде в октьабрі, а в декабрі — № 5, дльа котрого дуже дьакуватиму Вам за статью про спілки роб[ітників] на Укр[аjіні] і Галичині (2-2,5 л.). Ту книжку теж можна зробити в 6—7 л. і на тім покінчити 1881 рік. Це буде 32 л. за рік, що, з уплатоjу довгу, шче дуже добре. Поговорить з М[ихаjлом] П[етровичем] і дajте мені відповідь jaкнajшвидше. Пришлить, коли можно, рукопись повісті, коли ні, то першу коректуру і взагалі присилайте всі перші коректури. Пришліть 20 екземпльарів № 2, мені дуже потрібно (petit paquets[15] залізн[ицеjу]). Посилаjу шче дejакі книжки М[ихаjлові] [Петровичу]. Кланьаjтесь jому і всім од мене і Н[аталіjі] А[кимівни].

Ваш С. Под[олинский]

ЦДІАУЛ, ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 126—127 (Автограф)

---

[11] Ідеться про статтю Ганни Павлик «Мої і людські гріхи, а панська та попівська кривда»

[12] Ідеться про працю М. Драгоманова «Нові українські пісні про громадські справи».

[13] Рубрика хроніки.

[14] Стаття С. Подолинського «Перегляд громадівського руху в Західній Европі».

[15] Малими пакунками (фр.).

№ 148

19 серпня 1881 р.

До А. Н. Пипіна в Петербург

Quartier Mont-Maur.
19 августа 1881.

Милостивый Государь!

Тому полгода я послал в редакцию Вашего уважаемого журнала[16] статью о реализме в украинской литературе, но не имею о судьбе ее известий[17] Покорнейше прошу об уведомлении, для присылки почтовых расходов, на случай, что статья моя может быть напечатана.

Ваш покорный слуга Сергей Подолинский

НБУ Ін-т рук., Х. 16 958 (Тут використана машинописна копія). Оригінал зберігається в Бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина (С.-Петербург), відділ рукописів.

---

[16] Журнал *Вестник Европы* — російський щомісячний науковий, суспільно-політичний та літературний журнал. Виходив у Петербурзі в 1866—1918 рр.

[17] Стаття не була надрукована.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

3 червня 1814 р.

Ухвала Київського дворянського зібрання про дворянське походження Подолинських

Родословная и доказательства о дворянстве дворянина титульного советника Ивана Подолинского

1814 года июня 3 по указу Его императорского величества дворянское депутатское собрание рассмотрело доказательство о дворянском происхождении Киевского повета титулярного советника Ивана Подолинского при прошении им представленные нашло:

1-е Выпись с акт[ов] Гродских Киевского воеводства и повета 1784-го года генваря 12-го дня со внесением в оные объявления с засвидетельствованием о происхождение фамилии дворян Подолинских урядово выданная и 1781-го года февраля 16-го в актах Гродских Брестских заявленную, из которой усматривается, что брестского воеводства в Поульском приходе находятся действительные дворяне и владелцы недвижимых потомственных имений на Подолах Подолинские, из числа которых владельцев, яко то: Осип и Степан родные братья Подолинские, переселились на жительство из Брестского, в Киевское воеводство на Украину. Жительствуя в Брестском воеводстве, Осип Подолинский имел сына Степана, а Степан родной брат Осипов имел сына Федора и когда Степан Осипов сын без ведома родного свого дяди Степана, назвав его уже умершим, намеривал продать часть на Подолах состоящую, то писарь Брестского повета Станислав Войцех, Осип, Иван, Севестиян, Георгий и Гарасим Подолинские, к тому его недопустили, по той причине, что упомянутый дядя Степан, в Брестском воеводстве жительствуя имел

сына Федора, а на Украине и более их мог прижить, чем доказывается, что Степан Осипов сын, и родной его дядя Степан Подолинские суть действительно той же самой фамилии на Подолах Подолинских;

2-е Родословная фамилии Подолинских доказывающим титулярным советником Иваном Подолинским подписаная;

3-е Патенты из Правительствующего Сената за подписом господ сенаторов и при печатях на чины, 1-й губернского секретаря 20-го февраля 1806-го года под № 171, а 2-й коллежского секретаря 21-го июня 1807-го годом за №1867 в Санктпетербурге дворянину Ивану Подолинскому выданные;

4-е Аттестат 1813-го года декабря 19-го в Санктпетербурге из Главного почтового правления титулярному советнику Ивану Подолинскому о продолженной им в оном службе в должности секретаря за подписом директора господина действительного статского советника и кавалера Николая Жулковского данный с приложением Казенной печати и пояснением о проходящей им в разных должностях 1795-го года сентября с 15-го числа проходимой похвально и успешно высочайшей службы, за что по именному его Императорского величества повелению произведен в чин титулярного советника;

5-е Герб Вонж[1] с историческим оного описанием;

6е фамилийный список маршалом Киевского повета коллежским советником Головинским выданный с изъяснением, что титулярный советник Иван Наумов сын Подолинский имеет сына Андрея, жительствует в городе Киеве, при Господи]не гражданском губернаторе секретарем и имеет мужеска пола дворовых людей. — И как таковыми выше сего упомянутыми доказательствами, поелику проситель господин титулярный советник Иван Подолинский из дворян происхождение свое от отца Наума, деда Степана и прадеда Осипа. Герба вонжа Подолинского восстановляет, и что предки его равно как и он издревле ведя жизнь благородную приличными дворянству преимуществами и гербом вонж пользовались и пользуется и в том сие собрание удостоверяет; — Для того по силе всемилостивейше конфирмованой дворянству грамоты, статтей 92-й, параграфа 12-го и 77-й, признав доказательства достаточними **определили**:

просителя титулярного советника Ивана Наумова сына, Степанова внука, а Осипова правнука, герба вонж Подолинского с

[1] Вонж — вуж (*пол.*).

сыном его Андреем дворянской родословной книги в Первую часть[2] внесть и грамоту, за уплатою в дворянскую сумму пятдисяти рублей, выдать. — [підпис нерозбірливий]

ДАКО, ф. 782 оп. 1, спр. 9505, арк. 18-19. Копія: ф. 782, оп 2, спр. 383, арк. 134-136.

№ 2

27 жовтня 1851 р.

Метрика народження и хрещення С. Подолинського

По указу его императорского величества Киевская духовная консистория за надлежащим подписом и приложением казенной печати дано сия действительному статскому советнику и камергеру Андрею Ивановичу Подолинскому в том, что рождение и крещение сына его Сергия, в Метрической книге Звенигородского уезда села Ярославки при Преображенской церкви записано под № 7 сими словами:

«Тысяча восемсот пятьдесятого года родился месяца июля девятнадцатого, а крещен августа шестого числа сын Сергий, родители селения Ярославки помещик действительный статский советник Андрей Иванов сын Подолинский и законная его жена Мария Сергеевна Подолинская, оба православного вероисповедания; восприемники были: действительный статский советник Иван Наумов Подолинский и князя Сергия Данилова Кудашева жена Матильда Октавова дочь[3]; совершил таинство крещения приходской священник Иван Молчановский с дьячком Петром Кавецким.»

Выдано же сие свидетельство вледствие прошения его.

Киев, октября 27 дня 1851 год.

Протоиерей *Тимофей Сухобрусов*
Помощник секретаря *Похилевич*
Столоначальник *Алексей Пахаловский*

---

[2]До першої частини родовідної книги вносили роди, яким дворянське звання надавав цар. Родовідна книга містила дані про спадкових дворян.

[3]Кн. М. А. Кудашева (уродж. гр. Швазель-Ґуфьє) — бабуся С. Подолинського по матері.

[Печатка
київської духовної
консисторії.]

ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9506, арк. 12. Завірена копія.

№ 3

22 червня 1866 р.

Свідоцтво С. Подолинського про складання гімназичних іспитів

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Подолинский Сергей, из дворян, 16 лет от роду, вероисповедания православного, подвергался в мае месяце 1866 года[4], вместе с учениками VII класса Киевской 1-ой гимназии[5] испытанию из гимназического курса оказал познания:

1. В Законе Божем	весьма удовлетворительно
2. Русском и славянском языках	удовлетворительно
3. Русской словесности	удовлетворительно
4. Латинском языке	удовлетворительно
5. Греческом языке	удовлетворительно
6. Немецком языке	весьма удовлетворительно
7 Французском языке	весьма удовлетворительно
8. Истории всеобщей	весьма удовлетворительно
9. Истории российской	весьма удовлетворительно
10. Географии всеобщей	весьма удовлетворительно
11. Арифметике	весьма удовлетворительно
12. Алгебре	весьма удовлетворительно
13. Геометрии	весьма удовлетворительно
14. Тригонометрии	———————
15. Физике и космографии	———————
16. Естественной истории	———————
17 математической и физической географии	———————

[4] Прохання про допущення сина до іспитів Андрій Подолинський написав на ім'я директора гімназії 12 квітня 1866 р. (ДАМК, ф. 108, оп. 39, спр. 7, арк. 18).

[5] Подолинський склав іспити за весь гімназичний курс на підставі знань, набутих під час домашнього виховання.

На основании произведенного испытания Педагогический совет Киевской 1ой гимназии в заседании своем 21 июня 1866 года признал Подолинского способным к университетскому учению. В удостоверение чего и дано сие свидетельство за надлежащею подписью и приложением казенной печати.

Киев, июне 22 дня 1866 год.

Директор Киевской 1-ой гимназии.
Инспектор Киевской 1-ой гимназии.
Секретар Педагогического совета

ДАМК. ф. 108, оп. 39, спр. 7, арк. 110. Друкарський примірник

№ 4

8 серпня 1867 р.

Прохання С. Подолинського до Ради Київського університету про допущення до вступних іспитів

В Совет университета Св. Владимира
Сергея Подолинского

ПРОШЕНИЕ

Желая поступить в число студентов университета Св. Владимира на физико-математический факультет по розряду естественных наук, честь имею покорнейше просить допустить меня к проверочному испытанию[6] Прилагаю при этом необходимые документы[7] *Сергей Подолинский*

жительство имею в Липках,
в доме Гедуэна[8]

ДАМК, ф. 16, оп. 306, спр. 38, арк. 21. Оригінал.

[6]Прохання на дострокове допущення до іспитів Сергій Подолинський подав ще в березні, мотивуючи його потребою виїхати до Криму на лікування. Прохання відхилене Радою університету, незважаючи на медичну посвідку від проф. Мерінга (ДАМК, ф.16, оп.306, спр.77, арк.1).

[7]Подані документи свідчать, що Подолинський мав домашнє виховання (ДАМК, ф.16, оп.368, спр.38, арк.115) Після допущення до іспитів і успішного їх складання Подолинський підписав зобов'язання не входити в масонські ложі і таємні товариства (ДАМК, ф.16, оп.368, спр.38, арк 163, 168, 175).

[8]Будинок Гедуена містився на Еспланадній вул. (тепер вул. Богомольця) (ЦДІАУК, ф.486, оп.5, спр.198, арк.117).

№ 5

Травень 1871 р.

Оцінки С. Подолинського з випускних іспитів фізико-математичного факультету Київського університету

Имена и фамилии	Подолинский Сергей
анатомия человека	в[есьма] у[довлетворительно]
физиология человека	у[довлетворительно
минералогия	в. у.
неорганическая химия	в. у.
физиология ростений	в. у.
физическая географія	в. у.
анатомия	в. у.
физиология	в. у.
систематическая морфология ростений	в. у.
зоология	в. у.
органическая химия	в. у.
геология	в. у.
техническая химия	в. у.
сельскохозяйственое лесоводство	в. у.
сравнительноя анатомия	в. у.

Из богословия удовлетворительно

кандидатом[9]

Декан *Ив[ан] Рах[манинов]*

ДАМК, Ф. 16, оп. 310, спр. 127, арк. 4.

[9] Це свідоцтво давало Подолинському право на захист кандидатської дисертації (див. док. № 6).

№ 6

24 листопада 1871 р.

Диплом кандидата природничих наук, виданий Київським університетом С. Подолинському

Под высочайшим покровительством всепросветлейшего, державнейшого, великого государя Александра Николаевича императора и самодержца всероссийского и проч. и проч. и проч.

Совет императорского университета Св. Владимира, во уважение к отличным успехам в науках[10] Действительного студента ***Сергия Подолинского,*** утвердил его в 5-й день ноября 1871 года (на основании 110§ Общего Устава Императорских Российских университетов Высочайше утвержденного 18 июня 1863 года, и согласно удостоению Физико-математического факультета) в степени кандидата естественных наук со всеми правами и преимуществами. Высочайше дарованными кандидатам Российских Университетов. В засвидетельствование чего дан ему, г. Подолинскому, сей диплом за надлежащею подписью и с приложением большой университетской печати.

Киев, ноября 24 дня 1871 г.

Ректор Императорского университета Св. Владимира, Действительный Статский Советник и кавалер *Н. Бунге*

Декан физико-математического факультета *Ив. Рахманинов*

№ 945

РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 27, л. 1. Оригінал
ДАМК, ф. 16, оп. 310, спр. 127, арк. 141. Друкований примірник.

---

[10] 21 червня 1871 р. Рада університету визнала С. Подолинського дійсним студентом, а 27 жовтня Фізико-математичний факультет звернувся до Ради університету з проханням надати Подолинському ступінь кандидата природничих наук за працю "Синтез цукрів"

№ 7

27 травня 1876 р.

Диплом лікаря, виданий С. Подолинському Вроцлавським університетом

Q.D.B.V.
SVMMIS AVSPICIIS
SERENISSIMI AC POTENTISSIMI PRINCIPIS GVILELMI
IMPERATORIS AVGVSTI GERMANICI BORVSSIAE CET.
REGIS AC DOMINI NOSTRI IVSTISSIMI ET CLEMENTISSIMI
EIVSQVE AVCTORITATE REGIA
VNIVERSITATIS LITTERARVM VRATISLAVIENSIS
RECTORE MAGNIFICO
IOANNE GODOFREDO GALLE
PHILOSOPIAE DOCTORE ARTIVM LIBERALIVM MAGISTRO
ASTRONOMIAE PROFESSORE PVBLICO ORDINARIO SPECVLAE
ASTRONOMICAE DIRECTORE
ORDINI AQVILAE RVBRAE IN CLASSE TERTIA CVM LEMNISCO
ET ORDINIS LEGIONIS HONORARIAE FRANCOGALLICI EQVITE SOCIETA-
TIS REGIAE
LONDINENSIS ASSTRONOMICAE ET ALIARVM SOCIETATVM
LITTERATRIARVM SODALI
EX DECRETO ORDINIS MEDICORVM
PROMOTOR LEGITIME CONSTITVTVS
OTTO SPIEGELBERG
MED. ET CHIR. DOCTOR PROFESSOR PVBLICVS ORDINARIVS
CLINICI SYNAECOLOGICI DIRECTOR ORDINIS AQVILAE
RVBRAE QVARTAE CLASSIS NEC NON CRVCIS FERREAE EQVES REL.
MEDICORVM ORDINIS H. A. DECANUS
SERGIO PODOLINSKY RVSSO
EXAMINE MAGNA CUM LAVDE SVPERATO ET DISSERTATIONE
DE FERMENTO PANCREATIS CORPORA ALBVMINOSA SOLVENTE
IN PUBLICO DEFENSA
MEDICINAE ET CHIRVRGIAE DOCTORIS
NOMEN IVRA ET PRIVILEGIA RITE CONTVLIT
COLLATAQVE
PVBLICO HOC DIPLOMATE
DECLARAVIT
DIE XXVI. MENSIS MAII A. MDCCCLXXVI.

[підпис: *Otto Spiegelberg*] [decanus]

0

VRATISLAVIAE
TYPIS OFFICINAE VNIVERSITATIS (W. FRIEDRICH)[11]

РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 27, л. 4. Оригінал.

№ 8

22 березня 1876 р.

З актів про купівлю-продаж будинків Подолинських у Києві

[...] Жена действительного статского советника Мария Сергеевна Подолинская продала собственный свой деревянный дом со всеми при нем строениями и землею в количестве 475 саж., состоящий в г. Киеве Дворцовой части по Институтской улице, в местах с двух сторон усадьбы действительного статского советника Федора Меринга и с одной чиновника Федорова, мерою земли в длину по улице 17 саж. 1 1/2 арш., а в глубину — с правой строны 24 саж., с левой — 26 саж. 1 1/2 арш. и с задней — 21 саж. 1 арш., доставшийся мне от действительного статского советника Федора Федоровича Меринга по купчей крепости,

---

[11]Переклад з латини:

Хай Бог благословить. Під найвищим патронатом Найсвітлішого й наймогутнішого князя Вільгельма Німецького Імператора Прусії й інше, найсправедлившого й наймилостивішого Короля і Володаря нашого та, з його королівського авторитету, Верховним Ректором Вроцлавського Університету Наук, Доктором Філософії Магістром гуманітарних наук дійсним прилюдним Професором Астрономії Директором Астрономічної Обсерваторії, Лицарем Третьої Кляси зі стрічкою Ордена Червоного Орла і Французького Ордена Почесного Легіону, Членом Королівського Лондонського Астрономічного Товариства та інших наукових товариств, Деканом Ордену Медиків, законно призначений Промотор Отто Шпіґельберґ, Доктор Медицини і Хірургії, Дійсний Прилюдний Професор, Директор Синекологічної Клініки, Рядовий Лицар Четвертої Кляси та Залізного Хреста Ордена Червоного Орла, Декан Медичних Наук, Сергієві Подолинському, Росіянинові, по складанні іспитів з великою похвалою і по прилюдному захисту дисертації про фермент панкреатиту, що розчиняє білі тільця, належно надав звання, права й привілеї Доктора Медицини і Хірургії і надані проголосив цим прилюдним дипломом дня 26 місяця травня 1876 року.

[підпис: *Отто Шпіґельберґ*] [декан]

У Вроцлаві, Друком Університетської майстерні (В. Фрідріх)

совершенной в Киевской палате угол. и граждан. суда 15 марта 1874 г и записанное в актовую книгу под № 73, жене киевской 1-й гильдии купца, потомственного почетного гражданина Саре Семеновне Бродской. А взяла я Подолинская с покупщицы Бродской за проданный ей дом с строениями и землею 33 тыс. рублей. [...]

ЦДІАУК. ф. 487 оп. 1, спр 111, арк. 95-96. Оригінал.

23 березня 1876 р.

[...] Военный инженер подполковник Александр Осипович Рубан продал я жене действительного статского советника Марье Сергеевне Подолинской принадлежащее мне усадебное место в Дворцовой г. Киева части по Банковой улице, имеется двенадцать сажен по улице и двадцать пять сажен в ширину, а всего в количестве трехсот квадратных саженей, с каменным на нем двухэтажным домом, с подвалами и с деревянными к нему службами. Каковой дом со всеми службами возведен мною Рубаном лично; а усадебное место досталось мне Рубану от действительного статского советника Федора Федоровича Меринга по купчей крепости, совершенной в Киевской соединенной палате гражданского и уголовного суда 1874 года января 25 дня и в книгу под № 22 записанной. А взял я Рубан с покупщицы Подолинской за проданную ей усадьбу с домом и прочими постройками тридцать две тысячи рублей серебром. [...]

ЦДІАУК, ф. 487. оп. 1, спр. 111, арк. 99 зв—101. Оригінал.с

№ 9

31 грудня 1876 р.

Диплом лікаря, виданий С. Подолинському Київським університетом

ДИПЛОМ

Совет императорского университета Св. Владимира свидетельствует, что медицинский факультет сего университета (на основании Высочайше утвержденных в 18/30 день декабря 1845 года правил испытания врачей, фармацевтов, ветеринаров, дантистов и пр.) удостоил в 30-й день ноября 1876 года Сергия Подолинского, выдержавшего установленные испытания степени лекаря со всеми правами и преимуществами, присвоенными сей степени.

В удостоверение чего дан сей диплом г. Подолинскому за надлежащею подписью с приложением большой университетской печати.

Киев, декабря 31 дня 1876 года.

И. д. ректора Императорского университета Св. Владимира
Проректор, действительный статский советник
и кавалер *Ив. Рахманинов*

Декан медицинского факультета
Действительный статский советник и кавалер.

Секретарь по студенческим делам,
Коллежский ассесор и кавалер [підпис]

№ 3238

РГИА, ф. 1653, оп. 1, д. 27, л. 2. Оригінал.

№ 10

29 червня 1877 р.

Свідоцтво про шлюб С. Подолинського з Н. Андреєвою

Означенный в сем свидетельстве [действительного] статского советника сын Сергей Андреевич Подолинский сего 1877 года июня 29 дня повенчан первым браком с девицей Наталиею Акимовною Андреевою, дочерью надворного советника, в Киево-Лыбедской св. Троицкой церкви.

В чем удостоверяем своею подписью
и приложением церковной печати.

Подписи: Протоиерей *А. Колосов*
Диакон *Варфоломей Рожновский*

ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 25зв. Копія.

№ 11

2 березня 1883 р.

Свідоцтво про хворобу С. Подолинського

Nous soussignés, J. Falret, docteur en médecine, médecin de l'Hospice de Bicetre, directeur de la maison de santé de Vanves, et J. Cotard, docteur en médecine, médecin adjoint de la maison de santé de Vanves, certifions que

M. Serge Podolinsky, âgé de 33 ans, docteur en médecine, né à Kieff (Russie), actuellement placé à la maison de santé de Vanves, est atteint de la paralysie générale progressive, caractérisée par des symptômes physiques très marqués: embarras de la parole, tremblement des lèvres et de la langue, inégalité pupillaire, attaques épileptiformes suivies d'hémiplégie incomplète et passagère, etc.; par un affaiblissement considérable de l'intelligence et, au troisième lieu, par des phases déterminatives, chacune de plusieurs mois de durée, l'une de dépression mentale avec craintes imaginaires, hallucinations terrifiantes, stupeur et accidents cataleptiformes; l'autre d'excitation maniaque avec idée de richesse et de la grandeur.

Placé une première fois à l'Etablissement du Pont Saint Côme à Montpellier, en janvier 1882, M. S. P[odolinsky] était à cette époque dans une phase de dépression mélancolique et déjà, parait-il deux ans auparavant, M. S. P[odolinsky] avait été atteint d'accidents nerveux mal caractérisés. Il est donc extrêmement probable que les premiers accidents cérébraux remontent à plusieurs années au moins.

Vanves, le 2 mars 1883. *J. Falret, J. Cotard.*[12]

Буда С. До біографії С. А. Подолинського // За сто літ. — 1930. — Кн. 5. — С. 203—204. — Прим. 3.

---

[12] Переклад з французької:

Ми, що нижче підписалися, Ж. Фальре, доктор медицини, лікар притулку Бісетр, директор санаторію у м. Ванві, а також Ж. Котар, доктор медицини, заступник директора санаторію в м. Ванві, засвідчуємо, що п. Сергій Подолинський, 33-річного віку, доктор медицини, народжений у м. Києві (Росія) і поміщений у цей час у санаторій м. Ванві, уражений загальним паралічем, що прогресує, характеризується дуже виразними фізичними симптомами: плутаною мовою, тремтінням губ і язика, неоднаковістю зіниць очей, нападами, подібними до епілептичних, після яких настає неповний і епізодичний параліч половини тіла (геміплегія), і т.д.; спостерігається також значне зниження розумових функцій, а потрете — чітко окреслені фази, які тривають по кілька місяців кожна, одна з яких характеризується розумовою депресією, супроводжуваною уявними страхами, страхітливими галюцинаціями, заціпенінням і майже каталептичними збудженнями з уявленнями про багатство і велич.

Під час свого першого лікування в закладі Пон-Сен-Ком у м. Монпельє в січні 1882 р., С. П[одолинський] перебував у фазі меланхолійної депресії, а до того, як здається, протягом двох попередніх років з ним траплялися нервові напади невизначеного типу. Тому дуже ймовірно, що перші порушення функцій мозку почали з'являтись [у нього] принаймні кілька років тому.

Ванв, 2 березня 1883 р. *Ж. Фальре, Ж. Котар*

№ 12

9 жовтня 1885 р.

З заповіту А. Подолинського

Тысяча восемьсот восемьдесят пятого года октября 9 дня по приглашению отправился я, Пантелеймон Константинович Скордели, киевский нотариус, имеющий контору в Дворцовом участке на Крещатике в доме Попова под №двадцать третьим, к лично мне известному и имеющему законную правоспособность к совершению актов действительному статскому советнику Андрею Ивановичу Подолинскому, в место жительства его Дворцового города Киева участка на Виноградной улице, в собственном доме, где он, Подолинский в присутствии лично мне известных свидетелей: отставного подпоручика Викентия Францевича Волковского, отставного кандидата Даниила Максимовича Пятакова и надворного советника Константина Семеновича Дунаевского, живущих в городе Киеве, первый — Старокиевском участке по Рейтарской улице в доме Сломовской, второй — того же участка, по Мало-Владимирской улице в доме Дроздовой, а третий — Лыбедского участка, по Мало-Васильковской улице, в доме Деркачевой, объявил мне, нотариусу, о желании своем совершить нотариальное духовное завещание следующего содержания:

Во имя отца и сына и Святого Духа. Аминь.

Я, нижеподписавшийся действительный статский советник Андрей Иванович Подолинский, находясь в здравом уме и твердой памяти за благо рассудил, на случай смерти моей, совершить настоящее духовное завещание, коим уничтожаю все прежние мои духовные завещания, в том числе: одно представленное на хранение в Киевскую палату гражданского суда третьево декабря тысяча восемьсот шестьдесят второго года [...] и другое, совершенное киевским нотариусом Пантелеймоном Константиновичем Скордели двадцать восьмого мая тысяча восемьсот восемдесят первого года[13] за №№ актовой книги восемьдесят первым, а по реестру три тысячи шестьсот тринадцатым и делаю относительно всего имеющегося остаться после меня движимого и недвижимого имущества следующее распоряжение:

---

[13] ДАМК, ф. 28, оп. 1, спр. 33, арк. 22 зв.—23. Оригінал.

Первое. Принадлежащее ныне мне усадебное место с домом и всеми другими постройками на оном, состоящее в городе Киеве Дворцового участка, по Виноградной (она же Эспланадная) улице под № шестым и все другое благоприобретенное недвижимое имущество мое, ныне мне принадлежащее и какое впредь может быть мною приобретено, одним словом все недвижимое имущесство какое только после смерти моей окажется мне принадлежащим, без всякого остатка я, Подолинский завещаю в полную собственность и безотченое распоряжение жене моей Марии Сергеевне Подолинской[14] Ей же, жене моей Марии Сергеевне Подолинской, завещаю в полную собственность и все движимое имущество мое, какое в день смерти моей окажется мне принадлежащим, в чем оно не заключалось, как-то: в вещах, деньгах, банковых и процентных бумагах, рентах, акциях и долгах на разных лицах, где бы оно не находилось, словом, ей Марии Сергеевне Подолинской завещаю в полную собственность и безотчетное распоряжение все движимое и благоприобретенное недвижимое имущество мое в чем бы таковое не заключалось и где бы не находилось в Росии или за границей.

Второе. Доставшееся мне в наследство, всемилостивейше пожалованный отцу моему действительному статскому советнику Ивану Подолинскому участок земли, состоящий в Самарской губернии в Новоузенском уезде, при реке Чалики, заключающий в себе земли всего две тысячи восемьсот восемьдесят одну десятину или сколько в натуре окажется, я, Подолинский, завещаю в пожизненное владение жене моей Марии Сергеевне Подолинской, а в собственность тот участок, за исключением лежащего на нем долга по залогу, завещаю единственному сыну моему Сергею Андреевичу Подолинскому, а в случае смерти сына моего Сергея ранее моей — то его, Сергея Андреевича Подолинского, единственному сыну, а моему внуку малолетнему Сергею Сергеевичу Подолинскому.

Третье. В виду же болезни сына моего и малолетства внука моего я, в случае перехода к которому-либо из них завещаемого имения, назначаю опекунами над тем имуществом и прошу княгиню Екатерину Сергеевну Кудашеву и штабс-ротмистра

---

[14]1892 р., після смерті чоловіка і сина, Марія Подолинська продала будинок на Виноградній вулиці разом з довколишньою землею, яка їй належала, Марії Бєльській за 32000крб (ДАМК, ф.36, оп.1, спр.9, арк.139—140).

Александра Михайловича Бердяева, а от опекунства и управления имуществом устраняю жену сына моего Сергея Подолинского — Наталию Иоакимовну Подолинскую, урожденную Андрееву, а равно и всех лиц из ее рода [...][15]

ДАМК. ф. 28, оп. 1, спр. 33, арк. 19—20. Оригінал

№ 13

25 листопада 1885 р.

Вирок суду Сени про право Марії Подолинської на догляд за сином, Сергієм Подолинським

NATHALIE PODOLINSKY vs
MARIE PODOLINSKY

Archives de la Ville de Paris
D1 U5 613

JUGEMENT rendu par le TRIBUNAL
DE LA SEINE
mercredi, le 25 nov. 1885

Delajouve p[our] f[emme] Podolinsky
à Paris rue Saint Georges 28.
Delpon de Vissec p[our] ve[uve] Podolinsky
à Clamart rue de Paris 13.

Le tribunal ouï en leurs conclusions le plaideur Bonhoure, avocat, assisté de Delajouve avoué de la dame Podolinsky et Loustanneau avocat assisté de Delpon de Vissec, avocat de la veuve [sic] Podolinsky mère, née Princesse Kourbisheff [sic = Koudashev], le ministère public entendu, après en avoir délibéré conformément à la loi, jugeant en premier ressort.

Attendu en droit, que sous l'empire de la loi française, tout individu majeur, fut-il même atteint d'aliénation mentale, conserve la libre disposition de sa personne, à moins que son interdiction n'ait été prononcée, ou que, l'interdiction étant simplement provoquée, il n'ait été pourvu d'un administrateur provisoire, conformément à l'article. 497 du Code Civil, ou encore qu'il ne soit placé dans un établissement d'aliénés conformément à la loi du 30 juin 1838;

---

[15]18 жовтня 1885 р. М. Подолинська склала заповіт, у якому вона все рухоме і нерухоме майно лишала чоловікові, а після його смерті — синові. (Там само, спр. 23, арк. 21—23)

Que si l'aliéné est marié, le seul fait de son état de démence n'entraîne pas une modification absolue des droits et des obligations résultant du mariage, en ce sens, notamment, que le gouvernement domestique passe à la femme, même à l'encontre du mari;

Qu'il appartient seulement à la femme de provoquer l'interdiction de son conjoint, ou d'user des pouvoirs que la loi précitée du 30 Juin 1838, lui a expressément conféré, dans la forme et avec les garanties qu'elle détermine;

Attendu que la demanderesse prétend vainement baser son action sur l'article 14 de la dite loi, qui autorise certaines catégories de personnes à requérir la mise en liberté des individus placés dans une Maison d'aliénés, spécialement les membres de la famille, au premier rang desquels elle désigne l'époux ou l'épouse, à l'exclusion de tous autres, même des ascendants ou des descendants;

Que cette disposition s'applique exclusivement au cas qu'elle prévoit, c'est-à-dire lorsque l'Individu atteint de démence est retenu dans un établissement d'aliénés;

Qu'elle ne saurait être érigée en règle générale, à l'encontre des principes qui viennent d'être rappelés, et qui sauvegardent la liberté individuelle;

Attendu dès lors que, d'après la loi française, la demande de la dame Nathalie Podolinsky n'est pas justifiée;

Que la demanderesse n'établit pas d'ailleurs que la loi russe qui continue à la fois son statut personnel et celui de son mari lui crée une situation différente et lui attribue des droits plus amples;

Attendu en fait, et dans tous les cas, qu'il résulte des documents de la cause, que l'intérêt de Serge Podolinsky commande de le laisser aux soins de sa mère;

Que depuis 1880, époque à laquelle ses facultés intellectuelles ont été profondément atteintes, l'assistance dévouée et presque exclusive de la défenderesse ne lui a jamais fait défaut, et semble avoir exercé une action favorable sur son état;

Qu'il résulte au contraire, des mêmes documents que la vie commune des époux Serge Podolinsky, antérieurement à 1880, et les incidents qui l'ont marqué, auraient influé dans une certaine mesure, sur la maladie dont le mari est tellement atteint;

Attendu que la réclamation de la dame Nathalie Podolinsky manque ainsi de fondement en fait comme en droit;

Par ces motifs

Déclare la dame Nathalie Podolinsky mal fondée dans sa demande; L'en déboute;

Et la condamne aux dépens dont distraction à Delpon de Vissec, avoué, qui l'a requise sous l'affirmation de droit.

Fait et jugé par Messieurs Aubepin président, Bourgeois juge et Laporte juge suppléant nécessaire, en présence de Monsieur Falcimaigne substitut du Procureur de la République, assisté de Olivier, greffier.
[signatures]

Olivier
Bourgeois [?]
Aubepin[16]

Archives de la Ville de Paris, D1 U5 613

---

16 Переклад з французької:
Наталія Подолинська проти Марії Подолинської
Вирок Суду Сени
середа, 25 листопада 1885

Делажув за дружину Подолинського в Парижі
вул. Св. Юрія 28
Делпон де Віссек за в[дову]* Подолинську в Кламар
вул. Парижа 13

Суд, заслухавши вимоги сторін та захист адвоката Бонура з допомогою Делажува, повіреного пані Подолинської, та адвоката Лустенно з допомогою Делпона де Віссека, адвоката вдови Подолинської-матері, уродженої княгині Кудашевої, заслухавши прокуратуру, після обговорення згідно з законом, виносить рішення в першій інстанції.

Згідно з правом, що під владою французького закону, кожний повнолітний індивід, навіть якщо він є божевільний, зберігає вільне розпорядження собою, хіба що він був визнаний недієздатним, або просто доведений до стану недієздатності, йому було надано тимчасового опікуна, згідно зі статтею 497 Цивільного кодексу, або ще й тоді, коли він був поміщений до будинку для душевно хворих, згідно з законом від 30 червня 1838 р.

Що якщо душевно хворий є одружений, єдиний факт його слабоумства не тягне за собою категоричної зміни прав і обов'язків, що випливають зі шлюбу, особливо в тому розумінні, що управління домашнім господарством переходить до дружини, навіть всупереч чоловікові;

Що лише дружині належить викликати позбавлення прав свого чоловіка, або користуватися повноваженням, яке їй виразно надав вище згаданий закон від 30 червня 1838 р., згідно з формою і гарантіями, які він визначає;

З огляду на те, що прохачка безпідставно претендує основувати свою справу на статті 14 названого закону, який дозволяє деяким категоріям осіб просити звільнення індивідів поміщених до будинку для душевно хворих, особливо членам сім'ї, насамперед дружині або чоловікові на відміну від усіх інших родичів, навіть по висхідній або низхідній лінії;

---

* Тут вкралася помилка: Андрій Подолинський помер щойно 4 січня 1886 р.

№ 14

30 червня 1891 р.

Виписка з метричної книги про смерть С. Подолинського

В метрической книге, хранящейся при Киево-Печерской Спасской церкви, части третьей об умерших за 1891 год, под № 5 м[уж.] пол. записана статья следующего содержания:

«Тысяча восемсот девяносто первого года, месяца июня 30 числа умер, а погребен июля второго числа дворянин Сергей Андреев Подолинский, 40 лет от рождения; умер от продолжительной нервной болезни. Погребение совершал протоиерей Климент Фоменко с диаконом М. Кудрицким. Погребен на Аскольдовой могиле.

В чем подписью с приложением церковной печати удостоверяю.

Киев, июля 3 дня 1891 года.

Подписали:

Киево-Печерской Спасской церкви настоятель

Протоиерей *Кл. Фоменко*

Диакон *Мих. Кудрицкий*

ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1078, спр. 833, арк. 427—428. Оригінал.
ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 29. Копія.

Що це положення застосовується виключно у випадках, які воно передбачає, тобто коли індивіда, ураженого слабоумством, тримають у будинку для душевно хворих;

Що воно не могло би бути зведеним до загального правила, усупереч згаданим принципам, що захищають індивідуальну свободу.

Зважаючи тоді на те, що згідно з французьким законом, прохання Наталії Подолинської не є виправданим;

Що прохачка до того ж не довела, що російський закон, який далі стосується її та її чоловіка, створює для неї відмінну ситуацію і надає їй ширші права;

Зважаючи врешті й загально на те, що з усіх цих процесуальних документів випливає, що інтереси Сергія Подолинського потребують залишити його на догляд його матері;

Що від 1880 р., часу, коли його розумові здібності були глибоко вражені, віддана й майже виключна допомога відповідачки, ніколи його не підвела і, як видається, впливала сприятливо на його стан;

Що навпаки, з тих самих документів випливає, що спільне життя подружжя Сергія Подолинського перед 1880 р., та інциденти, які відбилися на ньому, вплинули в певній мірі на хворобу, яка так уразила чоловіка;

З огляду на те, що вимога Наталії Подолинської позбавлена фактичних та юридичних підстав;

З цих причин

Оголошує позов пані Подолинської не обґрунтованим;

Їй у його задоволенні відмовляє;

І присуджує, щоб вона заплатила кошти включно з [коштами] Делпон де Віссека, присяжного, який вимагає їх згідно з законом.

Зроблено й ухвалено паном головою Обепе, суддею Буржва та помічником судді Лапортом, у присутності п. Фалсімань, заступником Прокурора республіки, асистованого судовим виконавцем Олівьє.

підписи: *Олів'є,*
Буржва,
Обепе

Петербургский съезд в генваре 1871 года имел две цели, из которых первая, устройство общей организации для распространения книг была достигнута; вторая же, основание активного революционного товарищества, не могла осуществиться, под влиянием возникших несогласий, отчасти вследствие общего недоверия провинциалов к петербуржцам, но главным образом, через бестактность последних, явившихся на съезде в слишком большем числе (7 человек) и с наперед приготовленной программой.

Тем не менее провинциалы не хотели уехать, не устроивши более тесных связей с Петербургом. Связи эти у киевлян уже и тогда существовали: (Гинзбург), (Идельсон), (Варзер), (Зубок) и др., но кроме того киевляне (Армаш[евский]), Чернышев, (Под[олинский]) и одесит (Южаков) познакомились с артиллерийским офицером (Лобовым) и основали между собой небольшое общество для взаимных справок и рекомендаций.

В Киеве в течение 1871 и 1872 годов отношения между учащейся молодежью и рабочими стали более частыми и правильными. В этом городе еще с 1862 года существует сильная и очень популярная традиция воскресных школ[1] Говорят, что тогда до двухсот студентов работало в этих школах и влияние их до сих пор заметно на мещанском населении Подола[2], более постоянном, чем рабочее население остальных частей Киева. Традиция эта существовала и между студентами и потому, при первом почти предложении возобновить эти школы тайно, явилось не менее 40 охотников давать уроки. Занятия обыкновенно начинались с преподавания грамоты в великорусских пришлых артелях, состоявших почти исключительно из совсем неграмотных людей, затем переходили к арифметике, общим началам

[1] Див. л.98, прим.44.

[2] Історичний торговельний район Києва.

космографии и скоро принимались за чтение народных книжек, тогда еще цензурных, вроде «Дедушка Егор», учебных брошюр Александра Иванова (Стронина) и пр. Среди местного населения, более или менее грамотного, преподавание шло дальше, так, напр. подольским мещанам и работникам читались популярные лекции по химии, политической экономии, истории, о рабочем движении и пр. Занятия шли с великоруссами на литературном русском языке, а с киевлянами на украинском[3] преимущественно. В обоих случаях, впрочем, почти все преподаватели были украинцы. С местными киевскими жителями работали наибольше: (Ив. Фед. Рашевский), Волков, (Михалевич), (Иващенко), (Савченко), последний сам подольский житель и мещанин, и др. все украинцы и украинофилы. Им удалось составить кружок из подольских мещан, вполне революционного характера, который отчасти уцелел и до сих пор. В кружке этом между рабочими главную роль играли один столяр и один рыболов (назвать их даже начальными буквами считаю невозможным, потому что люди эти вероятно, до сих пор под надзором), оба люди энергичные, но любившие выпить и дикие. Один из них (столяр) в пьяном виде хотел убить топором жену, мещавшую ему рубить иконы, и (Рашевск[ого]), хотевшего ее защитить. Жена было подала донос, но потом раскаялась и дело затушили, но пропаганде оно сильно повредило.

В обучении и пропаганде в великорусских артелях главную роль играли: Семяновский (украинец), Каблиц (на половину поляк и швед) и целая группа молодых украинцев: Черепахин, (Шертовицкий), (Кольчевский), (Вин[н]иченко) и др., которые вскоре, особенно после отъезда Семяновского, оставили Каблица и соединились впоследствии со старою украинофильскою громадою под именем молодой громады или коша, число членов которой в 1874 году доходило до 80 человек.

Рядом с этими групами среди киевского студенчества существовали еще в 1871—72 годах две другие более или менее организованные компании, из которых одну можно назвать земцами или легальными народниками, а другая была известна под именем американцев.

Первая компания состояла преимущественно из харьковцев и полтавцев, т. е. из украинцев. Многие из них, несмотря на свою

[3] Слово «малорусском» викреслено і згори дописано «украинском».

умеренность, были искренними и убежденными революционерами, напр. три брата (Линтваревы), из которых младший, умерший в прошлом году, своим умом и образованием, но особенно своим высоким нравственным характером, имел самое благотворное влияние на товарищей сначала в Киеве, а после и в Петербурге, когда он туда переехал. Были в этом кружке, в начале его существования, люди по-видимому более радикальных взглядов, которые едва не поехали волонтерами на помощь Парижской коммуне, но которые очень скоро отстали от движения, напр. Лансере, ставший директором банка в Полтаве, Кромиский, пишущий в реакционных газетах и др. После распадения кружка, уцелевшие из него члены присоединились большей частью к украинофилам.

Кружок американцев, поводом к основанию которого послужило путешествие в Америку одного из Добогорио [Дебагорий]-Мокриевичей и рассказы его о жизни перфекционистов, сложился из весьма разнообразных элементов, большей частью из людей, не имевших прочных связей с местным населением. Он не принимал участия в сказанный период (1871—1872 годы) в деятельности среди народа, а если и принимал, как на хуторе Речицкого под Конотопом, то крайне неудачно. Вообще компания эта не пользовалась доверием и сочувствием большей части товарищей в Киеве и на них смотрели в то время не как на революционеров, а скорее как на авантюристов, желающих собрать деньги и поехать в Америку. Главными лицами этого кружка в то время были: Вл. Мокриевич, Ходько, Судзиловский, (Глико), Габель.

Пропаганда среди рабочих и ремесленников, как и следовало ожидать, подвигалась очень медленно в тот период, когда революционные идеи еще с трудом проникали в среду даже студентов, а среди рабочих едва только зарождались и когда революционная пресса, особенно народная, можно сказать еще не существовала. Более нетерпеливые из революционеров стали сомневаться даже в возможности и полезности устной и литературной пропаганды среди народа и появились люди, говорившие, что следует давать примеры пропагандою делом, т. е. возбуждая волнения среди студентов, производя уличные манифестации, пытаясь строить баррикады и пр. Такие мнения проводились особенно Каблицом и (Мезенцевым), бывшим прежде землемером, затем распорядителем Киевского потребительного общества и сошедшим потом внезапно с революционной

сцены. Успеха они не имели, над ними смеялись, прозвали «поперечниками» за слишком частое употребление в разговоре слова баррикада. Семяновский, приставший к кружку «Впереда» и сторонник устной и письменной пропаганды в народе разошелся с Каблицом и уехал в Петербург. (Каблиц) и Ко организовали общество для покушения на царя, но дело было устроено крайне плохо. Они нашли молодого человека (имени назвать не могу и не знаю, что из него вышло), решившегося на самоубийство под влиянием несчастной любви и других нравственно подавляющих обстоятельств, подговорили его не отдавать даром жизни, снабжали деньгами, поили и все время не замечали, что это человек бесхарактерный, который действительно, когда начали требовать исполнения обещанного, отказался и даже начал болтать. Впрочем дело не имело дальнейших последствий. Эти и подобные факты подорвали популярность К[аблица] в Киеве и деятельность его там скоро прекратилась.

В 1872 году, как известно, основан был в Цюрихе Лавровым журнал «Вперед!» и вскоре стали печататься за границей популярные народные брошюры. То и другое имело значительное обратное влияние на Россию в смысле усиления возникшего уже движения в народ. Киевские кружки молодежи, занимавшиеся пропагандой в народе, усилились (Эме), Аксельрод, Гуревич, братья (Левентали), Колодкевич, Брюшковская[4]

Редакция «Вперед!», особенно в первые два года существования журнала (1873—1874), была в близких сношениях с южными кружками, что объясняется как историей основания «Вперед!», так и составом его сотрудников в первые годы.

Зимою в начале 1872 года к Лаврову, жившему тогда в Париже, приехали (Криль) с женой (сестрой Ткачева, с тех пор умершей) и (Байдаковский) с предложением издавать русский революционный журнал за границей и с просьбой написать программу. Они со своей стороны обещали доставить средства для издания журнала. Программа была написана, но средства не были доставлены. Тогда Лавров решился издавать «Вперед!» собственными силами. Осенью 1872 он [Лавров] приехал в Цюрих, сошелся с несколькими сотрудниками: Смирновым, Гинсбургом, братьями Кулябко-Корецкими, Подолинск[им] и еще некоторыми южанами. В течение двух лет сотрудниками «Впереду» были только эти

[4] К. К. Брешко-Брешковская.

лица и журнал издавался на их или на Лаврова собственные средства. В этот период петербуржцы не оказывали «Впереду» ни литературной, ни денежной помощи. Она началась гораздо позже и то только после продолжительных переговоров и переписок. Таким образом, в первое время сотрудники «Вперед!», кроме Лаврова и Смирнова, были все родом из Украины и наибольшая часть корреспонденций также приходится на южную Россию. Вообще «Вперед!» на юге, особенно в Одессе и в Киеве был встречен гораздо радушнее, чем в Петербурге. Киевские и особенно одесские работники оказались достаточно развитыми, чтобы понимать серьезные статьи, между тем как из Петербурга постоянно доходили жалобы на темноту и сухость «Вперед!».

В Киеве и в Одессе пропаганда в народе стояла на первом плане. В Одессе она велась преимущественно под влиянием Волховского, но не им непосредственно, так как он, служа в думе и находясь в то же время под надзором полиции, не мог удобно и часто посещать рабочие собрания. Пропаганда всего деятельнее велась между железнодорожными рабочими (Желтавонским)[5] (Франжоли) и др. В это время бывшая компания (Южаков), (Афанасьев), (Кравацкий), (Завадский), (Кирхнер) уже начала отставать от более крайних форм движения.

Обе эти группы в Одессе к концу 1873 года разошлись уже настолько, что не имели между собой уже непосредственных отношений. Впрочем, между ними не было и прямого разрыва и некоторая связь поддерживалась лицами дружными с членами обоих компаний. К числу таких лиц принадлежал (Желябов). В это время киевляне задумали устроить съезд представителей нескольких южных городов в Киеве, с целью составить общую организацию пропаганды в народе, собирания сведений и средств для «Впереда», распространения заграничных изданий и пр. Для переговоров из Киева в Одессу поехал (Подол[инский]), а после приезда туда, с тою же целью, живший тогда в Одессе (Зотов), бывший основатель Киевского кружка в 1869 г., поехал в Харьков. Съезд состоялся в Киеве в ноябре 1873. Делегаты из Харькова не явились, но из Одессы приехал (Желябов) и кроме того присутствовали лица из Черниговской губернии, из Крыма и других мест. На съезде между присутствующими несогласий не было и формально очень скоро были приняты решения: на

[5] Д. Желтоновський.

счет организации, устройства революционного фонда, распространения изданий. Несмотря на это, истинного доверия и единодушия между членами съезда также не было и это вскоре выразилось в общей вялости его деятельности и особенно в том, что к осуществлению революционного фонда почти не было и приступлено. Киевская группа была довольно многочисленна, но крайне неоднородна по составу. Многие едва друг друга знали и потому естественно относились недоверчиво. Иные из киевлян стали в близкие отношения к так называемой Киевской коммуне, другие напротив относились к ней критически и, как показали впоследствии показания Ларионова, Гориновича и Польгейм, были совершенно правы. В течение зимы произошло некоторое сближение этой Коммуны с бывшими американцами, которые в это время, весною 1874 г., уже отказались от мысли переселения и принимали участие в движении в народ. (Ив. Ф. Рашевский) и Судзиловский отправились на Волгу и там были скоро арестованы[6], Брюшковская [Брешковская] была взята на границе Киевской и Подольской губернии, остальные из пошедших в народ — в различных других местах. Прочим членам киевского кружка пришлось скрываться или устраниться от дел. Связи различных городов между собой были прерваны, чтения рабочим прекратились и после паники 1874 [г.], на некоторое время почти все прежние кружки и организации были расстроены и только постепенно стали снова складываться часто с иными целями и из новых элементов.

Этот период именно и оказался временем возрождения социалистической украинской партии. Все способы пропаганды, употреблявшиеся в последнее время перед разгромом радикалами, были задолго перед этим известны украинофилам и применялись ими на практике в обширных размерах. В 1861—1863 годах, не менее 150—200 человек из учащейся в Киеве украинской молодежи ходило в народ или по крайности занималось в воскресных и сельских школах обучением грамоте мещан, крестьян и солдат. Польское восстание и вызванное им движение крестьян юго-западных, а отчасти и северо-западных губерний, в пользу русского правительства, парализовало народную деятельность украинской молодежи. Теперь она снова могла возобновиться. За 1873—1875 годы Киевскою громадою было издано

[6] К. Судзиловському вдалося втекти за кордон.

и распространено среди народа несколько десятков тысяч экземпляров легальных книжек на малорусском языке. В 1875 году появились и заграничные социалистические народные издания по-украински. Первыми из них были (1875): «Парова машина» и «Розмова про богатство та бідность» (Подолинск[ий]) и «Правда», переделка (Подол[инского]) на украинский язык русской «Хитрой механики» (Варзера). Затем в 1876 году: «Правдиве слово хліборооба до своїх земльаків» (Волховского), также как и предыдущие книжки, изданная в Вене, но конфискованная австрийским правительством и второе женевское издание: «Про богатство та бідность». В 1877 году вышли в Женеве: «Про те јак наша земльа стала не наша» (Драгоман[ова])[7] и «Про хліборобство» (Подолинск[ого]). С тех пор издания социалистические на украинском языке не прекращались как во Львове, так и в Женеве. Во Львове выходил сначала «Друг», потом «Громадскій Друг», «Дзвін», «Молот», XIV выпусков «Дрібноjі Бібліотекі», «Нова Віра на Украjіні» и другие брошюры;. В Женеве напечатаны V томов «Громады», «Листок Громады», «Пан Народольубець», «Житья і здоровja льудей на Украjіні», «Ремесла и хвабрики» (Подолинского) и разные другие брошюры.

Число всех этих книг вместе взятых и распространенных на Украине и Галичине определить трудно; по всей вероятности оно колеблется между 15—20000 экземпляров, для исключительно социалистических изданий, из которых, впрочем, большая часть вероятно приходится на Галичину. На Украине книжки эти были распространяемы всего больше в городах Киеве и Одессе и в губерниях Киевской, Херсонской, Черниговской и Полтавской. В распространении их принимали участие не только украинофилы, но и многие общерусские радикалы, убедившись в полезности их украинцам. Правительство не замедлило ответить новыми преследованиями. Донос был подан известным тайным советником Мих. Вл. Юзефовичем, уже выдавшем русскому правительству в 1847 году Шевченка, Костомарова и Кулиша вместе со всем основанным ими Кирилло-Мефодиевским обществом, которое, несмотря на свое название, имело программу вполне демократического и отчасти социалистического характера. Те-

[7] Драгоманов переробив оригінальну працю Подолинського так, що вийшло дві книжки: перша — більше історичного змісту, а друга — більш економічного. Історичну частину можна вважати працею Драгоманова

пер же, тотчас после появления первых украинских социалистических изданий, он стал говорить, что книги в роде «Паровой машины» особенно опасны в том отношении, что представляют революцию и социализм в чрезвычайно привлекательном виде, стараясь убедить, а не запугать и что наиболее вредны те люди, которые в одном кармане носят Карла Маркса, а в другом батька Тараса Шевченка, подразумевая под этим людей, умеющих соединить учения социализма с традициями и симпатиями вызываемыми местным украинским национализмом, т. е. стремлением украинского народа, наряду с экономической эмансипацией, достигнуть еще и политической и культурной самостоятельности. Доносы Юзефовича и других подобных личностей имели следствием целый ряд мер со стороны правительства, начиная с удаления по третьему пункту Драгоманова от кафедры всеобщей истории Киевского университета, [закрытия] Юго-западного отдела Русского географического общества и окончательного запрещения украинской литературы в мае 1876 года.

Internationaal Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Архив Валериана Николаевича Смирнова.

Публікація (витяги): Сапир Б. Вперед!... — С. 52—54.

ДОДАТКИ

Покажчик імен*

Аксельрод Павел Борисович *(1850–1928)* – студіював у Київському університеті, був членом гуртка «чайковців». Під час масових арештів 1874 р. емігрував за кордон і співпрацював з бакунінцями. У 1879 р. повернувся в Росію. [с.]

Александр Александрович (1818–1881) – див. Криль або Лобов.

Александр Николаевич – російський імператор Александр II. [док. 10]

Александров Василий Максимович (1849–бл. 1906) – народник. Один з організаторів гуртка студентів Медико-хірургічної академії в Петербурзі, який став ядром гуртка «чайковців». Після багатьох арештів, у 1871 р. нелеґально виїхав за кордон, де за дорученням «чайковців» завідував друкарнею та друкував заборонені в Росії видання. Друкарня спочатку знаходилась у Цюріху, а з вересня 1872 – у Женеві. У березні 1873 р. його виключено з гуртка та усунено від друкарні. [лл. *5–13*, 24, 50]

Александрова Варвара Ивановна (1852–1924) – народниця, дружина М. А. Натансона. У 1872–1873 рр. жила в Цюріху, входила до складу гуртка «фрічів». Після повернення в Росію, 1874 р., заарештована і засуджена на 5 років каторги, заміненої засланням. [лл. 48, 49]

Андреева – див. Подолинская Н. А.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч. [л. 117]

Аптекман Иосиф Васильевич (1849–1926) – народник. У 1872 р.

---

*Покажчик упорядкований за абеткою: перше за кирилицею, а тоді за латиною. До покажчика ввійшли лише імена, які містяться в документах. Документи позначено так: «л» – для листів, «док» – для офіційних документів і «с» – для так званих спогадів С. Подолинського. Числа листів подано в трьох формах:

– товстий шрифт (прик.: «**4**»): прізвище адресата.

– звичайний шрифт (прик.: «4»): повне прізвище назване в листі.

– курсив (прик.: «*4*»): прізвище написано в скороченій формі або криється під псевдонімом.

активний член російської колонії в Цюріху. Один із засновників «Чорного переділу» і член редакції його друкованого органу.
[лл. 48, 49]

Армашевский Петр Яковлевич [псевд. Бегемот] (1851–1919) – петрограф, геолог. Закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету (1873). У 1871 р., разом з С. Подолинським, був делеґатом нелеґального студентського з'їзду в Петербурзі. Член Київського відділення Російського географічного товариства та Київської громади. [лл. *1*, 24, с.]

Астафьев Александр Алексеевич (бл. 1855–?) – народник. Дворянин Нижньогородської губернії. У 1879–1880 рр. жив у Франції та Швайцарії. У січні 1881 р. виїхав разом з Наталею Подолинською до Росії, але в дорозі вони роз'їхалися. При переході кордону був заарештований. [лл. 129, *130*, 135, *137*]

Афанасьев Юрий Емельянович (1848–1925) – громадський діяч, історик, доцент Одеського університету. [лл. 12, 14; с.]

Бабаков — не вдалося ідентифікувати. [л. 72]

Базен [Bazaine Achille] (1811–1888) – маршал Франції, командував Рейнською армією під час франко-пруської війни; у жовтні 1870 р. капітулював у Меці. Засуджений до страти 1873 р.; вирок замінений на 20 років каторги. 1874 року втік до Іспанії. [л. 64.]

Байдаковский Павел Фомич (1853–?) – поміщик Полтавської губернії, брав активну участь у студентському русі, за що заарештований 1869 р. [лл. *5–9*, *11*, *12*, *14*, *16*, 17, 18, *19*, *23*, *37*, *38*, *63*; с.]

Бакунин Михаил Александрович (1853–1883) – революціонер, публіцист, ідеолог анархізму й народництва.
[лл. 12, 14, 16–18, 23, 31–33, 35, 37, 38, 76]

Бардина София Илларионовна (1853–1883) – народниця, студентка; студіювала медицину в Цюріху і Женеві, одна з організаторів жіночого гуртка т. зв. «фрічів». Працювала в друкарні журналу *Вперед!*
[л. 48]

Бегемот — див. Армашевский П. Я.

Бемерт [Bohmert Karl Victor] (1829–1918) – науковець, у 1866–1875 рр. – професор політичної економії Цюріхського університету. [л. 12]

Берви Василий Васильевич (псевд. Флеровский; 1829–1918) – економіст і соціолог демократичного напряму. Його численні праці мали великий вплив у 70-х роках XIX ст. [л. 13]

Бердяев Александр Михайлович — чоловік Олександри, сестри Марії Подолинської. [док. 12]

Березовский Антон Иосифович (1839–1904) – революціонер, 25 травня 1867 р. в Парижі здійснив замах на царя Алєксандра II. [л. 76]

Блинова Мария Александровна (дружина В.О. Жебуньова) – народниця, 1872 р. студентка медицини в Цюріху, повернулася до Росії 1873 р. Входила до складу одеського гуртка Ф. Волховського. [л. 69]

Богусловский Арсений Ананистович – син священика з Полтавщини, семінарист. Декілька років перебував серед діячів «Старої громади» в Києві. Був заарештований і засуджений до страти. За обіцянку прокурора В. С. Стрельникова і начальника Київського губернського жандармського управління В. Д. Новицького полегшити його присуд дав свідчення проти громадівців. Помер у тюрмі. [л. 138]

Брюшковская [Брешко-Брешковская] Екатерина Константиновна (1843–1929) — народниця, одна з головних діячів гуртка «Київська комуна». На процесі «193-х» засуджена до 5 років каторги. [с.]

Бродская Сара Семеновна — дружина купця першої гільдії. [док. 8]

Брокгауз [Brockhaus] – німецька видавнича фірма, заснована Ф. Л. Брокгаузом (1772–1823) в Амстердамі в 1805 р., пізніше переведена до Лейпцігу. З 1808 р. видавала енциклопедію (у XIX ст. вийшло 14 видань). [л. 41]

Бунге Николай Христианович (1823–1895) – економіст, фінансист і державний діяч. Ректор Київського університету (1859–1862, 1871–1875, 1878–1880). [док. 6]

Бутурлин Александр (бл. 1846–1916) – народник. Студент Московського університету, виключений у 1869 р. Був звинувачений у справі Нечаєва й висланий до Вологодської губернії, де познайомився з В. Смірновим і А. Єльсніцом. У 1872 р. виїхав до Швейцарії. Матеріяльно підтримував журнал *Вперед!* та допомагав перевозити його до Росії. [лл. 12, 14, 16, *44*]

Бучинський [Бучинский] Мелітон Осипович (1847–1903) – етнограф, фольклорист, адвокат. Замолоду активний громадський діяч; пізніше адвокат у Станіславові (тепер Івано-Франківськ).
[лл. 41, 45, 46, **47**, 51, **53–56**, **63**, 67, **94**, **97**, **100**, **102**]

Варзар [Варзер] Василий Егорович (1851–1940) – народник, автор брошури *Хитрая механіка;* закінчив петербурзький Технологічний інститут 1875 р.; згодом засновник промислової статистики в Росії. Знайомий з Подолинським ще зі студентських років.
[лл. 57–59, 64; с.]

Васильев Николай Евгеньевич (бл. 1843–?) – учасник студентського руху в Росії. У 1872 р. брав активну участь у житті російської колонії в Цюріху. [л. 49]

Ваховская Варвара Ивановна [за чоловіком Бонч-Осмоловская] (бл. 1850–?) – народниця, у Цюріху в 1872–1873 рр., на пропагандистській роботі в Росії в 1874–1875 рр. Арештована двічі і на процесі «193-х» засуджена до заслання. [л. 48]

Вернер Ипполит Антонович (1852–бл. 1927) – студент Технологічного інституту в Петербурзі, у близьких стосунках з «чайковцями». [лл. 9, 10]

Вахр... – не вдалося відчитати вповні. [л. 49]

Вильбор [Vilbort Joseph] (1829–1911) – публіцист, автор праць про царя Олександра II, Бісмарка та ін. Обстоював права Польщі на українські землі. [л. 6]

Винниченко Федор Афанасьевич (1852–1880) – лікар, один з найактивніших членів Київської громади, тримав зв'язок з драгоманівцями на Заході. В 1875–1876 рр. вів пропаганду серед робітників. У 1876–1877 рр. його двічі притягали до слідства у справі київської та полтавської «Громад». [с.]

Войцех Станислав – писар Берестейського повіту. [док. 1]

Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) – етнограф, антрополог, археолог. Закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету. Допомагав М. Драгоманову заснувати друкарню за кордоном і писав статті для *Громади*. За участь в українському русі був переслідуваний російським урядом. У 1879–1905 рр. жив у Західній Європі. [лл. 116, 122, 125, 129, 135, 137, 138; с.]

Волкенштейн Александр Александрович (1852–?) – лікар, брав участь у революційному русі, стояв близько до київського гуртка лавровців. Був членом «Київської молодої громади». Допомагав в організації втечі народника Кабліца за кордон. [л. 95]

Волков – див. Вовк.

Волковский Викентий Францевич – свідок при складанні заповіту А. Подолинського [док. 12]

Волховский [Волховський] Феликс Вадимович (1846–1914) – учасник народницького руху 60–70-х років, літератор. У 1872–1873 рр. керував одеським гуртком «чайковців». У 1874 р. написав брошуру *Правдиве слово хлібороба до своїх земляків*, яку О. Терлецький видав у Відні 1876 р. Був заарештований і притягнений до справи «193-х» (1877), засланий до Сибіру, звідки втік (1889). Оселився в Лондоні. [л. 98; с.]

Врублевский [Wróblewski Valerij Antonij] (1836–1908) – революціонер, один з керівників польського повстання 1863–1864 рр., та Паризької комуни 1870–1871 рр. У 1872 р. очолив товариство «Люд польський».

Член Генеральної ради Інтернаціоналу. Підтримував зв'язки з групою *Вперед!* [л. 98]

Вырубов Григорий Николаевич (1843–1913)– кристалограф і філософ-позитивіст. Один із засновників журналу *La Philosophie positive*, в якому друкував статті з філософії, соціології та політики. З 1864 р. жив у Парижі і був знайомий з Лавровим.
[лл. *72*, 73, *74*, *75*, *76*, *77*, 79, *80*, *81*, 84]

Габель Орест-Октавиан Мартинович – народник, брав участь у студентському русі Новоросійського університету. У серпні 1877 р. заарештований у Петербурзі й висланий до Сибіру. У 1881 р. жив у Харківській губ. під наглядом поліції. [с.]

Гаврила – тесляр, завербований до підпільної роботи Т. Б. Аксельродом. [л. 98]

Галифе [Galliffet Gaston Alexandre August, marquis de] (1830–1909) – генерал французької армії, жорстоко розправлявся з французькими комунарами. [л. 66]

Гамбетта [Gambetta] Léon (1838–1882) – адвокат, політичний діяч, у 1870–1871 рр. – член французького уряду Національної оборони. [л. 3]

Гартман [Hartmann, von, Karl Robert Eduoard] (1842–1906) – філософ-ідеаліст, ідеолог пруського юнкерства. [л. 12]

Гедуэн П. И. – учитель французької мови 1-ї Київської гімназії. [док. 4]

Гере [Göhre Adolf] – соціяліст, громадський діяч в Австрії. [лл. 57, 59]

Герман [Herman Ludimar] (1838–1914) – науковець, з 1868 р. професор фізіології Цюріхського університету. Редактор і співавтор 6-томної праці з фізіології. [л. 10]

Германн – див. Hermann.

Герцен Александр Александрович (1839–1906) – син А. Герцена, фізіолог, жив в еміграції. [лл. 5, 7, 9, 12]

Герцен Наталья Александровна (1844–1936) – донька А. Герцена, жила в еміграції. [лл. *5*, *7*, *9*, 12]

Гильом – див. Guillaume.

Гинзбург Лев Савельевич (1851–1918) – народник, студіював у Київському університеті і Петербурзькій медико-хірургічній академії. Активний член петербурзького гуртка лавровців. Брав участь у виданні журналу *Вперед!*.
[лл. *1*, *4*, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 29, *36*, *37*, *38*, *46*, 51, *58*, *59*, *95*; с.]

Гинс – див. Hins.

Глико – не вдалося встановити. [с.]

Гогоцкая Евдокия Ивановна – власниця і видавець газети *Киевский телеграф* (з червня 1874 р.), дружина професора С. С. Гогоцького. [л. 98, 101]

Гогоцкий Сильвестр Сильвестрович (1813–1889) – професор філософії Київського університету. Разом з М. Юзефовичем та В. Шульгиним боровся проти українського руху, відомий своїми доносами на українських діячів. [л. 98]

Головинский – маршалок Київського повіту. [док. 1]

Гольдсмит Исидор Альбертович (1845–1890) – редактор журналів *Знание* та *Слово*. [л. 84]

Гольдсмит София Ивановна [урод. Андросова] (бл. 1851–?) – у 1878 р. студентка медичного факультету в Цюріху; доктор природничих наук. Повернулася до Росії 1878 р. [лл. 66, 78, 80, 82, 84]

Гончаров Николай Петрович (бл. 1850–?) – студент петербурзького Технологічного інституту, був близький до гуртка «чайковців». Автор прокламації «Шибеница», за яку був заарештований у липні 1871 р. У лютому 1872 р. Петербурзька судова палата засудила його до заслання в м. Іркутськ. [л. 15]

Горинович Николай Елисеевич (бл. 1855–?) – член «Київської комуни». Заарештований восени 1874 р., дав на слідстві відверті свідчення та був звільнений з-під суду. Члени «Київської комуни» вчинили на нього невдалий замах. [с.]

Господин [можливо: Литкин] Дмитрий Константинович (1846–?) – був зарештований у нечаєвській справі. У травні–вересні 1873 р. перебував за кордоном. [л. 56]

Грейлих – див. Greulich.

Гребницкая Екатерина Ивановна (бл. 1850–1875) – сестра Д. Писарева, слухала лекції в Цюріхському університеті, працювала в друкарні «чайковців». Покінчила життя самогубством. [л. 49]

Гуревич Григорий Евсеевич (бл. 1852–?) – народник, входив до київського гуртка «чайковців». У 1873 р. виїхав за кордон, де зблизився з єврейськими соціялістами. У 1880 р. студіював медицину в Цюріху та Парижі. [с.]

Дебагорио [Дебагорий-Мокриевич] Владимир Карпович (1846–1926) – народник. Навчався на медичному факультеті Київського університету; навесні 1873 р. виїхав до Швайцарії і зблизився з бакунінцями. Член «Київської комуни», брав участь у «ходінні в народ» 1874 р., пізніше втік за кордон. Приятелював з Драгомановим. (с.)

Деникер Иосиф Егорович (1852–1920) – студент Технологічного інституту в Петербурзі. На початку 1870-х років брав участь у роботі петербурзьких народницьких гуртків. Притягнений до справи «193-х». У 1874 р. виїхав за кордон. [л. 57]

Деркачева – домовласниця. [док. 16]

Драгневичі Іван Іванович і Михайло Іванович (брати) – студенти Київського університету, входили до «Київської молодої громади», вели пропаганду серед робітників. [л. 116]

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – історик, економіст, філософ, фольклорист, публіцист, громадський діяч. Професор історії Київського університету, еміґрував 1876 р., з 1878 р. видавав у Женеві збірник *Громаду*, а з 1880 р. разом з Подолинським і Павликом – журнал під такою самою назвою.
[лл. 51, *53*, *59*, *63*, 114, **116**, *117*, *122*, *125*, *135*, *137*, *138*, **145**, *146*, *147*; с.]

Драгоманова Людмила Михайлівна (1842–1900) – дружина М. Драгоманова. У Києві навчала в недільних школах. З В. Антонович заснувала денний притулок для дітей робітниць, у якому С. Подолинський працював лікарем. [л. 138]

Драгомиров Николай Иванович (бл. 1830–1905) – генерал, з 1865 р. – начальник штабу Київського військового округу. Був прихильний до українофілів і клопотався про дозвіл друкувати українські художні й популярні книжки. [л. 62]

Дроздова – домовласниця. [док. 12]

Дунаевский Константин Семенович – свідок під час складання заповіту А. Подолинського. [док. 12]

Евдокимов Василий Яковлевич (бл. 1839–?) – служив у книгарні, був причетний до нечаєвської справи. [л. 10]

Елисеев Григорий Захарович (1821–1891) – публіцист-критик, співробітник *Современника*, один з редакторів *Отечественных записок*. [л. 19.]

Елпидин Михаил Константинович (1835–1908) – 1863 р. заарештований у справі «казанської змови» і засуджений до каторжних робіт. У 1865 р. втік за кордон, де редагував журнал *Народное дело* (1868–1870) та був членом женевської секції І Інтернаціоналу. У лютому 1872 р. перевіз свою друкарню до Цюріха. [л. *11*]

Жебунев [Жебуньов] Владимир Александрович – народник, революціонер. [л. 69]

Желєховський [Желехівський] Евгеній (1844–1885) – лексикограф і

фольклорист, учитель гімназій у Перемишлі й Станіславові, автор двотомного *Малорусько-німецького словаря* (Львів, 1882–1886). [л. 94]

Желтоновский Дмитрий – член одеського гуртка «чайковців», керованого Ф. Волховським. Пізніше відійшов від революційної діяльності і працював прокурором. [с.]

Желябов Андрей Иванович (1851–1881) – народник, студент Новоросійського університету. У 1873 р. входив до Одеського гуртка Ф. Волховського. Мав зв'язки з «Київською комуною» та «Київською громадою», член Виконавчого комітету партії «Народна воля». Один з організаторів убивства царя Олександра II. [с.]

Жид – див. Гинзбург.

Жохов Александр Федорович (1840–1872) – публіцист, співробітник *Народного богатства* і *С-Петербургских ведомостей*. Убитий на дуелі з Є. І. Утіним. [л. 15]

Жуевич – не вдалося встановити. [л. 140]

Жук – можливо, Жуковський. [лл. 135, 145]

Жуйковский Николай – директор пошти в Києві. [док. 1]

Жуковский Николай Иванович (1842–1895) – економіст, анархіст. У 1862 р. емігрував до Швайцарії. Належав до «Юрської федерації» і був секретарем бакунінської секції в Женеві. Член І Інтернаціоналу, з якого вийшов після виключення Бакуніна. Один з редакторів журналів *Работник* (1875–1876) і *Община* (1878); у статтях обстоював право України на самовизначення. [лл. 30, 33, 37]

Жуликовский Николай – директор Головного поштового управління. [док. 1]

Жулинский – студент з Галичини, студіював у Цюріху. [л. 47]

Завадский Михаил Ромуальдович (1846–?) – педагог; закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету. Працював директором Єлисаветградського земського реального училища.

Зеленый Павло Олександрович (1839–1912) – журналіст і громадський діяч. Голова Єлисаветградської повітової земської управи, одеський міський голова. Редактор-видавець газети *Одесский вестник* (1876–1887). Багато зробив для народної освіти, збудував публічну бібліотеку. [лл. 118-121, 126]

Зеленогорский Федор Александрович (1839–1908) – філософ, з 1874 р. – професор Харківського університету. Відомий своїми працями про Сковороду та з історії психології. [лл. *41*, 42]

Зибер Николай Иванович (1844–1888) – економіст, статистик, марксист;

викладав політичну економію в Київському університеті; активний член «Київської громади»; 1876 р. залишив університет на знак протесту проти звільнення Драгоманова і виїхав за кордон.
[лл. 9, 12, 18, 19, 41, 42, 114, 135]

Зотов Александр Захарович (бл. 1854–?) – брав участь у студентському русі. [с.]

Зубок [Мокиевский-Зубок] Степан Васильевич (1851–?) – студент Технологічного інституту в Петербурзі, член гуртка «чайковців» з 1873 р. Брав участь у підготовці втечі П. Кропоткіна з Ніколаєвського шпиталю. На процесі «193-х» засудженний на заслання; вирок змінено на нагляд поліції. [с.]

Зутер [Suter] Heinrich (1848–1922) – автор праць з історії математики. [лл. 6–8]

Иван Васильевич – можливо, Іван Васильович Охременко (бл. 1850–?) – студент Технологічного інституту в Петербурзі, «чайковець», жив у студентській комуні разом з В. Варзаром та ін. [л. *1*]

Иващенко – не вдалося ідентифікувати. [с.]

Идельсон Розалия Христофоровна [уроджена Розалія Хаїмівна Якершберг] (1848–бл. 1915) – народниця, емігрувала 1872 р., увійшла до кружка «впередівців», подруга В. Смірнова. 1879 р. закінчила медичні студії в Бернському університеті. [л. **1–3**, 7, 12, **30**, **32**, *41*, *43–45*, **48**, 49, *50-52*, *61*, *64*, *66*, **69**, *85*, **88**, **90**, *91*, 92, 95, 98, *104*, *107*, **112**, **113**, *114*; с.]

Каблиц Иосиф Иванович [псевдонім – Юзов] (1848–1893) – народник-бакунінець, навчався в Київському університеті. Брав участь у «ходінні в народ». Під час арештів утік, за допомогою О. Волкенштейна, за кордон. [л. 95; с.]

Кавецкий Пётр – дяк Преображенської церкви в с. Ярославці. [док. 2]

Кадьян [Кодьян] Александр Александрович (1849–1917) – народник; 1869 р. брав участь у студентському русі в Петербурзі; згодом – хірург. [л. 55]

Каминская Берта Абрамовна (?–1878) – народниця, член гуртка «фрічів» у Цюріху. 1874 року повернулася до Росії; психічно захворіла після арешту 1875 р. [л. 48]

Кассаньяк, де [Granier de Gassagnac Paul Adolphe Marie Prosper] (1843–1904) – журналіст і політичний діяч бонапартистського напряму, редактор газети *Le Pays*. [л. 86]

Кирхнер Александр Валерьянович – народник, революційний діяч, якого 1881 р. військовий суд засудив до 15 років каторги. [с.]

Кислород – не вдалося встановити. [л. 125]

Китти – див. Кудашева Екатерина Сергеевна. [л. *127*, **130**, **131** док. 12]

К-К – див. Кулябко-Корецкий А. Г. [л. *59*, 60]

Клюзере [Cluseret Gustave Paul] (1823–1900) – генерал; учасник гарібальдійського походу 1860 р. в Італії та громадянської війни в США. Член Інтернаціоналу, прихильник бакунінців, член Паризької комуни, згодом емігрував до Бельгії. [л. 79]

Клячко Самуил (Семен) Львович (1845–1914) – член гуртка московських «чайковців». Зарештований у квітні 1872 р., емігрував 1873 р. і працював у журналі *Вперед!* [л. 13]

К [можливо, Ковалевський Микола Васильович] (1841–1897) – учитель Кадетського корпусу в Києві, член «Київської громади». Матеріяльно підтримував українські видання, що виходили в Галичині. Приятелював з М. Драгомановим, І. Франком, М. Павликом. Зазнавав переслідувань за свої погляди з боку уряду. [л. *67*]

Козлов Алексей Александрович (1831–1901) – філософ, у 1876–1887 рр. професор філософії в Київському університеті. [л. 12]

Колодкевич Николай Николаевич (1850–1884) – народник, з 1879 р. член Виконавчого комітету «Народної волі». 1881 р. засуджений до страти; присуд замінено довічною каторгою. [с.]

Колосов А. – протоієрей Києво-Могилянської Свято-Троїцької церкви в Києві. [док. 10]

Кольчевский Георгий Дмитриевич – студент Київського університету, згодом – юрист. У 1874–1875 рр. брав участь в українському русі. [с.]

Константинович Софья Александровна (бл. 1852–?) – після студій у Цюріхському університеті повернулася до Росії і брала участь у революційній пропаганді. [л. 57]

Конч – не вдалося встановити. [л. 48]

Костомаров Николай Иванович (1817–1885) – історик, етнограф, письменник, член Кирило-Методіївського братства. [с.]

Кравацкий – не вдалося встановити. [с.]

Криль Александр Александрович (1843–1908) – народник. На початку 70-х років XIX ст. виїхав до Швейцарії, де був у близьких стосунках з російськими емігрантами. Разом з дружиною Софією Микитівною брав участь у підготовці видання журналу *Вперед!*

Криль Софья Никитична (1842–1875) – сестра П. Н. Ткачова, дружина О. О. Кріля. Брала участь у жіночому русі. [лл. *9*, 15; с.]

Кромиский– не вдалося встановити. [с.]

Кропоткин Петр Алексеевич (1842–1921) – теоретик анархізму, соціолог, географ і геолог. [л. 71]

Кудашев Сергей Данилович (1796–1862) – дід С. Подолинського з боку матері. [док. 2]

Кудашева Екатерина Сергеевна [Китти] (1831–?) – сестра матері С. Подолинського. [лл. *127*, **130**, **131**; док. 12]

Кудашева Матильда Октавовна [урод. графиня Шуазель] (1806–1867) – бабуся С. Подолинського. [док. 2]

Кудашева Софья Ивановна [урод. Орлова] – дружина князя А. С. Кудашева, брата матері С. Подолинського. [л. *130*]

Кудрицкий Михаил – диякон Києво-Печерської Спаської церкви. [док. 14]

Кузьма [Ляхоцький Антон Михайлович] (1853–1918) – родом з Житомира; емігрував 1878 р. У Женеві керував друкарнею *Громади*. [л. 147]

Кулиш Пантелеймон Александрович (1819–1897) – письменник, історик, етнограф, критик і перекладач, громадський діяч. [с.]

Кулябко-Корецкий [псевд. «маленький Кулябка»] Александр Григорьевич – молодший брат Миколи, студент Київського університету. 1873 р. познайомився з Лавровим і деякий час працював у друкарні журналу *Вперед!* [лл. 49, 59, 60, *67*, *98*; с.]

Кулябко-Корецкий Николай Григорьевич (1846–після 1930] – народник; київський приятель С. Подолинського; 1875 р. емігрував за кордон і співпрацював у журналі *Вперед!* [л. *114*; с.]

Куртојев – складач української вільної друкарні в Женеві. [л. 116]

Лавров Петр Лаврович [літ. псевд. Миртов] (1823–1900) – соціолог і публіцист, ідеолог народництва. Емігрував 1870 р., редактор журналу *Вперед!* (1873–1876) і газети *Вперед!* (1875–76). [лл. *3*, **4–29**, **31**, **33–39**, *40*, *41*, **42**, **43**, *44*, **45**, *46*, **48–52**, 53, *61*, *66*, *67*, **70**, *72*, *73*, **77–81**, **83–85**, *86*, **87**, *88*, **89**, **91**, *92*, *95*, *98*, **101**, *104*, *107*, *108*, **109**, *110*, **111**, *112–114*, **117**, **123**, **124**, **128**, **132**, **133**, 134, 135, 138, **139**, **140**, **144**, 146; с.]

Лаврова Софья Севастьяновна [урод. Чайковська] (1842–1916) – студіювала в Цюріху. Бакунінка, брала активну участь у житті російської еміграції. [лл. 23, 37, 49]

Лазебникова Л [за чоловіком, Афанасьева] – студіювала в Цюріху, де працювала в російській бібліотеці. Восени 1873 р. в Парижі мешкала разом з Р. Ідельсон. [лл. 49, 61, 64]

Ланге [**Lange** Fridrich Albert] (1828–1875) – філософ, економіст, письменник і громадський діяч, професор філософії в університетах Цюріха й Марбурга. [лл. 6, 7, 12]

Лансер – директор банку в Полтаві. [с.]

Ларионов Петр Федорович (1853–1878) – член «Київської комуни». Заарештований 1874 р. дав відверті свідчення. На процесі «193-х» засуджений до заслання. [с.]

Лафарг [Lafargue Paul] (1842–1911) – економіст, публіцист. Автор праць з філософії, політичної економії, історії, релігії, філології. Член Генеральної ради Інтернаціоналу. [лл. 30, 31]

Левентали, братья – народники Єлеазар і Нахман Левентали входили до київського гуртка «чайковців», «Київської комуни». 1874 р. емігрували. Єлеазар був одним з редакторів журналу *Община*. [с.]

Леонард Петр Егорович – економіст. [л. 98]

Лермонтов Феофан Никанорович (1847–1878) – народник, «чайковець»; у 1873–1874 рр. очолював гурток бакунінців у Петербурзі. [л. 62]

Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – філософ, письменник. Закінчив академію Генерального штабу. У 1864 р. збудував і утримував на свої кошти в с. Денисівці Полтавської губ. школу, в якій навчали рідною мовою. За участь в українському русі був засланий на Сибір. [л. 9]

Линтваревы – брали участь у народницькому й українофільському рухах. [с.]

Лиссагор – див. Lissagaray.

Линев Александр Логинович (бл. 1843–1918) – народник-лавровець; деякий час завідував друкарнею *Вперед!* у Цюріху та Лондоні. [лл. 4, 39, 49–51, *61*, 68, 72, *73*, 74, 75, 77, 78–82, 92, 93, 95, 107, *114*]

Лобов Александр Александрович (бл. 1843–?) – народник. Колишній учень Лаврова. 1870 р. виїхав за кордон. На його ім'я російські емігранти в Цюріху купили будинок, де була влаштована бібліотека та їдальня і відбувалися збори. [лл. 15, 18, *44*, 46, 57, 94; с.]

Лобода Виктор (1818–?) – був заарештований 1862 р. за участь у харківських і полтавських українських гуртках та висланий до Пермської, пізніше Воронізької губерній без права проживання в Україні. [л. 72]

Лонге – див. Longuet

Лопатин Герман Александрович (1845–1918) – народник. У 1870 р. організував втечу Лаврова за кордон. У 1873–1879 рр. перебував в еміграції і працював у журналі *Вперед!* [лл. *5*, *72*, *77*, 87, 95, 104, 107, *114*]

Лощенова Евдокия – студентка, активний член російської колонії в Цюріху. [л. 51]

Лучицкий Иван Васильевич (1845–1918) – історик, професор Київського університету (з 1877). У Франції досліджував історію релігійних воєн XVI ст. та громадського землеволодіння. [л. 78]

Любатович Вера Спиридоновна (1855–1907) – народниця. На початку 70-х років перебувала в Цюріху, входила до гуртка «фрічів», працювала в друкарні *Вперед!* [л. 48]

Маленький Кулябко[-Корецкий] – див. Кулябко-Корецкий А. Г. [л. *67, 98*]

Малон – див. Malon.

Мандельштам С. – студент у Цюріху, противник гуртка Сажина. [л. 44]

Маркович Светозар (1846–1875) – філософ-матеріяліст, публіцист. Сербський соціаліст, член Російської секції I Інтернаціоналу. [лл. 5, 18, 49]

Маркс – див. Marx

Матильда – можливо, родичка Кудашевих. [л. *127*]

Мезенцев – не вдалося встановити. [с.]

Мерингъ Фридрих Фридрихович (1822–1887) – терапевт і гігієніст, професор Київського університету. Лікар С. Подолинського. [док. 8]

Миргородский – не вдалося встановити. [док. 2]

Миртов – див. Лавров.

Михайло Петрович – див. Драгоманов.

Михалевич Опанас Михайлович – член «Київської громади». [с.]

Мокриевич – див. Дебагорио [Дебагорий-Мокриевич].

Молчанов Александр Николаевич (1847–?) – юрист, адвокат. З літа 1875 р. після відходу від газети громадівців редагував разом з М. Українським *Киевский телеграф*. На початку 1876 р. втік за кордон, звідкіля дописував до згаданої газети. [л. 106]

Молчановский Иван – священик Преображенської церкви в с. Ярославка Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Шполянського району Черкаської обл.). [док. 2]

Мышкин Ипполит Никитович (1848–1885) – народник. [л. 123]

Навроцький Володимир Михайлович (1847–1882) – економіст-статистик, етнограф, публіцист. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. [л. 100]

Нагорний [Нагірний] Василь (1847–1926) – студент у Цюріху, пізніше

економіст, засновник львівських товариств «Народна торгівля», «Зоря», «Сокіл». [л. 47]

Надя – донька народниці О. Любатович. С. Подолинський узяв її на виховання; померла в Монпельє від менінгіту 1881 р. [лл. 127, 130]

Наталья – див. Подолинская Н. А.

Натансон Марк Андреевич (1850–1919) – народник. Співзасновник гуртка «чайковців» та організації «Земля і воля». У 1871 р. засланий до Архангельської губ. [л. 13]

Нечаев Сергей Геннадиевич (1847–1882) – анархіст. Після вбивства його групою одного зі своїх членів 1869 р. емігрував до Швайцарії, де був тісно пов'язаний з Бакуніним. У 1872 р. Швайцарія видала його Росії. [*лл. 5, 7, 9, 17, 19, 23*, 24, 29]

Николич – сербський поет і політичний діяч. [л. 98]

Новроцкій – див. Фесенко-Новроцький.

Ноель – див. Идельсон.

Огарев Николай Платонович (1813–1877) – публіцист, близький друг А. Герцена. [л. 17]

Павлик Михайло Іванович (1853–1915) – письменник, громадський діяч, соціяліст. У 1879–1881 рр. перебував у Швайцарії. Допомагав М. Драгоманову й С. Подолинському видавати *Громаду*. [**лл. 138**, 145, **146**, **147**]

Пахаловский Алексей – голова Київської духовної консисторії. [док. 2]

Пащенко Владимир Михайлович (бл. 1852–?) – народник. У 1878 р. виїхав за кордон і співпрацював з П. Лавровим і Г. Плехановим. [л. 138]

Переяславцева Варвара Михайловна (?–1874) – студіювала в Цюріху і працювала в друкарні *Вперед!* [лл. 66, 92, 98]

Петр Лаврович – див. Лавров.

Петров-Зданович Георгий Феликсович (бл. 1855–1917) – народник, переправляв нелеґальну літературу до Росії з-за кордону. [л. 59]

Пленники – див. Линев і Соловьев.

Плеханов Георгий Валентинович (1856–1918) – теоретик і пропаґандист марксизму, діяч російського соціялістичного руху. [л. 138]

Подолинская Мария Сергеевна [уродж. княгиня Кудашева] (1827–1901) – мати С. Подолинського.

Подолинская Наталия Акимовна [уродж. Андреева] (бл.1855–?) – дружина С. Подолинського. [лл. *117, 127, 130, 131, 138, 142, 146*; док. 10, 12, 13]

Подолинский Александр Сергеевич (1880–1881) – наймолодший син С. і Н. Подолинських, народився в Женеві, помер у Монпельє. [лл. 142, *143*]

Подолинский Андрей Иванович (1806–1886) – поет, чиновник, поміщик Київської губ., батько С. А. Подолинського. [лл. *130, 143;* док. 1, 2, 3, 12]

Подолинский Владимир Сергеевич (1878–1881) – найстарший син С. і Н. Подолинських, народився в Парижі. [лл. *127, 142*]

Подолинский Гарасим. [док. 1]

Подолинский Георгий. [док. 1]

Подолинский Иван Наумович – дід Сергія Андрійовича Подолинського.

Подолинский Наум Степанович – прадід Сергія Андрійовича Подолинського. [док. 1, 2]

Подолинский Осип – брат Степана. [док. 1]

Подолинский Севестиан. [док. 1]

Подолинский Сергей Сергеевич (1879–1944) – другий син С. і Н. Подолинських, народився в Парижі, помер у Німеччині. [л. *142;* док. 12]

Подолинский Степан – брат Осипа. [док. 1]

Подолинский Степан Осипович – прадід Андрія Подолинського. [док. 1]

Подолинский Федор Степанович. [док. 1]

Поклад Г. – складач української вільної друкарні в Женеві. [л. 116]

Полунин Алексей Иванович (1820–1888) – патолог, професор Московського університету. [л. 7]

Польгейм Идалия Иосифовна (бл. 1852–?) – член «Київської комуни». Заарештована у вересні 1874 р. На слідстві дала відверті свідчення. [с.]

Попов – домовласник. [док. 12]

Похилевич – помічник секретаря Київської духової консисторії. [док. 2]

Прудон [Proudhon Pirre-Joseph] (1809–1865) – соціолог, публіцист і економіст, один із засновників анархізму.

Пружанская Мария Орестовна (1850–?) – студіювала медицину в Цюріху. [л. 50]

Пыпин Александр Николаевич (1833–1904) – літературознавець; з 1866 р. співробітник журналу *Вестник Европы*. [л. 148]

Пятаков Даниил Максимович – свідок під час складання заповіту А. Подолинського. [док. 12]

Ралли Земфирий Константинович (бл. 1847–1933) – народник, бакунінець. Брав участь у студентському русі 1868–1869 рр. і був ув'язнений з С. Нечаєвим. У 1871 р. емігрував і студіював у Цюріхському університеті. [лл. 72, 75, 79]

Рахманинов Иван Иванович (1826–1897) – професор, згодом ректор (1881–1883) Київського університету. [док. 5, 6, 9]

Рашевская Александра Григорьевна (?–1929) – народниця. Дружина В. Варзара. У 1872–1873 рр. студіювала медицину в Цюріху. 1874 р. повернулася до Росії. [лл. 5, 57, 59, 72]

Рашевський Иван Федорович (бл.1847–?) – народник, член «Київської комуни», брав участь у «ходінні в народ». У 1870–1874 рр. працював лікарем у Харківській губернії. [с.]

Речицкий Иван Федорович [Федотович] (бл.1841–1874) – народник, жив у землеробській комуні в Америці. Повернувся до Росії 1874 р., заарештований і по дорозі на заслання застрелився. [лл. 93; с.]

Рихтер Дмитрий Иванович (1848–1919) – економіст і географ, лавровець, співробітник журналу *Вперед!* [л. 49]

Рожновский Варфоломей – диякон Києво-Либідської Свято-Троїцької церкви. [док. 10]

Росс – див. Сажин.

Рубан Александр Александрович (1847–1909) – підполковник російської армії. [док. 8]

Савченко Григорий Федорович [псевд. Осмоловський] (1858–1917) – член революційних гуртків в Одесі й Бессарабії. У 1880 р. засуджений до 15 років каторги. [с.]

Сажин Михаил Петрович [псевд. Арман Росс] (1845–1934) – народник, бакунінець. Один із засновників російської бібліотеки в Цюріху, де 1873 р. організував друкарню, а 1874 р. переніс її до Лондону. [лл. *7*, 9, *12*, *24*, *32*, *38*, 48, 49]

Саламандра – не вдалось встановити. [л. 92]

Святловский Владимир Владимирович (бл.1850–?) – бакунінець, приятель М. В. Соколова. У 1873 р. відвідував дружину, яка навчалась у Цюріху.

Семяновский Евгений Степанович (1850–1881) – народник. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1873), був членом лавровського гуртка Л. Гінзбурга в Петербурзі. У 1875 р. заарештований і засуджений до 11 років каторжних робіт. [лл. *44*, 45, 46, *95*; с.]

Сергей – не вдалося встановити. [л. *135*]

Сергей Григорьевич – не вдалося встановити. [л. *2*]

Скордели Пантелеймон Константинович – київський нотаріус. [док. 12]

Сливинський Іван Ігнатович – студент з Галичини, студіював у Цюріху. [л. 47]

Славянский – петербузький лікар. [л. 41]

Сломовская – домовласниця. [док. 12]

Смецкая Надежда Николаевна (бл. 1850–1905) – бакунінка, навчалася в Цюріху. [л. 23]

Смирнов Валериан Николаевич (1848–1900) – народник, лавровець. 1869 р. заарештований за належність до нечаєвської групи. У 1871 р. емігрував. Допоміг Лаврову заснувати і видавати *«Вперед!»*, був секретарем редакції. [лл. 7, 9, 32, **40**, **41**, **44**, **46**, 47–51, 53, **57–62**, **64–68**, 69, *70*, **71–76**, **82**, 85, **86**, 87, 89, **92**, **93**, **95**, **98–99**, *101*, **103–108**, *109*, **110**, *111–113*, **114**, **115**, **141**; с.]

Соколов Николай Васильевич (1832–1889) – полковник. За авторство книжки *Отщепенцы* в 1867 р. засуджений на півтора року ув'язнення. У 1872 р. утік за кордон. У справах російської колонії Цюріху стояв на боці бакунінців. [лл. 9, 49]

Соловьев Дмитрий Иванович (1844–1918) – народник, член гуртка долгушинців. Працював у друкарні *Вперед!*. [лл. 51, 73, *74*, *75*, *77*, 78, *81*, 82]

Станисавкевич Мато – серб, не вдалося точніше встановити. [л. 49]

Станкевич – студент Технологічного інституту в Петербурзі, у 1872 р. доглядав квартиру Лаврова в Парижі. [лл. 21, 25]

Стемковский [Стемпковский] Адольф – емігрант. Причетний до арешту Нечаєва в Цюріху. Замах на нього польських і сербських емігрантів не вдався. [лл. 29, 33]

Стронин Александр Иванович (1827–1889) – учитель Драгоманова в Полтавській гімназії. Автор шкільних підручників та популярних брошур. [л. 108; с.]

Субботины [сестри] Евгения Дмитриевна (1853–1930), Мария Дмитриевна (1854–1878) – виїхали за кордон 1872 р., студіювали в Цюріху; «фрічі». Працювали в друкарні журналу *Вперед!* У 1874 р. повернулися до Росії. [л. 72]

Судзиловский Николай Константинович [псевдонім: Джон Руссель] (1850–1930) – революційний народник. Навчався на медичному факультеті Київського університету. Один з організаторів народницького гуртка «Київська комуна». У 1875 р., уникаючи арешту, емігрував. [л. 93; с]

Суслова Надежда Прокофьевна (1842–1910) – перша жінка-лікар у Російській імперії. У 1867 р. закінчила Цюріхський університет. [л. 18]

Сухобрусов Тимофей – протоієрей Преображенської церкви в с. Ярославці Звенигородського пов. (тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.). [док.2]

Сушина Надежда Дмитриевна (бл.1847–1885) – лавровка. Студіювала філософію в Цюріху і працювала в друкарні журналу *Вперед!* 1874 р. повернулася до Росії. [л. 81]

Сущкевич Корнелій (1840–1885) – правник, громадський діяч, співзасновник т-ва «Просвіта» і «Наукового товариства ім. Шевченка». [л. 60]

Ташкентец – див. Семяновский.

Терлецький Остап Степанович (1850–1902) – літературознавець, публіцист, громадський діяч. Організував у Відні видання української соціялістичної літератури. У 1877 р. засуджений за друкування соціялістичних брошур. [лл. 59, 60, 63, 101, 103]

Ткачев Петр Никитович (1844–1885) – літературний критик, народник. У 1873 р. емігрував; працював у редакції *Вперед!*; з 1875 р. видавав у Женеві журнал *Набат*, у якому проповідував змовницьку тактику й індивідуальний терор. [лл. 84, 87; с.]

Тодорович Пера (1852–1907) – сербський письменник, послідовник Світозара Марковича; студіював у Цюріху, пізніше відійшов від соціялістичного руху. [л. 140]

Туманов С. Б. – активний член російських колоній 1872–73 рр. у Цюріху. [лл. 49, 66]

Тьер [**Thiers** Adolphe] (1797–1877) – історик. Президент Франції в 1871–1873 рр. 1871 року організував придушення повстань у Ліоні та Парижі. [л. 22]

Утин Евгений Исаакович (1843–1894) – адвокат, публіцист. [л. 15]

Утин Николай Исаакович (1841–1883) – революціонер, член ЦК «Землі й волі». У 1863 р. емігрував. Заочно засуджений до страти. Співорганізатор російської секції І Інтернаціоналу. [лл. 11, 12, 14, 15, *17*]

Фамилинт Доротея [Ирина] Львовна (1853–?) – революціонерка. Дружина Д. Н. Овсянико-Куликовського. У 1871 р. виїхала до Цюріха, де студіювала медицину. Активний член російської колонії. У 1875 р. повернулася до Росії. [л. 49]

Федоров – чиновник. [док. 12].

Ферре [Ferre Théophile Charles] (1845–1871) – революціонер-бланкіст, член Паризької комуни, розстріляний версальцями. [л. 31]

Фесенко-Новроцькій [Фесенко-Навроцький] Сергій Григорович [лл. 94, 97, 100]

Фигнер Лидия Николаевна (1853–1920) – народниця, член гуртка «фрічів». [л. 48]

Филиппов Алексей Викторович – студент медицини, чоловік В. Фігнер у 1870–1876 рр. [лл. 49, 51, 61]

Филиппова Вера Николаевна [уродж. Фигнер] (1852–1942) – народниця. Дружина А. Філіппова. У Цюріху студіювала медицину, входила до гуртка «фрічів». [л. 48]

Фоменко Климент – протоієрей Києво-Печерської Спаської церкви. [док. 14]

Франжоли Андрей Афанасьевич (1844–1883) – народник. 1873 р. вів пропаганду серед селян Чернігівської губ. Заарештований у серпні 1874 р., під час процесу «193-х» засуджений до заслання, кару замінено на нагляд поліції. [с.]

Фрей [Frey Henrich] (1822–1890) – зоолог, анатоміст, професор гістології та порівняльної анатомії в Цюріху. [лл. 8, 10]

Фронштейн Анна Исааковна (1845–?) – студентка медицини, згодом лікар. [л. 57]

Ходко [Ходько] Иван Михайлович (бл.1835–1917) – народник. Належав до київського гуртка «бунтарів», брав участь у «ходінні в народ». 1874 р. втік за кордон. [л. 62; с.]

Холуй – див. Гинзбург.

Холуёнок – див. Смирнов.

Цебрикова Мария Константиновна (1835–1917) – письменниця, родичка декабриста М. Р. Цебрикова, який вплинув на її світогляд, борець за жіночі права. [лл. 18–20]

Цехановецкий Григорий Матвеевич (1833–1898) – професор політичної економії Київського університету. У 1872 р. – у науковому відрядженні за кордоном. [лл. 41, *42*]

Чайковский Николай Васильевич (1850–1926) – народник. У 1869 р. вступив до гуртка М. Натансона і В. Александрова, який пізніше дістав назву «чайковців». Був заарештований у 1871 і 1872 рр.; виїхав за кордон восени 1874 р. [лл. 6, 7, 9, 13, 15, *51*]

Черепахин Александр Петрович – закінчив медичний факультет Київського університету, член «Київської громади». У 1877 р. його судили разом з М. Павликом за українофільську пропаганду. [с.]

Черкесов Варлаам Николаевич, князь (1846–1925) – народник. Засуджений кілька разів. За кордоном брав участь у революційних виданнях. У 1882 р. видав брошуру під назвою *Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими революционерами*. Б. Кістяківський уважав його таємним співробітником російської поліції. [л. 48]

Чернышевский Николай Гаврилович (1828–1889) – літературний критик, письменник і публіцист; філософ, економіст, історик. [л. 9]

Чернышев Иван Яковлевич (бл. 1850–?) – студіював у Київському університеті разом із С. Подолинським. Під час арештів членів гуртка Кабліца в Києві втік за кордон. У 1873 р. жив у Цюріху; лаврист. [лл. 2, 3, 43–45 *46*, 48, 49, 50, 52; с.]

Четверговая Мария Павловна – брала участь у народницькому русі. [л. 72]

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – поет, художник. [лл. 53, 54, 98; с.]

Шее [Schee, Henrich] (1845–1925) – соціал-демократ, делегат Газького конгресу. [л. 57]

Шершавицкий [Шершовицький, Михайло Павлович] – лікар, член «Київської старої громади», поміщик. У 1876 р. у Відні зустрічався з М. Драгомановим. [с.]

Шульгин Яков Николаевич (1851–1911) – історик, громадський діяч. Член «Київської громади». Заповідав частину свого спадку на видання *Громади*. [лл. 98, 106]

Шумовая Екатерина Алимпиевна (1853–?) – студентка медицини. [л. 80]

Шухевич Володимир Йосипович (1850–1915) – етнограф, педагог, громадський діяч. Закінчив Львівський університет і з 1876 р. вчителював у Львові. [л. 60]

Щербачев Владимир Сергеевич (бл. 1837–?) – у 1872–1873 рр. жив у Цюріху, був пов'язаний з російськими емігрантами. [лл. 48, 49, 51]

Щукин Иван Петрович – належав до «Київської комуни». [л. 49]

Щукина Мария Петровна [за чоловіком, Кабліц] (бл.1849–?) – вела пропаганду серед учнівської молоді, заарештована в справі процесу «193-х». [л. 49]

Щукина Татьяна Петровна [за чоловіком, Стронська] (1856–?) – входила до складу «Київської комуни». [л. 49]

Элсниц Александр Людвигович (1849–1907) – бакунінець, 1869 р. його допитували в справі Нечаєва. Емігрував 1871 р.; пізніше один з редакторів журналу *Работник*. [л. 48, 49]

Элсниц Оттилия Людвиговна – у 1871–1872 рр. студіювала медицину в Цюріху. Близька знайома Р. Ідельсон та О. Любатович. [л. 48]

Эме [Эмме] Владимир Георгиевич (бл.1848–1887) – належав до гуртка «чайковців», спочатку в Петербурзі, потім у Києві (1872 р.). Підсудний на процесі «193-х». [с.]

Энгельс – див. Engels.

Эппов Василий Андреевич – не вдалося встановити. [лл. 21, 25]

Юнг [Jung Herman] (1830–1901) – діяч робітничого руху, емігрував до Лондона, член Генеральної Ради Інтернаціоналу та її скарбник (1871–1872). [лл. 17, 21]

Южаков Сергей Николаевич (1849–1910) – учасник студентського руху в Одесі. [с.]

Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889) – монархіст, реакціонер. Виступав проти українського руху, доносив на членів Кирило-Мефодіївського братства, членів «Київської громади». Спричинився до видання Емського указу 1876 р. [с.]

Alexandre – див. Подолинський А.

Abelle Henri, van den – бельгійський анархіст, виключений з I Інтернаціоналу в травні 1873 р. [л. 33]

Aubepin – голова суду Сени. [док. 13]

Bonhoure – адвокат Марії Подолинської у Парижі. [док. 13]

Brismée Désiré (1823–1888) – один із засновників бельгійської секції I Інтернаціоналу. Делегат Базельського (1869) та Газького (1872) конгресів. Спершу пристав до бакунінців, згодом відійшов від анархізму. [лл. 26–28, 31–34, 50]

Bois du Lille – директор паризької поліції. [л. 73]

Bonhoure – адвокат Наталії Подолинської. [док. 13]

Bourgeois – суддя суду Сени в Парижі. [док. 13]

Collet – голова першого бюро префектури в Парижі. [л. 75]

Cotard J. – лікар, працював у притулку у Ванві, під Парижем. [док. 11]

Delajouve – повірений Наталі Подолинської в Парижі. [док. 13]

Delpon de Vissec – повірений Марії Подолинської в Парижі. [док. 13]

De Paepe COsar (1842–1890) – один із засновників та керівників бельгійської секції I Інтернаціоналу. Делегат кількох конференцій і конгресів I Інтернаціоналу. У 70-х роках підтримував бакунінців. [лл. 70, 98]

Dupont Eugène (бл.1831–1881) – член Генеральної ради Інтернаціоналу (1864–1872), делегат п'ятьох його конгресів, секретар-кореспондент для Франції. [л. 28]

Du Var Robert – автор багатьох праць про робітничі рухи. [л. 91]

De la Hodde Lucien (1808–1865) – історик; автор праць про таємні товариства. [л. 91]

Eilau – банкір. [лл. 72, 73, 75]

Engels Fridrich (1820–1895) – теоретик соціялізму, організатор міжнародного робітничого руху. [лл. 27, 32, 33, 98, 134]

Engländer Sigmund – автор праць про французький робітничий рух. [л. 91]

Erhard Heinrich August (1793–1852) – історик. [л. 49]

Falcimaigne – заступник прокурора. [док. 13]

Falret Jules Ph. J. (1824–?) – доктор медицини, директор притулку Бісетр у Ванві під Парижем; автор праць про нервові захворювання та божевілля. [док. 11]

Fauconnier E. – економіст, автор праць про вільну торгівлю. [лл. 122, 125, 129]

Galle Ioanne Godofredo – ректор Вроцлавського університету.

Greulich Herman (1842–1925) – один із засновників швайцарської секції I Інтернаціоналу в Цюріху (1865 р.), лідер правого крила швайцарської соціял-демократії. Редактор газети Die Tagwacht у Цюріху. [лл. 12, 50]

Gvilelm [Wilhelm] (1797–1888) – прусський король; з 1881 р. – німецький імператор. [док. 7]

Guillaume James (1844–1916) – один з керівників анархістів у Швайцарії

та Франції. Член І Інтернаціоналу з 1868 р. Один з організаторів Юрської федерації та редактор низки анархістських видань. [лл. 28, 30–33, 35]

Hartung Herman – діяч соціялістичного руху в Австрії і Німеччині. Обвинувачений у зраді, виїхав до Цюріха, де став одним з засновників Соціал-демократичної партії в Швайцарії. [л. 12]

Heeren Arnold Hermann Ludwig (1760–1842) – професор філософії та історії в Ґуттінґенському університеті. [л. 49]

Hepner Arnold (1846–1923) – соціял-демократ, один з редакторів газети *Der Volksstaat (Народна держава)*. [л. 33]

Hermann Alfred (1847–1890) – скульптор, журналіст, діяч Інтернаціоналу в Бельгії. [лл. 24, 30]

Hins Eugène (1839–1923) – учитель, прудоніст, бакунінець, співзасновник бельгійської секції Інтернаціоналу. Одружений з Марією Яцкевич, російською підданою. [лл. 12, 14, 18–20, 26]

Huber – механік, соціяліст у Цюріху. [л. 50]

Jean (Mr.) – правдоподібно, сторож (консьєрж) будинку в Парижі, у якому жив Лавров. [лл. 20, 50]

Jäger Gustav (1832–1917) – науковець, автор праць із природничих наук. [л. 90]

Johannard Jules-Paul (1843–1882) – діяч соціялістичного руху у Франції. Член Генеральної ради Інтернаціоналу (1868–1872). [л. 31]

Kadajski Nicolaus – касир на залізничній ст. Підволочиськ. Переправляв нелеґальну літературу до Росії. [л. 59]

Lavesson, de [л. 135]

Lecour – мабуть, чиновник поліції. [л. 72]

Lissagaray Prosper-Ollivier (1838–1901) – журналіст, історик. Учасник Паризької комуни, після якої емігрував до Англії. Автор *Історії Паризької Комуни* (1876). Після амністії 1880 р. повернувся у Францію. [лл. 28, 98]

Longuet Charles (1839–1903) – журналіст. Член Генеральної ради І Інтернаціоналу (1866–1867, 1871–1872). Учасник Паризької комуни, згодом емігрував до Англії. Після амністії 1880 р. повернувся до Франції. [док. 11]

Loustanneau – адвокат Марії Подолинської в Парижі. [д. 13]

Malon Benoît (1841–1893) – член І Інтернаціоналу. Учасник Паризької

комуни, пізніше емігрував до Італії, де приєднався до анархістів. Засновник і редактор щомісячного журналу *La Revue Socialiste*. [л. 31, 125, 132, 133, 135, 139]

Marx Karl (1818–1883) – економіст, філософ, діяч соціялістичного руху, основоположник марксистської ідеології. Організатор I Інтернаціоналу. [лл. 5, 12, 27, 30–34, 98, 101, 125, 133, **134**, **136**; с.]

Meyer R. – редактор *Berliner Revue*. [л. 70]

Morago Gonzales, Tomas – анархіст, один із засновників та керівників Альянсу в Еспанії, виключений з Інтернаціоналу 1873 р. [л. 30, 31]

Nathalie – див. Подолинская Н.

Olivier – судовий виконавець суду Сени. [д. 13]

Pierre – Лавров П. [л.10]

Reynhardt – паризький торговець; його адресу використовували російські народники для конспіративного листування. [л. 95]

Schmoller Gustave, von (1838–1917) – економіст, історик, професор Страсбурзького університету, державний і громадський діяч. [л. 70]

Schuüzen – не вдалось встановити. [л. 67]

Schwitzguebel Ademar (1844–1895) – діяч робітничого руху, один з керівників Юрської федерації. Був делегатом ряду конгресів I Інтернаціоналу. [л. 28]

Smirnoff – див. Смирнов.

Spiegelberg Otto (1830–1906) – декан медичного факультету Вроцлавського університету; автор багатьох праць з гінекології. [док. 7]

Sorge Fridrich-Adolph (1828–1906) – соціяліст. Брав участь у німецькій революції 1848–1849 рр. З 1852 р. жив у США, де організував секцію I Інтернаціоналу. У 1872–74 рр. – генеральний секретар Генеральної ради Інтернаціоналу. [лл. 30, 31]

Splengard Roche – анархіст, виключений з I Інтернаціоналу 1873 р. [л. 31]

Terletzky – див. Терлецький.

Testut Oscar (1840–?) – історик, автор праць з історії робітничого руху. [л. 51]

Voigt Georg (1827–1891) – історик, професор Мюнхенського університету. [л. 49]

Vaillant Edouard Marie (1840–1915) – соціяліст, бланкіст, делегат Лозанського конгресу (1867) і Лондонської конференції (1871), учасник Паризької комуни, член Генеральної ради Інтернаціоналу (1871–1872). [лл. 28, 31, 33]

Перелік скорочень і умовних позначень

АМД	Архів Михайла Драгоманова. Т. I / Ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Український науковий інститут, 1937.
арк	аркуш.
Буда	*Буда С.* До біографії С. Подолинського // За сто літ. – 1930. – Кн. 5.
Бюл.	Бюллетень Комиссии по разработке научного наследия Академика В. И. Вернадского. – М., 1994. – № 12.
від. рук.	відділ рукописів.
ГаК	Гаагский Конгресс Первого Интернационала. 2–7 сентября 1872 г. Отчеты и письма. – М.: Политиздат, 1972.
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации, Москва.
Гру	*Грушевський М.* З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. – Відень, 1922.
д.	дело.
док.	документ.
ДАМК	Державний архів міста Києва.
ДАКО	Державний архів Київської області, м. Київ.
ДАОО	Державний архів Одеської області, м. Одеса.
Драг.	Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування київської громади з М. Драгомановим, 1870–1895. – Варшава, 1938.
зв.	зворот аркуша.
Кор.	*Корнійчук, Л. Я., Мешко М. І.* Економічні погляди С. А. Подолинського. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
л.	лист.
ЛНБ	Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, м. Львів.
M&E	К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. – М.: Политиздат, 1967.

НАІА	Науковий архів Інституту археології НАНУ, м. Київ.
об.	оборот.
оп.	опис.
Па1	*Пашук А.* Листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова в справі заснування журналу «Вперед!» // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління. – 1963. – № 6.
Па2	*Пашук А.* До листування С. А. Подолинського з П. Л. Лавровим у справі журналу «Вперед!» // Архіви України. – 1965. – № 5.
Па3	*Пашук А.* Листи С. Подолинського до М. Павлика // Жовтень. – 1963. – № 6.
ПМД	Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. 3. (1879–1881) / Уклав М. Павлик. – Чернівці: Руська Рада, 1910.
РГБ	Российская государственная библиотека, г. Москва.
РГИА	Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург.
Ру1	*Рудько М. П.* С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 7.
Ру2	*Рудько М. П.* Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «Громади» (Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію») // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 126–134.
Ру 3	*Рудько М. П.* Нові джерела для характеристики суспільно-політичних поглядів С. А. Подолинського // Архіви України. – 1970. – № 1
РуС	Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. – М.: Политиздат, 1969.
РЦ	Российский центр хранения и использования документов новейшей истории, г. Москва.
Серб.	Сергій Подолинський (1850–1891): Вибрані твори / Упорядкував Р. Сербин. – Монреаль, 1990.
СаВ	*Сапир Б.* «Вперед!» 1873–1877. Т. 2. – Dordrecht-Holland, D. Reidel, 1970.
СаЛ	*Сапир Б.* Лавров. Годы эмиграции. Т. 2. – Dordrecht-Holland, D. Reidel, 1974.
спр.	справа.
Сту.	*Студинський К.* Галичина і Україна в листуванні 1862–1884. Х.; К., 1931.

ф.	фонд.
Хит.	*Хитрова, И. И.* О попытке организации издания газеты «*Вперед!*» в Хорватии или Сербии // Славянский архив. – М. – 1961. – С. 239.
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань України.
ЦДІАУК	Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
ЦДІАУЛ	Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
ЦНБ-К	Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України, м. Київ.
ЧП	Черкаська правда. – 1964. – 29 верес.
Gaz.Tri.	Gazette des Tribunaux. Journal de jurisprudence et des débats juridiques. Feuilles d'annonces légales. Paris.
HagCon	Documents of the First International. The Hague Congress of the First International / Institute of Marxism-Leninism of the CC CPSU. – M.: Progress Publishers, 1977.
IISG-A	Internationaal Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (Міжнародний Інститут соціальної історії, Амстердам).
Serb.	*Serbyn R.* In Defense of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto, 1982. – N 13. – P. 3–32.

Перелік листів і офіційних документів Подолинського

І. Листи

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
1.	[1871]. 09.23.	Київ–Петербург	Ідельсон	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 89, л. 3–4об. – IISG. Архив Смирнова
2.	[1871].10.04.	Київ–Петербург	Ідельсон	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 89, л. 5–6об. – IISG. Архив Смирнова
3.	[1871].??,??.	Київ–Петербург	Ідельсон	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 89, л. 1–2об. – IISG. Архив Смирнова
4.	[1872].05.08.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л.1–1об.
5.	[1872].05.20.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 2–3об. – СаЛ: 13-15.
6.	[1872].05.23.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 4–5об. – СаЛ: 15–16.
7.	[1872].05.29.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 6–8об.
8.	[1872].05.30.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 9–10об. – СаЛ: 16–17.
9.	[1872].06.04.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 1, д. 360, л. 13–17об.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				– СаЛ: 17–19. – Па1: 52–54 [П. датує: 04.07].
10.	[1872].06.06.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 78–79об. – СаЛ: 20–21. – Па1: 48–49.
11.	[1872].06.06.	Цюріх–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 76–77об. – СаЛ: 21–22. – Па1: 9.
12.	[1872].06.16.	Цюріх–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 80–83об. – СаЛ: 22–24. – Па1: 50–51.
13.	[1872].06.16.	Цюріх–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 84–85об. – СаЛ: 25. – Па1: 51.
14.	[1872].06.24	Цюріх–Лондон	Лавров	– РЦ. ф. 21, оп 1, д. 401/6, л. 1–2; – ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 42–43.
15.	[1872].07.01.	Цюріх–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 11–12 об. – СаЛ: 26–27. – Па1: 52.
16.	[1872].07.07.	Цюріх–Лондон	Лавров	– РЦ. ф. 21, оп. 1, д. 401/7; – ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 44–45.
17.	[1872].07.10.	Цюріх–Лондон	Лавров	– РЦ. ф. 21, оп. 1, д. 401/8, л. 2; – ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 46–47.
18.	[1872].07.23.	Цюріх–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 18–20об.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				– СаЛ: 27–29. – Па1: 54–55.
19.	[1872].08.01.	Цюріх–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 21–23об. – СаЛ: 29–30. – Па1: 55.
20.	[1872].08.10.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 24.
21.	[1872].08.11.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 25–26об. – СаЛ: 30.
22.	[1872].08.18.	Дьєп–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 27–27об.
23.	[1872].08.22.	Дьєп–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 28–32об. – СаЛ: 31–33. – Па1: 56–57.
24.	[1872].08.25.	Дьєп–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 33–34об. – СаЛ: 33–34.
25.	[1872].08.29.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 35–35об. – СаЛ: 34–35.
26.	[1872].08.31.	Гаґа–Лондон	Лавров	– РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 56/1, л. 1–2. – ГаК: 420. – HagCon: P. 500
27.	[1872].09.01.	Гаґа–Лондон	Лавров	– РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 56/2, л. 3–4. – ГаК: 425–426. – HagCon: P. 505–506.
28.	[1872].09.02.	Гаґа–Лондон	Лавров	– РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 54/4, л. 5–6. – ГаК: 425–427. – HagCon: P. 507–508.
29.	[1872].09.03.	Гаґа–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 36–37об. – СаЛ: 35–36.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				— Па1: 57–58. — ГаК: 428. — HagCon: P. 509–510
30.	[1872].09.05.	Гаґа–Цюріх	Ідельсон	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 145, л. 1–2. — СаВ: 415–416.
31.	[1872].09.05.	Гаґа–Лондон	Лавров	— РЦ, ф. 21, оп.1, д. 56/9, л. 9–13. — ГаК: 434–436. — HagCon: P. 516–518.
32.	[1872].09.07.	Гаґа–Цюріх	Ідельсон	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 145, л. 3–4об. — СаВ: 417–418.
33.	[1872].09.07.	Гаґа–Лондон	Лавров	— РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 56/11, л. 14–17. — ГаК: 437–439. — HagCon: P.519–522.
34.	[1872].09.07.	Гаґа–Лондон	Лавров	— РЦ, ф. 21, оп. 1, д. 56/10, л. 18–19. — СаЛ: 36–37. — ГаК: 439–440. — РуС: 141–142. — HagCon: P.522–523.
35.	[1872].09.10.	Брюссель–Лондон	Лавров	— РЦ. ф. 21, оп. 1, д. 56/13, л. 20–21.
36.	[1872].09.16.	Берлін–Лондон	Лавров	— ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 38–39об. — СаЛ: 37–38. — Па1: 58.6 — ГаК: 447–448, [?] — HagCon: P.531–532.
37.	[1872].11.05.	Відень–Лондон	Лавров	— ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 41–42об.
38.	[1872].11.11.	Цюріх–Лондон	Лавров	— ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 43–46об. — СаЛ: 39–41. — Па1: 58–59.
39.	[1872].11.18.	Цюріх–Лондон	Лавров	— ГАРФ. ф. 1762, оп. 4,

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				д. 360, л. 55–55об. – СаЛ: 51–52.
40.	[1872].12.30.	Вюрцбург–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 9–9об.
41.	[1872].12.31.	Лайпціг–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 10–11об. – СаВ: 418–419.
42.	[1873].01.02.	Лайпціг–Цюріх	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 59–60об. – СаЛ: 41–42. – Па2: 50.
43.	[1873].01.05.	Відень–Цюріх	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 58. – СаЛ: 42. – Па2: 50.
44.	[1873].01.06.	Відень–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 12–12об. – СаВ: 419–420.
45.	[1873].01.07.	Відень–Цюріх	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 56–57об. – СаЛ: 42–43. – Па2: 50–51.
46.	[1873].01.08.	Відень–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 13–13об. – СаВ: 420–421.
47.	[1873].01.25.	Цюріх–Відень	Бучин.	– ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/ п.4, арк. 1–3. – Сту:216-217.
48.	[1873].02.02.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 61–62об., 74–75об. – СаЛ: 44–46. – Па2: 51–52.
49.	[1873].02.06.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 62а–66об. – СаЛ: 46–49. – Па2: 52–54.
50.	[1873].02.11.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4,

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				д. 360, л. 67–68об. – Па2: 54–55.
51.	[1873].02.19.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 70–71об. – СаЛ: 49–50. – Па2: 53–54.
52.	[1873].02.19.	Цюріх–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 69–69об. – СаЛ: 50–51. – Па2: 51–52
53.	[1873].03.01.	Цюріх–Відень	Бучин.	– ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 4–5зв. – Сту: 217–218.
54.	[1873].03.05.	Цюріх–Відень	Бучин.	– ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 6–6зв. – Сту: 218.
55.	[1873].05.09.	Цюріх–Відень	Бучин.	– ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 7. – Сту: 218.
56.	[1873].05.27.	Цюріх–Відень	Бучин.	– Сту: 219.
57.	[1873].09.10.	Відень–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 145, л. 5–6об. – СаВ: 421–422.
58.	[1873].09-10.	Відень–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 145, л. 7.
59.	[1873].09.13.	Львів–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 145, л. 8–11об. – СаВ: 422-424.
60.	[1873].09.16.	Львів–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 145, л. 12–15об. – СаВ: 424–427.
61.	[1873].09.??.	?–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 52–52об. – IISG.
62.	[1873].10.21.	Одеса–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 1–3об.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				– СаВ: 427–429. – Ру1: 122–123.
63.	[1873].11.01.	Відень–Відень	Бучинський	– ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 8. – Сту: 719.
64.	[1873].11.20.	Париж–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 4–5. – IISG.
65.	[1873].11.27.	Париж–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 6. – IISG.
66.	[1873].12.02.	Париж–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 82–83. – IISG.
67.	[1873].12.08.	Париж–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 7–8. – IISG.
68.	[1873].12.08.	Париж–Цюріх	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 84. – IISG
69.	[1873].?.	Париж–Цюріх	Ідельсон	– IISG. Архив Смирнова.
70.	[1874].02.07.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 72–73об. – СаЛ: 52.
71.	[1874].03.13.	Париж–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 14–15об. – IISG.
72.	[1874].03.28.	Париж–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 100–101об.
73.	[1874].03.30.	Париж–Лондон	*Вперед!*	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 104–105об. – СаЛ: 53-54.
74.	[1874].03.31.	Париж–Лондон	*Вперед!*	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 106–106об. – СаЛ: 54.
75.	[1874].04.01.	Париж–Лондон	*Вперед!*	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4,

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				д. 360, л. 107–108об. – СаЛ: 54–55.
76.	[1874].04.01.	Париж–Лондон	*Вперед!*	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 102–103об. – СаЛ: 55–56.
77.	[1874].04.02.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 109–110. – СаЛ: 56.
78.	[1874].04.04.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 111–112об. – СаЛ: 57–58зв.
79.	[1874].04.05.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 115–116об. – СаЛ: 56–57.
80.	[1874].04.07.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 113–114об. – СаЛ: 59.
81.	[1874].04.10.	Париж–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 17–18об. – IISG.
82.	[1874].04.12.	Париж–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 19–20. – IISG.
83.	[1874].04.26.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 91–91об. – СаЛ: 60.
84.	[1874].04.28.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 98–99об. – СаЛ: 60–61. – Па2: 56.
85.	[1874].05.02.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 92–93об. – СаЛ: 61–62. – Па2: 56–57.
86.	[1874].05.02.	Париж–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 21–22об. – СаВ: 429–430.
87.	[1874].05.10.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4,

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				д. 360, л. 94–95об. – СаЛ: 62–63. – Па2: 57.
88.	[1874].05.11.	Париж–Лондон	Ідельсон	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 89 л. 9–9об.
89.	[1874].05.17.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 96–97об.
90.	[1874.05.17.]	Париж–Лондон	Ідельсон	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 89, л. 7–7об.
91.	[1874].05.22.	Париж–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 117–117об. – СаЛ: 63.
92.	[1874].05.22.	Париж–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 23–23об. – IISG.
93.	[1874, груд.]	?–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 51–51об.
94.	[1875].04.27.	Київ–Станіславів	Бучин.	– ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 10–10зв. – Сту: 219.
95.	[1875].05.04.	Відень–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 72–75об. – Бюл: – СаВ: 430–435. – Ру1: 123–125. – Серб: 49–57 – Хит: 239. – Serb: 9–15.
96.	[1875].05.05.	Галь–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 77–77об. – СаВ: 435–436. – Serb: 16–17.
97.	[1875].поч.05.	Галь–Станіславів	Бучин.	– ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 9. – Сту: 219.
98.	[1875].05.17.	Галь–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 58–71об.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
				— Бюл: — СаВ: 438–448. — Ру1: 128–133. — Серб: 58–76. — Serb: 19–32.
99.	[1875].06.04.	Галь–Лондон	Смірнов	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 24–24об. — СаВ: 449–450. — XiI: 238.
100.	1875.06.11.	Галь–Станіславів	Бучин.	— ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 11. — Сту: 220.
101.	1875.08.15.	Відень–Лондон	Лавров	— СаВ: 450–452.
102.	1875.10.30.	Київ–Станіславів	Бучин.	— ЛНБ, від.рук., ф. Буч. 121/п. 4, арк. 12. — Сту: 220.
103.	[1875].10.кін.	?–Лондон	Смірнов	— ГАРФ. ф. 1762, оп. 2, д. 118, л. 134. — Ру3: 55.
104.	[1876].03.18.	Вроцлав–Лондон	Смірнов	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 78–81об. — СаВ: 453–455. — Ру1: 125–126.
105.	1876.03.29.	Вроцлав–Лондон	Смірнов	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 25–30об. — СаВ: 456–458. — Ру1: 127–128.
106.	[1876].05.12.	Вроцлав–Лондон	Смірнов	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 54–57об. — СаВ: 458–460.
107.	1876.06.05.	Кройцнах–Лондон	Смірнов	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 31–32об. — СаВ: 461–462.
108.	1876.06.09.	Кройцнах–Лондон	Смірнов	— ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 33–34об, 36–36об. — СаВ: 462–464.
109.	1876.06.09.	Кройцнах–Лондон	Лавров	— ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 86–87об.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
110.	1876.06.19.	Кройцнах–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 34а–35, 37–37об. – СаВ: 464–466.
111.	[1876].06.19.	Кройцнах–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 88–89об. – СаВ: 64–65.
112.	1876.08.23.	Київ–Лондон	Ідельсон	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 89, л. 10–12. – СаВ: 467–468.
113.	1876.08.27.	Київ–Лондон	Ідельсон	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 39–39об. – IISG.
114.	1876.09.27.	Київ–Лондон	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 40–41об. – IISG. Архив Смиронова
115.	1876.12.23.	Київ–Монтре	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 42–43об. – СаВ: 466–467.
116.	1877.09.25.	Київ–Женева	Драгоманов	– АМД: 260–261.
117.	[1879].07.04.	Шезьєр–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 90.
118.	1879.09.03.	Париж–Одеса	Зелений	– ДАОО. ф. 162, оп. 1, спр. 5, арк. 88–88зв.
119.	1879.09.20.	Париж–Одеса	Зелений	– ДАОО. ф. 162, оп. 1, спр. 2, арк. 48–48зв.
120.	1879.10.13.	Париж–Одеса	Зелений	– ДАОО. ф. 162, оп. 1, спр. 5, арк. 87–87зв.
121.	1880.01.16.	Монпельє–Одеса	Зелений	– ДАОО. ф. 162, оп. 1, спр. 5, арк. 94–95зв.
122.	1880.01.25.	Монпельє–Румунія	Вовк	– НАІА. ф. 1, спр. В-3411, арк. 1–2.
123.	1880.01.29.	Монпельє–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д 360, л. 48–48об. – СаЛ: 65–66.
124.	1880.02.03.	Монпельє–Одеса	Зелений	– ДАОО. ф. 162, оп. 1, спр. 5, арк. 96.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки-куди	Адресат	Архіви та публікації
125.	1880.02.06.	Монпельє–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 50.
126.	1880.02.06.	Монпельє–Румунія	Вовк	– НАІА. ф. 1, спр. В-3412, арк. 1–4.
127.	1880.03.02.	Монпельє–Київ	М. Подолинська	– РГИА. ф. 1412, оп. 29, д. 269, л. 10–11.
128.	1880.03.04.	Монпельє–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 51.
129.	1880.03.08.	Монпельє–Румунія	Вовк	– НАІА. ф. 1, спр. В-3413, арк. 1.
130.	1880.03.10.	Монпельє–Київ	К. Кудашева	– РГИА. ф. 1412, оп. 29, д. 269, л. 11об–13.
131.	1880.03.11.	Монпельє–Київ	К. Кудашева	– РГИА. ф. 1412, оп. 29, д. 269, л. 13–15.
132.	1880.03.16.	Монпельє–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 47.
133.	1880.03.24.	Монпельє–Париж	Лавров	– СаЛ: 67.
134.	1880.03.30.	Монпельє–Лондон	Маркс	– РЦ. ф. 1, оп. 5, № 4140. – ЦДІАУК. ф. 1235, спр. 232 – Гру. 208. – Кор. 185–186. – Ч.П. 27.09.64. – M&E: 405
135.	1880.03.30.	Монпельє–Румунія	Вовк	– НАІА. ф. 1, спр. В-3414, арк. 1-3.
136.	1880.04.08.	Монпельє–Лондон	Маркс	– РЦ. ф. 1, оп. 5, № 4143. – Гру. 209. – Кор. 180. – Ч.П. 27.09.64. – M&E: 405
137.	1880.04.19.	Монпельє–Румунія	Вовк	– НАІА. ф. 1, спр. В-3415, арк.1.
138.	1880.05.08.	Монпельє–Женева	Павлик	– ЦДІАУЛ. ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 122–123. – ПаЗ: 139.

№	Дата листа (рік, місяць, число)	Звідки–куди	Адресат	Архіви та публікації
139.	1880.06.04.	Монпельє–Лондон	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 52–52об. – СаЛ: 67–68.
140.	1880.07.03.	Женева–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 53.
141.	1880.07.27.	Женева–Берн	Смірнов	– ГАРФ. ф. 1737, оп. 1, д. 58, л. 45. – IISG. Архив Смиронова
142.	1881.02.21.	Монпельє–Київ	М. Под.	– Gaz.Trib. 19.11.1885.
143.	1881.02.24.	Монпельє–Київ	М. Под.	– РГИА. ф. 1412, оп. 29, д. 269, л. 23–23об.
144.	1881.03.26.	Монпельє–Париж	Лавров	– ГАРФ. ф. 1762, оп. 4, д. 360, л. 54. – СаЛ: 68.
145.	1881.03.29.	Монпельє–Женева	Драгоманов	– ПаМ: 418–419.
146.	1881.05.08.	Монпельє–Женева	Павлик	– ЦДІАУЛ. ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 124. – Драг: 260–261. – ПаЗ: 139. – ПМД: 418–419.
147.	1881.05.22.	Монпельє–Женева	Павлик	– ЦДІАУЛ. ф. 663, оп. 1, спр. 225, арк. 126–127. – ПаЗ: 139–140.
148.	1881.08.19.	Монпельє–Петербург	Пипін	– НБУ. Ін-т рук. Х. 16 958.

II – Офіційні документи

1.	1814.06.03.	Ухвала Київського дворянського зібрання про дворянське походження Подолинського (ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 18–19).
2.	1851.10.27.	Метрика народження і хрещення С. Подолинського (ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9506, арк. 12).
3.	1866.06.22.	Свідоцтво С. Подолинського про складання гімназичних іспитів (ДАМК, ф. 108, оп. 39, спр. 7, арк. 110).

4.	1867.08.08.	Прохання С. Подолинського до Ради Київського університету про допущення до вступних іспитів (ДАМК, ф. 16, оп. 306, спр. 38, арк. 21).
5.	1871.05.	Оцінки С. Подолинського з випускних іспитів фізико-математичного факультету Київського університету (ДАМК, ф. 16, оп. 310, спр. 127, арк. 4).
6.	1871.11.24.	Диплом кандидата природничих наук, виданий Київським університетом С. Подолинському (РГИА, ф. 1653, оп. 1, дел. 27., л. 1 (оригінал); ДАМК, ф. 16, оп. 310, спр. 127, арк. 141 (друкований примірник).
7.	1876.05.27.	Диплом лікаря, виданий С. Подолинському Вроцлавським університетом (РГИА, ф. 1653, оп. 1, дел. 27, л. 4).
8.	1876.03.22.	З актів про купівлю-продаж будинків Подолинських у Києві (ЦДІАУК, ф. 487, оп. 1, спр. 111, арк. 95–96).
9.	1876.12.31.	Диплом лікаря, виданий С. Подолинському Київським університетом (РГИА, ф. 1653, оп. 1, дел. 27, л. 2).
10.	1877.06.29.	Свідоцтво про шлюб С. Подолинського з Н. Андреєвою (ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 9505, арк. 25 зв.).
11.	1883.03.02.	Свідоцтво про хворобу С. Подолинського (Буда: 203–204).
12.	1885.10.09.	З заповіту А. Подолинського (ДАМК, ф. 28, оп. 1, спр. 33, арк. 19–20).
13.	1885.11.25.	Вирок суду Сени про право Марії Подолинської на догляд за сином (Archives de la Ville de Paris. DI U5 613).
14.	1891.06.30.	Виписка з метричної книги про смерть С. Подолинського (ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1078, спр. 833, арк. 29).

Архівні джерела

1. Archives de la Ville de Paris D. LU 5613.
2. Архів Інституту суспільної історії (LLSC), Амстердам:
   ф. Лаврова;
   ф. Смирнова.
3. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Москва.
   ф. 1737 (В. Смирнов);
   ф. 1762 (П. Лавров).
4. Российский центр хранения и использования новейшей истории (РЦ), Москва:
   ф. 21 (Гаагский конгресс Первого Интернационала).
5. Российский гоцударственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), Москва:
   ф. 1348 (коллекция писем).
6. Российский государственный исторический архив (РГИА), С.-Петербург:
   ф. 1653 (Подолинские);
   ф. 1412 (Кабинет особых прошений).
7. Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІАК):
   ф. 127 (Київська духовна Консисторія);
   ф. 442 (Київський, Подільський, Волинський генерал-губернатор);
   ф. 486 (Київська палата цивільного суду);
   ф. 487 (Київська об'єднана палата кримінального і цивільного суду).
8. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАУЛ):
   ф. 663 (М. Павлик).
9. Державний архів Київської області (ДАКО), Київ:
   ф. 782 (Київське дворянське депутатське зібрання).
10. Державний архів м. Києва (ДАМК):
    ф. 16 (Київський університет);
    ф. 28 (Нотаріус П. Скорделі);
    ф. 108 (Перша Київська гімназія).

11. Державний архів Одеської області (ДАОО), Одеса:
ф. 162 (О. Зелений).
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), м. Київ:
ф. 57.
13. Российская государственная библиотека. Отдел рукописей (РГБ), Москва:
ф. 232 (Подолинские).
14. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (НБУ), м. Київ Інститут рукописів:
ф. Х.
15. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ, Львів (ЛНБ):
ф. М. Бучинського.
16. Науковий архів Інституту археології НАНУ, Київ (НАІА):
ф. Ф. Вовка.

БІБЛІОГРАФІЯ

А – Праці С. Подолинського*

І – Видані за життя автора

1872

1. Podolinski S., «Ueber die Austreibbarkeit des Kohlenoxyds und Strickoxyds aus dem Blute». *Archiv für die Gesammte Physiologie des Menschen und der Thiere.* Sechster Band. Herausgegeben von Dr. E. F. W. Pflüger. Bonn, Verlag von Max Cohen & Sohn, 1872. S. 553-555.

– Aus dem physiologischen Laboratorium in Zürich.

1873

2. [Анонімно], «Очеркъ развитія международной ассоціаціи рабочихъ», *Впередъ! Неперіодическое обозрѣніе.* (Женева), т. I (1873), отд. I. С. 110-177.

1874

3. [Анонімно], «Очеркъ развитія международной ассоціаціи рабочихъ», *Впередъ! Неперіодическое обозрѣніе.* (Женева), т. II (1874), отд. I. С. 74-122.

– Продовженння ч. 2.

4. [Анонімно], [«Волненіе в селѣ Топильной»], *Впередъ! Неперіодическое обозрѣніе.* (Женева), т. II (1874), отд. II. С. 116-118.

1875

5. [Анонімно], «Вопросы общественнаго здоровья сельскаго населенія в Южной Россіи: Замѣтки о санитарно-экономическом значеніи прудовъ в юго-западной Россіи», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 9 (20 января). С. 1-2; № 10 (22 января). С. 1.

6. [Анонімно], «Список лиц, привлеченных к дознанію и еще не разысканных», *Впередъ!* (Лондон), (1875), № 2 (20 янв./1 фев.). С. 42-44.

– Документ вивезений Подолинським і переданий до редакції.

7. [Анонімно], «[Секретный циркуляр МинВнДел]», *Впередъ!* (Лондон), (1875), № 2 (20 янв./1 фев.). Столб 54, абзац 3.

– Документ вивезений Подолинським і переданий до редакції.

* Укладено Романом Сербиним. Подається абеткою оригіналів.

8. [Анонімно], «Акціонерныя компаніи», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 21 (16 февраля). С. 1.

9. П[одолинскій], С., «Русское [sic: украинское] и польское населеніе Галиціи», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 34 (19 марта). С. 1; № 35 (21 марта). С. 1-2.

10. П[одолинскій, С.], «Мещанско-рабочія товарищества самопомощи въ Галиціи», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 53 (4 мая). С. 1.

11. П[одолинскій], С., «Путевыя заметки. I. Львовъ. — Польскія производительныя товарищества», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 55 (9 мая). С. 3.

12. П[одолинскій], [С.], «Борзна», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 56 (11 мая). С. 2-3.

13. П[одолинскій], С., «Путевыя заметки. II. Отъ Львова до Песта», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 63 (28 мая). С. 2-3.

14. П[одолинскій], С., «Изъ путевых заметокъ. III. Буда-Пестъ. Городъ Райцовъ», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 67 (6 іюня). С. 2-3.

15. П[одолинскій], С., «Изъ путевых заметокъ. Къ статистике Венгерскаго королевства», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 70 (13 іюня). С. 3-4.

16. П[одолинскій], С., «Изъ путевых заметокъ. IV Богатый край», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 80 (6 іюля). С. 1-2.

17. П[одолинскій], С., «Путевыя заметки. Отъ Целовца (Klagenfurt) до Любляны (Laibach)», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная.* 1875, № 89 (27 іюля). С. 1-2.

18. [Анонімно], «Чигиринскій бунтъ», *Впередъ!* (Лондон), (1875), № 15 (15 авг.). С. 466-469.

19. [Анонімно], *Парова машина. Казка.* (Коштом і заходом В. Кістки.) Відень, З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (28 стор.) [1000 пр.]

20. [Анонімно], *Про бідность. Розмова перва.* (Коштом і заходом В. Кістки.) Відень, З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (20 стор.) [1000 пр.]

21. [Анонімно], *Правда. Оповіданнє.* (Переклад з великоруського.) (Коштом і заходом В. Кістки.) Відень, З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (34 стор.) [1000 пр.]

— Переробка С. Подолинським брошури Андрея Іванова (псевдонім В. Е. Варзара), Хитрая Механика.

22. [Анонімно], «К чигиринскому делу», *Впередъ!* (Лондон), (1875), № 22 (1 декабря). С. 692-694.

1876

23. Podolinsky, Serge, *Beiträge zur Kenntniss des pancreatischen Eiweissfermentes. Inaugural-Dissertation.* Breslau, Buchdrukerei Lindner, 1876. (56 стор.).

— Freitag, den 26. Mai 1876, 12 1/2 Uhr.

24. Dr. Podolinski, Serge, «Beitrag zur Kenntniss des pancreatischen Eiweissfermentes». *Archiv für die Gesammte Physiologie des Menschen und der Thiere.* Dreizehnter Band. Herausgegeben von Dr. E. F. W. Pflüger. Bonn, Verlag von Max Cohen & Sohn, 1876. S. 422-443.

25. [Анонімно], *Про багатство та бідность. Розмова перва.* Женева, 1876. (30 стор.) [3000 пр.]

— Перерібка ч. 20.

1877

26. [Анонімно], *Про хліборобство. [Розмова друга]. Частина перва: Про те, як наша земля стала не наша.* Липський [sic: Женева], 1877. (88 стор.) [3000 пр.]

— Книжка написана Подолинським і перероблена та доповнена Драгомановим. Вона вийшла в Женеві, а не в Ляйпціґу як позначено на обкладинці з конспіративних причин.

— Про хліборобство. [Розмова друга]. Частина друга: Як завелося панство, а хлібороби без землі зостались *не була надрукована і, мабуть пропала.*

27. [Анонімно], *Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як би треба їйій держати.* Липський [sic: Женева], 1877. (176 стор.) [3000 пр.]

1878

28. Mlot, Jan [Szymon Diksztain], *Opowiadanie starego gospodarza.* Warszawa, 1878.

— Перерібка Діхштайном на польську мову ч. 20.

29. [Анонімно]., *Opowiadanie o biedzie. Poznan,* Nakladem autora 1878. (39 стор.)

— Перерібка та пристосовання до польських обставин ч. 20.

1879

30. Подольински, С., «Социјализам и Дарвинова теорија (За Сражу написао С. Подољински)», *Сража. Књига за науку, књижност и друштвени живот.* (Нови Сад). Година друга. Свеска за фебруар 1879 године. С. 155-177.

— Правдоподібно написано французькою мовою, а опісля перекладено сербською і українською; дивись французьку версію під ч. 36, а українську – ч. 47.

31. Подолинскій, С., «Клод Бернар», *Дело* (С.-Петербург), 1879, № 2. С. 243-272.

32. Подолинскиj, С., *Життьа j здоровја људеj на Украjiні.* Женева, 1879. (243 стор.) [1000 пр.]

— На обкладинці рік друку зазначений 1879, а на титульній сторінці – 1878. На обкладинці доданий французький заголовок: L'hygiène du peuple en Oukraïne *par Serge Podolinsky.*

33. Подолинскій, С., «Здоровье крестьянъ на Украйнѣ. (Санитарный очеркъ)», *Дело. Журналъ литературно-политическій.* (С.-Петербургъ). 1879, № 5. С. 146-189.

— Базоване на ч. 32.

34. Podolinsky, S., «Le nihilisme en Russie», *La Réforme* (Paris) 1879, 15 sept. P. 203-214; 15 oct. P. 348-365.

1880

35. Podolinsky, S., «L'état sanitaire des populations du gouvernement de Kiew», *Association francaise pour l'avancement des sciences. Compte rendu de la 8e session. Montpellier – 1879.* Paris, Au secreétariat de l'association, 1880. P. 863-869.

— Séance du 29 août 1879; наступного дня Подолинський прочитав доповідь на тему: – «Le travail humain et la conservation des forces». Séance du 30 août 1879. Ibid. P. 1007.

36. Podolinsky, S., «Le travail humain et la conservation de l'énergie», *Revue internationale des sciences biologiques* (Paris) Tome 5, n. 1 (15 janvier 1880). P. 57-80.

— Перша стаття на тему соняшної енергії.

37. Podolinsky, Serge, «Le socialisme et la théorie de Darwin», *La Revue socialiste* (Lyon) 1880, № 3 (20 mars). P. 129-148.

38. Podolinsky, S., «Socialisme, Nihilisme, Terrorisme. Réponse à un vieux socialiste russe», *La Revue socialiste* (Lyon) 1880, № 6 (20 mai). P. 304-306.

— Відповідь на статтю Лаврова, "Le mouvement socialiste", L'Égalité. *1880. N. 1, 2.*

39. Podolinsky, Dr., «Le village en Ukraine. – Etude de démographie», *Gazette médicale de Paris,* Tome II, No 21 (22 mai 1880), pp. 265-268; Tome II, No. 38 (18 sept. 1880), 489-495; Tome II, No. 41 (9 oct. 1880), pp. 529-533; Tome II, No. 42 (16 oct. 1880), pp. 541-543; Tome II, No. 2 (8 jan. 1881), pp. 13-17; Tome II, No. 27 (2 juil. 1881), pp. 381-385; Tome II, No. 36 (3 sept. 1881), pp. 501-504; Tome III, No. 37 (9 sept. 1881), pp. 517-523; Tome III, No. 38 (17 sept. 1881), pp. 529-531; Tome III, No. 39 (24 sept. 1881), pp.541-544.

— Фейлетон за ч. 32.

40. Подолинскій, С., «Трудъ человека и его отношеніе къ распре-дѣленію энергіи», *Слово.* (С.-Петербургъ). 1880, 4/5 (апрель-май). С. 135-211.

— Друга стаття на тему соняшної енергії.

41. Podolinsky, S., «Le socialisme et l'unité des forces physiques», *La Revue socialiste.* (Lyon) 1880, № 8 (20 juin). P. 353-365.

— Третя стаття на тему соняшної енергії.

42. [Анонімно], «Der Darwinismus in der ökonomischen und politischen Welt», *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Hungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei.* (Budapest) (1880), № 34 (22 Aug.); № 36 (5 Sept.); № 39 (26 Sept.).

43. Подолинскій, С., *Соціалисты украинцы в Австріи.* Женева, Друкарня Громади, [1880], (16 стор.) [500 пр.].

— Надпис заголовка французькою мовою: Les socialistes oukrainiens en Autriche — par S. Podolinskiy.

44. Подолинскій, С., «Соціалисты украинцы въ Австріи», *Общее дело.* (Женева). 1880, № 38 (Ноябрь). С. 7-12.

— Передрук ч. 43. Стаття датована: "Женева, октябрь 1880". Редакційний вступ порівнює соціялізм в Росії й Галичині та засуджує російський тероризм.

45. Подолинскиј, С., *Ремесла і хвабрики на Украјіні.* Женева, Печатньа «Работника» і «Громади», 1880, (148 стор.) [1000 пр.].

— На обкладинці доданий заголовок французькою мовою: Les métiers et les fabriques en Oucraine *par S. Podolinskiy. Genève, H. Georg Libraire-Oditeur, 1880.*

1881

46. Драгоманов, М., М. Павлик, С. Подолінскиј, «Програма», *Громада. Украјінська часопись.* (Женева), рік V, 1880, № 1, (нојабрь-декабрь). С. 1-4.

— Число вийшло в лютому 1881 р. Заголовок французькою мовою: Hromada. Revue oukraïenne rédigée par M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy. Genève, H. Georg Libraire-Éditeur, 1881.

47. Подолінскиј, С., «Громадівство і теорија Дарвіна», *Громада. Украјінська часопись.* (Женева), рік V, 1880, № 1, (нојабрь-декабрь). С. 5-26.

48. Подолінскиј, С., «Громадівськиј рух в Англіји і Ірляндіји. [Англія]», *Громада. Украјінська часопись.* (Женева), рік V, 1880, № 1, (нојабрь-декабрь). С. 43-66.

49. Подолінскиј, С., «Громадівськиј рух в Англіји і Ірляндіји. Ірландіја», *Громада. Украјінська часопись.* (Женева), рік V, 1881, № 2. С. 137-153.

— Продовження ч. 48.

50. Подолінскиј, С., «Перегльад громадівського руху в Західній Европі», *Громада. Украјінська часопись.* (Женева), рік V, 1881, № 2. С. 232-237.

51. Podolinsky, Serge, «La diphtérie dans le midi de la Russie», *Gazette hebdomadaire de médecine et de chirurgie* Tome XVIII, No 20 (20 mai 1881). P. 315.

— Повідомлення з наукового з'їзду в Алжирі. Подібне повідомлення в Gazette médicale de Paris *за 28 травня 1881 р. (№ 22. С. 321). Див. ч. 62.*

52. Podolinsky, S., «Richesse et pauvreté — dialogue économique entre oucrainiens», *Le travailleur.* (Marseille) 1881, № 12 (17 juillet); № 13 (7 août); № 15 (7 août).

— Переклад ч. 25.

53. Podolinski, S., «Il socialismo e l'unitá delle force fisiche», *La plebe.* (Milano). Anno XIV (1881). Nuova Serie, № 3. С. 13-16; № 4. С. 5-15.

— Четверта стаття, італійською мовою, на тему соняшної енергії.

54. Podolinski, S., «Der Socialismus und die Einheit der physischen Kräfte», *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Hungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei.* (Budapest), 1881, № 32 (7 Aug.); № 33 (14 Aug.); № 37 (11 Sept.).

— П'ята стаття, німецькою мовою, на тему соняшної енергії.

55. [Анонімно], «Der Nihilismus in Russland», *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Hungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei.* (Budapest), 1881, № 31 (25 Sept.); № 40 (2 Oct.); № 41 (9 Oct.); № 42 (16 Oct.); № 43 (23 Oct.); № 45 (6 Nov.); № 46 (13 Nov.); № 47 (20 Nov.); № 48 (27 Nov.); № 49 (4 Dec.).

56. Podolinsky, Serge, «Quelques données sur l'ethnographie, la statistique et l'état sanitaire des habitants de l'Oucraine», *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie.* (Montpellier), Tome IV (1881). P. 111-121.

57. Podolinsky, Serge, «La propriété foncière et l'agriculture en Oucraine», *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie.* (Montpellier), Tome IV (1881). P. 122-132.

58. Podolinsky, Serge, «Les conditions sanitaires des populations en Oucraine», *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie.* (Montpellier), Tome IV (1881), pp. 199-215.

59. Podolinsky, Serge, *Note sur l'ethnographie, la statistique et l'état sanitaire de l'Oucraine.* Montpellier, Boehm et Fils, 1881. (43 стор.).

— Відбитка зібраних в одну брошуру чч. 56-58.

60. [Анонімно], *La machine á vapeur. Conte socialiste traduit de l'oucrainien.* Marseille, Jean Lombard Editeur-Libraire, 1881. (Au bureau du journal socialiste *Le Peuple libre.*)

— Переклад французькою з деякими змінами ч. 19.

61. [Анонімно], *Про багацтво да бьедносць.* Пьереклад з украјінскаго. Жаньева, Друкарньа «Работника» ј «Громади» 1881. (32 стор.) [3000 пр.]

— Переклад і перерібка білоруською ч. 25.

1882

62. Podolinsky, Serge, «La diphthérie dans le midi de la Russie», *Association franĉaise pour l'avancement des sciences. Compte rendu de la 10e session. Alger – 1881.* Paris, Au secrétariat de l'association, 1882. P. 882-884.

63. П[одолин]скій, С., «Изъ поѣздки въ Испанію», *Русская мысль. Журнал научный, литературный и политическій.* (Москва) 1882, кн. X (октябрь). С. 17-57.

– Поїздка відбулася навесні 1879 р.

1883

64. Podolinsky, Serge, «La propriété fonciére chez le peuple slave», *Association franĉaise pour l'avancement des sciences. Compte rendu de la 11e session. La Rochelle – 1882.* Paris, Au secrétariat de l'association, 1883. P. 1085-1086.

– Séance du 30 août 1882.

65. Podolinsky, S., «Menschliche Arbeit und die Einheit der Kraft», *Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Erster Jahrgang.* (Stuttgart) 1883, № 9, S. 413-424; № 10, S. 440-457.

– Шоста стаття, німецькою мовою , на тему соняшної енергії.

1884

66. Dragomanov, M., M. Pavlik, S. Podolinsky, «[Le manifeste de] 'Hromada' (la commune), revue oucrainienne», Benoit Malon, *Histoire du socialisme.* Tome III. Paris, 1884. P. 1219-1226.

– Переклад французькою мовою «Програми» журналу Громада *поданої вище під ч. 46.*

II – Посмертні передруки й переклади

1908

67. [Анонімно], «Молотільня», *Борба. Социял-демократичний орган.* (Глібока, Буковина). 1908, ч. 6. С. 3-11.

– Перерібка ч. 19.

1922

68. Подолинський, С., «Соціялізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському соціялістови», М. Грушевський, *З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток.* Відень, 1922. С. 184-185.

– Переклад Катерини Грушевської ч. 38.

69. Подолинський, С., «Людська праця і єдність сили», М. Грушевський, *З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток.* Відень, 1922. С. 186-207.

— Переклад і перерібка М. Грушевського чч. 65 і 44.

1952

70. Drahomanov, M., M. Pavlyk, S. Podolynsky, «The Program of the Review Hromada», in *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol. II, № 1 (Spring 1952). P. 206-208.

— Переклад англійською ч. 46.

1970

71. «Выдержки из воспоминаний С. А. Подолинского», Борис Сапир, *Вперед! 1873-1877,* т II. Drodrecht, Holland, D. Reidel, 1970. С. 52-54.

1989

72. Подолинський, Сергій, «Очима українця зі степу: Подорожні нотатки», Переклад і публікація Наталі Сидоренко, *Наука і суспільство,* 1989, № 12. С. 16-21.

— Переклад чч. 13, 14, 17.

1990

73. Подолинський, Сергій, «Людська праця і єдність сили», Злупко, С. М., *Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер.* Львів, Каменяр, 1990. С. 112-151.

— Передрук ч. 68.

74. Подолинський, Сергій, «Громадівство й теорія Дарвіна», Злупко, С. М., *Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер.* Львів, Каменяр, 1990. С. 152-186.

— Передрук ч. 47.

75. «Громада Українська часопис[ь]. Програма», Злупко, С. М., *Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер.* Львів, Каменяр, 1990. С. 187-192.

— Передрук ч. 46.

76. Подолинський, Сергій, «Парова Машина. Казка», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 9-28.

— Передрук ч. 19.

77. Подолинський, Сергій, «Про багатство та бідність», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 29-45.

— Передрук ч. 25.

78. Подолинський, Сергій, «Спогади' про 1870-ті роки», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 77-88.

– Переклад російського рукопису, частинно надрукований російською мовою, ч. 71.

79. Подолинський, Сергій, «Відповідь російському соціялістови», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 89-95.

– За ч. 38 & 68.

80. Подолинський, Сергій, «Пошесті та інші хвороби в Укріні», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 97-120.

– Уривок ч. 33.

81. Подолинський, Сергій, «Машини і фабрики в Україні», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 121-142.

– Уривок ч. 45.

82. Подолинський, Сергій, «Програма часопису Громада», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 143-150.

– Передрук ч. 46.

83. Подолинський, Сергій, «Людська праця і єдність сили», *Сергій Подолинський: Вибрані твори.* Упорядкування матеріялів та бібліографія Романа Сербина. Монреаль, Українське історичне товариство, 1990. С. 151-189.

– За ч. 68. В додатку: 2 листи Подолинського до Маркса & 2 листи Енгельса до Маркса.

1991

84. Подолинский, Сергей Андреевич, *Труд человека и его отношение к распререлению энергии.* Москва, Ноосфера, 1991.

– Передрук ч. 40.

85. Sergei Podolinskij, «Il socialismo e l'unita delle forze fisiche», *Quaderni di storia ecologica: Energia Ambiente Popopazione per un progetto alternativo di ricerca* (Milano) n. 1, 1991. П. 139-152.

– Фотографічна репродукція ч. 53.

1994

86. «Воспоминания Сергея Подолинского», Российская Академия Наук, *Бюллетень Комиссии по разработке научного наследия академика В. И. Вернадского.* № 12. Москва, Изд-во Московского Государственного Горного Університета, 1994. С. 82-89.

— Переклад українського видання ч. 78.

1997

87. Подолинський, С., *Людська праця і її роля у розподілі енергії.* Переклад з російської М. Кратка. Київ, Інститут фундаментальних досліджень, 1997.

— Переклад ч. 40 з додатком взятий в ч. 65 (вперше перекладений в ч. 68).

2000

88. Подолинський, С. А., Вибрані твори. Упорядкування, передмова і примітки Корнійчук Людмили Яківни. Київ, Міністерство освіти України, Київський національний економічний університет, 2000.

— Антологія складається з праць: Парова машина; Про багатство та бідність; Ремесла і фабрики на Україні; Праця людини і її відношення до розподілу енергії; Людська праця і єдність сили.

Б – Надруковані листи С. Подолинського

1. а. Сапир, Борис, Вперед! 1873-1877. Том II. Dodrecht, Holland, D. Reidel, 1970. С. 415-468.

– 23 листи до В. Смірнова, Р. Ідельсон, П. Лаврова.

б. Рудько, М. П., «С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.», *Український історичний журнал.* 1966, ч. 7. С. 120-130.

– 4 листи до Смірнова, друковані Сапіром, ч 1 а.

в. Рудько, М. П., «Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські 'Громади'. Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію», *Український історичний журнал.* 1968, ч. 9. С. 126-134.

– Лист до Смірнова з 17 травня 1875 р., друкований Сапіром, ч. 1 а.

г. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Том I: Освободительная борьба южных славян: Россия, 1875-1877. Москва, АН СССР, 1961. С. 248.

– Частина листа з 1876 р., друкована Сапіром, ч 1 а.

г. Хитрова, Н. И., «О попытке организации издания газеты 'Вперед!' в Хорватии или Сербии», Славянський архив. 1961. С. 239.

– Лист до Смірнова з 4 червня 1875 р., друкований Сапіром, ч. 1 а.

д. Serbyn, Roman, «In Defense of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov», *Journal of Ukrainian Studies* (Toronto). № 13 (Fall 1982). P. 3-32.

– Переклад на англійську 3-х листів з травня 1875 р., друковані Сапіром, ч.1 а, і Рудьком, ч. 1 б, в.

е. Сербин, Роман, Сергій Подолинський (1850-1891): Вибрані Твори. Монреаль, 1990.

– Переклад українською: 1) двох листів до В. Смірнова з 4 & 17 травня 1875 р., друкованих Сапіром, ч. 1 а, та Рудьком, ч. 1 б,в; 2) двох листів до Маркса з 1880 р., друкованих Грушевським, ч. 4 а.

є. Российская Академия Наук, *Бюллетень Комиссии по разработке научного наследия Академика В. И. Вернадского,* № 12. (Москва) 1994.

— Передрук двох листів до Смірнова з 4 і 17 травня 1875 р., друкованих Сапіром, та переклад російською двох листів до Маркса з 1880 р., друкованих Грушевським ч. 4 а.

2. а. Сапир, Борис, *Лавров: Годы эмиграции.* Том II: Drodrecht, Holland, D. Reidel, 1974. С. 13-68.

— 46 листів до Лаврова.

б. Пашук, А., «Листи С. А. Подолинського до П. П. Лаврова в справі заснування журналу 'Вперед!'», *Науково-інформативний бюлетень Архівного управління.* 1963, ч. 6. С. 47-59.

— 12 листів з 1872 р., друковані Сапіром, ч. 2 а.

в. Пашук, А., «До листування С. А. Подолинського з П. Л. Лавровим у справі журналу «Вперед!»», *Архіви України.* 1965, ч. 5. С. 49-57.

— 10 листів з 1873-74 рр., друковані Сапіром, ч. 2 а.

г. Институт Марксизма-Ленинизма при КПСС, *Документы Первого Интернационала.* Гаагский Конгресс Первого Интернационала 2-7 Сентября 1872 г. Отчеты и письма. Москва, Изд. пол. лит., 1972. С. 420-488.

— 8 листів до П. Лаврова та Р. Ідельсон, 3 з них друковані Сапіром ч. 2 а.

г. Institute of Marxism-Leninism of the CC CPSU, *Documents of the First International.* The Hague Congress of the First International. September 2-7, 1872. Reports and Letters. Moscow, Progress Publishers, 1977. P. 500-532.

— Переклад англійською ч. 2 г.

д. Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. *Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе.* Москва, 1969. С. 141-142.

— 2 листи до Лаврова з 1872 і 1880 рр.

3. а. Пашук, А. І., «Листи С. Подолинського до М. Павлика», *Жовтень* (Львів). 1963, ч. 6. С. 138-140.

— 3 листи з 1880-1881 рр.

4. а. Грушевський, М., *З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток.* Відень, Укр. соціологічний інститут, 1922. С. 207-209.

— 2 листи до К. Маркса з 1880 р., фотографічна репродукція німецьких автографів та переклад українською мовою.

б. Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. *К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия.* Москва, Изд. пол. лит., 1967. С. 405.

— Переклад російською двох листів до Маркса, ч. 4 а.

5. а. *Архів Михайла Драгоманова.* Том. І. Листування київської громади з М. Драгомановим, 1870-1895. Варшава, 1938. С. 260-261.

— Лист до Драгоманова з 1877 р.

6. а. Студинський, К., *Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр.* Київ-Харків, Вид. Пролетар, 1931.

— 10 листів до М. Бучинського з 1873-75 рр.

7. а. Павлик, М., *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895).* Том II (1879-1881). Чернівці, 1910.

— Листи до М. Драгоманова з 1881 р.

В — Сергій Подолинський у мемуарах і листуванні сучасників

а) щоденники, спогади, автобіографії, рецензії й полемічні статті

1. Аксельрод, П. Б., *Пережитое и передуманное*. Берлин, Изд. З. И. Гржебина, 1923.

2. Б[арвінський], В., «Слівце до опізнання. (Відповідь п. Українцеви, М. Драгоманову)», *Правда* (Львів) 1877, № 4/5. (стор. 141-166).

3. Бах, А. Н., «Воспоминания народовольца», *Былое*. 1907, № 1 (С. 117-147), № 2 (С. 190-216), № 3 (С. 200-234). Перевидано: БАХ, А. Н., Записки народовольца. Москва-Ленинград, 1930.

4. Бернштейн, Э., Воспоминания о Михаиле Драгоманове и Сергее Подолинском, *Летопись революции*. Книга первая. Берлин-Петербург-Москва, Изд. З. И. Гржебина, 1923. С. 58-65.

— український переклад: М. Грушевський, З початків українського... С. 153-161.

5. Бидеволя [Танякевич, Д.], «Прояви соціялістичні між Українцями и їх знання», *Правда* (Львів) 1877, № 4/5. С. 174-182; № 13. С. 501-514.

6. Визатель, П., «П. Л. Лавров в воспоминаниях современников. IV: Из рассказов М. П. Сажина», *Голос Минувшего*. 1915, № 9.; № 10. С. 112-147.

7. [Анонімно], «Відповідь п. М. П. Драгоманову», *Правда* (Львів). 1879, вип. V. С. 376-390.

8. Возняк, Михайло, «Доповнення М. П. Драгоманова до його «Австро-руських споминів» у відповідь рецензентові Діла», *Україна* (Київ). 1926, № 2-3. С. 76-89.

9. Дейч, Л., «Украинская и общерусская емиграция», *Вестник Европы*. 1914, № 8 С. 209-217.

10. Драгоманов, М., «Автобиографическая заметка», Михайло Петрович Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці у двох томах*. Київ, Наукова думка, 1970. Т. І. С. 39-68.

– Вперше надруковано в Былое, 1906, № 6. С. 182-213. Українські переклади: Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. *Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1986. С. 327-397;* М. П. Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками, *під загальною редакцією Павла Богацького. Том І. Прага – Ню Йорк, 1937. С, 56-88.*

11. Драгоманов, М., *Австро-руські спомини (1867-1877).* Львів, 1889-1891.

– Передрук: Михайло Петрович Драгоманов, Літературно-публіцистичні праці у двох томах. *Київ, Наукова думка, 1970. т. II. С. 151-288.*

12. Драгоманов, М. П., *Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками.* – Том І. Прага-Ню Йорк, 1937.

13. Драгоманов, М, «Украинская «Громада» в рецензии г. Стефановича», *Община.* 1878, № 8-9. С. 49-56.

14. Киевский [Бердяєв], С[ергей]., «Последний из пушкинской плеяди», *Русский вестник.* 1886, № 1 С. 295-308.

15. Кулябко-Корецкий, Н. Г., *Из давних лет. Воспоминания лавриста.* Москва, 1931. Переиздано: Newtonville, Mass, Oriental Research Partners, 1976.

16. Лавров, П. Л., «Народники-пропагандисты 1873-1877 гг.» *Материалы для истории русского социал-революционного движения.* 10 (1895).

– Передрук: С-Петербург, Андерсон & Лойцянский, 1907, Ленинград, Колос, 1925.

17. Любатович, О. С., «Далекое и недалекое. Воспоминания из жизни революционеров 1878-1881 гг.», *Былое.* 1906; № 6. С. 108-156.

– Переклади французькою й англійською мовами в книжках: Quatres femmes terroristes contre le tsar. Paris, *Maspero, 1978;* Five Sisters: Women Against the Tsar. The Memoirs of Five Young Anarchist Women of the 1870's. *New York, Alfred A. Knopf, 1975.*

18. «[Очерк истории кружка «чайковцев» (1869-1872 гг)]», *Революционное народничество 70-х годов XIX века.* Сборник документов и материалов в двух томах. Т. I (1870-1875). Москва, 1964. С. 202-240.

19. Сажин, М. П., [Арман Росс], *Воспоминание.* Москва, Главлит, 1925.

20. Фигнер, Вера. *Студенческие годы (1872-1876).* Москва, 1924.

21. Франко, І., «Др. Остап Терлецький, спомини й матеріяли», *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка,* 1902 (т. 50). С. 1-64.

22. Nettlau, Max, «Bakunin und die russische revolutionäre Bewegung in den Jarhren 1863-1873», *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung.* Leipzig. 1915. P. 409, 410.

– Зустрічі Подолинського з Бакуніним, 1872 р.

б) листування сучасників

А. Бакунін

23. Lehning, Arhur (réd.), *Euvres complètes de Bakounine*. Vol. VI. *Michel Bakounine et ses relations slaves, 1870-1875*. Paris, Champ libre, 1974.

М. Драгоманов

24. *Архів Михайла Драгоманова*. Том І. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.) Варшава, 1938.

25. «Листи М. Драгоманова до П. Лаврова (1876-1877)», подав М. Рудько, *Українське літературознавство*. 1966, № 9. С. 56-64.

26. «Вибрані листи: до П. Лаврова», М. П. Драгоманов: *Літературно-публіцистичні праці*. Т. 2. Київ, 1970. С. 463-474.

27. *Листи М. Драгоманова до редакторів російського соціал-демократичного видання «Вперед!»*, зладив і видав М. Павлик. Львів, 1910.

28. «Вибрані листи: до І. Франка», М. П. Драгоманов: *Літературно-публіцистичні праці*. Т. 2. Київ, 1970. С. 475-524.

29. Кирило Студинський, «Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким», *За сто літ*. (Київ) 1927, кн. 1. С. 83-153.

30. Чернихівський, Г. І., «Листи М. Драгоманова до В. Барвінського», *Радянське літературознавство*. 1972, № 1. С. 78-84.

31. Драгоманов, М., *Лист на Наддніпрянну Україну*. Коломия, 1915.

М. Драгоманов з М. Бучинським

32. *Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871-1877*. Зладив М. Павлик. Львів, Накладом Н. Т. Ш., 1910.

М. Драгоманов з І. Франком

33. ВУАН, Комісія Західньої України, *Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України*. Том І: Листування І. Франка і М. Драгоманова. Київ, Друкарня ВУАН, 1928.

34. «Вибрані листи», М. П. Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці в двох томах*. Другий том. Київ, Наукова думка, 1969.

— Згадка про Подолинського в деяких листах Драгоманова до П. Лаврова та І. Франка.

М. Драгоманов та М. Павлик

35. Смаль-Стоцький, Роман (ред.), *Архів Михайла Драгоманова*. т. І. Листування київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). Варшава, Український науковий інститут, 1937/8.

— Подолинський згаданий в листах М. Драгоманова, В. І. Антоновичевої, В. Л. Беренштама, М. Старицького, Ю. Ю. Цвітковського.

36. Павлик, Михайло. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895).* Т. II (1876-1878), Чернівці, 1910; Т. III (1879-1881), Чернівці, 1910; Т. IV (1882-1885), Чернівці, 1910.

Різні українські діячі

37. Студинський, К., *Галичина й Україна в листуванні 1862-1884 рр.* Харків-Київ, 1931.

— С. Подолинський в листах О. Русова, О. Терлецького, М. Бучинського, М. Подолинського.

Ф. Енгельс

38. Marx, K., F. Engels, *Werke.* Band 35. Berlin, Dietz Verlag, 1967. S. 133-136.

— Два листи Енгельса до Маркса (19 & 22 грудня 1882 р. в справі статті Подолинського про соняшну енергію.

П. Лавров

39. *Из архива П. Б. Аксельрода.* Берлин, Русский революционный архив, 1925. С. 27-28.

40. «Письма П. Л. Лаврова Г. Н. Вырубову», *Былое.* 1925, № 2. С. 10-23.

41. Карпинець, Іван, «До справи арешту у Львові в червні 1877 р.», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* Том 151. Львів, 1931. С. 204-216.

— Лист Драгоманова до Павлика.

Вперед!вці

42. Сапир, Борис (ред.), *«Вперед!», 1873-1877.* Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова. Том II. Документы. Dordrecht-Holland, D. Reidel Publishing Co., 1970.

— Згадки про Подолинського в листах: П. Лаврова, В. Смірнова, Н. Утіна, "Редакції Вперед!", Л. Гінзбурґа, Н. Кулябко-Корецького, Г. Лопатіна, А. Бакуніна, Сажина.

43. Сапир, Борис (ред.), *Лавров. Годы эмиграции. Архивные материалы в двух томах.* Том I. Лавров и Лопатин (Переписка 1870-1883); Том II. От «Вперед!» к группе старых народовольцев. Dordrecht-Holland, D. Reidel Publishing Co., 1974.

— Згадки про Подолинського в листах: П. Лаврова, Г. Лопатіна, В. Смірнова, Л. Гінзбурґа, Е. Берштайна, Г. Єлісєєва.

А. Подолинський

44. *Русская Старина.* 1886, № 7. С. 195-202.

— Листи А. Подолинського за 1874 р. до редакції журналу.

45. Пашук, А., «Лист А. І. Подолинського до С. А. Подолинського», *Архіви України,* 1966, № 1. С. 50–51.

М. Сажин

46. *Michel Bakounine et ses relations slaves, 1870-1875.* Textes Otablis et annotés par Arthur Lehning. Paris, Leiden, E. J. Brill, 1974. P. 444-445.

— Лист Армана Росса до П. Лаврова за 20 червня 1872.

О. Терлецький

47. Франко, І., *Пять листів Остапа Терлецького* (Відбитка з ювілейного «Альманаха» віденської «Січи»). Львів, Накладом редакційного комітету. 1908.

— П'ятий лист — до М. Бучинського, в якому Терлецький солідаризується з Подолинським та Волховським, авторами метеликів, які Терлецький видав у Відні 1875 р.

І. Франко

48. Іван Франко. *Літературна спадщина.* Вип. 1. Київ, Вид. АН УРСР, 1956.

— Листи до Ф. Вовка з 1879 і 1880 рр.

49. *Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України. Том перший: листування І. Франка і М. Драгоманова.* Київ, ВУАН, 1922.

— Листи Франка і Драгоманова.

Н. Чарушин

50. Чарушин, Н. А., *О далеком прошлом. Из воспоминаний о революционном движении 70-х годов XIX века.* Изд. 2-е, исправ. и допол. Москва, Изд. «Мысль», 1973.

— Лист Чаришина до Ш. М. Левина про роль Подолинського в підготовці видання «Вперед!»

Цензор київської губернії

51. Катренко, А., «Викривач царського самодержавства (До 125-річчя від дня народження М. П. Драгоманова», *Архіви України.* 1966, № 4. С. 64-72.

— Лист Київського цензора жандармському управлінню від 23 листопада 1874 р. про заборону ввозити в Росію брошури: Про хліборобство, Про багатство і бідність, Про те як наша земля стала не наша.

Г – С. Подолинський у наукових працях

1881

1. Debierre, «Le dynamisme physique et le dynamisme biologique ou la circulation de la matière et de la force d'après les travaux récents», *Revue internationale des sciences biologiques*. Tome VII, n. 3 (15 mars 1881). (P. 243).

1905

2. Витберг, Ф., «Подолинский, Андрей Иванович», *Русский биографический словарь*. Т. 14. СПб. 1905. С. 201-210.

1914

3. Левинський, В., *Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*. З передмовою Льва Юркевича. Київ, *Дзвін*, 1914.
– Відбитка з журналу Дзвін *(1913, кн. VI-XII і 1914, кн. I).*

1922

4. Грушевський, М. С., *З починів українського соціялістичного руху: Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток*. Відень, 1922.
– Перша праця про Подолинського на підставі джерельних матеріялів.

1924

5. Буда, С., «До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський, один з '193'», *Україна*. 1924. кн. 4. С. 63-97.

6. Vernadsky, W., *La géochimie*. Paris, Librairie Félix Alcan, 1924.
– Згадка про дві праці Подолинського про сонячну енергію. (С. 334-335).

1925

7. Гермайзе, О., «Українські соціялісти та основоположники наукового соціялізму», *Життя і революція*. 1925, № 1-2. С. 25-28.

1926

8. Грушевський, М., «Місія Драгоманова», *Україна*. 1926, № 2-3.

1927

9. Максименко, Ф., «До українського некрополю. Могила Сергія Подолинського», *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 155-156.

10. Прокопович, Т., «Фредріх Енгельс про Україну», *Червоний шлях*. 1927, № 7/8. С. 161-168.

11. Рябінін-Скляревський, О., «Київська громада 1870-х р.р.», *Україна*. 1927, кн. 1-2. С. 144- 161.

12. Рябінін-Скляревський, О., «З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів», *За сто літ*. кн. 1. 1927. С. 154-165.

13. Яворський, М., *Нариси з історії революційної боротьби на Україні*. Т. І, частина 1. Харків, Державне видавництво України, 1927

1928

14. Бованенко, Д. М., «Економічна концепція Сергія Подолинського», *Прапор Марксизму*. (Харків) 1928, № 2. С. 82-144.

15. Буда, Сергій, «Українські переклади революційної літератури 1870-х років», *За сто літ*. Книга третя. Київ, Держ. вид. України, 1923. С. 50-65.

16. Оглоблін, Ол., «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX — XX в.», *Червоний шлях*. 1928, № 8-10. С. 165-179.

17. Попович, М., «Сергій Подолинський», *Ілюстрований календар «Новий Світ» на 1928 рік*. (Монтреаль) 1928. С. 97-106.

18. Яворський, М., *Нариси з історії революційної боротьби на Україні*. Том II, частина 1. Харків, Державне видавництво України, 1928.

1929

19. Рубач, М., «Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905-1917 р.р.», *Більшовик України*. 1929, № 17-18. С. 2-41.

20. Саніцький, В., «До історії економічної думки на Україні. (Микола Зібер)», *Записки Української господарчої Академії в Чехословацькій Республіці*. Т. 2, вип. 1. Подєбаради, 1929. С. 142-161.

1930

21. Буда, Сергій, «До біографії С. А. Подолинського», *За сто літ*. Кн 5. Харків–Київ, 1930. С. 192-207.

22. Скрипник, Микола, «Помилки та виправлення академіка М. Яворського», *Більшовик України*. 1930, № 2. С. 12-26.

23. Шевелів, Борис, «До процесу київських народовольців 1879 р. Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги», *За сто літ*. Кн. 5 (1930). С. 213-232.

1932

24. Мицюк, О. К., «Український економіст-громадівець С. А. Подолинський», *Кооперативна республіка*. 1931, № 12; 1932, №№ 1-4.
– Передрукована накладом автора окремою брошурою 1933 р.

1933

25. Кржижановский, Г., «Маркс о революционном прогрессе техники», *Большевик*. 1933, № 5.

1934

26. Заславський, Д., *М. П. Драгоманов*. Москва, 1934.

1951

27. Павлов, И. П., *Полное собрание сочинений*. Т. II, кн. 1. Москва, 1951.

1955

28. Meijer, J. M., *Knowledge and Revolution: the Russian Colony in Zurich (1870-1873)*. Assen, Varn Gorcum, 1955.

29. *Избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционеров-демократов*. Ленинград, 1955.

1956

30. Корнійчук, Л. Я., *Про економічні погляди С. А. Подолинського, в кн. Нариси з історії економічної думки на Україні*. Київ, Вид. АН УРСР, 1956.

31. Кот, П. Л., «До характеристики суспільно-економічних поглядів С. Подолинського», *Наукові записки Київського Ун-ту*. Т. XV, вип. 1. 1956. С.

32. Мешко, І. М., «Критика С. А. Подолинським вульгарної буржуазної політичної економії», в кн. *Нариси з історії економічної думки на Україні*. Київ, АН УРСР, 1956.

1957

33. Гошовська, В. А., «Прогресивні українські діячі і газета «Praca»», *Радянське літературознавство*. 1988, № 10. С. 60-64.

1958

34. Коваленко, Л. А. «Історичні погляди С. А. Подолинського», *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету*. № 2. Серія історична. 1958. С. 55-58.

35. Корнійчук, Л. Я., Мешко, І. М., *Економічні погляди С. А. Подолинського*. Київ, АН УРСР, 1958.

36. Селезнев, К. А., «Русские имена в адресной книжке К. Маркса», *Исторический архив*. 1958, № 2.

1959

37. Пашук, А. І., «С. А. Подолинський – критик капіталізму», *Праці кафедри суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Франка*. Вип. 5. 1959. С. 55-70.

1961

38. Білявська, О. О., «Україна в російських прогресивних журналах 70–80-х років XIX ст.», *Українське радянське літературознавство*. 1961, № 3. С. 116-121.

1963

39. Пашук, А., «Зв'язки І. Франка з С. Подолинським», Іван Франко. *Статті і матеріали. Збірник десятий*. (Львів) 1963. С. 75-91.

40. Киперман, А. Я., «Русская иммигрантская колония в Цюрихе и ее связи с Украиной в начале 70-х годов XIX ст.», *Ученые записки Шуйского государственного педагогического института*. 1983. Вып. 10.

1964

41. Рудько, М. П., «Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років XIX ст.», *Українське радянське літературознавство*. 1964, № 2. С. 44-59.

1965

42. Итенберг, Б. С., *Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в.* Москва, Наука, 1965.

43. Пашук, А. І., «Роль С. Подолинського у виданні журналу "Вперед!», *Вісник Львівського державного університету*. Серія суспільних наук. Вип. 1, 1965. С. 102-107.

44. Пашук, А. І., *Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського*. Львів, Видав. Львів. ун-тету, 1965.

45. Шудря, Микола, «Предтеча марксизму на Україні», *Наша культура* (Варшава). 1965, № 6. С. 11-12

1966

46. Дмитриченко В., Жученко В., Рудько Н., «За правдивое освещение идейного наследия и деятельности С. А. Подолинского», *Коммунист Украины*. 1966, № 8. С. 92-96.

– Рецензія і полеміка зі статтею А. І. Пашука. Див. № 44.

47. Крандієвський, С. І., «Питання економічної історії в працях С. А. Подолинського та І. Я. Франка», *Питання Історії Народів СРСР.* Вип. 3, 1966 С. 107-116.

48. Рудько, М. П., «С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.», *Український історичний журнал.* 1966, № 7. С. 120-130.

49. Сокуренко, В. Г., *Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий).* Львов, Львовский ун-тет, 1966. С. 3-17; 144-213.

1967

50. К. Маркс, Ф. *Энгельс и революционная Россия.* Москва, 1967.

1968

51. Коваленко, Л. А., «Історичні погляди С. А. Подолинського», *Історіографічні дослідження Української РСР.* Вип. 1 (1968). С. 158-170.

52. Поглубко, К. А., «О связях издателей журнала «Вперед!» с сербскими социалистами», *Балканский исторический сборник.* І. Кишинев, Картя молдовенскэ, 1968.

53. Рудько, Н. П., «До характеристики революційно-демократичних течій на Україні в 70-ті роки XIX століття», *Питання історії народів СРСР.* Вип. 7. 1968. С. 134-141.

54. Рудько, Н. П., «Письмо в редакцию», *Советские архивы.* 1968, № 2. С. 112-117.

1969

55. Жученко, В. С., *Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні.* Київ, Видав. Київського Ун-тету, 1969.

1970

56. Леськів, Б. В., «Революційний демократизм Остапа Терлецького», *Українське літературознавство,* 1970, № 8. С. 84-90.

57. Злупко, С. М., «Літературно-громадські зв'язки Івана Франка з Остапом Терлецьким», *Українське літературознавство.* Вип. 11 (1970). С. 28-32.

58. Пашук, А. І., «Роль С. Подолинського у розвитку революційного демократизму на Україні», *Філософська думка.* 1970. № 1. С. 91-99.

59. Рудько, М., «Видатний український революціонер-демократ і вчений (До 120-річчя від дня народження С. А. Подолинського)», *Український історичний журнал.* 1970, № 7. С. 122-127.

60. Рудько, М., «До розшуків портрета С. А. Подолинського», *Архіви України.* 1970, № 6. С. 31-34.

61. Рудько, М., «Нові джерела для характеристики суспільно-політичних поглядів С. А. Подолинського», *Архіви України.* 1970, №1. С. 53-58.

62. Рудько, М. П., «Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини», *Український історичний журнал.* 1970, № 2. С. 39-50.

63. Савченко, О. П., «Видатний громадський діяч і вчений (до 120-річчя з дня народження С. А. Подолинського)», *Радянська школа.* 1970, № 12. С. 31-34.

64. Сапир, Борис, «Очерк истории «Вперед»», *«Вперед!» 1873-1877. Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова.* Том I. Dordrecht-Holland, D. Reidel Publishing Co., 1970.

1971

65. Іванова, Р. П., *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України.* Київ, Вид. Київ. ун-тету, 1971.

66. Жученко, В. С., «До характеристики соціалістичних поглядів С. Подолинського», *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* Вип. 6, 1971. С. 72-80.

67. Захарина, В. Ф., *Голос революционной России. Литература революционного подполья 70-х годов XIX в.* «Издания для народа». Москва, Изд. Мысль, 1971.

68. Корнійчук, Л. Я., *Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст.* Київ, 1971.

1972

69. Дмитриченко, В. С., «Українські соціалісти-сімдесятники XIX ст. про працю та її організацію в майбутньому суспільстві», *Філософська думка.* 1972, № 3. С. 48-56.

70. Поглубко, К. А., *Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века).* Кишинев, Штинца, 1972.

1973

71. Рудько, М. П., *Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.).* Київ, Вид-во Київського університету, 1973.

72. Кохан, А. И., «С. Подолинский – врач, ученый, пропагандист марксизма.» *Советское здравоохранение.* 1973, № 3.

1974

73. Волощенко, А. К., *Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст.* Київ, Наукова думка, 1974.

74. Горський, В. С., І. В. Іваньо, П. Т. Манзенко, «Серйозні хиби в дослідженні важливої теми», *Філософська думка.* 1974, № 6. С. 114-118.

75. Дмитриченко, В. С., *Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст.* Київ, Вища школа, 1974.

— Рецензія на статтю Горського, Іваньо, Манзенко.

76. Лисенко, О. Я., «Елементи класового аналізу в ідеях революційних демократів про соціальний прогрес», *Філософська думка.* 1974, № 2. С. 74-83.

1975

77. Першина, З. В., *Очерки истории революционного движения на юге Украины (к 100-летию «Южнорусского союза рабочих»).* Киев, Вища школа, 1975.

1977

78. Ассонова, Н. Т., *Соціалістичні погляди українських революціонерів-демократів (кінець XIX — початок XX ст.).* Київ, Вища школа, 1977.

79. Кохан, А. И., «Некоторые неизвестные труды С. А. Подолинского», *Врачебное дело.* 1977, № 2.

1978

80. Hornowa, Elzbieta, *Problemy polskie w tworczosci Michala Drahomanowa.* Wroclaw, Ossolineum, 1978.

81. Кедров, А. И., А. П. Огурцов, *Марксистская концепция истории естествознания — XIX век.* Москва, Наука, 1978.

82. Огурцов А. П., «Введение», Г. Одум, Э. Одум, *Энергетический базис человека и природы.* Москва, Прогресс, 1978.

1980

83. *Всемирная история экономической мысли.* Т. II. Москва, 1980.

1982

84. Martinez-Alier, Juan and J. M. Naredo, «A Marxist Precursor of Energy Economics», *Journal of Peasant Studies.* 1982. (Vol. 9, N. 2). P. 207-223.

85. Пашук, А. І., *Проблеми суспільного розвитку в ідеології революційного демократизму України.* Львів, Вища школа, 1982.

86. Serbyn, Roman, «In Defence of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters from Serhii Podolinsky to Valerian Smirnov», *Journal of Ukrainian Studies*. 1982. P. 3-32.

1984

87. Martinez-Alier, Juan, *L'ecologisme i l'economia: Història d'unes relacions amagades*. Barcelona, Edicion 62, 1984.

1986

88. Сербин, Роман, «Сергій Андрійович Подолинський (1850-91): Бібліографія», *Український історик*. 1986, ч. 3-4. С. 136-144.

1987

89. Martinez-Alier, Juan with Klaus Schlüpman, *Ecological Economics: Energy, Environment and Society*. New York, Basil Blackwell, 1987.

90. *Історія філософії на Україні*. Т. II. Київ, 1987.

1988

91. Mishkinksky, Moshe, «The Attitudes of the Ukrainian Socialists to Jewish Problems in the 1870s», in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. P. 57-68.

92. Сытник, К. М., і Е. М. Апанович, С. М. Стойко. *В. И. Вернадский*. Жизнь и деятельность на Украине. Киев, 1988.

1989

93. Сидоренко, Н., «Анонімний кореспондент», *Наука і суспільство*. 1989, № 12.

94. Чесноков, В. С., «Штрихи к биографии С. А. Подолинского», *Природа*. 1989. № 6.

1990

95. Злупко, С. М., *Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер*. Львів, Каменяр, 1990.

96. Сербин, Роман. *Сергій Подолинський (1850-1891): Вибрані твори*. Монреаль, 1990.

1991

97. Borromeo, Mauro, «Podolinskij, un intellettuale organico», *Quaderni di storia ecologica: Energia Ambiente Popolazione per un progretto alternativo di ricerca* (Milano) n. 1 (1991). Pp.131-137.

98. Злупко, С. М., «Економічно-екологічне відкриття С. А. Подолинського і його значення для сучасності», *Економіка Радянської України*. 1991, № 8. С. 72-78.

99. Дерев'янкін, Т., і В. Фещенко, «Закордонне видання творів видатного українського вченого-мислителя С. А. Подолинського», *Економіка Радянської України.* 1991. № 8.

100. Слюдикова, Т., «Джерела до біографії С. А. Подолинського», *Архіви України.* 1991, № 5/6. С. 38-49.

1992

101. Злупко, С., «Відкриття С. А. Подолинського», *Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Збірник нарисів.* Упорядкував Олег Романчук, Львів, Меморіал, 1992. С. 318-338.

102. Злупко, С. М., *Іван Франко – економіст.* Львів, Слово, 1992.

103. Чесноков, В. С., «Подолинские и Бердяевы (родственные связи)», *Вопросы истории.* 1992, № 8-9. С. 156-158.

1993

104. Рыбаков, М. А., «О Сергее Александровиче Бердяеве», *Лица: биографический альманах.* № 3. Москва-СПБ, Феникс-Atheneum, 1993. С. 83-115.

1994

105. *Бюллетень комиссии по разработке научного наследия академика В. И. Вернадского.* № 12. Москва, Изд. Моск. Гос. Горного Ун-тета, 1994.

— Ціле число бюлетеня, редаговане В. С. Чесноковим, присвячене С. Подолинському.

1995

106. Злупко, Степан, «Українство видатного вченого і мислителя С. А. Подолинського», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.* Вип. 2. Львів, НАН України, 1995. С. 82-90.

107. Максименко, С. Д., «Людина, котра заглянула в науку XXI сторіччя», *Філософська і соціологічна думка.* 1995, № 3-4. С. 3-15.

108. Сарбей, В. Г., «Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи», *Український історичний журнал.* 1995, № 6. С. 79-91.

1998

109. Руденко, Микола, *Енергія прогресу (Нариси з фізичної економії).* Київ, Молодь, 1998.

110. Світленко, Сергій, «Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності», *Київська старовина,* 1998, № 2 (березень-квітень). С. 9-28.

1999

111. Апанович О., *За плугом Господь іде.* Севастополь, Бібліотека часопису Дзвін Севастополя, 1999.

112. Світленко, С. І., *Народництво в Україні 60–80-х років століття.* Дніпропетровськ, Навчальна книга, 1999.

113. Сербин, Роман, «Сергій Подолинський: обірвані корені української соціял-демократії», Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999. *Доповіді та повідомлення.* Історія Частина І: від давніх часів до початку XX ст. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 307-311.

114. Слюдикова, Т. Б., «Літопис життя та діяльності С. А. Подолинського (1850–1891)», *Архіви України.* 1999, № 1-6. С. 48-69.

2000

115. Подолинський, С. А., *Вибрані твори.* Упорядкування, передмова, примітки Корнійчук Л. Я. Київ, Мін-во освіти України, Нац. екон. ун-т, 2000.

2001

116. Учення Сергія Подолинського і цивілізаційна еколого-економічна перспектива. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження С. А. Подолинського. Київський національний економічний університет. К., 2001.

СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ
ЛИСТИ ТА ДОКУМЕНТИ

Упорядкування
Романа Сербина
та Тетяни Слюдикової

Редактор
Чуприна Л. А.

Технічний редактор
Майя Притикіна

Оригінал-макет
Ірина Прокопенко

Підписано до друку 12.07.2002. Формат паперу 60x90$^{1}/_{16}$.
Офсетний друк. Умовн.друк. арк. 26,5.
Обл.-вид. 26,2. Зам. 387

